

Ο Κουμπλάϊ Χαν ρωτάει το Μάρκο Πόλο: «Όταν θα ξαναγυρίσεις στη Δύση, θα επαναλάβεις στους ανθρώπους σου τις ίδιες ιστορίες που λες σε μένα;»
«Εγώ μιλάω και μιλάω», απαντάει ο Μάρκο, «όμως ο ακροατής συγκρατεί μόνον τις λέξεις που περιμένει. Άλλη είναι η περιγραφή του κόσμου που το καλοπροαίρετο αυτί σου ακούει με προσοχή, άλλη εκείνη που θα κάνει το γύρο των εκφορτωτών και των γονδολιέρων έξω από το σπίτι μου την ημέρα της επιστροφής μου, άλλη ακόμη εκείνη που θα είχα υπαγορεύσει στα γράματά μου αν είχα πιαστεί αιχμάλωτος από Γενοβέζους πειρατές και φυλακίζόμουν στο ίδιο κελί με ένα συγγραφέα περιπετειωδών ιστοριών. Αυτό που κυβερνάει την αφήγηση δεν είναι η φωνή: είναι το αυτί»

Ιτάλο Καλβίνο

Εισαγωγή

*«Τις μολυβένιες ώρες γεύομαι τη νάρκη των αιώνων,
Τη ζέφρενη αχρηστεία των χαραγμένων συνταγών διαπιστώνω»*

Γ. Φρέρης

Ανάπτυξη. Μια έννοια που χρησιμοποιείται κατά κόρον σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες, στις τεχνικές μεθοδολογίες, αλλά και στην καθημερινότητα. Μια έννοια που επικαλούνται και επιδιώκουν διακηρυκτικά πολίτες, τεχνοκράτες και πολιτικοί από όλο το υπάρχον πολιτικό φάσμα. Αυτή η συντριπτική αποδοχή της την κάνει να φαντάζει αυτονόητα θετική και δημιουργεί το υπόστρωμα ώστε κάθε κριτική της να θεωρείται αιρετική. Αυτή η έννοια με το σημερινό συγκεκριμένο περιεχόμενό της γεννήθηκε σχετικά πρόσφατα (με βάση το ρολόι της ιστορίας), παρόλο που παρουσιάζεται ως αιώνια και αυτονόητα θετική. Πληροί έτσι το ρόλο της στην εμπέδωση συγκεκριμένων κοινωνικών προτύπων του σημερινού τρόπου παραγωγής μαζί με πολλές άλλες έννοιες με την ίδια ιδιότητα της αυτονόητα θετικής ή «ουδέτερης» φόρτισης που γεννήθηκαν εξίσου πρόσφατα (όπως το έθνος, η εκπαίδευση, το φύλο, η οικογένεια κ.ά.).

Η ανάπτυξη παρουσιάζεται κατά κανόνα σα μια συνεχής και αδιάκοπη διαδικασία «προόδου» προς το μέλλον. Έτσι κάθε κριτική φωνή μπορεί εύκολα να παρουσιαστεί σαν «οπισθοδρομική» και «συντηρητική» εφόσον αντιτίθεται στο «αυτονόητο» και «καθολικά αποδεκτό» (δηλαδή *ηγεμονικό*) πρόταγμα του εκσυγχρονισμού. Δεν είναι περίεργο λοιπόν το γεγονός ότι σύμφωνα με την οικονομική και πολιτική ορθοδοξία δεν υπάρχει *κρίση* όταν αυτή η (δήθεν) αδιάκοπη αναπτυξιακή διαδικασία χωλαίνει. Σύμφωνα με την επίσημη θεωρία και ρητορική υπάρχουν «στρεβλώσεις», «διαρθρωτικά προβλήματα», «εκφράσεις της ατέλειας των αγορών», «οικονομικοί κύκλοι», αλλά όχι κρίση. Με αυτή την έννοια, οι θεωρίες των οικονομικών κρίσεων και η αντίληψη της οικονομικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με αυτές αποκτούν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την ερμηνεία των δυναμικών φαινομένων της πραγματικής οικονομίας και κοινωνίας. Ακριβώς επειδή πιστεύουμε ότι η διαπάλη στο

επίπεδο της θεωρίας είναι μια έκφραση της συνολικής κοινωνικής διαπάλης, πιστεύουμε ότι το θεωρητικό αντικείμενο των οικονομικών κρίσεων προσδιορίζει ένα πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να αναπτυχθούν ριζικά ανταγωνιστικές θεωρήσεις προς την κυρίαρχη.

Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης επιχειρείται μια προσέγγιση των επιπτώσεων της κρίσης στο «σκληρό» πυρήνα της οικονομίας των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, δηλαδή στη βιομηχανία. Η βιομηχανία στην αυγή της εποχής της εδραίωσης της ηγεμονίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αντιμετωπίστηκε σα φορέας της κοινωνικής προόδου και ανάπτυξης. Από τότε πολλά άλλαξαν, αλλά σίγουρα ο δευτερογενής τομέας παραμένει εξαιρετικά σημαντικός για τη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Στην Ελλάδα, ο βιομηχανικός τομέας δεν αντιμετωπίστηκε αρχικά ως ο κύριος μοχλός της οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό άλλαξε κάπως στη συνέχεια με αποτέλεσμα τη σχετική βιομηχανική ανάπτυξη που γρήγορα διακόπηκε όμως από την κρίση κυρίως της δεκαετίας του '80. Η όξυνση της κρίσης έκανε επιτακτική την αναζήτηση πολιτικής που θα συμβάλει στο ξεπέρασμά της. Αυτή η διαδικασία οδήγησε και στην εγχώρια επιλογή της στρατηγικής της αναδιάρθρωσης που ακολουθείται ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Η έμφαση στην παρούσα εργασία δίνεται στη συμβολή των τεχνολογικών πάρκων στην καταπολέμηση των επιπτώσεων της κρίσης στη βιομηχανία. Τα τεχνολογικά πάρκα έχουν κατά καιρούς διαφημιστεί ως πυρήνες ανάπτυξης ερευνητικών καινοτομιών που δίνουν ώθηση στη βιομηχανική (και όχι μόνο) παραγωγή ειδικά στην εποχή της περίφημης «κοινωνίας της γνώσης». Συχνά λέγεται ότι συμβάλλουν στη σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή, καθώς και ότι τονώνουν την τοπική ανάπτυξη, συμβάλλουν στην απασχόληση κλπ. Όλα αυτά είναι αντικείμενα άξια διερεύνησης. Το κίνητρο λοιπόν για την εκπόνηση αυτής της εργασίας ήταν η αναμέτρηση με αυτά τα ερωτήματα. Η μελέτη περίπτωσης που επιλέξαμε είναι το Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου που διοικητικά υπάγεται στο ΕΜΠ. Τα όποια συμπεράσματα φυσικά δεν είναι εύκολα γενικεύσιμα στο βαθμό που αφενός η ίδρυση τεχνολογικών πάρκων στην Ελλάδα είναι σχετικά πρόσφατη και αφετέρου το καθεστώς των διαφόρων πάρκων ποικίλλει (πανεπιστημιακά, κρατικά, ιδιωτικά).

Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει αρχικά ένα κεφάλαιο όπου αναπτύσσεται συνοπτικά το μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας και κατόπιν ένα κεφάλαιο συνοπτικής κριτικής παρουσίασης άλλων θεωρήσεων για τα ζητήματα της ανάπτυξης και της κρίσης. Στο κεφάλαιο αυτό ακολουθείται μια σχηματική διάκριση των θεωρήσεων αυτών, η οποία δεν ισχύει απόλυτα, αλλά διευκολύνει την συνοπτική παρουσίαση και κριτική τους. Στη συνέχεια ακολουθεί ένα κεφάλαιο για τη θεώρηση του χώρου από τη σκοπιά των διάφορων

αναπτυξιακών θεωριών που παρουσιάζει συνοπτικά τις αντίστοιχες θεωρίες για την εγκατάσταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και για την περιφερειακή ανάπτυξη. Ακολουθεί ένα κεφάλαιο με μια σύντομη (και ως εκ τούτου όχι εξαντλητική) αναφορά στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της βιομηχανίας στη χώρα μας. Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη συμβολή της έρευνας και της τεχνολογίας στη διαδικασία της αναδιάρθρωσης. Σε αυτό το κεφάλαιο αναφερόμαστε αναλυτικά και στο ρόλο των τεχνολογικών πάρκων. Τέλος, ακολουθεί ένα κεφάλαιο στο οποίο περιγράφεται η διαδικασία της επιτόπιας έρευνας που διεξάχθηκε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας για τη διερεύνηση και τον έλεγχο των υποθέσεων εργασίας μας. Σε αυτό το κεφάλαιο υπάρχει και η καταγραφή των συμπερασμάτων που προκύπτουν.

Τα επιχειρήματα και οι ισχυρισμοί αυτής της εργασίας αυτονόητα βαραίνουν το συγγραφέα και είναι τα συμπεράσματα μιας σύντομης πορείας (πρώτης) αποκρυστάλλωσης της προσωπικής του άποψης με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Δεν διεκδικούν δάφνες πρωτοτυπίας, κάτι που δε θα μπορούσε να γίνει άλλωστε σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Αν μη τι άλλο όμως για να μπορέσουμε κάποτε να σκεφτόμαστε απλά ενάντια σε αυτό που σήμερα φαντάζει αυτονόητο, πρέπει πρώτα να μάθουμε να σκεφτόμαστε *αλλιώς*. Κι αυτό ειδικά σε μια περίοδο που επιβεβαιώνεται φρικτά ότι *«τίποτα δεν είναι πιο άγονο και βαρετό από τον κοινότυπο νου που φαντασιώνεται»* σύμφωνα με μια παλιά, αλλά πάντα επίκαιρη, διατύπωση του Μαρξ...

Πίνακας περιεχομένων

	σελ.
1. Εισαγωγή.....	2
2. Πίνακας περιεχομένων.....	5
3. Πίνακας σχημάτων.....	7
4. Κεφάλαιο 1 ^ο : Η έννοια της ανάπτυξης στην Ιστορία.....	8
1.1 Μεθοδολογικά προλεγόμενα.....	8
1.2 Μεθοδολογικό πλαίσιο και σχόλια.....	9
1.3 Ανάπτυξη και μετάβαση από την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής.....	13
1.4 Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και ανάπτυξη.....	15
1.5 Έννοια αυθύπαρκτη ή παράγωγη ενός τρόπου παραγωγής;.....	19
1.6 Η αυταπάτη των «μοντέλων» ανάπτυξης.....	23
1.7 Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις.....	25
1.8 Η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.....	33
1.9 Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργασιακή διαδικασία.....	37
5. Κεφάλαιο 2 ^ο : Ιδεολογίες για την ανάπτυξη.....	51
2.1 Μια ενδεικτική τυπολογία αναπτυξιακών ιδεολογιών.....	51
2.2 Το νεοκλασικό-νεοφιλελεύθερο αναπτυξιακό πρότυπο.....	52
2.3 Το αναδιανεμητικό-κεϋνσιανό αναπτυξιακό πρότυπο.....	60
2.4 Το αναπτυξιακό πρότυπο του σοβιετικού μαρξισμού.....	69
2.5 Θεωρίες «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης».....	77
2.6 Θεωρίες «ενδογενούς» ανάπτυξης.....	79
2.7 Η διαλεκτική της θεωρίας.....	82
2.8 Καπιταλιστική ανάπτυξη ή αλλαγή σχέσεων παραγωγής;.....	84
6. Κεφάλαιο 3 ^ο : Χώρος και αναπτυξιακές ιδεολογίες.....	88
3.1 Η «αυθόρμητη» αντίληψη των φαινομένων.....	88
3.2 Τι είναι αυτό που το λένε χώρο;.....	90
3.3 Η πολιτική οικονομία του χώρου.....	94

3.4 Η θετικιστική αντίληψη στα «οικονομικά του χώρου».....	101
3.5 Αναζητώντας «αντίδοτο» στα όρια του θετικισμού.....	105
3.6 Η χωροθέτηση ως κοινωνική διαδικασία.....	107
3.7 Κρίση & χωρική αναδιάρθρωση της βιομηχανίας.....	112
3.8 Θεωρίες για την περιφερειακή ανάπτυξη.....	117
7. Κεφάλαιο 4 ^ο : Όψεις της συζήτησης για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού & της βιομηχανικής ανάπτυξης:.....	124
4.1 Μια συζήτηση που διαρκεί πολύ.....	124
4.2 Περίοδος 1830-1870.....	127
4.3 Περίοδος 1870-1910.....	132
4.4 Περίοδος 1910-1940.....	139
4.5 Περίοδος 1950-1975.....	147
4.6 Περίοδος 1975-2000.....	156
8. Κεφάλαιο 5 ^ο : Έρευνα , τεχνολογία και αναδιάρθρωση.....	168
5.1 Τεχνολογία και χωροκοινωνική αναδιάρθρωση.....	168
5.2 Η παραγωγικοποίηση του Πανεπιστημίου & της έρευνας.....	173
5.3 Τεχνολογική πολιτική: Η περίπτωση της Ελλάδας.....	180
5.4 Τεχνοπόλεις & τεχνολογικά πάρκα	184
5.5 Τα επιστημονικά & τεχνολογικά πάρκα στην Ελλάδα.....	204
9. Κεφάλαιο 6 ^ο : Επιτόπια διερεύνηση στο ΤΠΠΛ, μέθοδος και συμπεράσματα.....	218
6.1 Το Τεχνολογικό –Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου.....	218
6.2 Ερευνητικά ερωτήματα & υποθέσεις εργασίας.....	230
6.3 Διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας.....	232
6.4 Αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας.....	234
6.5 Συμπεράσματα-διαπιστώσεις.....	240
10. Παράρτημα.....	245
11. Βιβλιογραφία.....	258

Πίνακας σχημάτων.

	σελ.
<i>Σχήμα 1</i> Λειτουργική διάκριση κέντρου καινοτομίας & θερμοκοιτίδας.....	187
<i>Σχήμα 2</i> Σχέδιο των κτιριακών εγκαταστάσεων του ΤΠΠΛ.....	228

Κεφάλαιο 1^ο

Η έννοια της ανάπτυξης στην Ιστορία.

*«Στα περασμένα γύρισε και ψάξε για μια ρίζα.
Τα θεία είναι ανήμπορα το αύριο να διακρίνουν»*

Γ. Φρέρης

1.1 Μεθοδολογικά προλεγόμενα.

Κάθε ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης κοινωνικών φαινομένων και εννοιών που σχετίζονται με αυτά οφείλει να ακολουθεί μια αυστηρή μεθοδολογία. Σε κάθε άλλη περίπτωση δεν έχει επιστημονικό χαρακτήρα, αν και συχνά έχει επιστημονική επίφαση... Η Ιστορία δεν είναι μια απλή καταγραφή και εξιστόρηση γεγονότων, αλλά πρέπει να είναι μια ανάλυση των γεγονότων βάσει των αντιθέσεων και των τάσεων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό ενός δεδομένου κοινωνικού πλαισίου. Διάφορες μέθοδοι έχουν προταθεί για την ιστορική ανάλυση. Η κλασική ιδεαλιστική αντίληψη «διαβάζει» την Ιστορία μέσω της πορείας και των επιτευγμάτων των προσωπικοτήτων (ως ενσάρκωση του ανεξάρτητου ατομικού πνεύματος). Θεωρεί ότι η «ανθρώπινη ουσία» παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο και διαμορφώνει κυρίαρχα τις εξελίξεις. Προέκτασή της είναι η εθνοκεντρική αντίληψη που «διαβάζει» την Ιστορία μέσω της πορείας ενός «έθνους» και των προσωπικοτήτων του στο χρόνο. Και πάλι το «έθνος» και η «ουσία» του θεωρούνται αναλλοίωτες κατηγορίες στο χρόνο¹. Είναι όμως πράγματι έτσι;

Ισχυριζόμαστε ότι αυτή η μέθοδος είναι ουσιωδώς αντιεπιστημονική αφού μεταμορφώνει ιστορικές οντότητες και κατηγορίες σε αυθύπαρκτα υπερϊστορικά

¹ Με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους του Παπαρηγόπουλου.

κατασκευάσματα όπως θα δειχθεί και στη συνέχεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο αδυνατεί να εντοπίσει τις πραγματικές αιτίες κίνησης των κοινωνικών φαινομένων και ανάγει την ερμηνεία τους στη δημιουργία κλειστών «μοντέλων» και «φιλοσοφιών», η ορθότητα των οποίων «αποδεικνύεται» με δογματικό τρόπο². Απαιτείται λοιπόν μια μέθοδος (και όχι ένα φανταστικό «πλήρες» και «ολοκληρωμένο» μοντέλο ή φιλοσοφία) που να συντελεί στην αντίληψη και κατανόηση της σύνθετης φυσικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Να συντελεί, δηλαδή, στην αποκάλυψη και ερμηνεία των πραγματικών διαδικασιών και των ενυπαρχουσών σε αυτές αντιφάσεων και αντιθέσεων, η αλληλοδιαπλοκή των οποίων αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία κίνησης των φυσικών και κοινωνικών φαινομένων. Ταυτόχρονα, να διαθέτει τη δυνατότητα της *ανάδρασης* από τα δεδομένα της πραγματικότητας και τα εργαλεία αυτοδιόρθωσης με βάση, σε τελική ανάλυση και όχι ως νέο δόγμα, το *κριτήριο της πράξης* και όχι την αφηρημένη και αποκομμένη από την πράξη «λογική». Θεωρούμε το ζήτημα της επιλογής της ορθότερης μεθόδου εξαιρετικά σημαντικό στην επιστημονική διερεύνηση (αλλά και στην απλή ζωή), αφού διαμορφώνει κυρίαρχα την οδό και κατεύθυνση της απάντησης σε κάθε πρόβλημα. Κι αυτό συμβαίνει είτε το υποκείμενο που επιχειρεί να απαντήσει αντιλαμβάνεται ότι υιοθετεί κάποια συγκεκριμένη μέθοδο που θα επικαθορίσει την απάντηση που θα δώσει είτε όχι.

1.2 Μεθοδολογικό πλαίσιο και σχόλια.

«Οι άνθρωποι κάνουν την ίδια τους την ιστορία, δεν την κάνουν όμως κάτω από ελεύθερες συνθήκες, που διάλεξαν μόνοι τους, μα κάτω από συνθήκες που βρέθηκαν άμεσα, που δόθηκαν και κληρονομήθηκαν από το παρελθόν. Η παράδοση από όλες τις πεθαμένες γενεές βαραίνει σαν εφιάλτης πάνω στα μυαλά των ζωντανών»

Καρλ Μαρξ

Η μέθοδος που υιοθετούμε στην παρούσα εργασία είναι ο *ιστορικός υλισμός*³. Η αντίληψη, δηλαδή, της Ιστορίας μέσω του μεθοδολογικού εργαλείου της *υλιστικής διαλεκτικής*⁴. Η μέθοδος δημιουργήθηκε μέσω της ριζικής κριτικής της ιδεαλιστικής αντίληψης, υιοθετώντας και αντιστρέφοντας τη διαλεκτική του Χέγκελ. Θεωρεί ότι κάθε

² Σύμφωνα δηλαδή με το δογματικό ιδεαλιστικό πρότυπο που αναγνωρίζει την ορθότητα μιας πρότασης ως ορθότητα της πρότασης καθεαυτής και χρησιμοποιεί ως μοναδική μέθοδο απόδειξης την τυπική λογική (που εύκολα μετατρέπεται στην κοινή λογική κάθε εποχής και τοποθεσίας...).

³ Βλ. Μαρξ(1986):σελ.11-29, απ' όπου και το απόσπασμα κάτω από τον τίτλο της παραγράφου και Harnecker χ.χ.ε.

⁴ Βλ. Κόρνφορθ χ.χ.ε. και Ένγκελς(1991) σχετικά.

κοινωνία έχει μια οικονομική δομή, την *υποδομή* ή *βάση*, που αποτυπώνει το οικονομικό επίπεδο και τους δικαιοπολιτικούς θεσμούς, το *εποικοδόμημα*, που αποτυπώνει το πολιτικό και το ιδεολογικό επίπεδο⁵. Εντός αυτών των δομών λειτουργούν και αναπαράγονται οι ιδιαίτερες *σχέσεις παραγωγής* και οι *παραγωγικές δυνάμεις*⁶ που χαρακτηρίζουν τους *τρόπους παραγωγής*⁷ που υπάρχουν στη δεδομένη κοινωνία. Εντός αυτών των κοινωνικών δομών και σχέσεων παραγωγής δημιουργούνται οι *κοινωνικές τάξεις*⁸ που απορρέουν από αυτές τις σχέσεις παραγωγής. Εκεί διεξάγεται και η διαρκής αντιπαράθεση των διαφορετικών αντιτιθέμενων (κυρίαρχων-εκμεταλλευτριών και κυριαρχούμενων-εκμεταλλεόμενων) *κοινωνικών τάξεων*⁹.

Σε μια κοινωνική δομή μπορεί να συνυπάρχουν πολλοί τρόποι παραγωγής, όμως ένας είναι ο ηγεμονικός-κυρίαρχος που τη χαρακτηρίζει. Για παράδειγμα, στην περίοδο της φεουδαρχίας συνυπήρχαν ο (κυρίαρχος) φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής, η απλή μορφή¹⁰ εμπορευματικής παραγωγής και ενίοτε υπολείμματα του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής. Στην εποχή του καπιταλισμού συνυπάρχουν ο καπιταλιστικός ή κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, η απλή μορφή εμπορευματικής παραγωγής καθώς και υπολείμματα του φεουδαρχικού ή και του δουλοκτητικού(σπανιότερα πλέον) τρόπου παραγωγής. Όπως αναφέρει σχετικά ο Μηλιός(1997-α):

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει, λοιπόν, την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.[...]Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές) παραγωγής. Επειδή όμως καθένας από αυτούς αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις κοινωνικής (ταξικής) εξουσίας, σε διαφορετικά συμφέροντα, και κατατείνει έτσι σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση της κοινωνικής συνοχής, η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντα υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.(σελ. 99)

⁵ Βλ. Harnegger χ.χ.ε.: σελ. 83-90.

⁶ Βλ. ό.π. σελ. 34-56 και 57-71 αντίστοιχα καθώς και Μαρξ(1956): σελ.6-7. Σημαντική είναι η διάκριση κοινωνικών και τεχνικών σχέσεων παραγωγής. Όπως ορθά διατυπώνει η Harnegger, αλλά και οι Αλτουσέρ(1994), Πουλαντζάς(2001) αυτή η διάκριση είναι λάθος να θεωρείται σχηματική, αφού οι δύο μορφές υπάρχουν μόνο στην αλληλοδιαπλοκή τους. Αντίθετα με τον οικονομισμό (βλ. σχετικά στο 2^ο Κεφάλαιο), οι κοινωνικές σχέσεις θεωρούνται πρωταρχικές εντός αυτής της διαλεκτικής σχέσης.

⁷ Βλ. Harnegger χ.χ.ε.: σελ. 132-141.

⁸ Βλ. ό.π.: σελ. 163-169.

⁹ Βλ. ό.π.: σελ. 200-206.

¹⁰ Παραγωγικές διαδικασίες που δεν ανάγονται σε σχέσεις εκμετάλλευσης (παραγωγής και απόσπασης υπερπροϊόντος), όπως είναι η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αποτελούν τρόπο παραγωγής, αλλά μια *μορφή παραγωγής*.

Η έννοια του τρόπου παραγωγής ενέχει ,λοιπόν, ένα μεγάλο βαθμό αφαίρεσης, δηλαδή δε συναντάται αυτοτελώς στην εκάστοτε υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα, αλλά αποτελεί μια *θεωρητική έννοια* που βοηθά την ανάλυση των δομικών χαρακτηριστικών μιας κοινωνίας. Αποτελεί μια «καθαρή, ιδανική κοινωνική ολότητα, όπου η παραγωγή των υλικών αγαθών πραγματοποιείται με ομοιογενή τρόπο»(Harnecker χ.χ.ε.). Η ιδιαίτερη συνάρθρωση των επί μέρους τρόπων παραγωγής που προαναφέραμε συντελείται εντός μιας ιστορικά ορισμένης κοινωνικής πραγματικότητας που ορίζεται ως *κοινωνικός σχηματισμός*. Ο κάθε κοινωνικός σχηματισμός με τις ιδιαιτερότητές του είναι προϊόν μιας ιστορικά συγκεκριμένης και πρωτότυπης έκβασης της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του, αφού «δεν συγκεφαλαιώνει μόνο περισσότερους τρόπους παραγωγής, αλλά και μια ιστορία»(Μηλιός1986). Η εξέλιξη της ταξικής πάλης διαμορφώνει και τις διαρκείς αλλαγές στο εσωτερικό του. Ο κοινωνικός σχηματισμός είναι λοιπόν το συγκεκριμένο επίπεδο στο οποίο γίνονται αντιληπτά από τα ανθρώπινα υποκείμενα τα κοινωνικά φαινόμενα. Ταυτόχρονα, είναι το επίπεδο που μετασχηματίζουν μέσω της (λιγότερο ή περισσότερο) συνειδητής δράσης τους στη λειτουργία της ταξικής πάλης. Αυτός ο μετασχηματισμός όμως γίνεται εντός ενός δυνατού εύρους ενδεχομένων που οριοθετούν οι αντικειμενικές συνθήκες και κυρίως οι τάσεις τους¹¹.

Στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού διεξάγεται ,λοιπόν ,η ταξική πάλη και διαμορφώνεται ο ιδιαίτερος *πολιτικός, κοινωνικός και ιδεολογικός συσχετισμός* μεταξύ των αντιμαχόμενων τάξεων. Αυτός ο συσχετισμός σχηματίζεται εντός της συγκεκριμένης *ηγεμονίας* της κυρίαρχης τάξης (δηλαδή της κύριας εκμεταλλεύτριας τάξης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής). Η ηγεμονία είναι η έννοια-κλειδί που εξασφαλίζει την ενεργητική ή παθητική συναίνεση των κυριαρχούμενων τάξεων. Όπως σχολιάζει εύστοχα ο Λουτσιάνο Γκρούππι στην εισαγωγή του Γκράμσι(1972):

Η κυρίαρχη τάξη εφαρμόζει την ηγεμονία της στο βαθμό που μπορεί να πραγματοποιήσει και να διατηρεί ένα ιστορικό συνασπισμό αντιφατικών κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, τόσο στην οικονομική βάση όσο και στο πολιτικό και κρατικό εποικοδόμημα που έχουν για συνδετικό κρίκο την ιδεολογία. Η ηγεμονία λοιπόν είναι η στιγμή της πολιτικής ηγεσίας και ταυτόχρονα, και γι'αυτό το λόγο, η ηγεσία στο χώρο των ιδεών, δηλαδή η πνευματική ηγεσία.

¹¹ Κάτι που πολύ γλαφυρά συμπυκνώνει το απόσπασμα του Μαρξ κάτω από τον τίτλο της παραγράφου. Παρόλα αυτά, η ροπή του κυρίαρχου σοβιετικού μαρξισμού στην υπερτίμηση της διάστασης των ορίων που θέτουν οι αντικειμενικές συνθήκες οδήγησε σε ντετερμινιστικές αντιδιαλεκτικές ατραπούς...

Η τάξη (ή οι τάξεις) που κυριαρχεί μπορεί να κυριαρχεί μόνο στο βαθμό που μπορεί να ακτινοβολήσει την ιδεολογία της προς όλα τα κοινωνικά στρώματα, ακόμα και προς την εκμεταλλεόμενη τάξη που έχει αντίθετα με αυτή συμφέροντα. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα επιρροής και ιδεολογικής αγωγής[...]είναι που έφερε σε υποδεέστερη θέση την κυριαρχημένη τάξη. Η τάξη αυτή, υποταγμένη σε μια ιδεολογία που δεν είναι η δική της, δεν κατορθώνει να εκφράσει τα δικά της ταξικά συμφέροντα με συνεκτικό τρόπο, στο επίπεδο της πολιτικής και της κουλτούρας, ούτε κατορθώνει να συνειδητοποιήσει τον ιστορικό της ρόλο.(σελ.41)

Αυτή η ηγεμονία συμπυκνώνεται στο κύριο επίπεδο (το πολιτικό επίπεδο), στο εσωτερικό του κράτους που είναι «όργανο ταξικής κυριαρχίας, όργανο καταπίεσης μιας τάξης από μια άλλη»(Λένιν 1996) ή ορθότερα αποτυπώνει την ηγεμονία του κυρίαρχου στη συγκυρία κοινωνικοπολιτικού συνασπισμού τάξεων και μερίδων πάνω στους κυριαρχούμενους¹². Το κράτος λειτουργεί ως ο συλλογικός εκφραστής των μακροπρόθεσμων (στρατηγικών) συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης¹³ και, συνεπώς, δεν είναι ένας ουδέτερος μηχανισμός. Αντιθέτως, η ηγεμονική *κυρίαρχη ιδεολογία* που προαναφέρθηκε το προβάλλει ως τέτοιο ακριβώς για να εμπεδώνει και να αναπαράγει την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης λειτουργώντας σταθεροποιητικά για την εξουσία της και την περαιτέρω εκμετάλλευση των καταπιεζόμενων τάξεων. Και αυτή η νομιμοποίηση επενδύεται διαφορετικά ανάλογα με τα δομικά στοιχεία της εκάστοτε κυρίαρχης ιδεολογίας και διαχέεται μέσω των *ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους*¹⁴. Για παράδειγμα, στους φεουδαρχικούς κοινωνικούς σχηματισμούς η νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας (που συμπυκνώνεται στο πρόσωπο του βασιλιά) πηγάζει «ελέω Θεού» μέσω του κυρίαρχου ιδεολογικού μηχανισμού του φεουδαρχικού κράτους, της εκκλησίας. Αντίστοιχα, στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, η νομιμοποίηση πηγάζει μέσω της εμπέδωσης της εθνικής και της φιλελεύθερης ιδεολογίας που συσκοτίζουν τις κοινωνικές ταξικές αντιθέσεις (και τα αντίστοιχα συμφέροντα) και εγκαλούν τα κοινωνικά υποκείμενα εξατομικευμένα ως «πολίτες» μέσω της κυρίαρχης πολιτικής διαδικασίας των αστικών κοινοβουλευτικών εκλογών.

¹² Σύμφωνα με μια σύνθεση της λενινιστικής και γκραμσιανής σκέψης (βλ. Πουλιαντζάς 2001).

¹³ Βλ. και την εύστοχη μαρξική έννοια *συλλογικός κεφαλαιοκράτης* για τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

¹⁴ Βλ. σχετικά Αλτουσέρ(1994).

1.3 Ανάπτυξη και μετάβαση από την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής.

«δεν πρέπει να ξεχνάμε ποτέ την πάλη των τάξεων»
Μάο Τσε Τουνγκ

Αν η ηγεμονία που προαναφέραμε διακυβεύεται, υπάρχει το ενδεχόμενο της ανατροπής των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής και η ανάδυση μιας νέας ηγεμονίας σε όλα τα επίπεδα. Ιστορικά, αυτή η διαδικασία συνέβη με εξεγέρσεις των καταπιεζόμενων τάξεων και εγκαθίδρυση νέων πολιτικών δομών που αποτυπώνουν την ηγεμονία τους στον κοινωνικό σχηματισμό. Έχει συμβεί δηλαδή με *ποιοτικά άλματα* που συνιστούν τομές μέσα στη συνέχεια της *ποσοτικής εξέλιξης*¹⁵. Φυσικά αυτή η διαδικασία δεν εξελίσσεται μονοδιάστατα και γραμμικά, αλλά είναι αντιφατική και ενέχει και το ενδεχόμενο της αποσταθεροποίησης της νέας ηγεμονίας και την εγκαθίδρυση της παλιάς¹⁶. Ενέχει δηλαδή διαφορετικά ενδεχόμενα κοινωνικής εξέλιξης και δεν εξελίσσεται ντετερμινιστικά¹⁷. Αυτά τα ενδεχόμενα όμως, όπως προαναφέρθηκε, ενυπάρχουν ως τάσεις στις συγκεκριμένες ιστορικές αντικειμενικές συνθήκες, συνεπώς το εύρος τους είναι ιστορικά συγκεκριμένο¹⁸.

Η ανάδυση ενός νέου ηγεμονικού τρόπου παραγωγής εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού οδηγεί στην απελευθέρωση της κοινωνικής δυναμικής που εμπεριέχει και οδηγεί στην *ανάπτυξη και το βάθεμα των νέων κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής*. Αυτή η διαδικασία είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με την *ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων* του νέου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Η συνολική αυτή διαδικασία που εξελίσσεται σε όλα τα επίπεδα μιας κοινωνίας (πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό) γίνεται αντιληπτή ως συνολική κοινωνική αλλαγή και γι' αυτό οι απόπειρες ερμηνείας της είναι συχνά συνολικές. Αυτή η ορθή απόπειρα συνολικής ερμηνείας είναι που ωθεί στη δημιουργία των κλειστών δογματικών μοντέλων που προαναφέραμε. Ένα πρώτο σχόλιο που μπορεί να γίνει σε αυτό το σημείο είναι ότι αν υπάρχει ένας γενικός ορισμός της «ανάπτυξης» σε όλη την ανθρώπινη Ιστορία είναι ο ορισμός που προκύπτει από την παραπάνω διαδικασία: *«Ανάπτυξη» με την καθολική έννοια είναι η διαδικασία βαθέματος των (κοινωνικών και τεχνικών) σχέσεων παραγωγής και η ,διαλεκτικά συνδεδεμένη με αυτή, εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων του ηγεμονικού τρόπου παραγωγής εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού που*

¹⁵ Βλ. Κόρνφορθ(χ.χ.ε.) και Ένγκελς(1991) για τις γνωστές έννοιες της υλιστικής διαλεκτικής.

¹⁶ Κάτι που ιστορικά συμβαίνει αν αναλογιστούμε ότι μεσολάβησε παραπάνω από ένας αιώνας από τις πρώτες αστικοδημοκρατικές επαναστάσεις μέχρι τη νικηφόρα αυγή του καπιταλισμού με τη Γαλλική Επανάσταση.

¹⁷ Βλ. Μηλιός(1997-α):σελ. 273-279, για το παράδειγμα του ασιατικού τρόπου παραγωγής ως «άρνηση του οικονομιστικού εξελικτισμού».

¹⁸ Όπως, για παράδειγμα, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής που ενυπάρχουν και εξελίσσονται με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε φεουδαρχικούς κοινωνικούς σχηματισμούς και γι' αυτό αποτελούν υπαρκτό ενδεχόμενο για την υπέρβασή του σε αντίθεση με τις δουλοκτητικές σχέσεις παραγωγής που φθίνουν.

συμβαίνει υπό την καθοριστική επίδραση της πάλης των τάξεων. Με μια τέτοια προσέγγιση, λοιπόν, η «ανάπτυξη» νοείται ως ένα συγκεκριμένο ιστορικό φαινόμενο και όχι ως μια αφηρημένη και ανιστορική έννοια¹⁹.

Ιστορικά, η μετάβαση από την ηγεμονία προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής στην εποχή του καπιταλισμού πήρε τη μορφή της «αγροτικής μεταρρύθμισης» ακριβώς επειδή αυτοί οι τρόποι παραγωγής βασιζόνταν στις προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο. Αυτό, όπως ειπώθηκε ήδη, έγινε με ιστορικά πρωτότυπο τρόπο σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, η διαδικασία ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στη γη (όπως και αργότερα στη βιομηχανία) προχώρησε πιο νωρίς από τους περισσότερους ευρωπαϊκούς κοινωνικούς σχηματισμούς με τη διαδικασία των περιφράξεων στις μέχρι τότε κοινοτικές γαίες και τη συμμαχία γαιοκτημόνων και αστικής τάξης. Αυτή η διαδικασία *πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου* οδήγησε στη γρήγορη μείωση των αγροτών και την προλεταριοποίησή τους με ιδιαίτερα βίαιο τρόπο²⁰. Όμως όπως ορθά επισημαίνει ο Μηλιός (2000):

Η αγροτική μεταρρύθμιση δεν καταλήγει κατά κανόνα στην εγκαθίδρυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο, όπως συνέβη στην Αγγλία[...]Αντίθετα, η ίδια η διευρυμένη αναπαραγωγή του βιομηχανικού καπιταλισμού (συμπίεση τιμών αγροτικών προϊόντων και συνακόλουθα συμπίεση του επιπέδου μισθών) προκρίνει την εγκαθίδρυση σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο («ανεξάρτητοι» ιδιοκτήτες-καλλιεργητές) με την παράλληλη υπαγωγή των αγροτών στο κράτος και το πιστωτικό σύστημα (καθορισμός τιμών, «κίνητρα», αγροτικά δάνεια).(σελ. 201)

Μια τέτοια εξέλιξη είχε η αγροτική μεταρρύθμιση στη Γαλλία υπό την επίδραση της κοινωνικής εξέγερσης των αγροτών, υπό την ηγεμονία της αστικής τάξης, που ανέτρεψε την εξουσία των γαιοκτημόνων στη γη και μοιράστηκε ο κλήρος στους ακτήμονες. Η διαφορετική εξέλιξη της ταξικής πάλης έκανε τους Φυσιοκράτες²¹ που εμπνεύστηκαν από το παράδειγμα της Αγγλίας και προσπάθησαν να το εφαρμόσουν μηχανιστικά στις συνθήκες του γαλλικού κοινωνικού σχηματισμού να φαίνονται γραφικοί και πολιτικά συντηρητικοί συμμαχώντας με τους γαιοκτήμονες και την αγροτική αστική τάξη, στην προοπτική της συνένωσης των

¹⁹ Όπως συμβαίνει με τις αντίστοιχες ιδεαλιστικές προσεγγίσεις της.

²⁰ Βλ. Μαρξ(2000) σχετικά με τις ,κατά το δηκτικό σχόλιο του συγγραφέα, «τρυφερές μεθόδους» της πρωταρχικής συσσώρευσης.

²¹ Βλ. Rubin(1994): σελ. 117-193 για αυτό το αστικό οικονομικό και πολιτικό ρεύμα του οποίου η θεωρητική συνεισφορά υποτιμήθηκε (μέχρι που την ανέδειξε ο Μαρξ) λόγω της πολιτικής αποτυχίας του.

κοινοτικών γαιών, και αντιμετωπίζοντας εχθρικά την ανερχόμενη εμπορική αστική τάξη και τους ακτήμονες.

Η διαδικασία της μετάβασης, λοιπόν, από τους προκαπιταλιστικούς²² στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής συνέβη σε μια ιστορική περίοδο λίγων αιώνων στη συντριπτική πλειοψηφία των κοινωνικών σχηματισμών. Κι αυτό ακριβώς επειδή οι σχέσεις παραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αναπτύσσονται και ενυπάρχουν ως ισχυρή τάση στους αναπτυσσόμενους φεουδαρχικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Όπως ήδη ειπώθηκε βέβαια αυτή η διαδικασία έλαβε χώρα με ιστορική πρωτοτυπία σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, κάτι που οφείλεται στην ιδιαίτερη έκβαση της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του. Έτσι ο αγγλικός κοινωνικός σχηματισμός είχε εξαρχής μια ιδιαίτερα δυσμενή για τους αγρότες ρύθμιση του ζητήματος της γης σε αντίθεση με αντίστοιχες εξελίξεις σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς (π.χ. το γαλλικό, τον ιταλικό, αλλά και τον ελληνικό). Αυτό δεν είχε συνέπειες μόνο στην οικονομική δομή των κοινωνικών σχηματισμών, αλλά και στο εποικοδόμημά τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός με την ισχυρή παρουσία της μικροαστικής τάξης και της αγροτιάς εξαιτίας και της ρύθμισης της γης και με τα αντίστοιχα αποτελέσματα της ιδεολογίας²³ τους (αντίληψη για την ιδιοκτησία της γης, διαρκής προσδοκία κοινωνικής ανόδου, κοινωνικός συντηρητισμός όσον αφορά κατεστημένους θεσμούς –οικογένεια, θρησκεία κτλ.-)²⁴.

1.4 Καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και ανάπτυξη.

*«ο καπιταλισμός είναι διαδικασία,
ο στάσιμος καπιταλισμός θα ήταν *contradictio in adjecto*»*

Joseph Schumpeter

Όπως η διαδικασία της μετάβασης συνέβη με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με τις εξελίξεις της ταξικής πάλης, στο πλαίσιο όμως του δυνατού εύρους ενδεχομένων που οριοθέτησαν οι τάσεις ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής εντός των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, έτσι εξελίσσονται και οι τάσεις ανάπτυξης και βαθέματος των σχέσεων αυτών και μετά την περίοδο της μετάβασης. Αν αναλογιστεί κανείς ότι η διατήρηση και αναπαραγωγή της κυριαρχίας του κεφαλαίου συνεπάγεται την αδιάκοπη

²² Δηλαδή το φεουδαρχικό και τον ασιατικό τρόπο παραγωγής.

²³ Που αποτελεί υποσύνολο της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας.

²⁴ Βλ. σχετικά Μηλιός(1982):σελ. 6-7 για το πως αρθρώθηκε η συμμαχία αστικής τάξης και μικροαστικών μερίδων στο μετεμφυλιακό κράτος και στο κράτος της μεταπολίτευσης.

αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας²⁵, προκύπτει ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι σύμφυτος με την τάση διαρκούς ανάπτυξης των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό συμβαίνει προφανώς εις βάρος των άλλων τρόπων παραγωγής που συνυπάρχουν στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού. Δηλαδή, το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης συναρτάται αποφασιστικά με τη διάλυση των ανταγωνιστικών προς τον καπιταλισμό τρόπων παραγωγής. Γι' αυτό σε όλους τους καπιταλιστικούς σχηματισμούς παρατηρείται η τάση εξάλειψης των υπολειμμάτων των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Ο Μηλιός (2000) διακρίνει τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς σε *αναπτυγμένους* και *μη αναπτυγμένους* ανάλογα με το αν έχει ολοκληρωθεί ή όχι η διάλυση των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική αφού επιτρέπει την ερμηνεία του επιπέδου και των χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε κάθε κατηγορία. Στους μη αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, «η διατήρηση ακριβώς των μη καπιταλιστικών τρόπων παραγωγής μπορεί κατά κύριο λόγο να ερμηνεύσει τον περιορισμό του κοινωνικού χώρου καπιταλιστικής ανάπτυξης και συνεπώς το συγκεκριμένο (χαμηλό) επίπεδο αυτής της ανάπτυξης» (σελ. 210). Αντιθέτως, στους αναπτυγμένους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς η ένταση της καπιταλιστικής ανάπτυξης βασικά εξαρτάται από το επίπεδο της παραγωγικότητας της εργασίας στον καπιταλιστικό τομέα της οικονομίας²⁶. Γι' αυτό το λόγο ο Μηλιός (2000) καταλήγει ότι η θεωρητική κατηγορία βάσει της οποίας μπορούμε να προσεγγίσουμε ενιαία το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι η μαρξιστική έννοια του *συλλογικού εργαζόμενου*. Όπως ορθά επισημαίνει:

Μέσα από την έννοια του συλλογικού εργαζόμενου μπορούν να προσεγγιστούν έτσι τόσο οι καπιταλιστικά αναπτυγμένοι, όσο και οι υπανάπτυκτοι κοινωνικοί σχηματισμοί. Κι αυτό γιατί η έννοια του συλλογικού εργαζόμενου μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την καπιταλιστική ανάπτυξη ως *κοινωνική διαδικασία*. Αντίθετα, οι θεωρίες που αντιλαμβάνονται την καπιταλιστική ανάπτυξη ως ένα ζήτημα «τεχνικής» ή τεχνολογίας (οι αστικές δηλαδή και οικονομίστικες «θεωρίες των μέσων παραγωγής») δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά να συσκοτίζουν τις πραγματικές σχέσεις εξουσίας. Δεν αντιλαμβάνονται ότι η εγκαθίδρυση των «προηγμένων παραγωγικών τεχνικών» εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τις

²⁵ Δηλαδή την ένταση της εκμετάλλευσής της βλ. σχετικά Μαρξ (1956) και Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης (2005).

²⁶ Γι' αυτό το λόγο ορθά υποστηρίζει ότι οι *θεωρίες συνάρθρωσης των διαφορετικών τρόπων παραγωγής* δεν επαρκούν για την εξήγηση του φαινομένου της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αφού αναφέρονται ουσιαστικά στα χαρακτηριστικά μόνο των μη αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

συνολικές κοινωνικές σχέσεις, από τη δυνατότητα συγκρότησης ενός «προηγμένου» συλλογικού εργαζόμενου.(σελ. 211-212)

Είπαμε παραπάνω ότι σε όλους τους καπιταλιστικούς σχηματισμούς παρατηρείται η τάση εξάλειψης των υπολειμμάτων των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Κύρια ένδειξη για αυτό είναι η δραματική συρρίκνωση των αγροτών και η διαρκής καπιταλιστικοποίηση της γεωργίας με τη δημιουργία μεγάλων εκμεταλλεύσεων γης, τη μείωση των αυτοαπασχολούμενων αγροτών και την αύξηση των εργατών γης. Όπως αναφέρει και ο Hobsbawm(2003)²⁷:

Η πιο δραματική αλλαγή με μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα μας, αλλαγή που μας αποκόπτει για πάντα από το παρελθόν, είναι ο θάνατος της αγροτιάς.[...]Η πρόβλεψη του Μαρξ ότι η εκβιομηχάνιση θα οδηγούσε στον αφανισμό της αγροτιάς, άρχισε τελικά να επαληθεύεται σε χώρες που προχώρησαν ορμητικά στην εκβιομηχάνιση. Όμως, πραγματικά εκπληκτική είναι η μείωση του αγροτικού πληθυσμού σε χώρες που επειδή ακριβώς δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένες, τα Ηνωμένα Έθνη προσπάθησαν να τις μεταμφιέσουν χρησιμοποιώντας ποικίλους ευφημισμούς όπως «καθυστερημένες» ή «φτωχές».(σελ.370-372)

Η εγκατάλειψη της γης, λοιπόν, η συρρίκνωση της αγροτιάς και η κοινωνική υποβάθμισή της είναι αποτελέσματα της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στην ύπαιθρο και όχι αποτέλεσμα «λάθος πολιτικών» ή «έλλειψης πολιτικής βούλησης» για την προστασία τους. Η όξυνση όμως της *αντίθεσης πόλης-υπαίθρου* στον καπιταλισμό που προέβλεπε ο Μάρξ δεν οφείλεται μόνο ή κυρίαρχα σε αυτή την ανάπτυξη. Οφείλεται κυρίαρχα σε μια άλλη βασική τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που συντελεί στη διαρκή ανάπτυξη των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων, στην τάση *συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου*. Από τη μορφή της χειροτεχνικής παραγωγής (*μανιφακτούρα*), το ελεύθερο εμπόριο και ανταγωνισμό έως τη δημιουργία του μεγάλου εργοστασίου και των μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, ο καπιταλισμός πέρασε μια περίοδο εντυπωσιακής ανάπτυξης. Αυτή η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής φαίνεται εντυπωσιακή ειδικά αν συγκριθεί με τα αντίστοιχα διαχρονικά επιτεύγματα των προηγούμενων κυρίαρχων τρόπων παραγωγής. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι ο καπιταλισμός

²⁷ Στο οποίο αναφέρεται πληθώρα στοιχείων από όλο τον κόσμο για την εποχή των δεκαετιών '50-'90 για αυτή την τάση.

αναπτύσσει διαρκώς τις παραγωγικές δυνάμεις του ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή και τη διατήρηση της ύπαρξής του. Αυτό το στάδιο της ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών ανέλυσε αρχικά ο Χόμπσον και το ονόμασε *ιμπεριαλισμό* ή *μονοπωλιακό καπιταλισμό*. Λίγο αργότερα, η ανάλυσή του βάθυνε από το Λένιν που αντιπαρατέθηκε με τις (μαρξιστικές και μη) απόψεις που έβλεπαν αυτή την πορεία του καπιταλισμού ως πορεία διαρκούς ευημερίας και ειρήνης²⁸. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού οδηγεί στην όξυνση των *ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων* ακριβώς επειδή ο κάθε κοινωνικός σχηματισμός αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό από τους υπόλοιπους, λόγω της ιδιαίτερης έκβασης της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του. Αυτή τη διαδικασία ονόμασε ο Λένιν *ανισόμετρη ανάπτυξη* και σε αυτή οφείλεται η ένταση του ανταγωνισμού μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών. Παρομοίωσε την αλληλοδιαπλοκή των κοινωνικών σχηματισμών με αλυσίδα αυτόνομων και τεμνόμενων κρίκων (*ιμπεριαλιστική αλυσίδα*) στην οποία υπάρχουν στην κατάλληλη συγκυρία *αδύνατοι κρίκοι* στους οποίους οξύνονται οι εσωτερικές αντιθέσεις και υπάρχει η δυνατότητα της επαναστατικής ανατροπής²⁹.

Αποτέλεσμα αυτής της τάσης είναι και η μεγέθυνση των πόλεων και η δημιουργία μεγάλων καπιταλιστικών μητροπόλεων. Η άνοδος των δεικτών αστικοποίησης είναι εντυπωσιακή σε όλους τους αναπτυσσόμενους και αναπτυσσόμενους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς τόσο στα χρόνια της ανάδυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όσο και στα χρόνια της μετάβασης στο ιμπεριαλιστικό στάδιό τους³⁰. Η πόλη, σε αντιδιαστολή με την ύπαιθρο, μαζικοποιείται πολύ και μετασχηματίζονται η χωροταξία και το σύνολο των λειτουργιών της. Και πάλι, η αστυφιλία και η σύγχρονη μεταμόρφωση της πόλης δεν οφείλονται γενικά σε λανθασμένες πολιτικές, αλλά είναι αποτελέσματα της εξέλιξης αντικειμενικών τάσεων του καπιταλισμού υπό το πρίσμα της ιδιαίτερης έκβασης της ταξικής πάλης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.

²⁸ Βλ. σχετικά Λένιν(1996) και για μια πιο σύγχρονη ανάγνωσή του βλ. Σακελλαρόπουλος (2001).

²⁹ Προβλέψεις που ακριβώς πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φάνταζαν ουτοπικές και μέσα σε λίγα χρόνια επιβεβαιώθηκαν πλήρως. Η τύχη των απόψεων περί διαρκούς ευημερίας και ειρήνης χάθηκε μέσα στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου...

³⁰ Βλ. σχετικά PinoI (2000):σελ. 29-34 για το 19^ο αιώνα και Hobsbawm(2003):σελ. 375-377 για την περίοδο '50-'80.

1.5 Έννοια αυθύπαρκτη ή παράγωγη ενός τρόπου παραγωγής:

*«Αληθινό είναι ό,τι σπαταλιέται
δίχως εμφανείς λόγους
Ό,τι εκσφενδονίζεται στο μηδέν
δίχως ουρές και ίχνη
Ό,τι υπάρχει από σύμπτωση
δίχως να καυχιέται γι' αυτό
δίχως να νοιάζεται αν θα μπορεί
για πάντα να μη καυχιέται γι' αυτό»*

Γιάννης Αγγελάκας

Αναφέραμε στην εισαγωγή ότι η έννοια της ανάπτυξης γεννήθηκε σχετικά πρόσφατα με βάση το ρολόι της ιστορίας, παρόλο που παρουσιάζεται ως αιώνια και αυτονόητα θετική. Αυτό αρχικά ξενίζει, αλλά δεν οφείλεται σε κάποια καθυστέρηση του «ανθρώπινου πνεύματος» να αντιληφθεί μια αυθύπαρκτη έννοια (ή να την επινοήσει στο μοναδικό κόσμο για τον υποκειμενικό ιδεαλισμό, τον κόσμο των ιδεών). Αντιθέτως, οφείλεται αποκλειστικά στις υλικές συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων στα πλαίσια των προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

Οι προκαπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί δεν βασιζόντουσαν στην ανταλλαγή εμπορευμάτων που είναι χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής³¹ και η οποία διεξαγόταν περιθωριακά στα πλαίσια τους (εκτός δηλαδή του πυρήνα της κοινωνικής σχέσης που χαρακτήριζε τον εκάστοτε κυρίαρχο τρόπο παραγωγής). Γι' αυτό κυρίαρχη επιδίωξη της παραγωγής ήταν η *αυτάρκεια* και η διατήρηση του αναγκαίου και επιθυμητού επιπέδου παραγωγής. Δεν πρέπει να ξενίζει λοιπόν ότι το εμπόριο δεν ήταν δραστηριότητα που προσέδιδε κύρος και θεωρήθηκε ακόμα και ...αμάρτημα (από το Θωμά τον Ακινάτη και τον παντοδύναμο καθολικό κλήρο). Ακόμα και το ίδιο το κέρδος ήταν κοινωνικά κατακριτέο. Όπως αναφέρει ο Heilbroner(2000):

Μπορεί να μας φαίνεται περίεργο ότι η ιδέα του κέρδους είναι σχετικά πρόσφατη. Διδασκόμαστε στο σχολείο ότι ο άνθρωπος είναι, κατά βάση, ον κτητικό κι ότι αν τον αφήναμε ελεύθερο, θα φερόταν όπως κάθε επιχειρηματίας που σέβεται τον εαυτό του. Μας λένε ότι το κίνητρο του κέρδους είναι τόσο παλιό όσο και ο άνθρωπος.

³¹ Βλ. Rubin(1994): «Το ιδιαίτερο επομένως γνώρισμα της αγροτικής φεουδαρχικής οικονομίας ήταν ο συντριπτικά φυσικός της χαρακτήρας και η ασθενής ανάπτυξη των χρηματικών ανταλλαγών»(σελ.30)

Αλλά δεν είναι έτσι. Το κίνητρο του κέρδους, όπως το γνωρίζουμε, είναι μόνο τόσο παλιό όσο και ο «σύγχρονος άνθρωπος». Ακόμα και σήμερα, το κέρδος για το κέρδος είναι μια έννοια ξένη σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού της γης και η απουσία της είναι εμφανέστατη στο μεγαλύτερο κομμάτι της καταγεγραμμένης ιστορίας.[...]Αλλά ενώ η έννοια της ανταλλαγής είναι, ασφαλώς, τόσο παλιά όσο κι ο άνθρωπος[...]δεν πρέπει να κάνουμε το λάθος να συμπεράνουμε ότι ολόκληρος ο κόσμος έχει τις συναλλακτικές τάσεις που έχει σήμερα[...]οι αγορές, είτε πρόκειται για ανταλλαγές μεταξύ πρωτόγονων φυλών[...]είτε πρόκειται για τα συναρπαστικά περιοδεύοντα παζάρια του Μεσαίωνα δεν είναι το ίδιο με το σύστημα της αγοράς. Γιατί το σύστημα της αγοράς δεν είναι απλώς ένα μέσο ανταλλαγής αγαθών. *Είναι ένας μηχανισμός για τη συντήρηση και διατήρηση μιας ολόκληρης κοινωνίας.*(σελ. 33-37)

Όταν η κοινωνική παραγωγή βασίζεται στην αυτάρκεια και τη διατήρηση είναι ευνόητο ότι έννοιες όπως αυτές της ανάπτυξης, εξέλιξης και μεγέθυνσης φαντάζουν ξένες ή κενές περιεχομένου όσον αφορά στο σύνολο της κοινωνικοοικονομικής ζωής. Γι' αυτό, άλλωστε ιδεώδες της εποχής αυτής ήταν η εγκράτεια που επενδυόταν ιδεολογικά από τον κυρίαρχο τότε ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους, την εκκλησία, με αποτέλεσμα ο Μεσαίωνας να ταυτίζεται με την κοινωνική αποτελμάτωση και στασιμότητα. Αντιθέτως, η αλματώδη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που συνεπάγεται η εδραίωση και κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δημιούργησε μια νέα κοινωνική συνείδηση. Στη νέα πραγματικότητα ιδεώδες είναι το διαρκές κινήγι του κέρδους και των ευκαιριών, η ασταμάτητη μεγέθυνση της παραγωγής και η συνεχής συσσώρευση εμπορευμάτων. Η επιστήμη γίνεται παραγωγική δύναμη και αναπτύσσεται διαρκώς στα πλαίσια της καπιταλιστικής παραγωγής και των αναγκών της. . Όπως αναφέρουν σχετικά οι Μαρξ και Ένγκελς(1998):

Η αστική τάξη δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς να επαναστατικοποιεί αδιάκοπα τα εργαλεία παραγωγής, δηλαδή τις σχέσεις παραγωγής, δηλαδή όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα, η αμετάβλητη διατήρηση του παλιού τρόπου παραγωγής αποτελούσε τον πρώτο όρο ύπαρξης όλων των προηγούμενων βιομηχανικών τάξεων. Η συνεχής ανατροπή της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλονισμός όλων των κοινωνικών καταστάσεων, η αιώνια αβεβαιότητα και κίνηση διακρίνουν την αστική εποχή από όλες τις προηγούμενες. Διαλύονται όλες οι

στέρεες, σκουριασμένες σχέσεις με την ακολουθία τους από παλιές σεβάσιμες παραστάσεις και αντιλήψεις κι όλες οι καινούριες που διαμορφώνονται παλιώνουν πριν προλάβουν να αποστεωθούν. Καθετί το κλειστό και στάσιμο εξατμίζεται, καθετί το ιερό βεβηλώνεται και στο τέλος οι άνθρωποι αναγκάζονται ν' αντικρίσουν με νηφάλιο μάτι τη θέση τους στη ζωή και τις αμοιβαίες σχέσεις τους.(σελ.29)

Αυτή η μεταβολή στην κοινωνική συνείδηση συνέβη παράλληλα με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο τέλος της εποχής της κυριαρχίας των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Νέα ρεύματα σκέψης λειτούργησαν ως προπομπός της έλευσης του καπιταλισμού στο προσκήνιο. Σε μια εποχή που το εξωτερικό εμπόριο άρχισε να αντιμετωπίζεται ως η κύρια πηγή πλούτου ενός έθνους άρχισε να λαμβάνεται κάθε μέτρο στην προσπάθεια επέκτασής του ενάντια στις προηγούμενες προλήψεις. Και η ανάγκη αυτή ανάπτυξης του εμπορίου και της χρηματικής οικονομίας σήμαινε ότι είτε θα βρισκονταν τρόποι αποφυγής των παλιών απαγορεύσεων συλλογής τόκων είτε θα καταργούνταν αυτές. Όλα αυτά απαιτούσαν θεωρητικούς εκφραστές για την υποστήριξη και προώθησή τους. Αυτός υπήρξε, για παράδειγμα, ο ιστορικός ρόλος του αστικού πολιτικού και οικονομικού ρεύματος σκέψης των *μερκαντιλιστών* που υποστήριξαν με σθένος το ελεύθερο εμπόριο και τις θετικές ρυθμίσεις για αυτό.

Απέναντι στη νομιμοποίηση από το Θεό που αντλούσε η φεουδαρχική εξουσία, η αναδυόμενη αστική εξουσία έπρεπε να βρει μια ισχυρή πηγή νομιμοποίησης. Αυτή δεν ήταν άλλη από τη φύση και την επιστήμη ως το εργαλείο κατανόησής της. Η ιδεολογία του ουμανισμού ανάγει σε στοιχεία της ανθρώπινης φύσης τα δομικά στοιχεία συγκρότησης του κοινωνικού είναι ενός ανθρώπου στον καπιταλισμό. Έτσι προβάλλει τον αστικό ιδεότυπο για τη λειτουργία του ανθρώπου στην καπιταλιστική κοινωνία σε καθολικό πρότυπο συμβάλλοντας στην εγκαθίδρυση και εμπέδωση της αστικής ηγεμονίας. Κυρίαρχο στοιχείο σε αυτή τη διαδικασία αποτέλεσε η ιδεολογία της «προόδου» που ταυτίζει την ανάπτυξη των (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής και των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων, που συντελούνται με την ένταση της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, με τη συνολική πρόοδο του (υποτίθεται αταξικού) έθνους. Έτσι η ανάπτυξη ως «όρος θεωρείται αυτονόητος, στα πλαίσια κυρίως μιας εργαλειακής χρήσης που ευνοεί η γλώσσα των κρατικών θεσμών»(Νούτσος, 2005). Όπως σημειώνει ο Παπαδημητρίου(2005):

Το ιδεολόγημα της προόδου που κυριάρχησε στο δυτικό κόσμο και καλλιεργήθηκε από την φιλοσοφία του Διαφωτισμού του 18^{ου} αιώνα, συνεχίζει να είναι παρόν και να αναπαράγεται με διάφορους τρόπους. Ο συνήθης σχηματικός τρόπος αναπαράστασης αυτής της ιδέας δίνεται από την γραμμικότητα που έχει μια ορισμένη κατεύθυνση, την οποία επιβάλλει το ανθρώπινο πνεύμα στην Ιστορία. Ανεξάρτητα από τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που παρεμβλήθηκαν οι έννοιες της προόδου και της ανάπτυξης συνέχισαν να ισχύουν στο σύγχρονο κόσμο τόσο ως σύνθημα όσο και ως αντικείμενο της επιστήμης και της κυρίαρχης ιδεολογίας και πολιτικής.(σελ. 69)

Η κυρίαρχη ιδεολογία, λοιπόν, αντιλαμβάνεται την καπιταλιστική βιομηχανία (και την παραγωγή ευρύτερα) σα φορέα της προόδου. Κι ακριβώς επειδή θεωρεί την «πρόοδο» της βιομηχανίας συνεχή και ομαλή, θεωρεί τη διαδικασία της ανάπτυξης ως γραμμικά εξελισσόμενη χωρίς τομές, αντιθέσεις και συγκρούσεις³². Σύμφωνα με το Μπιτσάκη(2005):

Οι αστοί ιδεολόγοι φαντάστηκαν ότι η αστική κοινωνία θα ήταν η τελική μορφή ανθρώπινης κοινωνίας που θα πραγματοποιήσει με τη βοήθεια του ορθού λόγου, της επιστήμης και της τεχνικής, το βασίλειο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της καθολικής ευδαιμονίας. Η τεχνολογική πρόοδος, που τη φαντάζονταν ως συνεχή, γραμμική, εξελικτική διαδικασία, θα οδηγούσε στη εξάλειψη της ένδειας και των συνεπειών της.(σελ. 82)

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η κυρίαρχη ιδεολογία παρουσιάζει την ανάπτυξη με ανιστορικό τρόπο ως πάντα υπάρχουσα φυσική διαδικασία που εξελίσσεται ομαλά. Είπαμε όμως ότι αν υπάρχει ένας γενικός ορισμός της «ανάπτυξης» σε όλη την ανθρώπινη Ιστορία είναι ο εξής:«Ανάπτυξη» με την καθολική έννοια είναι η διαδικασία βαθέματος των (κοινωνικών και τεχνικών) σχέσεων παραγωγής και η ,διαλεκτικά συνδεδεμένη με αυτή, εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων του ηγεμονικού τρόπου παραγωγής εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Πιο ειδικά, δείξαμε ότι η έννοια της ανάπτυξης αναδείχθηκε ιστορικά για να εξηγήσει το φαινόμενο της ανάπτυξης των (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής και των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο τρόπος που η κυρίαρχη ιδεολογία επιχειρεί να εξηγήσει αυτό το φαινόμενο το

³² Η διαλεκτική της ζωής και της φύσης, βέβαια, δείχνει συνέχεια ότι τέτοιες γραμμικότητες δεν υπάρχουν...

συσκοτίζει αποκρύπτοντας την πραγματική φύση του. Έτσι όμως λειτουργεί αντιεπιστημονικά και απλά παρέχει ισχυρή νομιμοποίηση στην καπιταλιστική ανάπτυξη.

1.6 Η αυταπάτη των «μοντέλων» ανάπτυξης.

«Δεν θα υπήρχε καμιά δυσκολία και θα ήταν πολύ πλεονεκτικό να παρασταθεί η επιστήμη σαν μια προσπάθεια για να αποκαλυφθεί και να αποδειχθεί ο αντι-επιστημονικός χαρακτήρας των επιστημονικών ισχυρισμών και μεθόδων»

Μπέρτολτ Μπρεχτ

Ειπώθηκε ήδη ότι η κυρίαρχη ιδεολογία αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη ως μια γραμμικά εξελισσόμενη διαδικασία. Στα πλαίσια αυτής της μηχανιστικής-θετικιστικής αντίληψης γίνονται απόπειρες μοντελοποίησης των αναπτυξιακών διαδικασιών. Για την αντίληψη του θετικισμού όλες οι διαδικασίες μπορούν να μοντελοποιηθούν και να ποσοτικοποιηθούν, άρα μπορεί να μοντελοποιηθεί και η αναπτυξιακή διαδικασία. Όπως αναφέρει η Αντωνοπούλου(1997):

Η προβληματική περί «ανάπτυξης», η ίδια η έννοια της «ανάπτυξης»³³, ως κεντρική έννοια για την κατανόηση των κοινωνικοοικονομικών φαινομένων, αποτελεί όπως είναι γνωστό, μεταπολεμική θεωρητική επεξεργασία. Επεξεργασία που ήρθε στο προσκήνιο της μεταπολεμικής οικονομικής και κοινωνικής σκέψης ως παρακολούθημα ριζικών ανακατατάξεων στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό σύστημα³⁴. [...]Οι πρώτες μεταπολεμικές θεωρήσεις περί «ανάπτυξης» προήλθαν από το χώρο της συμβατικής οικονομικής επιστήμης και επιχείρησαν να προσδιορίσουν ορισμένα κυρίως ποσοτικά οικονομικά κριτήρια ή και να κατασκευάσουν κάποια μαθηματικά οικονομικά μοντέλα, ως υποδείγματα

³³Σύμφωνα με τη συγγραφέα (βλ. Αντωνοπούλου(1997):σελ. 130): «Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο ανάπτυξη εντός εισαγωγικών, γιατί[...]ο όρος αυτός έχει αναδειχθεί σε ένα είδος γενικής-καθολικής έννοιας, η οποία ισοπεδώνει τις κοινωνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες των επιμέρους χωρών και αναγορεύει ένα ορισμένο κοινωνικό πρότυπο, αυτό των δυτικών κοινωνιών, σε κανονιστικό πρότυπο, σε πρότυπο κοινωνικής «προόδου» για ολόκληρη την ανθρωπότητα. Ο όρος «ανάπτυξη» έχει αναδειχθεί λοιπόν σε καθολική έννοια με κατ' εξοχήν θετικό αξιακό περιεχόμενο και ταυτόχρονα σε έννοια κοινωνικά ουδέτερη, συγκαλύπτοντας έτσι οικονομικές, κοινωνικές και ιστορικές διαδικασίες, που κάθε άλλο παρά ουδέτερες είναι σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές συνέπειές τους».

³⁴ Βλ. σχετικά Hobsbawm(2003):σελ. 329-367 για την πρωτόγνωρη μεταπολεμική ανάπτυξη με το βάθεμα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου.

«οικονομικής μεγέθυνσης».[...]η διαδικασία της «ανάπτυξης» συλλαμβάνεται ως μια διαδοχή σταδίων καθολικής ιστορικής ισχύος (εξελικτισμός).(σελ. 119-121)

Πώς ακριβώς όμως μπορεί να μοντελοποιηθεί μια διαδικασία που δε διεξάγεται γραμμικά, αλλά εξόχως αντιφατικά αφού εξαρτάται κυρίως από την πάλη των τάξεων ,όπως ειπώθηκε ήδη, και όχι από κάποιους γενικούς και αφηρημένους ποσοτικούς νόμους; Όπως ορθά επισημαίνουν οι Μηλιός και Θεοχαράς(1986):

Το πρόβλημα της ανάπτυξης τίθεται λοιπόν στην πραγματικότητα μόνο στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού. Εδώ καθορίζει όχι μόνο η ύπαρξη ανταγωνιστικών (προκαπιταλιστικών) τρόπων παραγωγής, αλλά και το σύνολο των «εξωτερικών» (ως προς τους νόμους της συσσώρευσης) προσδιορισμών τη δυνατότητα ή μη δυνατότητα ή ακόμα την περιορισμένη δυνατότητα, της καπιταλιστικής ανάπτυξης, αλλά και τους ρυθμούς αυτής της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Δεν υπάρχουν έτσι διαφορετικά είδη του ΚΤΠ³⁵, ή διαφορετικά «μοντέλα» καπιταλιστικής ανάπτυξης, ορισμένα από τα οποία είναι «αναπτυξιακά» ενώ ορισμένα άλλα είναι «στρεβλά και αντιαναπτυξιακά». Υπάρχουν αναπτυγμένοι και υπανάπτυκτοι (καπιταλιστικοί) κοινωνικοί σχηματισμοί, καθώς και κοινωνικοί σχηματισμοί που αναπτύσσονται καπιταλιστικά με διαφορετικούς ρυθμούς, σαν αποτέλεσμα του συνολικού ταξικού συσχετισμού των δυνάμεων που αποκρυσταλλώνεται στο εσωτερικό τους.

Άρα ένα συνολικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι δεν υπάρχει ανάπτυξη γενικά, αλλά ιστορικά συγκεκριμένη ανάπτυξη εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο ηγεμονεύει ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής. Συνεπώς, δεν υπάρχει βασιλική οδός ή «μοντέλο» για την ανάπτυξη. Γι' αυτό το λόγο χρησιμοποιούμε τον όρο *ιδεολογίες για την ανάπτυξη* στο βαθμό που αποτυπώνει ορθά την ύπαρξη κλειστών *θεωρητικών* σχημάτων που επιχειρούν να ερμηνεύσουν και να καθοδηγήσουν μηχανιστικά το φαινόμενο της ανάπτυξης. Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι στη σημερινή πραγματικότητα υπάρχουν δύο επιλογές με βάση το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης: η επιλογή της «ανάπτυξης», δηλαδή της διαδικασίας βαθέματος των (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής και ανάπτυξης των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων, και η επιλογή της αλλαγής των

³⁵ Αρχικά του Καπιταλιστικού Τρόπου Παραγωγής.

κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής³⁶. Τα δύο αυτά συμπεράσματα είναι χρήσιμα για την ανάλυση που θα ακολουθήσει στο επόμενο κεφάλαιο σχετικά με τους διάφορους τύπους ιδεολογιών για την ανάπτυξη και μια άλλη οπτική για το ζήτημα της ανάπτυξης.

1.7 Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις.

*«Κύριοι, ανησυχείτε για την οικονομική κρίση.
Δε θα έπρεπε. Για τον καπιταλισμό, η οικονομική κρίση
είναι ένα καλό κρύο ντους»*

Joseph Schumpeter

Ο ορισμός που επιχειρήσαμε να δώσουμε για το φαινόμενο της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης περιλαμβάνει το στοιχείο της ταξικής πάλης ως κυρίαρχο για τη διαμόρφωση της έκβασης και της εξέλιξης του φαινομένου. Αυτό συνεπάγεται ότι η διαδικασία της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης³⁷ δεν είναι γραμμική και νομοτελειακά εξελισσόμενη, αλλά μια κατεξοχήν *συγκρουσιακή διαδικασία*. Άρα το αποτέλεσμα της δεν μπορεί να είναι εκ των προτέρων καθορισμένο, αλλά η ίδια η εξέλιξη του φαινομένου και ο συγκεκριμένος κοινωνικός και πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων που διαμορφώνεται σε κάθε συγκυρία διαμορφώνει τους όρους για τη μελλοντική εξέλιξή του.

Αυτή η διαδικασία όμως αποκρύπτεται από το πέπλο της κυρίαρχης ιδεολογίας και η ανάπτυξη, όπως ήδη αναφέρθηκε, προβάλλεται κυρίαρχα ως ένα ανιστορικό και γραμμικά εξελισσόμενο φαινόμενο. Ο ορισμός που δώσαμε λοιπόν περιλαμβάνει και το ενδεχόμενο η διαδικασία του βαθέματος των (κοινωνικών και τεχνικών) σχέσεων παραγωγής να μην εξελίσσεται ομαλά και να έχει πιασμοί λόγω κοινωνικών αντιστάσεων και επιπλοκών που άμεσα ή έμμεσα οφείλονται σε αυτές τις αντιστάσεις. Αυτό το ενδεχόμενο πραγματώνεται στην περίοδο της όξυνσης της οικονομικής κρίσης. Τότε η οικονομία του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού «ασθμαίνει» και δυσκολεύεται να αναπαράγει τις υλικές συνθήκες της ύπαρξής της με ομαλό τρόπο. Σε τέτοιες περιόδους μειώνονται τα ποσοστά κέρδους, αυξάνεται η ανεργία και επιχειρήσεις κλείνουν μαζικά όπως έχει κατ' επανάληψη δείξει η ιστορική εμπειρία.

³⁶ Που η Ιστορία έχει δείξει επανειλημμένα ότι όποτε έγινε, έγινε με ριζικές επαναστατικές ανατροπές και τομές. Όπως η ανάπτυξη δεν εξελίσσεται γραμμικά έτσι δεν ανατρέπεται και γραμμικά...

³⁷ Αλλά και της μετάβασης από την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής στην κυριαρχία ενός άλλου εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού, όπως ήδη είπαμε.

Το θεωρητικό αντικείμενο της οικονομικής κρίσης δεν εξετάζεται ως τέτοιο στο πλαίσιο της κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας³⁸. Αντιθέτως, για την ορθόδοξη οικονομική σκέψη το φαινόμενο είναι απλώς μια στιγμή δυσλειτουργίας μέσα στη συνέχεια της οικονομικής ανάπτυξης. Στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας, η οικονομική κρίση προβλέπεται ως ενδεχόμενο της κοινωνικής εξέλιξης και αντιμετωπίζεται ως ένα σημαντικό οικονομικό φαινόμενο. Και στο εσωτερικό της μαρξιστικής θεωρίας όμως υπάρχουν διαφορετικές τοποθετήσεις σχετικά με το ζήτημα.

Προτρέχοντας, αφού αυτό το θέμα θα σχολιαστεί και στο επόμενο κεφάλαιο, σημειώνουμε ότι κατά τον «ορθόδοξο» σοβιετικό μαρξισμό η οικονομική κρίση συμβαίνει νομοτελειακά και είναι αποτέλεσμα του περίφημου «νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους³⁹. Σύμφωνα με αυτό το «νόμο», η αύξηση της μηχανοποίησης και της αυτοματοποίησης στην καπιταλιστική παραγωγή, που προκύπτει ως φυσική ανάγκη για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου, προκαλεί μια έντονη αντικατάσταση της εργασίας από κεφάλαιο. Εφόσον όμως μόνο η εργασία παράγει νέα αξία στην παραγωγική διαδικασία σύμφωνα με την εργασιακή θεωρία της αξίας, τότε αυτή η αντικατάσταση προκαλεί την πτώση του ποσοστού κέρδους και οδηγεί στην κρίση. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα η κρίση είναι αποτέλεσμα μιας γραμμικά εξελισσόμενης διαδικασίας που συμβαίνει από μια αυθόρμητη τάση της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Σημειώνουμε όμως ότι η ανάπτυξη του «νόμου» από το Μαρξ στο Κεφάλαιο γίνεται με συγκεκριμένες προϋποθέσεις⁴⁰ και με μια υπόθεση *ceteris paribus*, δηλαδή διατηρώντας όλους τους υπόλοιπους παράγοντες που επιδρούν στο ποσοστό κέρδους σταθερούς. Με άλλα λόγια, ο Μαρξ εξετάζει με αυτή την ανάλυση την ανεξάρτητη επίδραση της εισαγωγής τεχνολογίας που υποκαθιστά εργασία στο ποσοστό κέρδους. Συνεπώς, ο «νόμος» αποτελεί μια όψη του συνόλου των διαδικασιών που επιδρούν στο ποσοστό κέρδους και αποτελούν δυνητικούς παράγοντες που συντελούν στη δημιουργία του φαινομένου της οικονομικής κρίσης, αφού οι ειδικές προϋποθέσεις που απαιτούνται μπορεί να μη συντρέχουν και φυσικά στην πραγματική εξέλιξη επιδρούν και οι «άλλοι παράγοντες» που στην ανάλυση του «νόμου» θεωρούνται σταθεροί λόγω της υπόθεσης *ceteris paribus*. Παρ' όλα αυτά, «πολλοί μαρξιστές ερμήνευσαν, και εξακολουθούν να ερμηνεύουν, το «νόμο της πτωτικής τάσης» του ποσοστού κέρδους ως ένα καθολικής ισχύος εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ισχύει πάντα όσο υφίσταται ο καπιταλισμός»(Μηλιός, Οικονομάκης

³⁸ Όπως θα δειχθεί πιο αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

³⁹ Για μια αναλυτική παρουσίαση του «νόμου» αυτού βλ. Μανιάτης, Τσαλίκη, Τσουλιφίδης (1999):σελ. 141-156 και Μηλιός, Οικονομάκης και Δημούλης (2005):σελ. 219-222.

⁴⁰ Όπως π.χ. ότι η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου (δηλαδή ο λόγος του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο) αυξάνεται ταχύτερα από την παραγωγικότητα της εργασίας.

και Δημούλης (2005):222). Ευνόητο είναι ότι στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής το στοιχείο της κοινωνικής διαπάλης που εξελίσσεται διαλεκτικά δεν αποτελεί συστατικό στοιχείο του πυρήνα αυτής της θεώρησης, αφού το αποτέλεσμα είναι σχεδόν (τεχνικά) προδιαγεγραμμένο. Γι' αυτό, αυτή η αντίληψη για τις οικονομικές κρίσεις κατά κανόνα συνάδει και συμβαδίζει με μια *θεωρία της κατάρρευσης του καπιταλισμού*⁴¹ ως νομοτελειακής διαδικασίας που επέρχεται ως τελικό αποτέλεσμα της διαρκούς πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Κατά την άποψή μας, λοιπόν, αυτή η θεωρία δεν επαρκεί για την ερμηνεία του φαινομένου των οικονομικών κρίσεων, αφού απολυτοποιεί την επίδραση στο ποσοστό κέρδους της εισαγωγής τεχνολογικών καινοτομιών για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας καταλήγοντας κατά κανόνα σε μια ντετερμινιστική ερμηνεία που αντιφάσκει με τα πραγματικά δεδομένα. Η θεωρία αυτή αδυνατεί να ερμηνεύσει επαρκώς το επιβεβαιωμένο ιστορικά ενδεχόμενο της δυνατότητας του καπιταλισμού να ξεπερνά τις κρίσεις και να επιτυγχάνει υψηλότερα ποσοστά κέρδους ενώ αυξάνεται συνεχώς η μηχανοποίηση-αυτοματοποίηση της παραγωγής⁴².

Μια άλλη θεωρία για τις οικονομικές κρίσεις που υπήρξε κυρίαρχη στο χώρο της μαρξιστικής θεωρίας είναι η *θεωρία της υποκατανάλωσης*⁴³. Σύμφωνα με αυτή, η αιτία των κρίσεων είναι η ελλιπής ζήτηση για τα παραγόμενα προϊόντα είτε λόγω της υπεραποταμίευσης των κεφαλαιούχων⁴⁴ είτε λόγω της αδυναμίας των εργαζόμενων τάξεων να απορροφήσουν την ολοένα αυξανόμενη παραγωγή⁴⁵. Η θεωρία αυτή εντοπίζει την αιτία των οικονομικών κρίσεων στο επίπεδο της κυκλοφορίας και όχι στο επίπεδο της παραγωγής. Γι' αυτό, συχνά ρέπει στην αποδοχή αναδιανεμητικών στρατηγικών ως των μόνων δυνατών για το ξεπέρασμα των κρίσεων (π.χ οι κλασικές σοσιαλδημοκρατικές και κεϋνσιανές αντιλήψεις όπως θα δείξουμε και στο επόμενο κεφάλαιο). Κάποιες απόψεις στο εσωτερικό της θεωρούν ότι ούτε αυτό επαρκεί και υιοθετούν τη θεωρία της νομοτελειακής κατάρρευσης του καπιταλισμού καταλήγοντας σε παρόμοια συμπεράσματα με τις αντίστοιχες απόψεις στο εσωτερικό της θεωρίας της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους που αναφέραμε παραπάνω. Βασική παραδοχή της θεωρίας είναι η ανάγκη ύπαρξης «τρίτων προσώπων»

⁴¹ Αυτός ο συνδυασμός κατά καιρούς έχει πάρει διάφορες μορφές όπως π.χ. η θεωρία της γενικής κρίσης του καπιταλισμού που σχολιάζουμε κριτικά στην παράγραφο 2.4 της παρούσας εργασίας.

⁴² Υπάρχουν και πιο διαλεκτικές εκδοχές του «νόμου» όπως π.χ. η αντίληψη του Έρνεστ Μαντέλ (βλ. σχετικά στο Μαντέλ (χ.χ.ε.)) που θεωρεί ότι ο νόμος εκδηλώνεται προσωρινά και στη συνέχεια η ισχύς του ακυρώνεται από τη δράση αντίρροπων αιτιών. Και αυτές όμως απολυτοποιούν την επίδραση στο ποσοστό κέρδους της εισαγωγής τεχνολογικών καινοτομιών ως κύριας αιτίας του φαινομένου των κρίσεων.

⁴³ Βλ. σχετικά στο Σουήζυ (2004):σελ. 187-212 και στο Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης(2005):σελ. 240-250 & 260-262.

⁴⁴ Άποψη που διατύπωσε πρώτος ο Μάλθους. Παρεμφερής είναι και η αντίληψη του Κέυνς για το ζήτημα των οικονομικών κρίσεων.

⁴⁵ Άποψη που διατύπωσε πρώτος ο Σισμοντί και ενστερνίστηκε αργότερα ο Κάουτσκι και η γερμανική σοσιαλδημοκρατία βασιζόμενοι σε κάποια ερμηνευτικά αποσπάσματα του Ένγκελς.

έξω από την καπιταλιστική αγορά που θα απορροφήσουν το απούλητο πλεόνασμα ώστε να μην επέλθει η κρίση. Τα «τρίτα πρόσωπα» μπορεί να είναι άτομα που εντάσσονται παραγωγικά σε προκαπιταλιστικές παραγωγικές δομές είτε εντός του ίδιου κοινωνικού σχηματισμού (αν υπάρχουν υπολείμματα προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής) είτε σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η εξάλειψη αυτών των «τρίτων προσώπων» λόγω της συνεχούς εξάπλωσης των καπιταλιστικών σχέσεων και της επακόλουθης εξάλειψης των υπολειμμάτων των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής οδηγεί σύμφωνα με τη θεωρία υποκατανάλωσης στη μόνιμη κρίση και την κατάρρευση του συστήματος της καπιταλιστικής αγοράς. Θεωρούμε ότι ο εντοπισμός της αιτίας των κρίσεων αποκλειστικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας είναι λανθασμένος και υποτιμά τη σημασία της εξέλιξης της συσσώρευσης εντός της παραγωγής που αποτελεί τον πυρήνα του καπιταλιστικού συστήματος. Η θεωρία της υποκατανάλωσης εμφανίζει το αποτέλεσμα των κρίσεων στη σφαίρα της κυκλοφορίας, που είναι η ελλιπής ζήτηση, ως αίτιο αυτών των κρίσεων. Θεωρούμε ότι αυτή η εμπειριστική ανάλυση αδυνατεί να δει την ουσία του κρισιακού φαινομένου και εστιάζει απλά στη μορφή εμφάνισής του. Επίσης, η *θεωρία της απόλυτης εξαθλίωσης* που συμβαδίζει με την αντίληψη της υποκατανάλωσης δε συνάδει με την εμπειρικά διαπιστωμένη διαχρονική αύξηση του επιπέδου της κατανάλωσης (ενδιάμεσων και τελικών) προϊόντων στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες. Αυτή η αδυναμία ερμηνείας οδηγεί τους εκπροσώπους αυτής της θεωρίας σε αμηχανία και απόπειρα διαφοροποιημένων ερμηνειών (π.χ. ότι η εξαθλίωση είναι σχετική και όχι απόλυτη).

Στην παρούσα εργασία υιοθετούμε μια διαφορετική αντίληψη για τις οικονομικές κρίσεις στο πλαίσιο του μαρξισμού⁴⁶. Σύμφωνα με αυτή το *Κεφάλαιο* του Μαρξ είναι μια λογική κατασκευή στηριγμένη στη διάκριση εσωτερικών και εξωτερικών καθορισμών. Ως *εσωτερικοί καθορισμοί* νοούνται οι αναγκαίες σχέσεις ανάμεσα στα πράγματα, αυτές που μένουν αναλλοίωτες. Οι *εξωτερικοί καθορισμοί* καθορίζονται ως το ετερόκλητο πλήθος των σχέσεων που μπορούν να υπάρχουν ή να μην υπάρχουν σε μια δεδομένη χώρα ή συγκυρία. Αυτές οι σχέσεις με την ποικιλομορφία τους αποκρύπτουν τις αναλλοίωτες σχέσεις που είναι οι «νόμοι». Οι εξωτερικοί καθορισμοί δεν είναι ένα είδος παράβασης του νόμου, ούτε είναι περιοριστικοί προς αυτόν. Τα αποτελέσματα των δύο τύπων καθορισμού δεν προστίθενται, ούτε αντιφάσκουν, επειδή δεν είναι ανεξάρτητα τα μεν από τα δε. Για παράδειγμα, η αξία της εργασιακής δύναμης καθορίζεται τόσο από την επίδραση της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης όσο και από την επίδραση των ταξικών αγώνων επί του μισθού. Αυτός ο καθορισμός όμως δεν είναι αθροιστικός, αφού οι δύο

⁴⁶Βλ. αναλυτικά Ιωακείμογλου(2000):σελ. 30-62, Μηλιός ,Δημούλης και Οικονομάκης(2005):σελ. 219-307 και Μηλιός(1997-α):σελ. 135-208.

«συνιστώσες» συνδέονται διαλεκτικά και αλληλοεπηρεάζονται. Ο εξωτερικός ως προς το νόμο παράγοντας (δηλαδή ο ταξικός συσχετισμός δυνάμεων) δρα διαμέσου της εσωτερικής αναγκαίας σχέσης (που είναι ο νόμος της αξίας), όχι ταυτόχρονα και παράλληλα με αυτόν. Αν θέλουμε λοιπόν να εξετάσουμε τον οικονομικό νόμο πρέπει να κάνουμε την περιγραφή των αναγκαίων σχέσεων ανάμεσα στα πράγματα και όχι σχέσεων που μπορεί να υπάρχουν ή όχι σε μια χώρα και σε μια εποχή. Γι' αυτό, οι εξωτερικοί ως προς το νόμο καθορισμοί θα πρέπει να έχουν αφαιρεθεί από τον ορισμό του νόμου. Αυτή τη μέθοδο *αφαίρεσης* χρησιμοποιεί διαρκώς ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, όπου σκοπός του δεν είναι η περιγραφή ή η ανάλυση ενός κοινωνικού σχηματισμού, αλλά η διατύπωση των οικονομικών νόμων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η διατύπωση ενός νόμου δεν είναι περιγραφή του τυχαίου, αλλά γένεση μιας έννοιας που αντικατοπτρίζει μια άνευ όρων σχέση, ανεξάρτητη από τη συγκυρία και τις εθνικές ιδιομορφίες.

Με βάση αυτή την αντίληψη, η συγκυρία είναι μια στοχαστική συνάντηση παραγόντων που προκύπτουν αφενός από τη φύση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και αφετέρου από την ιστορία του (εθνικού) κοινωνικού σχηματισμού. Το σημαντικό σε αυτή τη θέση είναι ότι μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πως οι εξωτερικοί καθορισμοί που ανήκουν στην ιστορία του κοινωνικού σχηματισμού προσδίδουν σε κάθε στιγμή τη μοναδικότητά της. Γι' αυτό το λόγο δε θα μπορέσουμε ποτέ να κατανοήσουμε τα επίδικα αντικείμενα της πολιτικής δράσης σε μια χώρα σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή με αναφορά αποκλειστικά και μόνο στα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Θα πρέπει να κατανοούμε με ποιο συγκεκριμένο τρόπο οι ειδικές συνθήκες κάθε χώρας και κάθε εποχής (δηλαδή οι εξωτερικοί ως προς τους οικονομικούς νόμους καθορισμοί) παράγουν τα αποτελέσματά τους ως αποτελέσματα διαμεσολαβημένα από τους νόμους που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η μετάβαση από μια συγκυρία σε μια άλλη γίνεται λοιπόν με τη μεταβολή των όρων της εσωτερικής αναγκαίας σχέσης με τη λειτουργία διαμέσου του οικονομικού νόμου μιας μεταβολής των εξωτερικών καθορισμών. Αυτές οι μεταβολές ορίζουν ένα νέο πεδίο κοινωνικού ανταγωνισμού επειδή μεταβάλλουν όλα ή σχεδόν όλα τα στοιχεία που το συνθέτουν (το έδαφος των κοινωνικών συγκρούσεων, το σύστημα των αντιτιθέμενων τάξεων και τα επίδικα αντικείμενα των κοινωνικών συγκρούσεων). Επί αυτού του νέου πεδίου θα διεξαχθεί το επόμενο επεισόδιο των κοινωνικών συγκρούσεων. Τα αποτελέσματα από την έκβαση αυτών των συγκρούσεων θα διαμεσολαβηθούν και πάλι από τους οικονομικούς νόμους, θα μετατρέψουν και πάλι το πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού κοκ. Έτσι προκύπτει μια αέναη σπειροειδής κίνηση διαρκούς επανακαθορισμού της συγκυρίας.

Ένα ερώτημα που τίθεται είναι αν οι οικονομικοί νόμοι καθορίζουν ντετερμινιστικά την ιστορία ή όχι. Η διαφορά της παρούσας αντίληψης από την αντίληψη περί νομοτελειακής τάσης πτώσης του ποσοστού κέρδους είναι ότι απορρίπτει την προσέγγιση ότι η τελική έκβαση των πραγμάτων είναι προκαθορισμένη από τους οικονομικούς νόμους και υιοθετεί την άποψη ότι η τελική κατάσταση του οικονομικού συστήματος εξαρτάται και από τον τρόπο της μετάβασης προς αυτήν (δηλαδή την ιδιαίτερη επίδραση των εξωτερικών καθορισμών της πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής συγκυρίας). Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη ο καπιταλισμός οδεύει προς την έξοδο της κρίσης του με διαδοχικές προσεγγίσεις και η όλη διαδικασία εξαρτάται από την εξέλιξη των κοινωνικών αγώνων και της πάλης των τάξεων εντός κάθε κοινωνικού σχηματισμού.

Στο πλαίσιο αυτής της μαρξιστικής αντίληψης αντιστοιχεί μια συγκεκριμένη θεώρηση για τις κρίσεις, η *θεωρία της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου*⁴⁷. Σύμφωνα με αυτήν, η πτώση του ποσοστού κέρδους δεν προέρχεται μόνο από την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δηλαδή την ταχεία άνοδο της έντασης κεφαλαίου που προέρχεται από την τεχνολογική πρόοδο, αλλά μπορεί να έχει αίτιο και τη μείωση του ποσοστού υπεραξίας, δηλαδή του επιπέδου εκμετάλλευσης των εργαζομένων. Για λόγους που έχουν σχέση με την ιστορία του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος, αυτή η διάσταση της σχέσης της πτώσης του ποσοστού κέρδους με την πτώση του ποσοστού υπεραξίας δεν έγινε αρκούντως αντιληπτή από τους αναγνώστες του Μαρξ που έτειναν στην πλειοψηφία τους να αποδίδουν κάθε πτώση του ποσοστού κέρδους μόνο στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου⁴⁸. Έτσι ο περίφημος νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους απέκτησε μια διασημότητα πολύ μεγαλύτερη από τη θεωρία της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την οπτική, το ποσοστό κέρδους εξαρτάται από δύο μεταβλητές, από το *ποσοστό υπεραξίας* και από την *οργανική σύνθεση του κεφαλαίου*. Η μέθοδος που ακολουθεί ο Μαρξ, όπως είπαμε ήδη, είναι η γνωστή *ceteris paribus*, η εξέταση των μεταβολών του ποσοστού κέρδους υπό την επίδραση κάθε μεταβλητής ξεχωριστά, θεωρώντας όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς κάθε φορά. Αν θεωρήσουμε λοιπόν ότι το ποσοστό κέρδους είναι μια εξαρτημένη μεταβλητή (R), ενώ το ποσοστό υπεραξίας (S/V) και η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου (C/V) είναι ανεξάρτητες μεταβλητές τότε ισχύει:

$$R=(S/V) / \{(C/V)+1\}$$

⁴⁷ Βλ. αναλυτικά στο Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης(2005):σελ. 285-307 και Μηλιός(1997-α):σελ. 178-193.

⁴⁸ Αγνοώντας την *ceteris paribus* υπόθεση του Μαρξ για τους «άλλους παράγοντες» που αναφέραμε παραπάνω.

, όπου C το σταθερό κεφάλαιο, V το μεταβλητό κεφάλαιο και S η υπεραξία. Σημειώνουμε ότι το ποσοστό υπεραξίας εξαρτάται και από άλλους παράγοντες: τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας και τις αυξήσεις της παραγωγικότητας (που μαζί με το ύψος του μισθού επηρεάζουν το βαθμό εκμετάλλευσης). Αυτοί οι παράγοντες δεν αναφέρονται στον ορισμό επειδή η μεν διάρκεια της εργάσιμης μέρας είναι μια σχέση καθαρά εξωτερική ως προς το νόμο και η παραγωγικότητα της εργασίας θεωρείται σταθερός παράγοντας στη συγκεκριμένη ανάλυση.

Υπάρχει μια πληθώρα παραγόντων που επιδρούν στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου⁴⁹. Αυτοί είναι δυνατό να αναλυθούν σε αυτούς που επιδρούν στο ποσοστό υπεραξίας και σε αυτούς που επιδρούν στο μέγεθος C/Y (ποσότητα σταθερού κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος). Το τελευταίο μέγεθος σχετίζεται με τη δυνατότητα της επιχείρησης να κάνει οικονομίες στη χρήση του. Ο Μαρξ απαριθμεί τους παράγοντες που κάνουν εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου μέσα στην παραγωγική διαδικασία (και άρα τείνουν στη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου). Οι παράγοντες αυτοί μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε 4 ενότητες (Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης(2005):295-296). Πρώτον, στους παράγοντες που σχετίζονται με το χρόνο και την ένταση της λειτουργίας των μέσων παραγωγής υπό δεδομένη τεχνική σύνθεση κεφαλαίου (διάρκεια της εργάσιμης μέρας, οικονομία στους όρους εργασίας εις βάρος των εργατών). Δεύτερον, στους παράγοντες που αναφέρονται στις δεξιότητες και τη συγκέντρωση του συλλογικού εργάτη, δηλαδή στη δυνατότητα αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας χωρίς τη μεταβολή της τεχνικής σύνθεσης κεφαλαίου (κοινωνικά συνδυασμένη εργασία, οικονομία που προκύπτει από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη, οικονομία που προκύπτει από την εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη, τις γνώσεις του και την υποταγή του στον εργοστασιακό δεσποτισμό). Τρίτον, στους παράγοντες που σχετίζονται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω τεχνολογικών μεταβολών⁵⁰ (συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και μαζική χρησιμοποίησή τους, οικονομία που προκύπτει από τις συνεχείς τελειοποιήσεις των μηχανών, η ανακύκλωση των απορριμμάτων της παραγωγής, η αύξηση της παραγωγικότητας του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής)⁵¹. Και τέταρτον, στους παράγοντες που επηρεάζουν τις τιμές των

⁴⁹ Βλ. σχετικά στο Ιωακείμογλου(2000):σελ. 45-48 και στο Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης(2005):σελ. 293-297.

⁵⁰ Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για παράγοντες που υπεισέρχονται και στην ανάλυση για το «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

⁵¹ Με βάση αυτό το σημείο της ανάλυσης, λοιπόν, και σε αντίθεση με πολλούς ορθόδοξους μαρξιστές, ο Μαρξ θεωρεί ότι παράγοντες τεχνολογικής μεταβολής προκαλούν και αντίστροφα αποτελέσματα από αυτά που περιγράφει στην ανάλυση του «νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, αφού μέσω της οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου μειώνουν την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου και δε σχετίζονται με την οικονομία στη χρήση του, αλλά προκύπτουν αποκλειστικά από μεταβολές των τιμών και πιο συγκεκριμένα από τις διακυμάνσεις των τιμών των πρώτων υλών. Η κατανόηση των μηχανισμών μέσω των οποίων οι επιχειρήσεις επιτυγχάνουν οικονομίες σε σταθερό κεφάλαιο αποτελεί απαραίτητο όρο για την κατανόηση των συνθηκών υπό τις οποίες η συσσώρευση κεφαλαίου μετατρέπεται σε υπερσυσσώρευση, δηλαδή σε κρίση. Διότι η μείωση του ποσοστού υπεραξίας μετατρέπεται σε πτώση του ποσοστού κέρδους μόνον εφόσον δεν αντισταθμίζεται από οικονομίες στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου. Στη βάση των παραπάνω όπως ορθά υποστηρίζουν οι Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης(2005):

Είναι προφανές[...]ότι ο Μαρξ θεωρεί πως η αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου (και συνακόλουθα το ποσοστό κέρδους, η πτώση του οποίου αποτελεί χαρακτηριστικό της κρίσης) εξαρτάται από ένα ευρύ σύνολο παραγόντων. Το ποιος από αυτούς τους παράγοντες καθορίζει την έκρηξη κάθε συγκεκριμένης κρίσης δεν αποτελεί ζήτημα θεωρητικής πρόβλεψης, αλλά ζήτημα συγκεκριμένης ανάλυσης του κυκλώματος συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου σε μια καπιταλιστική οικονομία, δηλαδή των παραγόντων που υπερπροσδιορίζουν τις εγγενείς τάσεις της κεφαλαιακής σχέσης. (σελ. 297).⁵²

Οι παράγοντες που επηρεάζουν την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου καθώς και αυτοί που επηρεάζουν το βαθμό εκμετάλλευσης ανήκουν στους εξωτερικούς καθορισμούς της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Οι κρίσεις αποτελούν συμπύκνωση όλων των μορφών αντιφάσεων που προκύπτουν από την ολότητα των συγκεκριμένων «εξωτερικών» σχέσεων. Όλοι αυτοί οι παράγοντες πρέπει να ληφθούν λοιπόν υπόψη στην ανάλυση της συγκυρίας μιας κρίσης εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού. Όλες αυτές οι αντιφάσεις, ακόμα κι εκείνες που φαινομενικά έχουν ένα τεχνικό χαρακτήρα, καθορίζονται σε τελευταία ανάλυση από τον ταξικό συσχετισμό δύναμης εντός του κοινωνικού σχηματισμού. Η ικανότητα των καπιταλιστών να κάνουν οικονομία στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου δεν αποτελεί απλά ένα τεχνικό ζήτημα, αλλά την έκβαση του συσχετισμού δύναμης εντός της παραγωγής και ευρύτερα του κοινωνικού συσχετισμού δύναμης. Τα μέτρα που απαιτούνται γι' αυτή την οικονομία ενισχύουν την εξουσία του κεφαλαίου εντός της παραγωγικής διαδικασίας και

⁵² Η με τη διατύπωση του Μαρξ που παραθέτουν οι ίδιοι μελετητές «η λεπτομερέστερη ανάλυση της υπερπαραγωγής εντάσσεται στη θεώρηση της κίνησης του κεφαλαίου όπως αυτή εμφανίζεται». Σημειώνουμε, όπως συμπληρώνουν, ότι αυτή η διατύπωση αφαιρέθηκε μετά την επιμέλεια του Ένγκελς στα χειρόγραφα του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου.

εντείνουν την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Γι' αυτό όπως ορθά επισημαίνουν οι Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης(2005):

Εφόσον η εξασφάλιση των «κανονικών» επιπέδων της κεφαλαιακής κερδοφορίας μπορεί πάντοτε να αναχθεί, σε τελευταία ανάλυση, στη διασφάλιση των αντίστοιχων επιπέδων καπιταλιστικής εκμετάλλευσης (και πειθαρχίας), είναι κατανοητό γιατί η καπιταλιστική έξοδος από τις οικονομικές κρίσεις συνδέεται πάντοτε με την κήρυξη ενός ανοιχτού ταξικού πολέμου εναντίον των εργαζόμενων τάξεων, των συλλογικών μορφών οργάνωσής τους, των κοινωνικών τους δικαιωμάτων[...]. Η ανάλυση του Μαρξ αποκαλύπτει το αντικειμενικό υπόβαθρο των αστικών πολιτικών στρατηγικών. (σελ. 302)

1.8 Η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

«Η κινέζικη λέξη για την κρίση (wei-chi) σημαίνει ταυτόχρονα κίνδυνο και ευκαιρία.»

Jonathon Porritt

Η επιχειρούμενη σήμερα αναδιάρθρωση της παραγωγής με την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία των εφαρμογών της μικροηλεκτρονικής και των ηλεκτρονικών υπολογιστών δεν έχει μόνο ως στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και την πραγματοποίηση μιας σημαντικής οικονομίας στη χρήση των μέσων παραγωγής. Αυτή η αυτοματοποίηση πραγματοποιείται εν μέσω αντιφάσεων, αφού αυτές οι τεχνολογίες αφενός επιτρέπουν την εξοικονόμηση κεφαλαίου, αφετέρου επιβαρύνουν το συντελεστή C/Y αφού συνοδεύονται από υποκατάσταση εργασίας από μηχανικές λειτουργίες.

Η ανάλυση της κρίσης υπερσυσσώρευσης, και ιδιαίτερα της εξοικονόμησης κεφαλαίου, προσφέρει μια θεωρητική βάση όχι μόνο για την ερμηνεία της σύγχρονης αυτοματοποίησης της παραγωγής, αλλά και για μια σειρά φαινομένων της αναδιάρθρωσης, όπως η αναγκαιότητα δημιουργίας οικονομιών κλίμακας, οι οργανωτικές καινοτομίες κ.ά. Αυτή η ανάλυση στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού μπορεί και πρέπει να βασίζεται αφενός στην αναγνώριση των μακροχρόνιων δομικών τάσεων του οικονομικού συστήματος, αφετέρου σε μια ποσοτική και εμπειρική έρευνα των ιδιαίτερων συνθηκών του κοινωνικού σχηματισμού από τις οποίες εξαρτάται η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου.

Φαίνεται λοιπόν ότι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση ενεργεί ταυτόχρονα και προς την κατεύθυνση της αύξησης της απασχόλησης και προς την κατεύθυνση της μείωσής της, αφού αυξάνει την απασχόληση καθώς πραγματοποιείται σε μια διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα, αλλά και την μειώνει καθώς η ίδια αυτή συσσώρευση πραγματοποιείται μέσα σε συνθήκες τεχνολογικής προόδου και οργανωτικών καινοτομιών που μεταφράζονται σε υποκατάσταση εργασίας από λειτουργίες των μηχανών. Η υποκατάσταση εργασίας από πάγιο κεφάλαιο οδηγεί σε άνοδο της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου, εντούτοις η σύνθεση του κεφαλαίου μπορεί να μεταβάλλεται και συγκυριακά ανάλογα με την ανοδική ή καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου. Η ταχύτητα συσσώρευσης κεφαλαίου, η ταχύτητα υποκατάστασης κεφαλαίου και οι κυκλικές διακυμάνσεις της παραγωγής αποτελούν ταυτοχρόνως μεταβλητές της ανάλυσης της υπερσυσσώρευσης και της απασχόλησης. Έτσι ο προσδιορισμός των καθοριστικών παραγόντων της απασχόλησης επιτρέπει την ενσωμάτωση της ανάλυσης της απασχόλησης στην ανάλυση της υπερσυσσώρευσης.

Μια κατάσταση υπερπαραγωγής κεφαλαίου (υπερσυσσώρευσης) εμφανίζεται και ως μια κατάσταση ελλείπουσας ζήτησης είτε με τη μορφή απούλητων αποθεμάτων είτε με τη μορφή αχρησιμοποίητου παραγωγικού δυναμικού. Συχνά αυτή η διάσταση που αποτελεί αποτέλεσμα και όχι αίτιο της κρίσης εκλαμβάνεται ως αίτιο όπως είπαμε ήδη. Αυτή την αντίληψη υιοθετούν τόσο μαρξιστές (Κάουτσκι, Ρόζα Λούξεμπουργκ κ.ά.), αλλά και ο Κέϋνς και άλλοι οικονομολόγοι. Η αντίληψη που υιοθετούμε αντιτίθεται σε αυτή την τόσο διαδεδομένη θεωρία των κρίσεων υποκατανάλωσης. Θεωρεί όμως ότι η ελλείπουσα ζήτηση αφού προκύψει, αναλαμβάνει ενεργητικό ρόλο στη δημιουργία συνθηκών για την έξοδο από την κρίση. Συγκεκριμένα, στην πρώτη περίοδο της κρίσης, η ελλείπουσα ζήτηση συμβάλλει στην *εκκαθάριση των πιο αδύναμων κεφαλαίων*, στην άνοδο της ανεργίας, την συνακόλουθη κάμψη της ισχύος των εργατικών συνδικάτων και την αλλαγή του συσχετισμού δύναμης προς όφελος του κεφαλαίου. Σε μια δεύτερη φάση όμως που η αύξηση της ζήτησης εμφανίζεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την αύξηση των επενδύσεων, η ελλείπουσα ζήτηση εμφανίζεται ως εμπόδιο για την έξοδο από την κρίση.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο διαδικασίες που συμβάλλουν στην έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του⁵³. Μια *διαδικασία αναδιανομής του εισοδήματος εις βάρος της εργασίας* και μια *διαδικασία τεχνικής και οργανωτικής ανασυγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας*. Με βάση τη θεωρία για την κρίση υπερσυσσώρευσης οι όροι για την έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του είναι (τουλάχιστον) οι εξής: η εκκαθάριση των ανεπαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων, δηλαδή η μαζική εκκαθάριση μη επαρκώς αξιοποιημένου

⁵³ Βλ. σχετικά στο Ιωακείμογλου(2000):σελ. 75-80.

κεφαλαίου με την παύση λειτουργίας, η άνοδος της χρόνιας και μαζικής ανεργίας, η ανασύνθεση της εταιρικής διάρθρωσης του κεφαλαίου με συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, η μετατροπή των όρων πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης, η ανάπτυξη του καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας με την εκμετάλλευση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (γυναίκες, μετανάστες, νέοι), η μείωση του κόστους των μηχανικών συστημάτων παραγωγής, των πρώτων υλών και της ενέργειας, η μαζική εισαγωγή καινοτομικών τεχνολογιών που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από όσο αυξάνουν την ένταση του κεφαλαίου, η εγκατάσταση ριζικών αλλαγών στην οργάνωση εργασίας και η επιτάχυνση της περιστροφής κεφαλαίου.

Με βάση αυτές τις δύο διαδικασίες είναι δυνατό να ορίσουμε δύο περιόδους στο εσωτερικό μιας μακράς ύφεσης, την περίοδο Α που αντιστοιχεί στις λειτουργίες της εκκαθάρισης (οι πρώτοι 6 όροι παραπάνω) και την περίοδο Β η οποία αντιστοιχεί στη διαδικασία της αλλαγής τεχνολογικής βάσης του παραγωγικού συστήματος (οι επόμενοι 4 όροι). Η τομή μεταξύ των δύο περιόδων δεν είναι ούτε σαφής ούτε απόλυτη, απλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε μιάς είναι πιο έντονα στην αντίστοιχη περίοδο παρά στην άλλη. Οι δύο διαδικασίες που συμβάλλουν στην έξοδο του καπιταλισμού εξελίσσονται με άνισους ρυθμούς, η πρώτη εξελίσσεται ταχύτερα αλλάζοντας τον ταξικό συσχετισμό δύναμης εις βάρος της εργασίας, ενώ στη δεύτερη κυριαρχεί η τεχνική και οργανωτική ανασύνταξη της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή η διαίρεση δεν αποτελεί εξελικτικό σχήμα, αλλά για τη μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη τα πάντα εξαρτώνται από τους ιστορικούς παράγοντες που είναι εξωτερικοί ως προς τους οικονομικούς νόμους.

Με βάση τους δείκτες και τη μέθοδο ανάλυσης που παρουσιάστηκαν παραπάνω μπορεί να γίνει μια ανάλυση των φάσεων της ελληνικής οικονομίας της μεταπολίτευσης⁵⁴. Μια τέτοια συνοπτική περιοδολόγηση ονομάζει την περίοδο '74-'79 ως περίοδο ωρίμανσης των αντιθέσεων, την περίοδο '80-'85 περίοδο όξυνσης της κρίσης, την περίοδο '86-'94 περίοδο της αναδιάρθρωσης με μοχλό τη διεθνοποίηση, ενώ στην περίοδο 1995-2000 ο ελληνικός καπιταλισμός βρίσκεται στην τελική φάση της κρίσης του, δηλαδή στο εσωτερικό της δεύτερης φάσης της κρίσης υπερσυσσώρευσής του, βάσει της διάκρισης της κρίσης σε δύο φάσεις που αναφέρθηκε παραπάνω (Ιωακείμογλου, 2000). Μια παρόμοια χρονική περιοδολόγηση για τη δεκαετία '78-'88 υπάρχει και σε μια μελέτη εστιασμένη στην κρίση και την αναδιάρθρωση της βιομηχανίας στην Αττική που χαρακτηρίζει την περίοδο '78-'84 περίοδο κρίσης και την περίοδο '84-'88 περίοδο αναδιάρθρωσης/προσαρμογής (Σαγιάς,

⁵⁴ Βλ. στο Ιωακείμογλου(2000):σελ. 181-214.

2002). Οι παραπάνω φάσεις αποτελούν και φάσεις της κρίσης και της αναδιάρθρωσης στην ελληνική βιομηχανία.

Η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης δεν περιορίζεται μόνο στο οικονομικό επίπεδο ενός κοινωνικού σχηματισμού, στο οποίο εστιάσαμε ως τώρα για την περιγραφή της διαδικασίας υπέρβασης της οικονομικής κρίσης, αλλά επεκτείνεται και στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο. Αποτελεί, δηλαδή, μια συνολική *στρατηγική* του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας για τη σταθεροποίηση και διεύρυνση της ηγεμονίας του εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι περιλαμβάνει πολιτικές για τις αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, στις εργασιακές σχέσεις, στο ασφαλιστικό και εκπαιδευτικό σύστημα, στη μεταναστευτική πολιτική, στη διαχείριση του χώρου και την περιφερειακή ανάπτυξη, στον κρατικό μηχανισμό και στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους κ.ά. Η ανάλυση όλων αυτών υπερβαίνει τους σκοπούς της παρούσας εργασίας⁵⁵. Αυτή η συνοπτική αναφορά όμως είναι σκόπιμη για να γίνει αντιληπτό το «γενικό κάδρο» εντός του οποίου εξελίσσονται τα φαινόμενα που εξετάζουμε στην εργασία αυτή. Χωρίς αυτή την οπτική πολλά από αυτά μπορεί να φαντάζουν είτε ξεκομμένα από τις διαδικασίες που τα γεννούν και τις οποίες υπηρετούν με τη λειτουργία τους είτε απλώς τεχνικά ζητήματα χωρίς ιδιαίτερο κοινωνικό περιεχόμενο.

Με βάση λοιπόν το μεθοδολογικό πλαίσιο που εκτέθηκε έως εδώ στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε τη σύντομη κριτική άλλων θεωρήσεων για τα σχετικά ζητήματα στο επόμενο κεφάλαιο. Πριν από αυτό όμως θα αναφερθούμε συνοπτικά στην επόμενη παράγραφο του παρόντος κεφαλαίου στις μεταλλαγές της εργασιακής διαδικασίας στην πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η αναφορά αυτή είναι αναγκαία για τον καθορισμό των εννοιών με τις οποίες θα αναλύσουμε διάφορα φαινόμενα που σχετίζονται με την εισαγωγή τεχνολογίας και καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία και τελικά με το ρόλο και το σκοπό των τεχνολογικών πάρκων στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

⁵⁵Για μια παρουσίαση των συνολικών κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών στο φόντο της κρίσης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό βλ. στο Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης(2004).

1.9 Καπιταλιστική ανάπτυξη και εργασιακή διαδικασία.

«Η μηχανή-κλειδί της νεωτερικής βιομηχανικής & επιστημονικής εποχής δεν είναι η ατμομηχανή αλλά το ρολόϊ[...] Γιατί το ρολόϊ δε μετρά απλώς τις ώρες, αλλά συγχρονίζει τις δραστηριότητες των ανθρώπων.»

Lewis Mumford

«Αυτό που αποτελεί μια σωστή ημερήσια εργασία θα είναι θέμα για επιστημονική διερεύνηση, αντί για θέμα προς παζάρι και διαπραγμάτευση.»

Frederick W. Taylor

Σε προηγούμενη παράγραφο αναφερθήκαμε στο ότι έννοιες που το σημερινό περιεχόμενό τους φαντάζει αυτονόητο και πιστεύεται ότι παραμένει διαχρονικά αναλλοίωτο, σε παλιότερες εποχές είχαν άλλη νοηματοδότηση. Μια τέτοια έννοια είναι και η έννοια του χρόνου που αποκτά διαφορετική διάσταση στη συνείδηση των ανθρώπων ανάλογα με τις κρατούσες κοινωνικές συνθήκες. Είναι λογικό όμως ο χρόνος να έχει άλλο «ρυθμό» και περιεχόμενο σε προκαπιταλιστικές αγροτικές κοινωνίες, που είχαν ως ιδανικό την αυτάρκεια όπως αναφέραμε ήδη, και διαφορετικό στις σημερινές αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες όπου, όπως χαρακτηριστικά λέγεται, «ο χρόνος είναι χρήμα».

Στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, το χαρακτηριστικό της εργασίας είναι ότι είχε ακανόνιστο ρυθμό και οι περίοδοι εργασίας και απραξίας εναλλάσσονταν συνεχώς. Η εργασία ακολουθούσε εν πολλοίς τους ρυθμούς και τους κύκλους της γης και των αγροτικών καλλιεργειών. Ακριβώς επειδή η γη και οι χρονικοί κύκλοι που σχετίζονταν με αυτή κατείχαν σημαντική θέση στις ανθρώπινες οικονομικές δραστηριότητες αυτό αποκρυσταλλωνόταν συχνά και στο ιδεολογικό επίπεδο και τη διαδοχή διαφόρων κύκλων σηματοδοτούσε κάποια αντίστοιχη γιορτή⁵⁶. Οι περίοδοι απραξίας επίσης συνοδεύονταν από οίνοποσιες, κραιπάλη και γιορτή⁵⁷ (Τόμσον(1983):27-35).

Η διαδικασία επικράτησης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής ήταν μια διαδικασία ρήξης με αυτές τις συνήθειες και τους ρυθμούς εργασίας. Αναφέραμε ήδη πώς έγινε η εισαγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων στη βρετανική γη με τη διαδικασία των περιφράξεων και την αγροτική μεταρρύθμιση⁵⁸. Εξίσου, ίσως και περισσότερο, σημαντική υπήρξε άλλη μια μορφή της εισαγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής τόσο στη

⁵⁶ Π.χ. γιορτές για την αρχή ή το τέλος της σποράς, του θερισμού κλπ.

⁵⁷ Χωρίς φυσικά αυτά να σημαίνουν ότι η διαβίωση την εποχή εκείνη ήταν εύκολη ή το βιοτικό επίπεδο ήταν καλύτερο.

⁵⁸ Βλ. στην παράγραφο 1.3 του παρόντος κεφαλαίου.

γη όσο και στις πόλεις, η *υπαγωγή των ανεξάρτητων τεχνιτών στους εμπόρους*, που οδήγησε σταδιακά στη δημιουργία του εμπορικού κεφαλαίου. Η ανάπτυξη των διεθνών και των εγχώριων αγορών και η εξειδίκευση πόλεων και περιοχών στην παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων έκανε αναγκαία την αναζήτηση απομακρυσμένων εναλλακτικών αγορών. Αυτό οδήγησε στην αναγκαία μεσολάβηση των εμπόρων μεταξύ των άμεσων παραγωγών και των τελικών αγορών. Αυτή η διαδικασία οδήγησε στη σταδιακή εξάρτηση και υπαγωγή των άμεσων παραγωγών-τεχνιτών στους εμπόρους. Όπως αναφέρεται αναλυτικά στο Rubin(1994) για την περίπτωση των υφαντουργών:

...ο τεχνίτης-υφαντής δεν μπορούσε πλέον να εξαρτάται από τις πωλήσεις της άμεσης κατανάλωσης στην τοπική αγορά, και διέθετε το ύφασμά του σε μεσάζοντες (middlemen), οι οποίοι μετέφεραν μεγάλες ποσότητες σε περιοχές όπου υπήρχε ζήτηση. Ο προαγοραστής (byer up) κατείχε τώρα μια ενδιάμεση θέση μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού, αποκτώντας προοδευτικά μια κυριαρχία πάνω στον τελευταίο. Κατ' αρχήν αγόραζε ευκαιριακά από το χειροτέχνη μεμονωμένες παρτίδες εμπορευμάτων. Αργότερα αγόραζε οτιδήποτε παρήγε ο χειροτέχνης. Με το πέρασμα του χρόνου άρχισε να δίνει στο χειροτέχνη μια χρηματική προκαταβολή. Και στο τέλος προμήθευε τις πρώτες ύλες (νήμα ή μαλλί) με δικά του έξοδα, εκμισθώνοντάς τις στους χειροτέχνες, οι οποίοι εισέπρατταν τότε μια αμοιβή για την εργασία τους. Από τη στιγμή εκείνη, ο ανεξάρτητος τεχνίτης μετατράπηκε σε εξαρτημένο εργάτη χειροτεχνίας, και ο έμπορος σε προαγοραστή-χονδρέμπορο. Μ' αυτό τον τρόπο, ο έμπορος καπιταλιστής, μετακινούμενος από τη σφαίρα του εμπορίου, άνοιξε το δρόμο του προς την παραγωγική διαδικασία, την οργάνωσε και απέκτησε τον έλεγχο μεγάλων αριθμών εργατών χειροτεχνίας που εργαζόταν ο καθένας στο σπίτι του.(σελ. 35)

Φυσικά, η διαδικασία προλεταριοποίησης των δουλοπάροικων και των ανεξάρτητων τεχνιτών δεν έγινε απρόσκοπτα. Απαραίτητη προϋπόθεση για να επιτευχθούν οι πιο συνεχείς ρυθμοί εργασίας που απαιτούσε η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία ήταν το ξερίζωμα των παλιών συνηθειών που αναφέραμε παραπάνω. Ένα σύνολο κοινωνικών-θεσμικών παραγόντων λειτούργησε προς αυτή την κατεύθυνση. Ψηφίστηκαν νόμοι κατά της «αλητείας» και της «επαιτείας» (Μαρξ (2000):53-68), η Εκκλησία συστηματικά στιγματίζε τον «έκλυτο βίο» (Τόμσον(1983):51-54) και το σχολείο με την πειθαρχία και το σταθερό ωράριο χρησίμευε ως μέσο για την εκπαίδευση των παιδιών των εργατών στους νέους ρυθμούς

ζωής και εργασίας⁵⁹. Εξίσου σημαντική ήταν και η επιμονή των ιδιοκτητών στην καθήλωση των μισθών στο όριο της επιβίωσης για να εξαναγκαστούν οι εργάτες να δουλεύουν συνεχώς για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην⁶⁰. Η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία αναδύθηκε συντρίβοντας τις συνήθειες και τους ρυθμούς των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και φυσικά αυτή δεν ήταν μια επικράτηση χωρίς αντιστάσεις, αλλά μια μακρόχρονη και αντιφατική συγκρουσιακή διαδικασία⁶¹. Με αυτή την έννοια, ορθά αναφέρει ο Τόμσον(1983):

Δεν πιστεύω, βέβαια, ότι θα συμφωνήσουν μαζί μου όσοι βλέπουν την ιστορία της «εκβιομηχάνισης» κατά τρόπο φαινομενικά ουδέτερο αλλά στην πραγματικότητα βαριά φορτισμένο ιδεολογικά, που την βλέπουν δηλαδή ως μια ιστορία μιας ολοένα πιο μεγάλης εκλογίκευσης που βρίσκεται στην υπηρεσία της οικονομικής ανάπτυξης. Αυτή η συλλογιστική είναι παλιά όσο και η βιομηχανική επανάσταση[...].Γιατί δεν υπάρχει οικονομική ανάπτυξη, που να μην είναι ταυτόχρονα και ανάπτυξη ή μετασχηματισμός μιας κουλτούρας, σε τελευταία ανάλυση, είναι αδύνατο να προσχεδιαστεί[...].η διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης...(σελ. 65-67).

Οι διαδικασίες που περιγράψαμε παραπάνω οδηγούν στην *τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*⁶², αφού οι καπιταλιστές έχουν την τυπική-νομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και τον τυπικό έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας, όμως οι άμεσοι παραγωγοί διατηρούν ακόμα τον ουσιαστικό έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας εφόσον έχουν τη γνώση και την εποπτεία του συνολικού παραγόμενου προϊόντος και σε μεγάλο βαθμό μπορούν ακόμα να καθορίσουν τους ρυθμούς εργασίας τους. Με άλλα λόγια η οργάνωση της παραγωγής δεν έχει γίνει ακόμα «ολότελα ανεξάρτητη από τα χαρακτηριστικά της εργατικής δύναμης» (Harnecker (χ.χ.ε.):49).

Η δυνατότητα των εργαζομένων να διατηρούν εν μέρει τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και γι' αυτό να μπορούν να επιβάλλουν τους ρυθμούς της παραγωγής μειώνει

⁵⁹ Στο Τόμσον (1983):σελ. 47 αναφέρεται χαρακτηριστικό απόσπασμα από την υποβολή σχεδίου για την υποχρέωση των παιδιών των φτωχών να στέλνονται από τεσσάρων χρονών στα «άσυλα εργασίας» όπως εύγλωττα ονομάζονταν: «Είναι ευχής έργον να απασχολούνται[...].τουλάχιστον επί 12 ώρες τη μέρα, είτε κερδίζουν είτε όχι τα προς το ζην, γιατί έτσι ελπίζουμε ότι η νέα γενιά θα συνηθίσει στη σταθερή δουλειά, που θα της φαίνεται ευχάριστη και διασκεδαστική...»

⁶⁰ «Οι ακανόνιστοι ρυθμοί εργασίας[...].μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε την επιμονή των εμποροκρατικών θεωριών στην αναγκαιότητα να κρατηθούν χαμηλά οι μισθοί για να χτυπηθεί η απραξία, και φαίνεται ότι μόνο κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα άρχισαν να επιβάλλονται γενικά τα μισθολογικά κίνητρα, που θεωρούνται «κανόνας» στο καπιταλιστικό καθεστώς.»(Τόμσον (1983):σελ. 42).

⁶¹ «Από τα 1700, λοιπόν, ανακαλύπτουμε τη γνώριμη εικόνα του πειθαρχημένου βιομηχανικού καπιταλισμού, με το φύλλο παρουσίας (κάρτα), τον χρονομέτρη, τους οδηγούς και τα πρόστιμα. Περίπου 70 χρόνια αργότερα, η ίδια πειθαρχία έμελλε να επιβληθεί στα πρώτα κλωστήρια...» (Τόμσον (1983):σελ. 44).

⁶² Βλ. σχετικά στο Harnecker (χ.χ.ε.):σελ. 45-52.

την ένταση της καπιταλιστικής εξουσίας στην παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτό και αποτέλεσε έκτοτε πεδίο έντονης διαπάλης μεταξύ των δυνάμεων του κεφαλαίου και της εργασίας στην παραγωγή. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι «αυτόνομοι μάστορες» μπορούσαν να επιβάλλουν τον ρυθμό της παραγωγής και την «ταρίφα»⁶³, δηλαδή το επίπεδο της παραγωγής, κάτι που αργότερα θεσμοθετήθηκε με τους εργασιακούς κανονισμούς των σωματείων τους⁶⁴. Η άνοδος, επίσης, του εργατικού κινήματος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα με την καθιέρωση των σταθερών ωραρίων (αρχικά 10ώρου και αργότερα 8ώρου) περιόρισε τη δυνατότητα των καπιταλιστών να αποσπούν υπεραξία και κέρδη επιμηκώνοντας υπέρμετρα την εργάσιμη μέρα.

Στο σημείο αυτό, πριν προχωρήσουμε, σκόπιμο είναι να αποσαφηνίσουμε κάποιες χρήσιμες έννοιες. Ο συμβατικός ημερήσιος χρόνος εργασίας μπορεί, ως γνωστόν, να διαιρεθεί στον *κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή του εμπορεύματος* και στους *νεκρούς χρόνους* (διαλείμματα, «λούφα» κτλ.). Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος είναι «αυτός που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος όταν ισχύουν οι μέσες τεχνικές συνθήκες παραγωγής και οι μέσες ικανότητες των εργαζομένων»⁶⁵ (Ιωακείμογλου(2000):98). Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας μπορεί να αναλυθεί στο χρόνο της *αναγκαίας εργασίας*, που είναι ο χρόνος που απαιτείται για την παραγωγή προϊόντος αξίας ίσης με την εργασιακή δύναμη που το παράγει, και το χρόνο της *υπερεργασίας*, που είναι ο χρόνος που απαιτείται για την παραγωγή του προϊόντος που ιδιοποιείται ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, δηλαδή ο καπιταλιστής. Σε όρους αξιών, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος διαμορφώνει το επίπεδο της αξίας του προϊόντος, ο χρόνος της αναγκαίας εργασίας διαμορφώνει το επίπεδο της αξίας της εργασιακής δύναμης που απασχολείται στη συγκεκριμένη εργασία και ο χρόνος της υπερεργασίας διαμορφώνει το επίπεδο της υπεραξίας που αποσπάται. Το *ποσοστό υπεραξίας* ή *βαθμός εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης* είναι ο λόγος της υπεραξίας προς την αξία της εργασιακής δύναμης.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η εξαγόμενη υπεραξία και το ποσοστό υπεραξίας μπορούν να αυξηθούν με τρεις τρόπους. Πρώτον, με την *επέκταση της εργάσιμης μέρας* διατηρώντας τα μεγέθη της αξίας της εργασιακής δύναμης και των νεκρών χρόνων σταθερά. Έτσι, αυξάνεται ο χρόνος της υπερεργασίας κατ' απόλυτο τρόπο και ο χρόνος της αναγκαίας

⁶³ «...στις περισσότερες εργασίες υπήρχε μια 'ταρίφα' [stint], δηλαδή ένα ανώτατο επίπεδο παραγωγής καθορισμένο από τους ίδιους τους εργάτες. Όπως άλλωστε αποδεικνύουν τόσο οι θρήνοι των απόστολων του επιστημονικού management για το 'χασομέρι' [soldiering] των εργατών, όσο και η εκπληκτική έρευνα που διεξήγαγε το υπουργείο εργασίας εν έτει 1904 [...] οι ταρίφες ανθούσαν το ίδιο εύκολα, τόσο με την παρουσία σωματείου, όσο και δίχως αυτή.» (Smith, Dew, Montgomery (2007):σελ. 41-42).

⁶⁴ Και γι' αυτό μπορούσε ο ιστορικός ηγέτης των Wobblies, Bill Haywood, να δηλώνει ευθαρσώς πως «το μυαλό του διευθυντή είναι κάτω από την τραγιάσκα του εργάτη» (αναφέρεται στο Smith, Dew, Montgomery (2007):σελ. 38).

⁶⁵ Δεδομένου ότι οι διάφοροι ατομικοί παραγωγοί χρειάζονται διαφορετικό χρόνο για την παραγωγή του εμπορεύματος ανάλογα με τις ικανότητές τους και τις τεχνικές συνθήκες παραγωγής που έχουν στη διάθεσή τους.

εργασίας παραμένει σταθερός. Δεύτερον, με την αύξηση της *εντατικότητας της εργασίας* που αντιστοιχεί στη μείωση των νεκρών χρόνων «ώστε να συμπυκνώνεται περισσότερη εργασία στην ίδια χρονική διάρκεια»(Ιωακείμογλου(2000):99). Έτσι ο χρόνος εργασίας που εξοικονομάται αποτελεί προσθήκη στο χρόνο υπερεργασίας, ο οποίος αυξάνεται πάλι κατ' απόλυτο τρόπο ενώ ο χρόνος της αναγκαίας εργασίας παραμένει σταθερός. Τρίτον, με την αύξηση της *παραγωγικότητας της εργασίας* στον κλάδο παραγωγής των μέσων διαβίωσης⁶⁶ που οδηγεί στη μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης. Έτσι, μειώνεται ο χρόνος της αναγκαίας εργασίας. Με αυτόν τον τρόπο αν ο χρόνος της εργάσιμης μέρας και οι νεκροί χρόνοι παραμένουν σταθεροί, ο χρόνος της υπερεργασίας αυξάνεται σχετικά προς το χρόνο της αναγκαίας εργασίας εξαιτίας της μείωσης του τελευταίου. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις αναφερόμαστε στην *απόσπαση απόλυτης υπεραξίας*, ενώ στην τρίτη στην *απόσπαση σχετικής υπεραξίας* ⁶⁷. Και οι δύο μορφές συνυπάρχουν σε όλη την πορεία του καπιταλισμού, αλλά στην πρώιμη φάση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών η απόσπαση απόλυτης υπεραξίας είναι ο κύριος τρόπος απόσπασης υπεραξίας, ενώ στην ύστερη φάση τους ο κύριος τρόπος απόσπασης υπεραξίας είναι πλέον η απόσπαση σχετικής υπεραξίας. Με βάση αυτή τη διαπίστωση, ο Ιωακείμογλου (2000) διακρίνει αυτές τις δύο φάσεις σε *καπιταλισμό της απόλυτης υπεραξίας* και *καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας*.

Το πέρασμα από την πρώτη φάση στη δεύτερη ήταν αποτέλεσμα ταξικών αγώνων και κοινωνικών συγκρούσεων. Αναφέραμε ήδη ότι η δυνατότητα των εργαζομένων να διατηρούν εν μέρει τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας αποτέλεσε πεδίο έντονης διαπάλης μεταξύ των δυνάμεων του κεφαλαίου και της εργασίας. Ένα ολόκληρο «κίνημα», το κίνημα της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας», θεωρητικοποίησε από τη σκοπιά του κεφαλαίου την εμπειρία των συγκρούσεων στους εργασιακούς χώρους με επίδικο αντικείμενο τον έλεγχο των ρυθμών της παραγωγικής διαδικασίας. Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας» ξεκίνησε ως ένα σύνολο μεθόδων και τεχνικών κατακερματισμού των σύνθετων εργασιών σε απλές κινήσεις, χρονομέτρησης αυτών και εύρεσης των κατάλληλων διαδοχικά κινήσεων που βελτιστοποιούν το χρόνο παραγωγής του προϊόντος αυξάνοντας το ρυθμό της παραγωγικής διαδικασίας. Για να επιτευχθεί αυτό ήταν αναγκαίο να αποσπαστεί το κεφάλαιο μέρος των λειτουργιών της παραγωγής που έως τότε ανήκαν στην πλευρά της εργασίας. Η διαδικασία αυτή οδηγεί στην ένταση της *αποξένωσης του εργάτη από τα μέσα παραγωγής* και τη μετατροπή του εργάτη σε εξάρτημα της μηχανής πλέον⁶⁸, αφού έχει χάσει την

⁶⁶ Που κατά κανόνα συμβαδίζει με μια γενική αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σε όλη την οικονομία ενός κοινωνικού σχηματισμού.

⁶⁷ Βλ. πιο αναλυτικά για τα παραπάνω στο Ιωακείμογλου (2000):σελ. 97-104 και στο Harnecker (χ.χ.ε):σελ. 262-274.

⁶⁸ «η διαδικασία της παραγωγής κυριαρχεί πάνω στον άνθρωπο κι όχι ο άνθρωπος πάνω στη διαδικασία παραγωγής» σύμφωνα με τα λόγια του Μαρξ από το Κεφάλαιο που παραθέτει ο Σουήζυ (2004):σελ. 55.

εποπτεία του συνόλου της παραγωγικής διαδικασίας (που είχε εν μέρει ασκώντας πιο σύνθετες εργασίες)⁶⁹. Με αυτή τη διαδικασία επιτυγχάνεται η *ουσιαστική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο*. Σημειώνουμε ότι με αυτή τη διαδικασία εντείνεται η *διάκριση χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας*. Οι εργαζόμενοι πολώθηκαν προς θέσεις με ολοένα και πιο αποσπασματικές απαιτήσεις γνώσης και τεχνικής, ενώ ένα στρώμα διανοούμενων (μηχανικοί, στελέχη κτλ.) σχεδιάζει και διοικεί την παραγωγική διαδικασία⁷⁰.

Οι σκοποί αυτής της απόπειρας της πλευράς του κεφαλαίου να οικειοποιηθεί μέρος των έως τότε λειτουργιών της εργασίας στην παραγωγή για να αυξήσει τον έλεγχό της στην παραγωγική διαδικασία ήταν συνειδητοί και εξαρχής δεδηλωμένοι. Θα αναφέρουμε κάποιες χαρακτηριστικές διατυπώσεις του πατριάρχη της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας»⁷¹, Frederick Taylor. Λέει, λοιπόν, ο Taylor για το στόχο της αποξένωσης των εργατών από τα μέσα της παραγωγής και την ανάγκη ανάληψης του ουσιαστικού ελέγχου της παραγωγής από τα διευθυντικά στελέχη: «Ως μηχανικοί και διευθυντές επιχειρήσεων, είμαστε πιο στενά εξοικειωμένοι με αυτά τα γεγονότα από οποιαδήποτε άλλη τάξη, και επομένως είμαστε οι πιο κατάλληλοι να οδηγήσουμε ένα κίνημα για την καταπολέμηση αυτής της εσφαλμένης ιδέας, επιμορφώνοντας όχι μόνο τους εργαζόμενους, αλλά ολόκληρη τη χώρα ως προς τα πραγματικά γεγονότα[...]είναι η άγνοια του εργοδότη ως προς τον κατάλληλο χρόνο που πρέπει να γίνει μια οποιοδήποτε είδους εργασία που μετατρέπει τη 'λούφα' σε συμφέρον του εργάτη.» (Taylor(2007):70), «...βαθμιαία αντικατάσταση της πρακτικής από την επιστήμη σε όλες τις μηχανικές τέχνες.» (Taylor(2007):77), «Ο συγγραφέας θεωρεί ως βασική αρχή[...]ότι σχεδόν σε όλες τις μηχανικές τέχνες η επιστήμη που βρίσκεται πίσω από κάθε ενέργεια του κάθε εργάτη είναι τόσο μεγάλη και έχει τόση σημασία ώστε ο εργάτης που θεωρείται κατάλληλος για να κάνει τη συγκεκριμένη δουλειά, δεν μπορεί να κατανοήσει πλήρως αυτή την επιστήμη χωρίς την καθοδήγηση και τη βοήθεια από εκείνους που εργάζονται μαζί του ή τον διοικούν είτε λόγω έλλειψης εκπαίδευσης ή λόγω πνευματικής ανεπάρκειας.» (Taylor(2007):77-78), «Κάτω από το επιστημονικό μάνατζμεντ, η 'πρωτοβουλία' των εργατών[...]αποκτάται με απόλυτη ομοιομορφία και σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι είναι δυνατό με το παλιό σύστημα[...]οι διευθυντές αποκτούν το βάρος να

⁶⁹ Εξαιρετική αποτύπωση αυτής της αποξένωσης στον κινηματογράφο έκανε ο Τσάρλι Τσάπλιν στη γνωστή σκηνή στη γραμμή παραγωγής του εργοστασίου στην ταινία *Μοντέρνοι Καιροί*. Βλ. επίσης τη βιοματική λογοτεχνική προσέγγιση και περιγραφή του Λινάρ (1982) που ως φοιτητής πήγε να εργαστεί σε γαλλική βιομηχανία λίγο μετά το Μάη του '68.

⁷⁰ Φυσικά αυτή η σχηματοποίηση είναι πολύ απλοϊκή και η πραγματική παραγωγική (και κοινωνική) ιεραρχία είναι πολύ πιο σύνθετη με ενδιάμεσα στρώματα. Η βασική διάκριση όμως μεταξύ *λειτουργιών της εργασίας* και *λειτουργιών του κεφαλαίου* είναι χρήσιμο μεθοδολογικό σχήμα για την παραγωγική και κοινωνική κατάταξη ανάλογα με το προς ποιά πλευρά πολώνεται κάθε στρώμα. Βλ. σχετικά στο Μηλιός (1993) στην υποσημείωση των σελίδων 59-60.

⁷¹ Η οποία γι' αυτό το λόγο έγινε γνωστή και ως *ταιηλορισμός*, και αργότερα η οργάνωση σε τυποποιημένη αλυσίδα παραγωγής ονομάστηκε *φορντισμός* ή *φορντικό σύστημα παραγωγής* από την πρώτη εφαρμογή της από τον Henry Ford στην ομώνυμη αυτοκινητοβιομηχανία του.

συγκεντρώνουν όλη την παραδοσιακή γνώση που κατείχαν στο παρελθόν οι εργάτες και κατόπιν να κατηγοριοποιήσουν, να συνοψίσουν και να ταξινομήσουν αυτή τη γνώση σε κανόνες, νόμους και φόρμουλες που να προσφέρουν μεγάλη βοήθεια στη διεξαγωγή της καθημερινής τους εργασίας.» (Taylor(2007):89), «...όλος ο σχεδιασμός που κάτω από τις συνθήκες του παλιού συστήματος γινόταν από τον εργάτη, ως αποτέλεσμα της προσωπικής του εμπειρίας, πρέπει κάτω από τις συνθήκες του νέου συστήματος να γίνεται απαραίτητα από τη διοίκηση σύμφωνα με τους νόμους της επιστήμης[...]Είναι επίσης ξεκάθαρο ότι στις περισσότερες περιπτώσεις ένας τύπος ανθρώπου είναι απαραίτητος για να κάνει σχεδιασμό των μελλοντικών πλάνων και ένας τελείως διαφορετικός τύπος για να εκτελεί την εργασία.» (Taylor(2007):91)⁷². Είναι σαφές λοιπόν ότι η ταιηλορική οργάνωση της παραγωγής δεν είναι απλώς ένα τεχνικό ζήτημα «ορθολογικοποίησης» της παραγωγικής διαδικασίας όπως συχνά προβάλλεται, αλλά μια σχεδιασμένη απόπειρα για την εμβάθυνση και εμπέδωση της καπιταλιστικής εξουσίας στην παραγωγή. Όπως ορθά αναφέρουν αποτιμώντας το εγχείρημα του Taylor οι (καθόλου ριζοσπάστες) Boyce και Ville (2005):

Ο Τείλορ αναγνώριζε ότι η αποτελεσματική εκτέλεση του έργου εξαρτάται τόσο πολύ από τα κίνητρα που παρέχονται στον εργάτη όσο και από τον εκσυγχρονισμό της ίδιας της διαδικασίας. Η μέτρηση του προϊόντος της εργασίας παρέχει τη βάση για ένα σύστημα κινήτρων που έχει ως σκοπό την απόσπαση από τον εργάτη της μέγιστης δυνατής προσπάθειας. Στηριζόμενος στο έργο άλλων θεωρητικών της διοίκησης, και ιδιαίτερα του Frederick Halsey, ο Τείλορ συνδύασε ένα συγκριτικά χαμηλό ημερομίσθιο με μια υψηλή αποζημίωση με το κομμάτι, εφόσον το έργο ολοκληρωνόταν έγκαιρα από τους πιο παραγωγικούς εργαζόμενους. Είχε ασφαλώς επίγνωση ότι το σύστημά του των διαφοροποιημένων αμοιβών εργασίας θα λειτουργούσε διασπαστικά μέσα στο εργατικό δυναμικό, περιορίζοντας τις ενοποιητικές δραστηριότητες. Επιπλέον, η διάσπαση σύνθετων έργων σε απλούστερες δραστηριότητες απο-ειδίκευε το εργατικό δυναμικό και, ταυτόχρονα, λειτουργούσε σαν αντίδοτο στην επιρροή που ασκούσαν οι ομάδες των ειδικευμένων εργατών. Η προφανής αφαίρεση των προσωπικών χαρακτηριστικών από την εργασία, σε συνδυασμό με το ενοχλητικό επίπεδο παρακολούθησης⁷³, προκάλεσε εχθρότητα. Ωστόσο, ο Τείλορ παρουσίασε τις καινοτομίες του σαν μια μορφή συναινετικής διοίκησης της εργασίας...(σελ. 142)

⁷² Για άλλες παρόμοιες διατυπώσεις από υπέρμαχους του ταιηλορισμού βλ. στο Smith, Dew, Montgomery (2007):σελ. 63.

⁷³ Είναι χαρακτηριστικό ότι πριν από την επικράτηση των νέων μεθόδων παραγωγής οι μάστορες συχνά αρνούσαν να δουλέψουν υπό παρακολούθηση όταν ήταν παρόντες οι επιστάτες, βλ. Smith, Dew, Montgomery (2007): σελ. 43-44.

Η εγκαθίδρυση των νέων μεθόδων παραγωγής υπήρξε εξαιρετικά αποδοτική. Ο Taylor αναφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα όπου το εργατικό δυναμικό μειώθηκε κατά περίπου 70%, το προϊόν αυξήθηκε κατά περίπου 370%, ενώ οι μέσες αποδοχές αυξήθηκαν μόλις κατά 63% και φυσικά το μέσο κόστος μειώθηκε κατά 55%. Προκειμένου να απαντήσει στο επιχείρημα ότι οι εργαζόμενοι πληρώνονται αναλογικά λιγότερο από την αύξηση της παραγωγής, ο Taylor αναφέρει ότι αυτή η αύξηση οφείλεται στη χρήση της επιστήμης και όχι στους εργαζόμενους, εισάγει την αταξική έννοια του καταναλωτή που ωφελείται περισσότερο από αυτή τη διαδικασία με την πτώση των τιμών και επικαλείται το δικαίωμα της κοινωνίας στη συλλογική ευημερία έναντι των συμφερόντων των «συντεχνιών». (Taylor(2007):188-189⁷⁴.

Το σύστημα παραγωγής του ταιηλορισμού υπήρξε ο κυρίαρχος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής για σχεδόν ένα αιώνα. Η κρίση υπερσυσσώρευσης της δεκαετίας του '70 όμως οδήγησε και σε κρίση του μοντέλου οργάνωσης παραγωγής. Τα χαρακτηριστικά της μεγάλης κάθετα ολοκληρωμένης επιχείρησης που ήταν οργανωμένη σύμφωνα με το τείλορικό-φορντικό πρότυπο όχι απλώς δεν αρκούσαν για τη διατήρηση των αναγκαίων ποσοστών κέρδους, αλλά κατέληγαν συχνά ανασταλτικοί παράγοντες στην πτώση των ποσοστών κέρδους και την εμφάνιση της κρίσης. Όπως αναφέρει σχετικά ο Κουρλιούρος(2001)⁷⁵:

Τα αίτια της κρίσης εντοπίζονται στην αδυναμία να αναπαράγουν αποτελεσματικά τους όρους ύπαρξης τους τα ίδια εκείνα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά του φορντικού καθεστώτος που κατά το παρελθόν αποτέλεσαν τους θεμέλιους λίθους της οικονομικής επίδοσης και ανταγωνιστικότητάς του.[...]Στη σφαίρα της παραγωγής οι εντεινόμενες ακαμψίες στη χρήση εργοστασιακού εξοπλισμού εμπόδιζαν την ανανέωση και διαφοροποίηση των προϊόντων την οποία ζητούσαν οι πιο απαιτητικές και εξειδικευμένες αγορές[...]Η μεγέθυνση της κλίμακας παραγωγής για την επίτευξη εσωτερικών οικονομιών απαιτούσε αυξημένες εισροές ενεργειακών πόρων[...]Η κάθετη ιεραρχική οργάνωση των φορντικών βιομηχανιών δημιουργούσε εσωτερικές ακαμψίες που εμπόδιζαν τη γρήγορη ανταπόκρισή τους σε εξωτερικές αλλαγές[...]Στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων, ο έλεγχος της εργασίας από το κεφάλαιο γινόταν ολοένα πιο δύσκολος. Οι μαζικές συνδικαλιστικές κινητοποιήσεις με αιτήματα τη βελτίωση των όρων εργασίας, τη μείωση του ωραρίου και την αύξηση των μισθών, οδηγούσαν τα ποσοστά κέρδους

⁷⁴ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση και κριτική του ταιηλορισμού και του φορντισμού βλ. Κοριά (1985).

⁷⁵ Βλ. επίσης στο Λυμπεράκη & Μουρίκη (2003):σελ. 36-39.

των επιχειρήσεων σε συρρίκνωση και τον κύκλο της συσσώρευσης σε χρόνιες αναταράξεις. Η μείωση της ζήτησης για μαζικά τυποποιημένα προϊόντα και η ανάδυση «νησιδων αγοράς» για περισσότερο ποιοτικά και με προσωπική σφραγίδα προϊόντα, έρχονταν σε αντίφαση με τις εγκατεστημένες ομοιόμορφες και τυποποιημένες γραμμές παραγωγής. (σελ. 416-417)

Αυτή η κρίση του μοντέλου οργάνωσης παραγωγής οδήγησε στην θεωρητική επεξεργασία και πρακτική εφαρμογή νέων κατευθύνσεων στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, αναδείχτηκε το πρότυπο της *ευέλικτης συσσώρευσης* και του *μετα-φορντιστικού συστήματος παραγωγής*. Η συζήτηση για το αν οι μεταλλαγές στο μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής συνιστούν τομή και μετάβαση σε νέο μοντέλο ή μετασχηματισμό του φορντικού συστήματος παραγωγής παραμένει ανοιχτή⁷⁶. Σε κάθε περίπτωση, οι εργοδότες προώθησαν μορφές παραγωγικής ευελιξίας σαν αντίδραση στις εργασιακές κατοχυρώσεις, τις μεταλλαγές της ζήτησης και την ανάγκη οικονομιών στη χρήση του κεφαλαίου στο έδαφος της κρίσης υπερσυσσώρευσης, αλλά και της υποχώρησης του εργατικού κινήματος στη δεκαετία του '80. Η παραγωγική ευελιξία στηρίζεται συχνά στο μικρό μέγεθος των εγκαταστάσεων, στις αλληλοσυσχετίσεις των μονάδων και στην ταχύτητα απόκρισης και προσαρμογής του συστήματος των μικρών επιχειρήσεων σε νέες οικονομικές συνθήκες, τόσο εσωτερικές όσο και εξωτερικές (Garofoli (1992):253).

Η ευελιξία εμφανίζεται με δύο βασικές μορφές, την επιθετική και την αμυντική (Κουρλιούρος (2001):421). Η πρώτη χαρακτηρίζεται από την έμφαση στις νέες τεχνολογίες που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας και την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων διευρύνοντας τα περιθώρια των κερδών τους. Η δεύτερη χαρακτηρίζεται από την έμφαση στη χρήση φθηνής και επισφαλούς εργασίας, η οποία επίσης αυξάνει τα περιθώρια κερδών των επιχειρήσεων που την υιοθετούν. Η επιθετική ευελιξία προσβλέπει κυρίως στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας, ενώ η αμυντική στην παραγωγή απόλυτης. Μπορεί να ειπωθεί ότι η αμυντική ευελιξία προσιδιάζει περισσότερο στη φάση Α της τελευταίας κρίσης υπερσυσσώρευσης, ενώ η επιθετική στη φάση Β⁷⁷. Είπαμε βέβαια ότι αυτή η διάκριση των φάσεων δεν είναι απόλυτη και τα χαρακτηριστικά τους συνυπάρχουν,

⁷⁶ Με μεταμοντέρνες και νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις να τάσσονται υπέρ της τομής και κάποιες σύγχρονες μαρξιστικές αντιλήψεις να θεωρούν τις μεταλλαγές ως μετασχηματισμούς στο εσωτερικό του φορντικού προτύπου. Σημειώνουμε ότι αυτή η συζήτηση σχετίζεται συχνά και με τη συζήτηση για το αν ο καπιταλισμός έχει εισέλθει σε νέο (μετα-ιμπεριαλιστικό) στάδιο ή «τρόπο ρύθμισης». Βλ. σχετικά στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 418-422. Η δική μας καταρχήν γνώμη τείνει στην αποδοχή ότι δεν υφίσταται δομική τομή, νέο στάδιο «ευέλικτης συσσώρευσης» και νέο στάδιο ανάπτυξης των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών.

⁷⁷ Σύμφωνα με τη διάκριση των φάσεων που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα 1.8 στη σελίδα 34 της παρούσας εργασίας.

αλλά σε κάθε φάση υπερισχύουν αυτά που τελικά τη χαρακτηρίζουν. Στην πράξη, δηλαδή, προκύπτουν διάφοροι σχηματισμοί με στοιχεία και από τις δύο μορφές, ανάλογα με τον κλάδο παραγωγής και τις επικρατούσες εργασιακές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

Όσον αφορά τις αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία⁷⁸, το βασικό στοιχείο που ενισχύει την παραγωγή προϊόντων είναι οι ιδιαιτερότητες και οι απαιτήσεις της ζήτησης («παραγωγή κατευθυνόμενη από τη ζήτηση») και όχι η προσφορά πόρων της φορντικής περιόδου («παραγωγή κατευθυνόμενη από πόρους»). Η πολλαπλότητα και η μεταβλητότητα των προτύπων ζήτησης υποχρεώνουν σε απάρνηση του μοντέλου «ένα εργοστάσιο-ένα προϊόν» (εσωτερικές οικονομίες κλίμακας) και σε υιοθέτηση του μοντέλου «ένα εργοστάσιο-πολλά προϊόντα» (εσωτερικές οικονομίες πεδίου). Αυτή η συνθήκη καθίσταται τεχνικά εφικτή με την ευρεία εισαγωγή ευέλικτων εργοστασιακών τεχνολογιών. Πρόκειται για προγραμματιζόμενα μηχανήματα πολλαπλών χρήσεων (τα ευρέως γνωστά CAD/CAM) που έχουν τη δυνατότητα γρήγορης μεταπήδησης από το ένα παραγωγικό καθήκον στο άλλο. Η σύνδεση τέτοιων μηχανημάτων σε μια ενιαία παραγωγική εγκατάσταση δίνει τα λεγόμενα «ευέλικτα εργοστασιακά συστήματα». Οι νέες τεχνολογίες καθιστούν εφικτή τη συχνή ανανέωση των βιομηχανικών διαδικασιών με στόχο τη διαρκή άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας. Επίσης, οι βιομηχανίες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην παραγωγή διαφοροποιημένων (μη τυποποιημένων) ποιοτικών προϊόντων, κάτι που επιτυγχάνεται με την εισαγωγή διαδικασιών ποιοτικού ελέγχου σε όλες τις φάσεις της παραγωγικής αλυσίδας. Αυτό δημιουργεί πιέσεις και για την εντατικοποίηση των δραστηριοτήτων στον τομέα έρευνας και ανάπτυξης (R & D). Ακόμα, η ανάγκη μείωσης του κόστους παραγωγής οδηγεί στην υιοθέτηση από μεγάλες επιχειρήσεις στρατηγικών αποκαθετοποίησης ή ημιαποκαθετοποίησης της παραγωγής τους. Απόρροια αυτού είναι το ότι πολλές ευέλικτες επιχειρήσεις παράγουν προϊόντα κατά παραγγελία άλλων επιχειρήσεων, οι οποίες και τα χρησιμοποιούν ως εισροές στην παραγωγική διαδικασία τους (υπεργολαβίες παραγωγής). Τέλος, τα παραπάνω συνεπάγονται τη μείωση των δαπανηρών αποθεμάτων των επιχειρήσεων και του κόστους διαχείρισής τους, δηλαδή μια σημαντική οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου.

Στην περίοδο της αναδιάρθρωσης με την εισαγωγή ευελιξιών δημιουργείται μια δυαδικότητα στην αγορά εργασίας με τον κατακερματισμό και την πόλωση του εργατικού δυναμικού σε δύο διακριτά τμήματα. Στο ένα τμήμα υπάρχει σχετική σταθερότητα απασχόλησης, πολλαπλή ειδίκευση και ποικιλία καθηκόντων, αυξημένη συνοχή μεταξύ σύλληψης και εκτέλεσης, πιο υψηλές αμοιβές και πιο κατοχυρωμένες θεσμικά εργασιακές

⁷⁸ Τα στοιχεία που παρατίθενται στις επόμενες δύο παραγράφους αναφέρονται στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 423-430.

σχέσεις. Υπάρχει επίσης εγκατάλειψη της παλιότερης κάθετης ιεραρχικής οργάνωσης της εργασίας και οριζόντια επανασυγκρότηση της με βάση μικρές ομάδες εργασίας πολλαπλών καθηκόντων και ειδικεύσεων που αφορά ένα λεπτό στρώμα προνομιούχων εργαζόμενων του ανώτερου κυκλώματος λειτουργιών των επιχειρήσεων⁷⁹. Σε αυτό το στρώμα υπάρχει εκπαίδευση και επανεκπαίδευση του κόσμου της εργασίας κατά τη διαδικασία παραγωγής («μάθηση μέσω πράξης»), καθώς επίσης και εφαρμογή στρατηγικών λειτουργικής ευελιξίας, δηλαδή μετακίνησης εργαζομένων ανάμεσα στις διάφορες ανώτερες λειτουργίες των επιχειρήσεων (“job rotation”). Στο δεύτερο τμήμα, το εργατικό δυναμικό εργάζεται κάτω από λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες, δε διαθέτει δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης, οι αμοιβές είναι πιο χαμηλές και οι εργασιακές σχέσεις πιο αποδιάρθρωμένες. Αυτό το τμήμα περιλαμβάνει εργαζόμενους με σχετικά σταθερή απασχόληση σε κατώτερες λειτουργίες των επιχειρήσεων και όσους εργάζονται υπό επισφαλείς συνθήκες.

Για την επικράτηση και εμπέδωση των παραπάνω μετασχηματισμών στην παραγωγική διαδικασία απαιτήθηκε η επανεμφάνιση του εργοστασιακού δεσποτισμού που είχε καμφθεί από την ισχυρή παρουσία του εργατικού κινήματος και μια παράλληλη επικράτηση στο πολιτικό επίπεδο νεοφιλελευθέρων πολιτικών προσανατολισμών⁸⁰. Συνολικά, η ευλυγισία και η πολυλειτουργικότητα της εργασίας συνεπάγονται μεγαλύτερη παραγωγικοποίηση και εντατικοποίηση των ρυθμών δουλειάς, αλλά και μια συστηματική πολιτική και ιδεολογική πίεση για μεγαλύτερη απόδοση. Εντός αυτής της ευλύγιστης πολυλειτουργικότητας και της απαίτησης για αύξηση του μέσου μορφωτικού επιπέδου της εργατικής δύναμης αναπτύχθηκαν παράλληλα και μορφές αποειδίκευσης, απλούστευσης και τυποποίησης καθηκόντων, ειδικά σε κλάδους υπηρεσιών, όμως όπως σωστά αναφέρουν οι Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης (2004):

...στην πραγματικότητα υπάρχει μια διαλεκτική ειδίκευσης και αποειδίκευσης σε δράση μέσα στην εξέλιξη του καπιταλιστικού προτσές παραγωγής: οι κάθε φορά νέες τεχνολογίες συνεπάγονται ένα στοιχείο τυποποίησης και αποειδίκευσης (αφού μέρος των λειτουργιών του συνολικού εργαζόμενου μεταφέρεται σε λειτουργίες του συστήματος των μηχανών), αλλά και ειδίκευσης (νέες επιδεξιότητες στο χειρισμό και την παρακολούθηση του συστήματος των μηχανών)⁸¹. (σελ. 110)

⁷⁹ Γι' αυτό είναι παραπλανητική η εξιδανίκευση τέτοιων καταστάσεων από τους υποστηρικτές της ευελιξίας ως αντίποδα της μονότονης αποειδικευμένης εργασίας.

⁸⁰ Στο πρόταγμα των οποίων θα αναφερθούμε αναλυτικά στην ενότητα 2.2 της παρούσας εργασίας.

⁸¹ Και βάσει αυτών σωστά ασκούν κριτική σε «μονοδιάστατες ταυτίσεις μονοπωλιακού καπιταλισμού και αποειδίκευσης» όπως η κλασική θέση του Harry Braverman, μαθητή και συνεργάτη του Paul Sweezy, που εξειδικεύει τις θέσεις του δασκάλου του για τις αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία στο μονοπωλιακό καπιταλισμό.

Αυτές οι αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας δεν αφορούν μόνο τους κλάδους που στηρίζονται σε γραμμές παραγωγής (ευλυγισία, εργασία κατά ομάδες κ.ά.), αφού παρατηρείται αυξανόμενη αυτοματοποίηση και ηλεκτρονικός έλεγχος και στις βιομηχανίες συνεχούς ροής. Η χρήση οργανωτικών και τεχνολογικών καινοτομιών επεκτείνεται και στη διαχείριση των αποθεμάτων όπως ήδη αναφέραμε με το λεγόμενο σύστημα “just in time” και την παρακολούθηση ανά πάσα στιγμή των ροών εξαρτημάτων και προϊόντων. Όλες αυτές οι τομές στη διαχείριση της παραγωγής τελικά αποτελούν μια προσπάθεια για παραγωγικότερη αξιοποίηση του επενδυμένου εξοπλισμού και λειτουργούν ως αντίροπες τάσεις στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Η συνεχής λειτουργία του εξοπλισμού και η βελτιστοποίηση της απόδοσής του με συνεχείς βάρδιες, όπως επίσης και η οικονομικότερη χρήση σταθερού κεφαλαίου (με ανακύκλωση των απορριμμάτων κλπ.) είναι πρακτικές που τίθενται σε εφαρμογή στο πλαίσιο των αναδιαρθρώσεων και έχουν ως στόχο η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης να μη γίνεται αύξηση της οργανικής σύνθεσης με τρόπο επικίνδυνο για την καπιταλιστική κερδοφορία, βάσει όσων αναφέραμε στις ενότητες 1.7 και 1.8.

Όπως είπαμε, σημαντικός παράγοντας για τους μετασχηματισμούς στην παραγωγική διαδικασία ήταν η κάμψη των εργατικών αντιστάσεων, διεκδικήσεων και κατοχυρώσεων. Ένα πολύ γνωστό παράδειγμα είναι η περιοχή της «Τρίτης Ιταλίας». Στην περίοδο που ακολούθησε το «καυτό φθινόπωρο» του '69 με την έξαρση των εργατικών κινητοποιήσεων και τις καταλήψεις, παρουσιάστηκε κάμψη των κερδών στη μεγάλη βιομηχανία που οξύνθηκε με την ένταση της κρίσης υπερσυσσώρευσης στα μέσα της δεκαετίας '70. Την ίδια στιγμή, η μικρή βιομηχανία, όπου το εργατικό κόστος παρέμενε χαμηλό και η χρήση του περισσότερο ευέλικτη, απέκτησε σημαντικό ρόλο για το σύνολο της εθνικής οικονομίας. Ήταν ένας τομέας που εξακολουθούσε να λειτουργεί, ενώ όλοι οι άλλοι τομείς υπολειπούνταν (Bagnasco (1992):261). Έτσι, δημιουργήθηκε ένα ιδιόμορφο παραγωγικό σύστημα που στηρίχθηκε σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις που ανέπτυξαν σημαντικά τις παραγωγικές συνεργασίες μεταξύ τους. Όπως σημειώνει ο Bagnasco (1992):

Σε όσους κλάδους ήταν δυνατόν, οι βιομήχανοι αντέδρασαν στο «καυτό φθινόπωρο» με τη μεταφορά τμημάτων της βιομηχανικής παραγωγικής διαδικασίας από τις μεγάλες στις μικρές βιομηχανίες, αυτό που ονομάσαμε «παραγωγική αποκέντρωση». Ο λόγος αυτής της μεταφοράς ήταν ότι στις νέες συνθήκες η κάθετη ενσωμάτωση δεν ήταν κερδοφόρα, ενώ στις μικρές εταιρείες το κόστος παραγωγής ήταν μικρότερο λόγω της φθηνής εργασίας και της μεγάλης

ευελιξίας. Έτσι, η οικονομία επιβίωσε χωρίς σημαντικές αλλαγές στις οικονομικές σχέσεις και στο πολιτικό σύστημα. (σελ. 262)

Σημειώνουμε ότι ιδιαίτερο ρόλο στη χωρική οικονομική συγκυρία της «Τρίτης Ιταλίας» έπαιξαν και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες όπως ο ρόλος της οικογένειας, η παράδοση ενός πυκνού δικτύου μεγάλων, μεσαίων και μικρών πόλεων με ιστορική εμπειρία στο εμπόριο, στις τράπεζες και στη βιοτεχνία, ο χαμηλός βαθμός συνδικαλισμού και η κυριαρχία σε τοπικό επίπεδο του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος που συναίνεσε σε αυτές τις αλλαγές θεωρώντας ότι είναι σε «αντιμονοπωλιακή» κατεύθυνση (Bagnasco (1992):262-263 & Κουρλιούρος (2001):438).

Το πρότυπο όμως αυτό δεν πρέπει να εξιδανικευτεί, αφού είχε και έχει σημαντικά μεγάλο κοινωνικό κόστος. Αντιθέτως, και σε αντίθεση με αντιλήψεις που εξιδανικεύουν την «επιστροφή στο μικρό μέγεθος»⁸², αποτελεί μια μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης που επικρατεί σε μια συγκεκριμένη συγκυρία. Η μικρή βιομηχανία στη συγκεκριμένη περίπτωση δημιουργεί τη γέφυρα μεταξύ «τυπικών» και «άτυπων» μορφών παραγωγής, με την «άτυπη οικονομία» να αποτελεί σημαντική πλευρά της επιτυχίας στην ιταλική περίπτωση μέσω της κοινωνικής ενσωμάτωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και της μείωσης του εργατικού κόστους. Αυτές οι μορφές συνύπαρξης και συνδυασμού απλής εμπορευματικής και (μικρής και μεγάλης) καπιταλιστικής παραγωγής δεν αποτελούν απομεινάρι του παρελθόντος, ούτε και οι μικρές βιομηχανίες επαναφέρουν παλιές οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, όπως μια «ορθόδοξη» μαρξιστική άποψη θα μπορούσε να ισχυριστεί⁸³. Η αναπτυξιακή διαδικασία που εξετάζουμε είναι ένας διαφοροποιημένος καπιταλιστικός δρόμος ανάπτυξης που δεν ακολουθεί τη γνωστή γραμμική και πολωμένη τάση μεγέθυνσης.

Σημειώνουμε όμως ότι η επικράτηση μιας τέτοιας τάσης στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης δε συνεπάγεται ότι μειώνεται η συγκέντρωση της παραγωγής, αφού τα «ευέλικτα» παραγωγικά συστήματα χαρακτηρίζονται από δίκτυα που συνδέουν μεγάλες με μικρότερες επιχειρήσεις και στηρίζονται σε συμμαχίες μεταξύ ισχυρών και συγκεντρωμένων παραγωγικών και χρηματιστικών κεφαλαίων (Κουρλιούρος (2001):449). Οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι σε τελική ανάλυση εκείνες που κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία και θέτουν τους βασικούς όρους του παιχνιδιού της «ευέλικτης συσσώρευσης». Η συγκρότηση

⁸² Βλ. σχετικά το χαρακτηριστικό έργο του Σουμάχερ (1973), αλλά και νεοσοσιαλδημοκρατικές απόψεις που βλέπουν στα «μεταφορντικά» συστήματα μια δυνατότητα αναβάθμισης της θέσης των εργαζομένων όπως στο Λυμπεράκη & Μουρίκη (2003) και συνεπώς καλούν το εργατικό κίνημα μέσω των οργανώσεών του να ζητά και να υπερασπιστεί μια τέτοια προοπτική όπως ο Ιωακείμογλου (χ.χ.ε.). Για μια κριτική τέτοιων απόψεων βλ. στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 452-454.

⁸³ Βλ. σχετικά και στο Holmes (1992):σελ. 211-212. Στην κριτική αυτών των αντιλήψεων θα αναφερθούμε στην ενότητα 2.4 της παρούσας εργασίας.

δικτύων ευέλικτων μικρομεσαίων επιχειρήσεων εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες αποκαθετοποιούν τις παραγωγικές αλυσίδες τους με στόχο τη διατήρηση των ποσοστών κέρδους τους στα επιθυμητά επίπεδα, ενώ διατηρούν συγχρόνως το στρατηγικό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας (Κουρλιούρος (2001):454). Οι σχέσεις, λοιπόν, μεταξύ μικρών και μεγάλων επιχειρήσεων παίρνουν συχνά τη μορφή της υπεργολαβίας. Οι μεγάλες επιχειρήσεις προτιμούν από το να εκτελούν το σύνολο των δραστηριοτήτων που φυσιολογικά συνεπάγονται στον κλάδο παραγωγής τους, να παραχωρούν ορισμένες ειδικευμένες δραστηριότητες σε μικρές επιχειρήσεις, στις οποίες υπαγορεύουν αυστηρές προδιαγραφές παραγωγής⁸⁴. Έτσι, οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν να ασκήσουν έλεγχο πάνω σε μικρές επιχειρήσεις με χωριστή νομική υπόσταση. Ο έλεγχος δεν προϋποθέτει καμία συμμετοχή στο κεφάλαιο των μικρών επιχειρήσεων, αλλά βασίζεται σε μια κυριαρχία εκ των πραγμάτων με τη δυνατότητα που έχει η μεγάλη επιχείρηση να επιβάλλει κανόνες παραγωγής στις μικρότερες (τεχνικούς κανόνες, κανόνες ποιότητας, προθεσμιών, τιμών). Έτσι, αν και αποτελούν ισότιμες νομικά οντότητες, η πραγματική δύναμη και η δυνατότητα ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας που αυτή συνεπάγεται συγκεντρώνεται στα χέρια της μεγάλης επιχείρησης (Gouverneur (2001):204). Όπως ορθά επισημαίνει η Καραμεσίνη (2002):

Αν κάτι γενικό μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα για το ζήτημα της προσαρμογής των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού, αυτό είναι ότι δεν υπάρχει μακροπρόθεσμα βιώσιμη προοπτική για τις επιχειρήσεις αυτές χωρίς να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα του μεγέθους. Και δεν υπάρχει άλλος δρόμος αντιμετώπισης του τελευταίου από τη συγχώνευση ή την ανάπτυξη σχέσεων διεπιχειρηματικής συνεργασίας με άλλες μικρές ή μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Οι σχέσεις συνεργασίας μπορεί να αφορούν είτε την ίδια την παραγωγική δραστηριότητα (υπεργολαβία, συνεταιριστική παραγωγή, κοινοπραξίες) είτε τη δημιουργία υποδομής για την παροχή υπηρεσιών συλλογικού ενδιαφέροντος (σελ. 324)

⁸⁴ Βλ. σχετικά στο Holmes (1992):σελ. 212-217 για μια πιο αναλυτική παρουσίαση των σχέσεων εντολέα-υπεργολάβου.

Κεφάλαιο 2^ο

Ιδεολογίες για την ανάπτυξη.

«...μπορούσα επιτέλους να κατανοήσω τη μεγάλη θέση του Μαρξ, του Λένιν και του Γκράμσι: πως η φιλοσοφία είναι βασικά πολιτική...»

Λουί Αλτουσέρ

2.1 Μια ενδεικτική τυπολογία αναπτυξιακών ιδεολογιών.

Οι απόψεις που έχουν διατυπωθεί για την ανάπτυξη σε όλη την περίοδο της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι πάρα πολλές. Μια εξαντλητική καταγραφή τους είναι έξω από τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Παρ' όλα αυτά θα επιχειρήσουμε μια γενική κατηγοριοποίησή τους με βάση στοιχεία του μεθοδολογικού πλαισίου τους, δηλαδή τον πυρήνα της ιδεολογίας τους, και των οικονομικών και πολιτικών απολήξεων που αυτά συνεπάγονται.

Βάσει αυτών διαχωρίζουμε τις ιδεολογίες για την ανάπτυξη σε νεοκλασικές-νεοφιλελεύθερες που αποτελούν τη σημερινή ορθοδοξία, σε αναδιανεμητικές και στην ιδεολογία του σοβιετικού μαρξισμού. Σημειώνουμε ότι αυτή η κατάταξη είναι κάπως σχηματική και δεν ισχύει απόλυτα αφού η διαπάλη στο επίπεδο της θεωρίας, που όπως είπαμε διεξάγεται πάντα σε συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτική συγκυρία, έχει οδηγήσει στη δημιουργία συνθέσεων και υβριδικών θεωρητικών τοποθετήσεων. Ακριβώς γι' αυτό διατυπώνεται η άποψη ότι η ιδεολογία του σοβιετικού μαρξισμού αποτελεί ένα ιδιότυπο υποσύνολο της κατηγορίας των αναδιανεμητικών ιδεολογιών. Επίσης, αναφέρεται ότι στη σύγχρονη θεωρητική κουβέντα έχουν αναπτυχθεί αντιλήψεις με αφετηρία την κευνσιανή θεώρηση που μπορούν κάλλιστα να καταταχθούν στο νεοφιλελεύθερο αναπτυξιακό πρότυπο εφόσον έχουν κάνει θεωρητικές (και λόγω αυτού και πολιτικές) αναθεωρήσεις στο κλασικό

κεϋνσιανό σχήμα. Πέραν αυτών διερευνάται ενδεικτικά η εναλλακτική οδός στο πλαίσιο της μεθόδου που χρησιμοποιούμε βάσει στιγμών πρωτόλειας ιστορικής εφαρμογής όψεων της.

2.2 Το νεοκλασικό-νεοφιλελεύθερο αναπτυξιακό πρότυπο

*«Ο ηγεμόνας που αγνοεί την αγαθοεργία και τη δικαιοσύνη
και επιχειρεί να επιβάλλει τους νόμους με τη βία
θα χαθεί παρά τις νίκες του»*

Μένσιος

*«...δεν υπάρχει κάτι
που να μπορούμε να το ονομάσουμε κοινωνία.
Υπάρχουν μόνο άτομα και οικογένειες.»*

Margaret Thatcher

Η αντίληψη του συγκεκριμένου προτύπου θεμελιώνεται στα εξής στοιχεία: το *μεθοδολογικό ατομισμό* και την *υποκειμενική θεωρία της αξίας*, την *ανιστορικότητα των οικονομικών νόμων* και την έννοια της *ισορροπίας*⁸⁵. Το συγκεκριμένο πρότυπο αποτελεί την οικονομική ορθοδοξία στις μέρες μας. Πιο συγκεκριμένα, αναδύθηκε την εποχή της αυγής του μονοπωλιακού καπιταλισμού με χαρακτηριστική στιγμή στα μέσα της δεκαετίας του 1870 την παράλληλη έκδοση τριών βασικών έργων που τη θεμελιώνουν από τους *Stanley Jevons*, *Carl Menger* και *Leon Walras*. Υπήρξε η οικονομική ορθοδοξία μέχρι τη μεγάλη κρίση του 1929 που σήμανε τον παραγκωνισμό της. Επανήλθε δυναμικά στο θεωρητικό και πολιτικό προσκήνιο μετά από την κρίση του '73. Στη δεκαετία του '90 αποτέλεσε το θεωρητικό και πολιτικό υπόστρωμα για τη διατύπωση του σημερινού κυρίαρχου αναπτυξιακού «μοντέλου», της «*αιφόρου*» ή «*βιώσιμης*» ανάπτυξης.

Βασική παραδοχή των νεοκλασικών υποδειγμάτων είναι ο *μεθοδολογικός ατομισμός*, η αντίληψη δηλαδή ότι η μόνη θεμιτή εξήγηση των οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων επιτυγχάνεται με την αναγωγή τους σε υποτιθέμενες αρχές που διέπουν τη συμπεριφορά των ατόμων που δρουν οικονομικά. Γενικότερες συλλογικές κατηγορίες, όπως οι κοινωνικές τάξεις, εξαφανίζονται στο εννοιολογικό τους πλαίσιο. Στο κέντρο της ανάλυσης βρίσκεται το άτομο (ως καταναλωτής ή παραγωγός) που μεγιστοποιεί κάτι (τη «χρησιμότητα» ή το κέρδος του αντίστοιχα) με δεδομένες τις παραμέτρους (τις προτιμήσεις για τον καταναλωτή και την τεχνολογία για τον παραγωγό) και τους περιορισμούς (εισόδημα, τιμή προϊόντος και κόστος

⁸⁵ Βλ. Screpanti και Zamagni (2004):σελ. 210-213.

αντίστοιχα). Τα νεοκλασικά υποδείγματα έχοντας ως βάση τη δυνατότητα των εμπορευμάτων να ικανοποιούν τις υποκειμενικές προσεγγίσεις των ατόμων προσπάθησαν από την αρχή να εξηγήσουν πως η υποκειμενική αυτή σχέση διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή και την αγορά (ή μάλλον το φάντασμα της καθαρής αγοράς που δημιούργησαν). Γι' αυτό ήταν αναγκαίο να ξεκινήσουν από τη σχέση των καθαρών υποκειμένων.

Αυτή η προσέγγιση οδήγησε στη συγκρότηση της *υποκειμενικής θεωρίας της αξίας*, βάσει της οποίας η «αξία» ορίζεται δογματικά μέσω της υποκειμενικής «ωφέλειας» που προσδίδει στα άτομα. Η θεωρία αυτή συγκροτείται σε αντιπαραβολή με την εργασιακή θεωρία της αξίας των κλασικών οικονομολόγων (που ολοκλήρωσε ο Μαρξ στο έργο του), που θεωρεί την εργασία πηγή της αξίας ενός προϊόντος. Αυτή η αντιπαραβολή συμβαίνει, όπως ειπώθηκε, την περίοδο της αυγής του μονοπωλιακού καπιταλισμού και μάλιστα ύστερα από την εμφάνιση των πρώτων επαναστατικών σκιρτημάτων της εργατικής τάξης την περίοδο 1848-1871. Συμβαίνει, δηλαδή, ως αποτέλεσμα της μετατροπής της κυρίαρχης αστικής τάξης από κοινωνικά προοδευτική και καθοδηγητή των δημοκρατικών εξεγέρσεων την εποχή της αυγής του καπιταλισμού σε καθεστηκυία τάξη. Στην εποχή αυτή η κυρίαρχη έως τότε εργασιακή θεωρία της αξίας νομιμοποιούσε τις διεκδικήσεις των εκμεταλλεόμενων εργατών, αφού έδειχνε ότι αυτοί είναι οι παραγωγοί του κοινωνικού πλούτου που υφίστανται εκμετάλλευση. Γι' αυτό έγινε αναγκαία η συγκρότηση μιας θεωρίας αποπολιτικοποιημένης που θα συνέβαλε στην ιδεολογική νομιμοποίηση της κυριαρχίας της αστικής τάξης. Αυτή η προσπάθεια έγινε σε κάποιο βαθμό και συνειδητά για να επιτελέσει αυτή τη λειτουργία. Ενδεικτικό γι' αυτό είναι ένα γράμμα του Auguste Walras στο γιο του Leon που παραθέτουν οι Screpanti και Zamagni (2004):

Ένα πράγμα το οποίο βρίσκω ιδιαίτερα ικανοποιητικό στο πρόγραμμα εργασίας σου και το οποίο με βρίσκει απόλυτα σύμφωνο, είναι η απόφασή σου να κρατηθείς εντός των ορίων που δημιουργούν τη μικρότερη δυνατή ενόχληση σε σχέση με τους ιδιοκτήτες. Ήταν μια σοφή απόφαση και σχετικά εύκολο να εφαρμοστεί. Πρέπει να αφοσιωθεί κανείς στην πολιτική οικονομία όπως αφοσιώνεται στην επιστήμη της ακουστικής ή της μηχανικής. (σελ.220)

Είναι σαφές από την τελευταία πρόταση του παραπάνω αποσπάσματος ότι η θεωρητική στροφή επενδύεται με το θετικιστικό πρόταγμα της αναζήτησης της «καθαρής» επιστήμης που (υποτίθεται) αντιπροσωπεύουν καλύτερα οι θετικές επιστήμες. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν ότι υπάρχει *αλλαγή του θεωρητικού αντικειμένου της οικονομικής επιστήμης*.

Σύμφωνα με την κλασική προσέγγιση το οικονομικό πρόβλημα γίνεται αντιληπτό ως ανάλυση των συνθηκών που εγγυώνται τη συνεχή λειτουργία ενός οικονομικού συστήματος, δηλαδή ως συνολική ανάλυση των διαδικασιών της παραγωγής, της διανομής, της συσσώρευσης και της κυκλοφορίας του προϊόντος. Αντίθετα, για τους νεοκλασικούς, το αντικείμενο της οικονομικής επιστήμης είναι η μελέτη της ανθρώπινης υποκειμενικής συμπεριφοράς ως σχέσης μεταξύ δεδομένων στόχων και σπάνιων πόρων που έχουν εναλλακτικές χρήσεις. Έτσι, η οικονομική επιστήμη μετατράπηκε από παρατηρητής και αναλυτής το συνόλου του κοινωνικού γίνεσθαι σε μια αποπολιτικοποιημένη τεχνοκρατική αντιμετώπιση των οικονομικών φαινομένων με έντονη χρήση μαθηματικού φορμαλισμού.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι η επικύρωση αυτής της μετάβασης απαίτησε εκτός από την αλλαγή του αντικειμένου και την αλλαγή του ίδιου του ονόματος της οικονομικής επιστήμης! Η συνολική θεώρηση των κλασικών οικονομολόγων είχε το όνομα που της αναλογούσε, *Πολιτική Οικονομία (Political Economy)*. Η εξαφάνιση της πολιτικής από το πεδίο της νεοκλασικής θεώρησης οδήγησε στη χρήση του όρου *Οικονομικά (Economics)*. Όπως παραθέτει ο Heilbroner(2000), ο εμπνευστής του όρου Alfred Marshall γράφει χαρακτηριστικά:

...η μελέτη των οικονομικών μέσων και πλευρών της πολιτικής, κοινωνικής και ιδιωτικής ζωής του ανθρώπου, αλλά ειδικότερα της κοινωνικής του ζωής...Αποφεύγει πολλά πολιτικά ζητήματα, τα οποία ο πρακτικός άνθρωπος δεν μπορεί να αγνοήσει...και συνεπώς...περιγράφεται καλύτερα από το γενικότερο όρο «Οικονομικά» παρά από τον πλέον περιορισμένο «Πολιτική Οικονομία».(σελ. 286)

Ο ατομικός αναγωγισμός των νεοκλασικών υποδειγμάτων οδήγησε, όπως ειπώθηκε, στην εξάλειψη των κοινωνικών τάξεων από την οπτική τους. Ταυτόχρονα, η εξάλειψη αυτή οδηγεί στην απόκρυψη των κοινωνικών σχέσεων και μια ανιστορική ανάγνωση των δεδομένων. Έτσι, κυρίαρχο στοιχείο των νεοκλασικών υποδειγμάτων γίνεται η *ανιστορικότητα των οικονομικών νόμων*. Όπως προαναφέραμε, οι κλασικοί οικονομολόγοι έκαναν πάντα αναφορά στην πραγματικότητα που είχαν γύρω τους, ανέλυαν το παρόν και δε θεωρούσαν ότι η θεωρία τους αφορούσε όλες τις μορφές κοινωνίας του παρελθόντος ή του μέλλοντος. Αντίθετα οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι νομίζουν ότι η θεωρία τους μπορεί να επεκταθεί όχι μόνο σε όλες τις περιόδους, αλλά και σε μη ανθρώπινα είδη. Θεωρούν κατά το θετικιστικό πρότυπο ότι μπορούν να εξαγάγουν συμπεράσματα με καθολική ισχύ που να

προκύπτουν από αρχικές παραδοχές. Ξεκινώντας από το δεδομένο άτομο και την ορθολογικότητά του θεωρούν ότι η επιστήμη τους αφορά όλες εκείνες τις εκφάνσεις της ζωής στις οποίες έχει εφαρμογή η ορθολογικότητα. Αποτέλεσμα αυτού είναι η αναγωγή όλων των φαινομένων στο άτομο και στις σχέσεις μεταξύ ανεξάρτητων ατόμων στη σφαίρα της διανομής. Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που η νεοκλασική αντίληψη αντιμετωπίζει το φαινόμενο του καταναλωτισμού. Όπως γράφει η Βλάχου(1990):

Στη νεοκλασική θεωρία οι καταναλωτικές προτιμήσεις αποτελούν εξωγενείς μεταβλητές. Τα καταναλωτικά πρότυπα εμφανίζονται ως μία σχέση του μεμονωμένου ατόμου με ένα προϊόν, από την κατανάλωση του οποίου το άτομο αντλεί χρησιμότητα. Οι καταναλωτικές προτιμήσεις πηγάζουν από την ανθρώπινη φύση η οποία, όμως, δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας. Έτσι, το φαινόμενο της αδιάκοπης αύξησης της κατανάλωσης εμπορευμάτων με ρυθμούς κατά πολύ ταχύτερους της αύξησης του ελεύθερου χρόνου των ατόμων - που συχνά χαρακτηρίζεται ως «καταναλωτισμός» - ανάγεται τελικά από την κυρίαρχη θεωρία στην ανθρώπινη φύση.[...]Ο «καταναλωτισμός», όμως, σαν κοινωνικό φαινόμενο διέπεται και από άλλες κοινωνικές συνιστώσες: πολιτιστικές και ψυχολογικές. Οι καταναλωτές δεν είναι απλά αντικείμενα των επιθυμιών των καπιταλιστών που απορρέουν από τις οικονομικές συνθήκες ύπαρξης του κεφαλαίου. Αντίθετα είναι δρώντα κοινωνικά άτομα που συμμετέχουν τόσο στη διαδικασία της παραγωγής όσο και στην πολιτική και στην πολιτιστική ζωή. Διαμορφώνονται, λοιπόν, και ψυχολογικοί όροι καθώς και κοινωνικές και ατομικές αξίες ώστε να συγκροτείται η καπιταλιστική κυριαρχία σ' όλα τα επίπεδα. Ο «καταναλωτισμός» συμπυκνώνει την κυρίαρχη ιδεολογία και τις μορφές αποδοχής της από τις κυριαρχούμενες μάζες μέσα στην συγκεκριμένη πάλη των τάξεων.

Βασικό σημείο επίσης της νεοκλασικής θεώρησης είναι η έννοια της *ισορροπίας*. Σύμφωνα με τους νεοκλασικούς το σύστημα των (σχετικών) τιμών της αγοράς αυτορυθμίζεται⁸⁶ και επέρχεται ισορροπία στην αγορά. Ενώ οι κλασικοί οικονομολόγοι έχουν κατά νου την αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος στο χρόνο, στους νεοκλασικούς δεν υπάρχει αυτό. Η έμφαση είναι στη στατική κατανομή των δεδομένων πόρων στην παρούσα στιγμή μέσω του μηχανισμού της αγοράς. Γι' αυτό η πολιτική έκφραση της

⁸⁶ Ακολουθώντας το γνωστό πρότυπο του *αόρατου χεριού* κατά τον (κλασικό οικονομολόγο) Adam Smith.

νεοκλασικής θεώρησης, ο *νεοφιλελευθερισμός*, είναι ένθερμος υποστηρικτής του *laissez-faire* και έχει τυφλή εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της αγοράς. Έτσι, θεωρεί ό,τι αντιτίθεται σε αυτή ως δύναμη ανάσχεσης της «προόδου» και της «ανάπτυξης» και τα κοινωνικά στρώματα που εγείρουν διεκδικήσεις ως «συντεχνίες» που δρουν ενάντια στο συνολικό συμφέρον της κοινωνίας. Έτσι, ανάγει την αύξηση της «ανταγωνιστικότητας» της (καπιταλιστικής) παραγωγής και της «παραγωγικότητας» των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων σε κυρίαρχο πολιτικό στόχο γύρω από τον οποίο αξονίζονται οι κατευθύνσεις των επιμέρους πολιτικών για την απασχόληση, την εκπαίδευση, τη δημόσια διοίκηση κτλ.⁸⁷

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντίληψης του νεοκλασικού-νεοφιλελεύθερου αναπτυξιακού προτύπου είναι η αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος. Η κυρίαρχη αντίληψη για την ανάπτυξη, η αντίληψη της «αιετόρου» ή «βιώσιμης» ανάπτυξης, αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ενέργειας και το συναφές περιβαλλοντικό πρόβλημα στα πλαίσια της κυρίαρχης (νεοκλασικής) ορθοδοξίας στην οικονομική επιστήμη. Γι' αυτό αντιμετωπίζει το ενεργειακό πρόβλημα ως πρόβλημα βελτιστοποίησης της χρήσης δεδομένων σπάνιων πόρων ώστε να μεγιστοποιείται η ωφέλεια (που για τις επιχειρήσεις είναι το κέρδος). Αντίστοιχα, θεωρεί ότι το περιβαλλοντικό πρόβλημα υποτιμάται στο σύστημα της αγοράς όχι επειδή η διαρκής συσσώρευση και η (καπιταλιστική) ανάπτυξη αδιαφορεί γι' αυτό, αλλά, αντίθετα, επειδή τα κοινωνικά κόστη από την περιβαλλοντική υποβάθμιση δεν ενσωματώνονται επαρκώς στο αγοραίο σύστημα τιμών ώστε να λαμβάνονται υπόψη από τις επιχειρήσεις!⁸⁸

Πρακτική απόληξη των παραπάνω όσον αφορά στο ενεργειακό πρόβλημα είναι η διαρκής προσπάθεια για αύξηση της ενεργειακής αποδοτικότητας, θεωρώντας ότι αυτή οδηγεί στην εξοικονόμηση ενέργειας και πόρων και η προσπάθεια αντικατάστασης της ρυπογόνου τεχνολογίας με λιγότερο επιζήμια τεχνολογία με την προϋπόθεση όμως να μην υπάρχει αρνητική επίπτωση στην κερδοφορία και τη διαρκή οικονομική μεγέθυνση.⁸⁹

Στην πραγματικότητα, οι πρακτικές λύσεις της «βιώσιμης» ανάπτυξης επιδεινώνουν αντί να λύνουν το ενεργειακό πρόβλημα. Κι αυτό γιατί έχει αποδειχθεί ότι η βελτίωση της ενεργειακής αποδοτικότητας στο υπάρχον (καπιταλιστικό) σύστημα συσσώρευσης όχι απλώς δεν οδηγεί σε εξοικονόμηση ενέργειας και πόρων, αλλά αντιθέτως δημιουργεί κίνητρο για αύξηση της ζήτησης και χρήσης τους. Αυτό συμβαίνει επειδή η βελτίωση αυτή μειώνει το κόστος καυσίμων της συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας που λειτουργεί πιο

⁸⁷ Μια απλή ματιά στις πρόσφατες εκθέσεις του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος πείθει για του λόγου το αληθές (βλ. Γκαργκάνας(2007)).

⁸⁸ Βλ. αναλυτικά Φόστερ(2003): σελ. 55-142, Λένης(2007), Βλάχου(1992):σελ.1-3, Ελληνικό Οικοσοσιαλιστικό Δίκτυο(2007):σελ. 5-6 και 14-18.

⁸⁹ Βλ. σχετικά Φόστερ(2003):σελ. 189-192.

αποδοτικά, άρα αυξάνει το κέρδος της (με σταθερές όλες τις άλλες παραμέτρους κόστους). Άρα, αυξάνει το ποσοστό κέρδους στο συγκεκριμένο κλάδο, προσελκύει νέα κεφάλαια, αυξάνεται η παραγωγή και εφόσον πέφτουν οι τιμές λόγω του εντεινόμενου ανταγωνισμού στον κλάδο αυξάνεται και η ζήτηση που απορροφά την αυξημένη παραγωγή. Η παραπάνω διαδικασία λειτουργεί ανεξάρτητα από τη βούληση των παραγωγών και των καταναλωτών σε ένα σύστημα διαρκούς διευρυνόμενης συσσώρευσης με σκοπό το κέρδος, κάτι που οδήγησε το Μαρξ να γράψει τη γνωστή διατύπωση στο *Κεφάλαιο*: «Συσσωρεύστε! Συσσωρεύστε! Να ο Μωυσής και οι Προφήτες!». Αυτό έγινε π.χ. με τη χρήση του άνθρακα παρόλο που οι ατμομηχανές διαρκώς βελτιωνόντουσαν όπως και με την αύξηση της χρήσης των αυτοκινήτων παρά τη βελτίωση της απόδοσής τους⁹⁰. Η αντίφαση αυτή επισημάνθηκε (αλλά δε λύθηκε) το 1865 και από έναν εκ των ιδρυτών της νεοκλασικής οικονομικής ορθοδοξίας, το William Stanley Jevons, και ονομάστηκε ως το «παράδοξο του Jevons»⁹¹. Ο ίδιος λόγος, η μεγιστοποίηση του κέρδους, περιορίζει την έρευνα νέων τεχνολογιών εντός συγκεκριμένων ορίων που δε θίγουν την πρωτοκαθεδρία της χρήσης πόρων που συνδέονται στενά με επιχειρηματικά συμφέροντα της ενεργειακής βιομηχανίας για να μην πέσουν οι περιβόητοι «ρυθμοί ανάπτυξης»...

Αντίστοιχα, η «βιώσιμη» ανάπτυξη αδυνατεί να δει την αιτία της περιβαλλοντικής υποβάθμισης στη διαρκώς διευρυνόμενη συσσώρευση της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης, δηλαδή στην επέκταση της αγοράς με απλά λόγια. Γι' αυτό, προτείνει ως λύση την ίδια την αιτία του προβλήματος, δηλαδή την επέκταση της αγοράς στο φυσικό περιβάλλον και την εμπορευματοποίησή του ώστε (όπως υποτίθεται) να λειτουργήσει ο μηχανισμός της αγοράς σωστά και να μειώσει τα περιβαλλοντικά κόστη! Έτσι, δημιουργείται το παράδοξο αντί να αναζητείται η αιτία της ρύπανσης στο σύστημα της παραγωγής και της συσσώρευσης να αναζητείται στη σφαίρα της ανταλλαγής και να προτείνονται λύσεις όπως η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» (*polluter pays principle*), η εμπορευματοποίηση των ρύπων και η δημιουργία αγοράς τους κτλ.⁹². Τέτοια μέτρα αποδεδειγμένα δε λύνουν το πρόβλημα και η αποτυχία ακόμα και του αρκετά μετριοπαθούς Πρωτόκολλου του Κιότο το έδειξε περίτρανα⁹³.

Συμπερασματικά, το νεοκλασικό-νεοφιλελεύθερο αναπτυξιακό πρότυπο θεωρεί την απρόσκοπτη επέκταση της αγοράς, δηλαδή το βάθεμα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και μάλιστα με άρση κάθε εμποδίου γι' αυτό, ως απόλυτη πολιτική

⁹⁰ Βλ. σχετικά McGarr(2001):σελ. 12-29.

⁹¹ Βλ. σχετικά Φόστερ(2003): σελ. 192-196.

⁹² Βλ. Τσάκας (2007) για μια πρόσφατη καμπάνια του γερμανικού περιοδικού Der Spiegel -που αποτελεί ναυαρχίδα των αστικών think tanks στη Γερμανία- για τη λύση του περιβαλλοντικού προβλήματος από τους φορείς της αγοράς που «έχουν μάθει να λύνουν τα προβλήματα» και «όχι απλά να τα καταγγέλλουν» όπως οι οικολόγοι ακτιβιστές που κρίνονται ανίκανοι!

⁹³ Βλ. σχετικά Φόστερ(2003):σελ. 25-44.

προτεραιότητα. Γι' αυτό ο λόγος των εκφραστών του, όπως και η ιδεολογία του όπως δείχθηκε, εστιάζει μονόπλευρα στην ανάγκη οικονομικής ανάπτυξης και έχει έντονα τεχνοκρατική χροιά. Η προτεραιότητα των αγοραίων αξιών οδηγεί στην αναγωγή της εμπορευματοποίησης και της ιδιωτικοποίησης σε γενική λύση για την πλειοψηφία των προβλημάτων (π.χ. ακόμα και στην πολιτική για τον πολιτισμό!).

Έχοντας αυτή την αφετηρία είναι λογικό τα νεοκλασικά οικονομικά υποδείγματα να έχουν μια έντονα τεχνική χροιά και να επιχειρούν να θεμελιώσουν τη δυνατότητα της αγοράς να αυτορυθμίζεται μέσω των μηχανισμών εξισορρόπησης των αγορών. Αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια βασικά συμπεράσματα τέτοιων υποδειγμάτων. Για τη νεοκλασική ανάλυση οι κρίσεις του '29 και του '73 είναι κλασικές περιπτώσεις υπερβάλλουσας προσφοράς χρήματος που δημιουργεί υπερπληθωρισμό. Αποδίδουν μάλιστα αυτή την κατάσταση κατά κύριο λόγο στην κρατική παρέμβαση που αυξάνει την προσφορά χρήματος στην αγορά. Άρα ένα άμεσο συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι οι αγορές πρέπει να αφεθούν να αυτορυθμιστούν, αφού κάθε βραχυχρόνια απόπειρα κρατικής παρέμβασης θα εντείνει τον πληθωρισμό μακροχρόνια⁹⁴. Με μια αντίστοιχη λογική η νεοκλασική ανάλυση των αγορών εργασίας θεωρεί πως η αμοιβή των παραγωγικών συντελεστών (κεφάλαιο, εργασία κ.ά.) στο επίπεδο ισορροπίας είναι ίση με το *οριακό προϊόν* που παράγουν⁹⁵. Θεωρεί επίσης ότι οι παραγωγικοί συντελεστές έχουν *φθίνουσα οριακή παραγωγικότητα*. Γι' αυτό, θεωρεί ότι υπάρχει ένα *φυσικό ποσοστό ανεργίας* που αντιστοιχεί στο εργατικό δυναμικό που δεν απασχολείται στο επίπεδο ισορροπίας. Έτσι νομιμοποιείται η ύπαρξη ανεργίας και η πίεση για μειώσεις των μισθών όταν η οικονομία ασθμαίνει επειδή θεωρείται ότι οι μισθοί πρέπει να είναι εύκαμπτοι και να προσαρμόζονται άμεσα στις ανάγκες της οικονομικής συγκυρίας.

Αντίστοιχα, τα νεοκλασικά υποδείγματα οικονομικής μεγέθυνσης προβλέπουν δυνατότητα πλήρους υποκατάστασης και κινητικότητας των παραγωγικών συντελεστών ανάλογα με τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της αγοράς. Στο γνωστό νεοκλασικό υπόδειγμα μεγέθυνσης του Solow υπάρχει πλήρης δυνατότητα υποκατάστασης κεφαλαίου και εργασίας (δηλαδή μεταβλητός λόγος κεφαλαίου-εργασίας) και το κεφάλαιο θεωρείται εύπλαστο⁹⁶. Με βάση τις παραδοχές αυτές⁹⁷, η δυναμική ανάλυση του υποδείγματος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι από όποιο σημείο κι αν ξεκινήσει μια οικονομία (δηλαδή από οποιοδήποτε λόγο κεφαλαίου-εργασίας) θα ισορροπήσει σε ένα συγκεκριμένο λόγο κεφαλαίου-εργασίας

⁹⁴ Βλ. αναλυτικά στο Burda & Wyplosz (2008):σελ. 54-73.

⁹⁵ Βλ. αναλυτικά στο Βαρουφάκης & Θεοχαράκης (2005):σελ. 153-173.

⁹⁶ Μπορεί δηλαδή να πάρει οποιαδήποτε υλική μορφή σε μηδενικό χρόνο και χωρίς κόστος. Αυτά τα υποδείγματα λέγονται και υποδείγματα σίτου γιατί είναι ισοδύναμα με τη θεώρηση μιας μόνο μορφής αγαθού που σε πολλά από αυτά ήταν το σιτάρι.

⁹⁷ Των οποίων η ισχύς αμφισβητείται έντονα αφού θεωρούνται κραυγαλέες απλουστεύσεις της πραγματικής οικονομίας.

που αντιστοιχεί σε ρυθμό μεγέθυνσης ίσο με το άθροισμα των εξωγενών ρυθμών αύξησης του εργατικού δυναμικού, της τεχνολογικής προόδου και του ρυθμού απόσβεσης του κεφαλαίου⁹⁸. Έτσι υποστηρίζεται ότι η οικονομία της αγοράς έχει την εγγενή ιδιότητα να προσεγγίζει την κατάσταση ευσταθούς ισορροπίας, κάτι που συνάδει με το μεθοδολογικό πλαίσιο της νεοκλασικής θεώρησης που εκθέσαμε παραπάνω. Οι ηρωϊκές παραδοχές που έγιναν για να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα αναδεικνύουν τις αδυναμίες τους ακόμα και σε πιο προχωρημένα νεοκλασικά υποδείγματα μεγέθυνσης (πολυτομεακά κ.ά.) αφού η επιβεβαίωση από τα πραγματικά δεδομένα είναι ασθενής κυρίως στο ζήτημα του χρόνου μετάβασης από μια κατάσταση στην κατάσταση ισορροπίας. Η υποτιθέμενη γρήγορη μετάβαση στην (υποτιθέμενη) ισορροπία αποδεικνύεται όνειρο θερινής νυκτός και η αδυναμία αυτή αντί να ερμηνευτεί ως αποτυχία του μοντέλου ερμηνεύεται ως ένδειξη ότι αυτός ο χρόνος μπορεί να είναι πολύ μεγάλος (πιθανόν και πάνω από 100 χρόνια!)⁹⁹. Το όριο αυτής της λογικής φαίνεται γλαφυρά στο παρακάτω απόσπασμα των Samuelson και Modigliani που παρατίθεται στο Jones(1993):

«Δίνουμε έμφαση [στη διάρκεια] των περιόδων που είναι δυνατόν να ενέχονται για να τονίσουμε ότι μιλάμε εδώ και παντού για υποθετικές καταστάσεις σταθερότητας, οι οποίες δεν μπορούν ποτέ να επιτευχθούν πλήρως από άλλες καταστάσεις και οι οποίες μπορούν να προσεγγιστούν στενά μόνο μετά την παρέλευση τόσο μεγάλων χρονικών περιόδων που καθιστούν αμφίβολο το ρεαλισμό των μοντέλων»(σελ. 122)

Από τα παραπάνω μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η νεοκλασική ανάλυση εύκολα συνάδει με το πολιτικό πρόταγμα της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας (απελευθέρωση των αγορών, απουσία κρατικής παρέμβασης, ευελιξία της αγοράς εργασίας κτλ.) ειδικά στην πρώτη περίοδο της οικονομικής κρίσης οπότε είναι αναγκαία η εκκαθάριση των αδύναμων κεφαλαίων και η πλήρης μετατροπή του συσχετισμού δύναμης εις βάρος της εργασίας για να αυξηθεί το ποσοστό εκμετάλλευσης¹⁰⁰. Αυτό συνέβη στη συγκυρία της κρίσης του '73 με την επιλογή σκληρών μονεταριστικών πολιτικών αρχικά στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία και κατόπιν σε πολλές χώρες. Πρέπει να είναι σαφές, λοιπόν, από την ανάλυσή μας ότι η σύνδεση των αναπτυξιακών προτύπων, που αναφέρονται πρωτίστως σε προτάσεις άμεσης πολιτικής, με ρεύματα ιδεών στην οικονομική και φιλοσοφική σκέψη δεν είναι αυθαίρετη,

⁹⁸ Βλ. αναλυτικά στο Jones (1993):σελ. 95-108, 114-122 και 212-214.

⁹⁹ Βλ. σχετικά στο Jones (1993):σελ. 120-122.

¹⁰⁰ Βλ. σχετικά στο Ιωακείμογλου(2000):σελ. 145-146.

αλλά μια απανταχού παρούσα διάσταση στην πραγματική κοινωνία. Γι' αυτό και αναφερόμαστε σε αναπτυξιακά «μοντέλα» ή πρότυπα συνδεδεμένα με τις αντίστοιχες ιδεολογίες για την ανάπτυξη. Κι όσο κι αν κάποιοι νεοφιλελεύθεροι ωρύνονται περί του αντιθέτου σε εξάρσεις ακραία μονοδιάστατου τεχνοκρατικού λόγου, η εμβληματική φιγούρα του πολιτικού νεοφιλελευθερισμού Μάργκαρετ Θάτσερ, που έδωσε το όνομά της στην ακραία υλοποίηση αυτής της πολιτικής (*θατσερισμός*), τους διαφεύδει. Συμπύκνωσε τη σύνδεση πολιτικού, οικονομικού και ιδεολογικού επιπέδου με μια συμβολική κίνηση μέσα στην περίοδο της όξυνσης των απεργιών των ανθρακωρύχων, όταν εισήλθε στην αίθουσα συνεδριάσεων του βρετανικού υπουργικού συμβουλίου και αφήνοντας στο τραπέζι ένα βιβλίο του γνωστού νεοκλασικού οικονομολόγου και φιλόσοφου Hayek είπε με το χαρακτηριστικό βρετανικό φλέγμα: «Κύριοι, αυτά πιστεύουμε...»¹⁰¹.

2.3 Το αναδιανεμητικό-κεϋνσιανό αναπτυξιακό πρότυπο

«Και εάν κάποιος έλεγε: ο Καίσαρ με τη γενναιοδωρία του έγινε αυτοκράτορας[...] του απαντώ: ή είσαι ήδη ηγεμόνας ή πλησιάζεις στο να γίνεις: στην πρώτη περίπτωση αυτή η γενναιοδωρία είναι επιζήμια, στη δεύτερη είναι οπωσδήποτε αναγκαίο να θεωρείσαι γενναιοδωρος. Ο Καίσαρ[...] αφού έγινε ηγεμόνας και επέζησε, εάν δεν είχε περιορίσει τα έξοδα, θα είχε καταστρέψει την αυτοκρατορία»

Νικολό Μακιαβέλι

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε μια κομβική στιγμή στη μέχρι τότε πορεία του καπιταλισμού. Ανέτρεψε όλες τις προβλέψεις για διαρκή ειρήνη και ευημερία ως αποτέλεσμα της «ανάπτυξης» και επιβεβαίωσε την πρόβλεψη περί όξυνσης των ενδοϊμπεριαλιστικών αντιθέσεων. Ταυτόχρονα εγκαινίασε την εποχή των σοσιαλιστικών επαναστάσεων με την επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία¹⁰² και την άνοδο των εργατικών κινημάτων και διεκδικήσεων σε όλο σχεδόν τον καπιταλιστικό κόσμο. Αυτή τη στιγμή ακολούθησε μια δεκαετία σχετικής «ανάπτυξης» που διέκοψε απότομα μια εξίσου σημαντική τομή. Η κρίση του '29. Η κατάρρευση της αρχής της δεκαετίας του '30 έγινε αισθητή όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο ,αλλά σε στην κοινωνία συνολικά. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Heilbroner(2000):

¹⁰¹ Επίσης, προσκάλεσε για τσάι τον ακραιφνή νεοκλασικό Milton Friedman λίγο μετά την εκλογή της το 1979...

¹⁰² Σε μια περίοδο που επαναστάσεις έγιναν και στη Γερμανία και την Ουγγαρία, με την τελευταία να είναι νικηφόρα αλλά βραχύβια.

Το 1930, ο κόσμος σφύριζε παλικαρίσια το *Happy Days Are Here Again* (*Ξανάρθαν Ευτυχισμένες Μέρες*), αλλά το Εθνικό Εισόδημα κατρακύλησε από τα 87 στα 75 δις δολάρια. Το 1931 η χώρα τραγουδούσε το *I' ve got five dollars* (*Έχω πέντε δολάρια*) την ίδια ώρα που το Εθνικό Εισόδημα κατακρημιζόταν στα 59 δις δολάρια. Το 1932 το τραγούδι ήταν πια το εντελώς απαισιόδοξο *Brother, can you spare a dime?* (*Αδελφέ, σου περισσεύει μια δεκάρα;*) με το εθνικό εισόδημα να έχει μειωθεί στο πενιχρό ποσό των 42 δις δολαρίων.

Επακόλουθο αυτής της οικονομικής και πολιτικής κρίσης είναι και η κρίση του μέχρι τότε κυρίαρχου αναπτυξιακού προτύπου. Ο προβληματισμός των επιτελείων της κυρίαρχης αστικής τάξης εντάθηκε από την άνοδο κομμουνιστικών καθεστώτων στην εξουσία πολλών ευρωπαϊκών χωρών με το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου και το γεγονός ότι η Σοβιετική Ένωση έμεινε πρακτικά ανεπηρέαστη από την οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου. Έτσι η πρωτίστως πολιτική ανάγκη διατύπωσης μιας ηγεμονικής αναπτυξιακής πρότασης για τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς που να ενσωματώνει τις λαϊκές αντιδράσεις από την κρίση οδήγησε στην αλλαγή του κυρίαρχου αναπτυξιακού υποδείγματος. Έτσι αναδύθηκε το αναδιανεμητικό αναπτυξιακό πρότυπο, που έγινε ευρέως γνωστό με τον όρο *κεϋνσιανισμός* από το όνομα του John Maynard Keynes. Όπως αναφέρει σχετικά ο Hobsbawm(2003):

Ο παλιός φιλελευθερισμός ήταν νεκρός ή φάνηκε καταδικασμένος. Για την πνευματική-πολιτική ηγεμονία ανταγωνίζονταν τώρα τρεις επιλογές. Η μία ήταν ο μαρξιστικός κομμουνισμός.[...]Η δεύτερη επιλογή εμφανίζεται με τη μορφή ενός καπιταλισμού απογυμνωμένου από την πίστη του στα άριστα αποτελέσματα της ελεύθερης αγοράς και μεταρρυθμισμένου μετά από κάποιο είδος ανεπίσημου γάμου ή διαρκούς διασύνδεσης με τη μετριοπαθή σοσιαλδημοκρατία των μη κομμουνιστικών εργατικών κινήματων.[...]Η τρίτη επιλογή ήταν ο φασισμός, που η Ύφεση μετέβαλε σε παγκόσμιο κίνημα και για την ακρίβεια σε παγκόσμιο κίνδυνο.(σελ.144)

Η κεϋνσιανή αντίληψη όσον αφορά στο οικονομικό επίπεδο δε συνιστά μια θεωρητική τομή. Απεναντίας, αποδέχεται την ανάγκη ύπαρξης ελεύθερης αγοράς και τα δομικά στοιχεία που συγκροτούν τη νεοκλασική θεωρία (μεθοδολογικός ατομισμός, υποκειμενική θεωρία της

αξίας, ανιστορικότητα των οικονομικών νόμων και η έννοια της ισορροπίας). Για τους ίδιους λόγους με τους νεοκλασικούς, οι κεϋνσιανοί αναζητούν την πηγή των οικονομικών προβλημάτων στο πεδίο της διανομής και όχι στο κυρίαρχο πεδίο της παραγωγής. Η βασική παραδοχή τους είναι ότι η ισορροπία μπορεί να επέρχεται χωρίς να αξιοποιούνται πλήρως οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας. Δηλαδή, η αγορά μπορεί να ισορροπεί σε ένα επίπεδο χαμηλότερο του επιπέδου του *δυναμικού προϊόντος* της κοινωνίας (που θεωρείται το μέγιστο δυνατό με βάση την υπάρχουσα τεχνολογία). Αν η αγορά αφεθεί να αυτορυθμιστεί, λοιπόν, το αποτέλεσμα μπορεί να είναι μια κατάσταση με χαμηλό επίπεδο προϊόντος, άρα χωρίς πλήρη απασχόληση ή ακόμα και με υψηλή ανεργία¹⁰³. Ως μέσο για την αποτροπή όλων αυτών προκρίνεται η *κρατική παρέμβαση* για την «αναθέρμανση» της οικονομίας που γίνεται με την αύξηση των *δημόσιων επενδύσεων* ώστε να τονωθεί η απασχόληση και να αυξηθεί το συνολικό *εθνικό προϊόν*. Η αύξηση των εισοδημάτων που συνεπάγεται η αυξημένη απασχόληση δημιουργεί την αναγκαία ζήτηση που απορροφά την αύξηση της προσφοράς λόγω της αύξησης του προϊόντος. Αυτή είναι η αρχή της *ενεργού ζήτησης*. Έτσι, η αγορά μπορεί μέσω της κρατικής παρέμβασης να ισορροπήσει σε υψηλότερα επίπεδα, ακόμα και στο επίπεδο του δυναμικού προϊόντος¹⁰⁴. Αυτή η αντίληψη διαμόρφωσε τη *μακροοικονομική θεώρηση* που συμπλήρωσε τη *μικροοικονομική θεώρηση* των νεοκλασικών που εστιάζει στις επί μέρους αγορές και τις σχετικές τιμές τους.

Στο ιδεολογικό επίπεδο, το αναδιανεμητικό αναπτυξιακό πρότυπο άρθρωσε ένα λόγο υπέρ της ελευθερίας του ατόμου, αλλά και κατά της ασυδοσίας της αγοράς. Οραματίστηκε μια κοινωνία όπου τα ανεξάρτητα άτομα μέσω της αστικοδημοκρατικής-αντιπροσωπευτικής πολιτικής διαδικασίας ελέγχουν το (θεωρούμενο ως ουδέτερο) κράτος και ρυθμίζουν την οικονομική διαδικασία. Η (προφανώς αταξική) έννοια της *κοινωνίας των πολιτών* χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή αυτής της λειτουργίας¹⁰⁵. Είναι προφανής η συνάφεια αυτών των κύριων στοιχείων της αντίληψης των κεϋνσιανών με τη φιλελεύθερη αστική ιδεολογία του ουμανισμού που θεωρεί πρωταρχικό στοιχείο της δομής μιας κοινωνίας τα άτομα-πολίτες και όχι τις κοινωνικές τάξεις. Εφόσον, όπως ειπώθηκε, οι κεϋνσιανοί αναζητούν την πηγή των οικονομικών προβλημάτων στο πεδίο της διανομής και όχι στο κυρίαρχο πεδίο της παραγωγής, η ιδεολογική επένδυση της κοσμοθεωρίας τους βασίζεται σε

¹⁰³ Στο γιατί όμως εμφανίζεται αυτό η κεϋνσιανή αντίληψη δεν απαντά πειστικά, αφού δεν εστιάζει στο πεδίο και τις τάσεις της καπιταλιστικής παραγωγής.

¹⁰⁴ Βλ. για όλα αυτά Begg (2006).

¹⁰⁵ Σημειώνουμε ότι δεν πρέπει να συγχέεται με την κατά το (μαρξιστή) Γκράμσι *κοινωνία των πολιτών* ή *ιδιωτική κοινωνία* που αναφέρεται στο κοινωνικό επίπεδο με αυτό τον όρο σε αντιδιαστολή με τον όρο *πολιτική κοινωνία* που αναφέρεται στο πολιτικό επίπεδο, το επίπεδο της εξουσίας. Βλ. σχετικά στις σημειώσεις του μεταφραστή στο Γκράμσι(1972):σελ. 166-167.

αφηρημένες έννοιες όπως η *κοινωνική δικαιοσύνη* που αποτελεί το κριτήριο για μια πιο δίκαιη κατανομή των εισοδημάτων μέσω των κρατικών επενδύσεων και επιδομάτων.

Σημειώνουμε ότι αυτή η αντίληψη παράγει δύο σημαντικά αποτελέσματα στο εσωτερικό της κεϋνσιανής ιδεολογίας. Το πρώτο είναι η συχνή *εξιδανίκευση της μικρής ιδιοκτησίας* έναντι των μεγάλων μονοπωλίων ως μορφής που προσιδιάζει καλύτερα σε μια κοινωνία με πιο δίκαιη κατανομή των εισοδημάτων¹⁰⁶. Το δεύτερο είναι ότι εφόσον ο κεϋνσιανισμός αναζητεί την πηγή των οικονομικών προβλημάτων στο πεδίο της διανομής και αναφέρεται εξατομικευμένα σε άτομα-πολίτες και όχι σε τάξεις και ταξικά συμφέροντα αδυνατεί να συγκροτήσει μια αντικειμενική-επιστημονική μεθοδολογία¹⁰⁷ για την υπέρβαση αυτών των προβλημάτων και καταφεύγει συχνά στη μόνη διέξοδο που απομένει, την (ιδεαλιστική) *ηθική έγκληση*. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από επιστολή του γνωστού Ιταλού σοσιαλδημοκράτη φιλοσόφου Νορμπέρτο Μπόμπιο που αναφέρει ο Γιαλκέτσης (2007):

...είμαι πεπεισμένος ότι ένα από τα θέματα της αριστεράς πρέπει να είναι όχι τόσο η άρνηση του θετικού χαρακτήρα της αγοράς όσο η υπογράμμιση των ορίων της, ορίων όχι μόνο πολιτικών αλλά και ηθικών[...]Ακόμα και οι σχέσεις αγοράς αναπτύσσονται λιγότερο ή περισσότερο ορθά ανάλογα με τις ηθικές ιδιότητες των ατόμων[...],ηθικές ιδιότητες που διαμορφώνονται, όταν διαμορφώνονται, όχι στη σφαίρα της αγοράς, η οποία όμως τις προϋποθέτει. Για να το πω συνοπτικά, η αγορά χρειάζεται πρόσωπα που θα εμπιστεύονται οι μεν τους δε, δηλαδή πρόσωπα αξιόπιστα. Η εντιμότητα είναι μια ηθική ιδιότητα που εξαρτάται από έναν ορισμένο τύπο εκπαίδευσης, από τον τρόπο με τον οποίο το κάθε άτομο ζει, αναπτύσσεται και ωριμάζει στις άλλες σφαίρες πέραν της αγοράς.

Εξίσου αποκαλυπτικό είναι και το απόσπασμα από επιστολή του ίδιου του Κέϋνς στο (νεοκλασικό) Hayek όπου σχολιάζει τις απόψεις του, που αναφέρει ο Heilbroner(2000):

Θα έλεγα ότι αυτό που χρειαζόμαστε δεν είναι η κατάργηση του σχεδιασμού, ούτε καν ο λιγότερος σχεδιασμός-θα έλεγα μάλιστα ότι οπωσδήποτε χρειαζόμαστε περισσότερο. Αλλά ο σχεδιασμός θα πρέπει να εφαρμόζεται σε μια κοινότητα

¹⁰⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αντίληψη του Σουμάχερ στο βιβλίο με τον εύγλωττο τίτλο *Το μικρό είναι όμορφο*, βλ. ενδεικτικά την επιχειρηματολογία υπέρ μιας κοινωνίας με δίκαιη αναδιανομή, πλήρη απασχόληση και σχεδιασμό με αναφορά στην αντίληψη της βουδιστικής θρησκείας (!!) στο Σουμάχερ(1973):σελ. 48-56.

¹⁰⁷ Όπως θεωρούμε ότι είναι η διαλεκτική αντίληψη του ιστορικού υλισμού που εστιάζει στο κύριο (αποτελέσματα της πάλης των τάξεων στην παραγωγή) και όχι στο δευτερεύον (διανομή), ακριβώς επειδή είναι αποτέλεσμα και όχι αιτία.

όπου όσο γίνεται περισσότεροι άνθρωποι, ηγέτες και πολίτες μαζί, συμμερίζονται απόλυτα τη δική σου ηθική θέση. Ο σχεδιασμός σε μέτριες δόσεις θα είναι αρκετά ασφαλής αν αυτοί που τον εφαρμόζουν είναι σωστά προσανατολισμένοι, στο νου και την καρδιά τους, στο ηθικό ζήτημα. Στην πραγματικότητα, αυτό ήδη ισχύει για κάποιους από αυτούς. Το κακό είναι ότι υπάρχει και μια σημαντική μερίδα ανθρώπων που θα μπορούσαμε να πούμε ότι επιθυμούν το σχεδιασμό όχι για να απολαύσουν τους καρπούς του αλλά επειδή από ηθικής απόψεως έχουν αντιλήψεις εντελώς αντίθετες από τις δικές σου και θέλουν να υπηρετήσουν όχι το θεό αλλά το διάβολο.

Πρέπει να είναι σαφές πλέον γιατί αυτό το αναπτυξιακό πρότυπο λειτούργησε ως ηγεμονική αναπτυξιακή πρόταση για τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στην περίοδο μετά τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του '30. Αυτό έγινε στο βαθμό που η πολιτική αποκρυστάλλωσή του επιδίωκε μια πιο «ορθολογική» και «αποτελεσματική» διαχείριση της αγοράς, ενώ ταυτόχρονα μπόρεσε να ενσωματώσει τη λαϊκή δυσαρέσκεια και αντίδραση στις συνέπειες της ύφεσης με μια «δίκαιη αναδιανομή» των εισοδημάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στοιχεία αυτού του πολιτικού σχεδιασμού και λόγου απέκτησαν όλες οι πολιτικές δυνάμεις που κλήθηκαν να διαχειριστούν την εξουσία στις δεκαετίες '50-'70 («συντηρητικές» και «προοδευτικές»)¹⁰⁸. Η μορφή διακυβέρνησης «ουσιαστικά ήταν κάποιο είδος σύζευξης οικονομικού φιλελευθερισμού και σοσιαλδημοκρατίας (ή για την Αμερική η πολιτική New Deal του Ρούσβελτ), με σημαντικά δάνεια από την ΕΣΣΔ, η οποία ήταν πρωτοπόρος στον τομέα του σχεδιασμού»(Hobsbawm, 2003).

Το τελευταίο δεν πρέπει να ξενίζει αν αναλογιστεί κανείς ότι η Σοβιετική Ένωση έμεινε πρακτικά ανεπηρέαστη από την οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, όπως προαναφέρθηκε. Έτσι, οι όροι «προγραμματισμός» και «σχεδιασμός» μπήκαν στο λεξιλόγιο της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής όσο και αν οι ακραίοι νεοκλασικοί διανοητές διαμαρτύρονταν για αυτό¹⁰⁹. Αυτή η πολιτική τελικά μπόρεσε να σταθεροποιήσει την ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η λειτουργία του αστικού κράτους ως *συλλογικού κεφαλαιοκράτη* που ασκεί πολιτική για το μακροπρόθεσμο συμφέρον της καπιταλιστικής παραγωγής, ακόμα και αν αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να συγκρουστεί με τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα μερίδων του κεφαλαίου, επιβεβαιώθηκε κόντρα στην εργαλειακή αντίληψη που το θεωρεί απλό

¹⁰⁸ Βλ. Hobsbawm(2003):σελ. 362-364.

¹⁰⁹ Όπως ο Hayek που έγραψε ένα ολόκληρο βιβλίο με τίτλο *Ο δρόμος προς τη δουλεία* θεωρώντας ότι αυτή η πολιτική οδηγεί στην κατάργηση της ελεύθερης αγοράς και στο σοσιαλισμό...

«όργανο των μονοπωλίων»¹¹⁰ και υπήρξε καταλυτική γι' αυτή τη σταθεροποίηση. Η αντίληψη ότι τα δημόσια αγαθά δεν πρέπει να είναι εμπορεύματα είναι χαρακτηριστική αυτού. Με αυτή, αγαθά όπως η εκπαίδευση, η υγεία και η ασφάλιση θεωρήθηκαν «αυτονόητα δικαιώματα των πολιτών» και «υποχρεώσεις του κράτους προς αυτούς» δίνοντας τη δυνατότητα στο αστικό κράτος να συνάψει ένα νέο «κοινωνικό συμβόλαιο» με τις λαϊκές τάξεις την ίδια στιγμή που μέσω αυτών των αγαθών συνέβαλε στη βελτιωμένη *αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης* και άρα των προϋποθέσεων για αύξηση της παραγωγικότητάς της και της κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Πρέπει να είναι σαφές, λοιπόν, γιατί η σοσιαλδημοκρατία αποτέλεσε τον κατεξοχήν πολιτικό εκφραστή αυτής της διαδικασίας και θεωρείται ο δημιουργός του σύγχρονου «κοινωνικού κράτους» ή «κράτους πρόνοιας». Αυτό έγινε ακριβώς επειδή υλοποίησε το βάθεμα των (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής και την ανάπτυξη των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων με το νέο αναπτυξιακό πρότυπο (που συχνά κωδικοποιήθηκε με τον αποενοχοποιημένο και ουδέτερο όρο του «εκσυγχρονισμού»), ενώ ταυτόχρονα εξασφάλισε τη λαϊκή συναίνεση με την εγγύηση του «κοινωνικού κράτους». Όπως αναφέρει ο Hobsbawm(2003) για τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα:

Εφόσον δεν είχαν άλλες εναλλακτικές λύσεις εκτός από τη γενική θέση για την κατάργηση του καπιταλισμού, που όμως καμιά σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση δε γνώριζε πως να τον καταργήσει ή δεν προσπάθησε να τον καταργήσει, έπρεπε να στηριχτούν σε μια ισχυρή καπιταλιστική οικονομία παραγωγής πλούτου για να μπορέσουν έτσι να χρηματοδοτήσουν την επίτευξη των στόχων τους. Πράγματι, ένα αναμορφωμένο καπιταλιστικό σύστημα που μπορούσε να αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της εργασίας και να δέχεται σοσιαλδημοκρατικές φιλοδοξίες, τους ήταν αρκετά βολικό.

Το αναδιανεμητικό αναπτυξιακό πρότυπο, λοιπόν, διασφάλισε σε μια συγκεκριμένη περίοδο την ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών. Αποτέλεσε τον *αναγκαίο συμβιβασμό* της αστικής τάξης με τα λαϊκά στρώματα σε μια περίοδο που η όξυνση της πάλης των τάξεων τόσο διεθνώς (εξάπλωση του κομμουνισμού μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) όσο και στο εσωτερικό τους (άνοδος των εθνικοαπελευθερωτικών-αντιαποικιακών και εργατικών κινημάτων) έκανε την ηγεμονία αυτή

¹¹⁰ Με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους αντιμονοπωλιακούς νόμους στις ΗΠΑ ενάντια στο Ροκφέλερ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα που θέσπισε το αμερικάνικο κράτος που μόνο φιλολαϊκό δεν μπορεί να χαρακτηριστεί.

να διακυβεύεται. Όπως ειπώθηκε, λοιπόν, η κεϋνσιανή διαχείριση της κρίσης έκανε παραχωρήσεις στα λαϊκά στρώματα με τη μορφή του κοινωνικού κράτους την ίδια στιγμή που μέσω αυτού σταθεροποιούσε τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του καπιταλισμού. Αν ο κεϋνσιανισμός δεν ειδωθεί διαλεκτικά ως αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων, δηλαδή ως μια νέα δυναμική «ισορροπία» του συσχετισμού στις μεταπολεμικές κοινωνίες, δεν μπορεί να κατανοηθεί η φύση του και ερμηνεύεται μονοδιάστατα ως «κατάκτηση του λαού» μετά από την κατάλληλη πίεση των κοινωνικών αγώνων της περιόδου ή «σοφή», «συνετή» και «δίκαιη» επιλογή «φωτισμένων» μερίδων της αστικής τάξης που παραχωρούν ένα κομμάτι της πίτας στους εργαζόμενους.

Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι αυτό το μοίρασμα της πίτας έγινε δυνατό σε μια συγκεκριμένη εποχή που η επικράτηση και το βάθεμα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε μεγάλο μέρος του κόσμου οδήγησε σε μια πρωτοφανή άνοδο των «ρυθμών ανάπτυξης». Η εποχή της ανάπτυξης με «προγραμματισμό» οδήγησε έτσι σε μια κρίσιμη αυταπάτη των κεϋνσιανών αντιλήψεων. Οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι της εποχής πίστεψαν πως βρέθηκε η χρυσή τομή για μια διαρκή γραμμική ανάπτυξη και μεγέθυνση των οικονομιών που θα οδηγήσει σε μια εποχή μόνιμης ευημερίας. Δεν είναι τυχαίο πως τότε δημιουργήθηκαν τα περίφημα *οικονομικά της μεγέθυνσης και της ανάπτυξης*, στο πλαίσιο των οποίων διατυπώθηκαν τα πρώτα «μοντέλα ανάπτυξης» για τα οποία μιλήσαμε στο τέλος του 1^{ου} κεφαλαίου. Η αυταπάτη ότι το ενδεχόμενο των οικονομικών κρίσεων έχει απαλειφθεί από την «ορθολογική» ρύθμιση του καπιταλισμού από το κράτος διατυπωνόταν ρητά από πολλούς πολιτικούς και οικονομολόγους¹¹¹ και οδήγησε σε κραυγαλέες παλινωδίες. Όπως αναφέρουν σχετικά οι Bowles και Edwards(1996):

Ο καθηγητής Paul Samuelson, οικονομολόγος που τιμήθηκε με το βραβείο Nobel της οικονομικής επιστήμης το 1970[...]είχε υποστηρίξει ότι «με την κατάλληλη δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, η οικονομία μας μπορεί να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση, καθώς και οποιοδήποτε ρυθμό σχηματισμού κεφαλαίου επιθυμεί».[...]Πανηγυρίζοντας για το τέλος του οικονομικού κύκλου, ο Samuelson δήλωνε: «Οι θεωρητικοί του οικονομικού κύκλου έμειναν, τελικά, χωρίς δουλειά». Έκρινε, μάλιστα, αναγκαίο να ξαναγράψει τις σελίδες του πασίγνωστου εγχειριδίου του, οι οποίες ήταν αφιερωμένες στους οικονομικούς κύκλους. Στην τρίτη έκδοση (1955) μιλούσε για τον οικονομικό κύκλο χρησιμοποιώντας χρόνο ενεστώτα: «Αυτός, με λίγα λόγια, είναι ο λεγόμενος

¹¹¹ Βλ. Hobsbawm(2003):σελ. 342

οικονομικός κύκλος που έχει χαρακτηρίσει τα βιομηχανικά έθνη του κόσμου». Στην έκδοση του 1967, όμως, διαβάζουμε: «Αυτός, με λίγα λόγια, ήταν ο λεγόμενος οικονομικός κύκλος που *συνήθως χαρακτήριζε* τα βιομηχανικά έθνη του κόσμου».

Η κρίση του '73 διέλυσε αυτές τις αυταπάτες υπενθυμίζοντας με τραγικό τρόπο ότι οι αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όχι μόνο υπάρχουν, αλλά επανέρχονται και οξύνονται υπέρμετρα σε μια συγκυρία ανόδου της πάλης των τάξεων όπως ήταν η δεκαετία του '70. Ο Samuelson αναγκάστηκε να ξαναγράψει την παραπάνω πρόταση σε χρόνο ενεστώτα και οι πολιτικοί διαχειριστές του καπιταλισμού αναγκάστηκαν να καταφύγουν και πάλι στο νεοκλασικό-νεοφιλελεύθερο αναπτυξιακό πρότυπο για να ξεπεράσουν τις συνέπειες της κρίσης της δεκαετίας του '70 με την πολιτική της *καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης* της παραγωγής για την άνοδο της παραγωγικότητας και άρα της εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης¹¹². Αυτή η επιλογή ακόμα και εκ μέρους του κύριου εκφραστή του κοινωνικού κράτους, της σοσιαλδημοκρατίας, δεν ήταν απλά ένα «ξεπούλημα» των «λαϊκών κατακτήσεων» παρά μόνο αν ειδωθεί στα πλαίσια της ηθικιστικής αντίληψης της ιδεολογίας πολλών κεϋνσιανών. Ήταν λίγο-πολύ μια αναγκαστική επιλογή για την «ανάκαμψη» της οικονομίας στα πλαίσια της διαχείρισης του αστικού κράτους. Στη νέα συγκυρία, οι λαϊκές κατακτήσεις του παρελθόντος ήταν βαρίδι για την «οικονομική ανάπτυξη» και «πρόοδο» και έπρεπε να αρθούν με την κατοχύρωση ενός πιο δυσμενούς συσχετισμού για τις δυνάμεις της εργασίας στο πεδίο της πάλης των τάξεων. Το ίδιο το αστικό κράτος (το κατά Λένιν «πραγματικό κόμμα της αστικής τάξης») θέτει ασφυκτικούς περιορισμούς στα όρια των διαχειριστικών πολιτικών στο εσωτερικό του. Όπως, λοιπόν, οι συντηρητικοί των δεκαετιών '50-'70 δεν αλλαξοπίστησαν και έγιναν ξαφνικά φιλολαϊκοί, έτσι και η «νέα» και «ρεαλιστική» σοσιαλδημοκρατία των τελευταίων δύο δεκαετιών δεν «ξεπούλησε» κάτι, απλά προσάρμοσε την πολιτική της (που πάνω από όλα είναι μια *πολιτική πρόταση εξουσίας* για τη διαχείριση του αστικού κράτους) στις επιταγές της σύγχρονης συγκυρίας.

Παραπάνω αναφέραμε τα βασικά πορίσματα των νεοκλασικών υποδειγμάτων για την οικονομική ύφεση, την αγορά εργασίας και την οικονομική μεγέθυνση. Κατ' αντιστοιχία, θα επιχειρήσουμε το ίδιο και για τα βασικά πορίσματα των κεϋνσιανών υποδειγμάτων. Όπως ήδη διαφάνηκε η κλασική κεϋνσιανή ανάλυση θεωρεί ότι στο σημείο ισορροπίας της αγοράς προϊόντων μπορεί (και μάλιστα είναι το πιο πιθανό αφού τίποτα δεν εγγυάται το αντίθετο) να υπάρχει ανεπιθύμητη ανεργία (η *ανεργία ισορροπίας*), αφού το παραγόμενο προϊόν

¹¹² Για πιο εκτενή αναφορά βλ. Μηλιός(1982) και Σακελλαρόπουλος(2001).

υπολείπεται του *δυναμικού προϊόντος* (δηλαδή του μέγιστου προϊόντος που μπορεί να παραχθεί από τη δεδομένη ποσότητα παραγωγικών συντελεστών που υπάρχει) λόγω ελλιπούς ζήτησης. Αυτή είναι η αιτία της οικονομικής ύφεσης και έτσι η αντίστοιχη θεώρηση για την οικονομική κρίση εντάσσεται στο σχήμα της *κρίσης υποκατανάλωσης*. Η κλασική κεϋνσιανή ανάλυση λοιπόν είναι ευνόητο να καταλήγει στην ανάγκη λήψης μέτρων από το κράτος για την τόνωση της απασχόλησης (ώστε να μειωθεί η υπερβολική ανεργία) και άρα και της ζήτησης. Τέτοια μέτρα, όπως ειπώθηκε ήδη, υπήρξαν ιστορικά η αύξηση των δημοσίων επενδύσεων και επιδομάτων, καθώς και των ημερομισθίων (εντός των ορίων που επιτρέπει η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας). Με τέτοια πολιτική επιτεύχθηκε το ευρωπαϊκό «οικονομικό θαύμα» των δεκαετιών '50-'60. Η κλασική κεϋνσιανή ανάλυση θεωρεί βραχυπρόθεσμα τις τιμές (άρα και τους μισθούς) άκαμπτες και έτσι καταλήγει ότι οι προσαρμογές στις μεταβολές των αγορών γίνονται με τη μεταβολή της ποσότητας του χρήματος¹¹³. Η κριτική που δέχτηκε αυτό το σχήμα από τους αντιπάλους του είναι ότι έτσι ώθησε στην αύξηση του πληθωρισμού που πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις τη δεκαετία του '70 και του '80. Αυτή η ανάλυση που αναγνωρίζει το ενδεχόμενο της ύπαρξης αθέλητης ανεργίας στην ισορροπία που προκύπτει αυθόρμητα από τους μηχανισμούς της αγοράς, αναγνωρίζει και τη δυνατότητα αυτή η ανεργία να αντιμετωπιστεί με συνειδητές πολιτικές τόνωσης της απασχόλησης και της ζήτησης. Αναγνωρίζει δηλαδή το ενδεχόμενο πλήρους απασχόλησης και μηδενικής ανεργίας. Άρα η κλασική κεϋνσιανή ανάλυση δεν αποδέχεται θεωρητικά την ύπαρξη φυσικού ποσοστού ανεργίας στην αγορά εργασίας, κάτι που τη διαφοροποιεί από τη νεοκλασική ανάλυση.

Είπαμε ήδη ότι στη συγκυρία της μεταπολεμικής ανάπτυξης που ηγεμόνευσε η κεϋνσιανή θεωρία και οι αντίστοιχες οικονομικές πολιτικές δημιουργήθηκαν τα *οικονομικά της μεγέθυνσης και της ανάπτυξης* ως διακριτό θεωρητικό αντικείμενο, στο πλαίσιο των οποίων διατυπώθηκαν τα πρώτα «μοντέλα ανάπτυξης». Το πρώτο κλασικό υπόδειγμα μεγέθυνσης, η συγκρότηση του οποίου πρακτικά θεωρείται γενέθλιος πράξη του συγκεκριμένου κλάδου των οικονομικών της μεγέθυνσης, είναι το υπόδειγμα Harrod-Domar¹¹⁴. Το συγκεκριμένο υπόδειγμα υιοθετεί την παραδοχή της σταθερότητας του λόγου εργασίας-προϊόντος και την ύπαρξη σταθερής αναλογίας κεφαλαίου και εργασίας. Με άλλα λόγια δεν αποδέχεται τη δυνατότητα πλήρους υποκατάστασης και κινητικότητας των παραγωγικών συντελεστών που αποδέχονται τα νεοκλασικά υποδείγματα που όπως είπαμε έχει δεχθεί την κριτική ότι οδηγεί σε μη ρεαλιστικά συμπεράσματα. Από αυτή την αφετηρία, η δυναμική ανάλυση του υποδείγματος καταλήγει στο εντελώς κεϋνσιανό συμπέρασμα ότι η σταθερή μεγέθυνση με

¹¹³ Και σε αυτό ακριβώς το σημείο οι ακραιφνείς μονεταριστές βγάζουν φλύκταινες...

¹¹⁴ Βλ. αναλυτικά στο Jones (1993): σελ. 62-90.

πλήρη απασχόληση είναι δυνατή όμως τίποτα δεν εξασφαλίζει ότι θα επιτευχθεί αυθόρμητα. Αντιθέτως, το υπόδειγμα δείχνει ότι η μεγέθυνση είναι εγγενώς ασταθής και αν δεν ικανοποιούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όχι απλώς δε συγκλίνει σε μια τροχιά σταθερής μεγέθυνσης, αλλά αποκλίνει έντονα.

2.4 Το αναπτυξιακό πρότυπο του σοβιετικού μαρξισμού.

«Το αμερικανικό πρακτικό πνεύμα είναι αφ' ετέρου ένα αντίδοτο στην «επαναστατική» φαντασία.[...] συνδυασμός της ρωσικής επαναστατικής έξαρσης με το αμερικανικό πρακτικό μυαλό: αυτή είναι η ουσία του πρακτικού λενινισμού.»

Στάλιν

*«Ξέφυγα από τους καρχαρίες
Και νίκησα τους τίγρεις
Μ' έφαγαν όμως
Οι κοριοί.»*

Μπέρτολτ Μπρεχτ

Η κριτική του Μαρξ στην καπιταλιστική κοινωνία γράφτηκε σε ευθεία αντιπαράθεση με τον πυρήνα των παραπάνω ιδεολογιών¹¹⁵. Γι' αυτό, αναφέρεται σε μια υλιστική και διαλεκτική ανάγνωση της Ιστορίας βάσει των αντιθέσεων της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό). Οι κύριες αντιθέσεις έχουν ως πόλους τις αντιμαχόμενες τάξεις που συγκροτούνται στο επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού που εμπεριέχει διαφορετικούς τρόπους παραγωγής υπό την ηγεμονία κάποιου όπως αναφέρθηκε στο 1^ο κεφάλαιο. Πέραν αυτών, συγκροτούνται και άλλες αντιθέσεις στο εσωτερικό των τάξεων ή παράγωγες-δευτερεύουσες αντιθέσεις των κύριων, όπως οι ενδοϊμπεριαλιστικές και ενδοαστικές αντιθέσεις, η αντίθεση μεταξύ των φύλων, η αντίθεση πόλης-υπαίθρου και η αντίθεση ανθρώπου-φύσης¹¹⁶.

Η ανάγνωση με τη μέθοδο αυτή δεν μπορεί να περιορίζεται μόνο στην κοινωνική ιστορία και την ιστορία των ιδεών, αλλά πρέπει να είναι προφανές ότι αφορά και στην ανάγνωση της ίδιας της ιστορίας του μαρξισμού, δηλαδή την ιστορία της συγκρότησής του και την ιστορία

¹¹⁵ Που όπως αναφέραμε είναι ο μεθοδολογικός ατομισμός, η υποκειμενική θεωρία της αξίας, η ανιστορικότητα των οικονομικών νόμων και η έννοια της ισορροπίας.

¹¹⁶ Βλ. π.χ. αναλυτικά Μπιτσάκης(1997) για την αντίθεση αυτή και το περίφημο οικολογικό πρόβλημα..

των ρευμάτων στο εσωτερικό του. Αν κανείς το κάνει αυτό θα διαπιστώσει ότι δεν υπήρξε ποτέ μια μοναδική ανάγνωση του μαρξισμού, αλλά «πολλά πρόσωπα της μαρξιστικής θεωρίας»(Μηλιός, 1996). Σε αυτή την ιστορία υπήρξε πληθώρα κομβικών αντιπαραθέσεων. Ενδεικτικά σταχυολογούμε τη διαμάχη σχετικά με το ζήτημα της ανάπτυξης του καπιταλισμού και τη σοσιαλιστική στρατηγική ανάμεσα στους Ρώσους ναρόντικους και τους Ρώσους σοσιαλδημοκράτες, τη θεωρητική διαμάχη στο εσωτερικό της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας για το ζήτημα της σοσιαλιστικής επανάστασης ή το μεταρρυθμισμό ανάμεσα σε «ρεβιζιονιστές» και «ορθόδοξους», τη θεωρητική διαμάχη σχετικά με τη φύση των οικονομικών κρίσεων, τη διαμάχη για το χαρακτήρα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου που οδήγησε και στη διάσπαση της Β' Διεθνούς, τη διαμάχη στο εσωτερικό των μπολσεβίκων πριν, κατά και μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, τη διαμάχη μεταξύ φιλοσοβιετικών και κριτικών κομμουνιστών στις δεκαετίες '50-'70 μέσα από μια ατελείωτη σειρά ιστορικών διαφωνιών και αντιθέσεων. Αυτή η «συγκρουσιαιότητα» της μαρξιστικής θεωρίας κάθε άλλο παρά σαν αδυναμία πρέπει να λαμβάνεται συγκρινόμενη με την «ασφάλεια» που υποτίθεται ότι παρέχουν οι δογματικές ιδεαλιστικές θεωρίες. Όπως αναφέρει ο Μηλιός(1996):

Όταν γίνεται λόγος για τη μαρξιστική θεωρία ως *σύγκρουση τάσεων* δεν υπαινισσόμαστε την «ανακολουθία» της, την έλλειψη συνοχής και, τελικά, την αποτυχία της. Επισημαίνουμε ένα δεδομένο (τη σύγκρουση στην πολιτική και θεωρητική πρακτική του μαρξισμού, τη διαρκή κίνηση της αντίφασης), το οποίο δημιουργεί τη γονιμότητα, τη ζωτικότητα και εν τέλει την επιστημονική αξιοπιστία του.(σελ.12)

Δεν υπάρχει λοιπόν ένας μαρξισμός, αλλά πολλοί μαρξισμοί. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει μια κυρίαρχη ανάγνωση του μαρξισμού που μορφοποιήθηκε ιστορικά και θεωρητικά, ο *σοβιετικός μαρξισμός*. Η κυρίαρχη ανάγνωση συστηματοποιήθηκε στην περίοδο μετά από την Οκτωβριανή Επανάσταση (και πιο ολοκληρωμένα στη δεκαετία του '30), όμως έχει την προϋστορία της στην προηγούμενη ιστορία του μαρξισμού, αλλά και σε ενεργές αντιφάσεις στο ίδιο το μαρξικό έργο που οδηγούν σε πολλαπλές ερμηνείες. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο μαρξισμός δε γεννήθηκε εκ του μηδενός και όσο και αν το έργο του Μαρξ προβλήθηκε όψιμα ως ενιαίο και αδιαίρετο (σαν την Αγία Τριάδα...) έχει αντιφάσεις, τομές και συνέχειες. Ο Μαρξ ξεκίνησε ως διαλεκτικός ιδεαλιστής (εγελιανός), έκανε μια πρώτη τομή με την προσχώρηση στον υλισμό¹¹⁷ και συστηματοποίησε τη μέθοδό που παρουσίασε στο *Κεφάλαιο* αργότερα¹¹⁸.

¹¹⁷ Με έντονη ακόμα την επιρροή ιδεαλιστικών κατηγοριών στα γραπτά του έως τη δεκαετία του 1840.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι ο μαρξισμός συγκροτήθηκε ως θεωρία σε μια εποχή που σε μεγάλο μέρος του κόσμου όχι απλώς δεν κυριαρχούσε ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός, αλλά δεν ηγεμόνευε καν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, αλλά προκαπιταλιστικοί. Το πρόβλημα της σοσιαλιστικής πολιτικής στρατηγικής σε αυτές τις συνθήκες ήταν εξαιρετικά σύνθετο. Ο Μαρξ έγραφε στον περίφημο, αλλά δεκτικό πολλαπλών ερμηνειών, πρόλογο της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (βλ. Μαρξ, 1956):

Όταν φτάσει σε ένα ορισμένο βαθμό η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας, αυτές οι δυνάμεις έρχονται σε αντίθεση με τις παραγωγικές σχέσεις που υπάρχουν, ή, για να χρησιμοποιήσουμε τη νομική γλώσσα, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, που μέσα σ' αυτές είχαν ως τα τότε κινηθεί. Αυτές οι σχέσεις, από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, γίνονται τώρα φραγμοί τους. Τότε αρχίζει μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. (σελ.7)

Ένα τέτοιο απόσπασμα¹¹⁹ μπορεί να ερμηνευτεί ως περιγραφή ενός σχήματος γραμμικού εξελικτισμού στην κοινωνική ιστορία. Δεν είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς πώς στο δεδομένο περιβάλλον της χαμηλής ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής μπόρεσε να μορφοποιηθεί και να επικρατήσει μια εκδοχή του μαρξισμού με έντονο το στοιχείο του οικονομικού ντετερμινισμού. Είναι χαρακτηριστική η άποψη των «ρεβιζιονιστών», που αναφέρθηκαν παραπάνω, που υποστήριζαν ότι δεν είχαν «ωριμάσει» οι συνθήκες καπιταλιστικής ανάπτυξης ώστε να δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού, άρα η κοινωνική επανάσταση έπρεπε να εγκαταλειφθεί ως στόχος και να υπηρετούνται μόνο μεταρρυθμιστικοί στόχοι. Και μπορεί η άποψη αυτή να ηττήθηκε στη διεθνή σοσιαλδημοκρατία τη δεκαετία του 1890, αλλά επανήλθε δριμύτερη και πήρε την εκδίκησή της με την επικράτησή της στη Β' Διεθνή τη δεκαετία του 1910. Δεν άφησε αλώβητη ούτε την πτέρυγα των μπολσεβίκων που είχαν τέτοια τάση στο εσωτερικό τους (και μάλιστα αρχικά πλειοψηφική) που με αυτή την επιχειρηματολογία αντιτάχθηκε στην προοπτική της επαναστατικής κατάληψης της εξουσίας (Ζηνόβιεφ-Κάμενεφ)¹²⁰.

Αυτή η διαπάλη στο εσωτερικό των μπολσεβίκων εντάθηκε μετά την άνοδο τους στην εξουσία το 1917 οπότε καλούνταν να ανοικοδομήσουν μια κατεστραμμένη χώρα που δεν ανήκε στις πλέον καπιταλιστικά αναπτυσσόμενες σε ένα περιβάλλον διεθνούς απομόνωσης και

¹¹⁸ Κάνοντας την κρίσιμη *επιστημολογική τομή* κατά τον Αλτουσέρ σε αυτή τη διαδικασία, που συγκρότησε την επιστημονική μεθόδου του ως κάτι ριζικά διαφορετικό από τις άλλες μεθόδους που προτεινόταν στο στίβο των ιδεών.

¹¹⁹ Και φυσικά μέρος του μαρξικού έργου πέρα από ξεκομμένες διατυπώσεις.

¹²⁰ Αρθρογραφώντας ακόμα και δημόσια γι' αυτό λίγους μήνες πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση!

ανοιχτής εχθρότητας. Η επικράτηση αυτής της άποψης¹²¹ στηρίζεται σε τρία ιδεολογικά υποσύνολα: σε μια *εργαλειακή-μηχανιστική αντίληψη* για το αστικό κράτος, στον *καταστροφισμό* και στον *οικονομισμό*¹²². Η εργαλειακή-μηχανιστική αντίληψη προκύπτει από τη δογματική κωδικοποίηση, την παραποίηση και την εκλεκτικιστική ανάγνωση ορισμένων από τις απόψεις για τον ιμπεριαλισμό και την «κυριαρχία των μονοπωλίων» που ο Λένιν είχε δανειστεί από πρότερους στοχαστές¹²³. Στα πλαίσια της αντίληψης αυτής η μαρξιστική θεωρία της πάλης των τάξεων και του κράτους¹²⁴ υποκαθίστανται από ένα απλουστευτικό σχήμα που αντιλαμβάνεται τον καπιταλισμό ως «τα μονοπώλια» και το αστικό κράτος ως ένα απλό εργαλείο στα χέρια των μονοπωλίων¹²⁵. Ο οικονομισμός αντιλαμβάνεται την κοινωνική εξέλιξη ως το (γραμμικό) αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων που υποτίθεται ότι έρχεται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής καθιστώντας την αντικατάστασή τους επιτακτική. Όπως ειπώθηκε σχετικά και παραπάνω, η αντίληψη αυτή¹²⁶ μετατρέπεται το μαρξισμό σε ένα εξελικτικό-τελεολογικό δόγμα. Έτσι συνιστά την κατεξοχήν μορφή εσωτερίκευσης και κυριαρχίας της αστικής ιδεολογίας πάνω στο μαρξισμό, αφού υποβιβάζει (ή και αρνείται *de facto*) τη βασική μαρξιστική θέση ότι η πάλη των τάξεων αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας οπότε η εξέλιξη των σχέσεων παραγωγής που εξαρτάται άμεσα από αυτή έχει την πρωτοκαθεδρία και καθορίζει συνακόλουθα την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων. Τέλος, ο καταστροφισμός είναι η αντίληψη ότι ο καπιταλισμός βρίσκεται σε μια φάση επιθανάτιας παρακμής, «σαπίσματος» και αποσύνθεσης, ακριβώς επειδή υποτίθεται ότι έχει αναπτύξει πλήρως τις παραγωγικές δυνάμεις, και η παγκόσμια νίκη του σοσιαλισμού ως εκφραστή των νέων σχέσεων παραγωγής είναι νομοτελειακά αναπόφευκτη και προ των πυλών.

Σημειώνουμε ότι η αντίληψη του καταστροφισμού μορφοποιήθηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1920 στη *θεωρία της γενικής κρίσης του καπιταλισμού*, που διατηρούσε πάντα μια κεντρική θέση στο εσωτερικό του σοβιετικού μαρξισμού. Σύμφωνα με αυτή, η δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης και του «σοσιαλιστικού στρατοπέδου» διέρρηξε το (υποτίθεται) ενιαίο σύστημα της παγκόσμιας οικονομίας και εντείνει τη «σήψη» του καπιταλισμού. Και αυτή η θεωρία υποβιβάζει την πάλη των τάξεων εντός των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, αφού παρουσιάζει την (κύρια) αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας στο εσωτερικό τους ως

¹²¹ Που δεν ταυτίζεται με το Στάλιν, αφού αποτελεί και το θεωρητικό πυρήνα της σκέψης του κύριου αντιπάλου του, του Τρότσκι.

¹²² Βλ. σχετικά Μηλιός(1996):σελ.39-45.

¹²³ Τον Hobson και τον Hilferding.

¹²⁴ Στοιχεία της οποίας παρουσιάσαμε στην αναφορά στο εννοιολογικό πλαίσιο του ιστορικού υλισμού στην παράγραφο 1.2 στο 1^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

¹²⁵ Ολοκλήρωση αυτής της άποψης είναι η κατοπινή θεωρία του *κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού*.

¹²⁶ Η «θεωρία των παραγωγικών δυνάμεων» όπως αποκάλεσε κριτικά τον οικονομισμό η κινέζικη Πολιτιστική Επανάσταση.

υποκείμενη στις προτεραιότητες της (υποτιθέμενης) αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, δηλαδή της αντίθεσης ανάμεσα στα δύο συστήματα¹²⁷.

Είναι ευνόητο, λοιπόν, γιατί η αντίληψη του σοβιετικού μαρξισμού ενσαρκώθηκε σε ένα τεχνοκρατικό αναπτυξιακό πρότυπο. Ο οικονομισμός και η ανάγκη ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ως (υποτίθεται) μέσο για το «βάθεμα του σοσιαλισμού» κυριάρχησε απόλυτα στα περίφημα πενταετή πλάνα «σοσιαλιστικής οικοδόμησης»¹²⁸. Ακόμα και ο όρος «οικοδόμηση» παραπέμπει σε μια ευθέως αναπτυσσόμενη γραμμική διαδικασία και δεν αποδίδει τον αντιφατικό χαρακτήρα της κοινωνικής εξέλιξης που εξαρτάται άμεσα από την πάλη των τάξεων (πόσο μάλλον σε μια κοινωνία μετάβασης προς ένα άλλο τρόπο παραγωγής). Γλαφυρή αποτύπωση της οικονομίστικης λογικής είναι το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του Στάλιν *Οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ* που παραθέτει ο Μπετελέμ(2004):

Τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά και οι απαιτήσεις του βασικού οικονομικού νόμου του σοσιαλισμού θα μπορούσαν π.χ. να διατυπωθούν με τον εξής τρόπο: εξασφάλιση της ανώτατης ικανοποίησης των διαρκώς αναπτυσσόμενων υλικών και εκπολιτιστικών αναγκών ολόκληρης της κοινωνίας μέσω της αδιάκοπης ανάπτυξης και τελειοποίησης της σοσιαλιστικής παραγωγής πάνω στη βάση της πιο υψηλής τεχνικής.(σελ.52)

Η εργαλειακή αντίληψη του κράτους οδήγησε στο φετιχισμό του κράτους και τη γιγάντωση των λειτουργιών του. Αντί της μαρξιστικής θέσης για την «απονέκρωση του κράτους» στην πορεία προς την αταξική κοινωνία και την πολιτική κατεύθυνση που κάτι τέτοιο συνεπάγεται το κράτος ενδυναμώθηκε εφόσον αρκούσε ότι ήταν στην «υπηρεσία της εργατικής τάξης». Είναι χαρακτηριστικό άλλο ένα απόσπασμα από την έκθεση για τον απολογισμό του πρώτου πεντάχρονου πλάνου όπου ο Στάλιν υποστηρίζει ότι «ο μαρασμός του κράτους δε θα πραγματοποιηθεί μέσω της αποδυνάμωσης της κρατικής εξουσίας, αλλά μέσω της μεγαλύτερης δυνατής ενδυνάμωσής της...»(βλ. Μπετελέμ(2006):σελ. 63).

Η αντίληψη του σοβιετικού μαρξισμού αποδέχτηκε ως «ουδέτερη» και «επιστημονική» την καπιταλιστική οργάνωση της παραγωγής. Έτσι, ο ιεραρχικός κοινωνικός καταμερισμός

¹²⁷ Η θεωρία αυτή νομιμοποίησε πολλάκις τη σοβιετική εξωτερική πολιτική και αποτέλεσε το πολιτικό υπόβαθρο για την εγκατάλειψη συχνά της έμπρακτης στήριξης σε επαναστατικά κινήματα άλλων χωρών αν δε συμβάδιζαν με το ιεραρχικά ανώτερο συμφέρον της «πρώτης σοσιαλιστικής πατρίδας» ή ακόμα και για την ανοιχτή στρατιωτική επέμβαση (βλ. Ουγγαρία '56, Τσεχοσλοβακία '68, Αφγανιστάν '80).

¹²⁸ Το οποίο ακριβώς για αυτό αποδείχτηκε και εξαιρετικά αντιοικολογικό και επιβαρυντικό για το περιβάλλον (βλ. σχετικά Φόστερ(2003):σελ. 342).

εργασίας, που αναπαράγει τις τάξεις και τις σχέσεις εξουσιαστή και εξουσιαζόμενου μεταξύ τους, έμεινε πρακτικά ανέπαφος. Απλά, η επιχείρηση ήταν κρατική και οι διευθυντές της επιχείρησης ήταν αρχικά «έμπιστα» και «δοκιμασμένα» κομματικά μέλη και αργότερα τεχνοκράτες του κόμματος και «ειδικοί». Η «επιστημονική οργάνωση της παραγωγής», δηλαδή η τεχνική του ταιηλορισμού για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, υιοθετήθηκε με παρόμοιο τρόπο και έφτασε σε ακραία όρια με το *σταχανωφισμό*¹²⁹ στο βωμό πάντα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Συνέπεια αυτών ήταν και η υιοθέτηση των κινήτρων για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτά, στην αρχή, ήταν ηθικά, αλλά σύντομα έγιναν υλικά με τη μορφή κυρίως του πριμ και του μισθού με το κομμάτι.

Όλα τα παραπάνω συνθέτουν μια σαφώς ταξική κοινωνική δομή, παρόλο που κατά την επίσημη προπαγάνδα οι τάξεις εξαλείφθηκαν ήδη από τη δεκαετία του '30¹³⁰, κάτι που γράφτηκε και επίσημα στο Σοβιετικό Σύνταγμα του 1936! Ακριβώς επειδή υπήρχε μια ιεραρχική κοινωνική δομή και ένας κοινωνικός καταμερισμός εργασίας με ειδικά καπιταλιστικά χαρακτηριστικά (όπως η διάκριση χειρωνακτών και διανοούμενων-τεχνικών), κάποιοι μαρξιστές¹³¹ τη χαρακτήρισαν *κρατικό καπιταλισμό*¹³². Όπως σημειώνει ο Γκεβάρα(1997) που άσκησε κριτική στο αναπτυξιακό μοντέλο των ανατολικών χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού»:

...τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν και οι αδυναμίες του δικού μας συστήματος, οι δικές μας αδυναμίες, δεν είναι εκείνες ενός οικονομικού συστήματος, αλλά είναι αδυναμίες μιας οικονομίας που έχει αλλάξει τη σύνθεσή της, τα χαρακτηριστικά της: Θεωρώ ότι σε όλο το σοσιαλιστικό κόσμο δεν έχουν ακόμα πραγματοποιηθεί με ακρίβεια οι απαραίτητες μελέτες για να λειτουργήσουν τέτοιες αλλαγές, παρά μόνο μέσω καπιταλιστικών μηχανισμών και της λειτουργίας του νόμου της αξίας[...]αυτός ο δρόμος-ο δρόμος στον οποίο οδηγεί αναπόφευκτα ο οικονομικός υπολογισμός όταν μετατρέπεται σε φιλοσοφική σύλληψη-καταλήγει, όπως είναι φυσικό σε αδιέξοδο. Γιατί η λογική των πραγμάτων σε ωθεί να αναζητήσεις μια λύση μέσα στο ίδιο το σύστημα,

¹²⁹ Που πήρε το όνομά του από ένα ρώσο εργάτη που στα πλαίσια της περιφημής «σοσιαλιστικής άμιλλας» πέτυχε εντυπωσιακούς ρυθμούς παραγωγής με πρωτότυπες τεχνικές που εισήγαγε.

¹³⁰ Λογική συνέπεια αυτού είναι το ότι αφού (υποτίθεται) ότι δεν υπάρχουν τάξεις και αντικρουόμενα συμφέροντα, τότε όποιος αντιδρά δεν μπορεί παρά να είναι «πράκτορας», «προβοκάτορας» και «εχθρός του λαού» με ό,τι αυτό συνεπάγεται...

¹³¹ Όπως ο Μπετελέμ, ο Αλτουσέρ, ο Τόνυ Κλιφ κ.ά.

¹³² Χρησιμοποιώντας μια έννοια που χρησιμοποίησε ο Λένιν για να περιγράψει το καθεστώς της Νέας Οικονομικής Πολιτικής (ΝΕΠ) που επέτρεψε προσωρινά και με περιορισμούς το ελεύθερο εμπόριο το 1920. Δεν είναι τυχαίο ότι το στρώμα νέων γραφειοκρατών που εμφανίστηκε τη δεκαετία του '20 ονομάστηκε *Νεπμεν* (άνθρωποι της ΝΕΠ). Η έννοια του κρατικού καπιταλισμού χρησιμοποιήθηκε και από τους Κινέζους επαναστάτες για την περιγραφή του καθεστώτος της Κίνας (βλ. π.χ. Μάο χ.χ.ε. *Διαλεχτά έργα*. Έκδοση του Ε.Κ.Κ.Ε.: σελ. 120).

αυξάνοντας τα υλικά κίνητρα, την προσκόλληση του κόσμου στο δικό του ειδικό υλικό συμφέρον, κι από εκεί στο ελεύθερο παιχνίδι του νόμου της αξίας, αν όχι και στην επαν-ανακάλυψη, υπό μια συγκεκριμένη έννοια, κατηγοριών τυπικά καπιταλιστικών.(σελ. 15)

Υποστηρίζουμε, λοιπόν, βάσει όλων των παραπάνω, ότι το αναπτυξιακό πρότυπο του σοβιετικού μαρξισμού αποτελεί ένα ιδιότυπο υποσύνολο της κατηγορίας των αναδιανεμητικών ιδεολογιών, εφόσον έχει σημαντικές ομοιότητες (αλλά και κρίσιμες διαφορές, όπως πιστεύουμε ότι φάνηκε) με αυτές. Αυτός ο ισχυρισμός διατυπώνεται αφού και τα δύο πρότυπα έχουν μια εργαλειακή αντίληψη για το κράτος και στηρίζονται σε ένα πιο ευνοϊκό κοινωνικό συμβόλαιο για τις λαϊκές τάξεις με το κοινωνικό κράτος να προσφέρει εγγυήσεις για τα δημόσια αγαθά. Ταυτόχρονα, βασίζονται στον προγραμματισμό-σχεδιασμό της οικονομίας από το κράτος, με το σοβιετικό πρότυπο να υιοθετεί μια απόλυτα ελεγχόμενη μονοπωλιακή διάρθρωση της οικονομίας. Αυτός ο προγραμματισμός όμως δεν αλλάζει τις ιεραρχικές δομές που χαρακτηρίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αλλά μόνο τη διαχείρισή τους. Επίσης, δίνουν μια ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της εργασίας, αλλά και της τεχνολογίας και της «σχεδιασμένης ανάπτυξης». Αυτές οι ομοιότητες τονίζονταν όσο περνούσε ο καιρός ακριβώς επειδή οι χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» όλο και περισσότερο προχωρούσαν σε μια πορεία παλινόρθωσης του καπιταλισμού με αποκορύφωμα τα γεγονότα του 1989-'91. Ενδεικτικά, ήδη από το 1956 το σοβιετικό κράτος σταμάτησε να αυτοπροσδιορίζεται ως *κράτος της εργατικής τάξης* και άρχισε να χρησιμοποιεί τον (αταξικό) όρο *παλλαϊκό κράτος* που δεν αποτελεί ίσως παρά μια ανατολική εκδοχή της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών. Όπως αναφέρει ο Μηλιός(1996):

Η όλη θεωρητική κατασκευή του «σοβιετικού μαρξισμού» συμπληρώνεται και απολήγει σε μια συγκεκριμένη πολιτική στρατηγική: Δεν είναι παρά ο ηττημένος (την εποχή του Bernstein) κυβερνητισμός-μεταρρυθμισμός, που επανέρχεται στο προσκήνιο ως η μαρξιστική στρατηγική, παίρνοντας έτσι την εκδίκησή του από τον επαναστατικό μαρξισμό. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η στρατηγική αυτή κωδικοποιείται ως «αργό, σταδιακό και ειρηνικό πέρασμα στο σοσιαλισμό».

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι τα προγράμματα των κομμουνιστικών κομμάτων που ασπάζονταν το σοβιετικό μαρξισμό στις καπιταλιστικές χώρες είχαν κραυγαλέες ομοιότητες με τα προγράμματα των αντίστοιχων σοσιαλδημοκρατικών ειδικά στις δεκαετίες '70-'80. Η

εγχώρια εκδοχή με το Κ.Κ.Ε και το Κ.Κ.Ε.εσ. να επαγγέλλονται την «εθνική ανεξαρτησία», την «εθνική δημοκρατική αλλαγή» και την «ανάπτυξη προς όφελος του λαού και του τόπου» την ίδια στιγμή που ο λόγος του ΠΑ.ΣΟ.Κ. συγκροτήθηκε με χαρακτηριστική ευκολία στο έτοιμο (και ακίνδυνο για το σύστημα...) υπόστρωμα εννοιών και συνθημάτων της κυρίαρχης Αριστεράς. Ενδεικτικά σταχυολογούμε από τις θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. για το 11^ο Συνέδριο του κόμματος (βλ. Κ.Κ.Ε. (1982))¹³³:

Η έξοδος από την κρίση, η αντιμετώπιση των σύνθετων προβλημάτων που αντιμετωπίζει η οικονομία, η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας, που παίρνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις, επιβάλλουν να προωθηθεί μια παραγωγική ανασυγκρότηση της οικονομίας σε αντιμονοπωλιακή κατεύθυνση. Αυτή θα αποβλέπει στην αποφασιστική διεύρυνση και ορθολογική αναδιάρθρωση της παραγωγικής βάσης της οικονομίας. Στην αύξηση της παραγωγικής απασχόλησης καθώς και της παραγωγικότητας της εργασίας. Στην ανάπτυξη νέων σύγχρονων βιομηχανικών κλάδων. Στη διεύρυνση και τον εκσυγχρονισμό του επιστημονικοτεχνικού εξοπλισμού και στην εξειδίκευση της οικονομίας. Στην ανάπτυξη των καθυστερημένων περιοχών και στην αντιμετώπιση των καταστροφών του περιβάλλοντος.(σελ.50-51)

, ενώ την ίδια εποχή το ΠΑ.ΣΟ.Κ γράφει όπως αναφέρεται στο «πρόγραμμα της Αλλαγής» (βλ. ΠΑ.ΣΟ.Κ.(1981)):

...Η κρίση αυτή οφείλεται στις δομές του συστήματος και στο μοντέλο της εξαρτημένης ανάπτυξης[...]. Η «ανάπτυξη» στη χώρα μας καθορίστηκε από τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις του ξένου και ντόπιου μεγάλου κεφαλαίου[...]. Στόχος και θεμελιακή επιλογή μας είναι η αυτοδύναμη-αυτοκεντρωμένη ανάπτυξη και η ανασυγκρότηση του εθνικού μας χώρου[...]. Ο δρόμος προς την αυτοδύναμη-αυτοκεντρωμένη ανάπτυξη δεν είναι χωρίς προβλήματα. Είναι όμως ο μόνος δρόμος, που μπορεί να οδηγήσει στο ξεπέρασμα της κρίσης, στην πρόοδο και στην κοινωνική απελευθέρωση και να βοηθήσει την εδραίωση της εθνικής ανεξαρτησίας.(σελ. 20-22).

¹³³ Παρόμοια αποσπάσματα μπορεί να βρει κανείς και στα Κ.Κ.Ε. (1978), (1987), (1990), (1991).

Οι ομοιότητες είναι προφανείς και αυτό εξηγεί το γιατί τα δυτικά κομμουνιστικά κόμματα (φιλοσοβιετικά και ευρωκομμουνιστικά) ηγεμονεύτηκαν πλήρως από την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία ειδικά στις δεκαετίες '70-'80.

2.5 Θεωρίες «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης».

*«Η Ελλάδα στους Έλληνες.»
Ανδρέας Παπανδρέου*

Η ουσιαστική συνάφεια του κεϋνσιανισμού με τα όρια του σοβιετικού μαρξισμού επισημάνθηκε ήδη. Αυτή η συνάφεια φαίνεται ακόμα περισσότερο στις θεωρίες «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης» που αποτελούν μια ειδική υποκατηγορία των ιδεολογιών για την ανάπτυξη. Κάποιες από αυτές μοιάζουν πιο πολύ στις κεϋνσιανές αντιλήψεις, ενώ άλλες έχουν πιο μαρξιστικές αναφορές. Στο σύνολό τους όμως αντιλαμβάνονται τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις ως σχέσεις εκμετάλλευσης και πώλωσης ανάμεσα σε ένα αναπτυσσόμενο ιμπεριαλιστικό κέντρο και μια εξαρτημένη περιφέρεια¹³⁴. Οι παγκόσμιες διαδικασίες αποκτούν λοιπόν την προτεραιότητα και καθορίζουν τις εθνικές διαδικασίες¹³⁵. Γι' αυτό, υποστηρίζουν ότι η υπανάπτυξη της περιφέρειας οφείλεται σε αυτήν την εξάρτηση και την παρασιτική εκμετάλλευση από την καπιταλιστική μητρόπολη. Έτσι, όπως αναφέρει ο Μηλιός(1997-β):

...η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι μια κοινωνική διαδικασία που στηρίζεται σε ένα συγκεκριμένο τύπο κυριαρχίας και εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Για να γίνει δυνατή η καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν επαρκούν ούτε οι χαμηλοί μισθοί ούτε η αύξηση των εσόδων του κράτους με την εισροή συναλλάγματος ούτε ακόμα κάποια έργα υποδομής. Η καπιταλιστική ανάπτυξη ταυτίζεται με την ανάπτυξη κάποιων συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και δομών, συνδέεται με μια σειρά από οικονομικές, πολιτικές, νομικές, θεσμικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις. Η διαμόρφωση αυτών των προϋποθέσεων κρίνεται από τις εσωτερικές διαδικασίες, δηλαδή την πάλη των τάξεων και τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας στο εσωτερικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού. Η εξάρτηση δεν προϋπάρχει, δε διαμορφώνει, αλλά διαμορφώνεται αναφορικά με αυτές τις σχέσεις εξουσίας.(σελ.85)

¹³⁴ Γι' αυτό λέγονται και *θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας*.

¹³⁵ Όπως και στη *θεωρία της γενικής κρίσης του καπιταλισμού* του σοβιετικού μαρξισμού.

Οι θεωρίες της «εξάρτησης» αντιλαμβάνονται την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας στο παγκόσμιο επίπεδο και όχι στο κυρίαρχο, αυτό του κοινωνικού σχηματισμού. Ταυτίζουν την εκμεταλλευτική αστική τάξη εν πολλοίς με την αστική τάξη των καπιταλιστικών μητροπόλεων που θεωρούν ότι εκμεταλλεύεται όλους τους εργάτες, αλλά κυρίως το προλεταριάτο της περιφέρειας. Έτσι υποβιβάζουν τόσο τη σημασία της πάλης του εργατικού κινήματος στις μητροπόλεις¹³⁶ όσο και τον εκμεταλλευτικό ρόλο της εγχώριας αστικής τάξης στις περιφέρειες. Από το σχήμα αυτό προκύπτουν και τα «τριτοκοσμικά» συμπεράσματα πολλών από τους εκφραστές των θεωριών αυτών που υποστηρίζουν ότι η κοινωνική αλλαγή μπορεί να αρχίσει σχεδόν αποκλειστικά από την περιφέρεια. Έπεται ότι οι επαναστατικές μάζες της περιφέρειας δεν μπορούν να πλήξουν τον «εχθρό» (την αστική τάξη των μητροπόλεων) παρά μόνο έμμεσα. Άρα το ζητούμενο για αυτές δεν είναι να ανατρέψουν την εγχώρια αστική τάξη τους. Έτσι η «μετάβαση στο σοσιαλισμό» θεωρείται μια εξαιρετικά αργή διαδικασία και πρακτικά αντικαθίσταται από τον κυβερνητισμό-μεταρρυθμισμό, αφού μάλιστα η εγχώρια αστική τάξη δε θεωρείται αντιδραστική¹³⁷. Όπως αναφέρουν (για την εγχώρια εκδοχή τέτοιων θεωριών) οι Μηλιός και Μαστραντώνης (1983):

Το κυρίαρχο στοιχείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η έννοια καπιταλιστική, η κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας και εκμετάλλευσης, το στοιχείο που υποδηλώνει ότι η ανάπτυξη δεν είναι παρά η διευρυμένη αναπαραγωγή των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων εξουσίας σ' όλα τα κοινωνικά επίπεδα, εξαφανίζεται. Η ανάπτυξη δεν είναι τώρα τίποτα περισσότερο από την «πρόοδο της χώρας», δεν είναι παρά η ενσάρκωση (η έστω μία έκφανση) του κοινού συμφέροντος όλου του έθνους, όλων των «πολιτών», εκτός από εκείνους τους ελάχιστους που αποτελούν τα στηρίγματα των ξένων. Οι βαθιές ταξικές διαχωριστικές γραμμές που διαπερνούν απ' άκρου εις άκρον την ελληνική κοινωνία, η πάλη των τάξεων εξαφανίζονται. Ο μαρξισμός κυριαρχείται από την αστική ιδεολογία. Σαν φυσική κατάληξη η στρατηγική της ελληνικής Αριστεράς μας διαβεβαιώνει ότι η κύρια αντίθεση σήμερα στη χώρα μας είναι τελικά η αντίθεση ανάμεσα στις δυνάμεις του έθνους από τη μια μεριά, που επιδιώκουν από κοινού, έστω σαν άμεσο

¹³⁶ Διατυπώνοντας σε ακραίες περιπτώσεις ακόμα και την άποψη ότι αυτή η πάλη είναι αντιδραστική, αφού αν κερδίσει κάτι με την πάλη του το εύπορο (sic) προλεταριάτο των μητροπόλεων, αυτό θα προκύψει από το υπερπροϊόν που απομυζά η μητροπολιτική αστική τάξη από το προλεταριάτο της περιφέρειας!

¹³⁷ Ενίοτε η «εθνική αστική τάξη» θεωρείται και προοδευτική και εν δυνάμει συμμετέχων και φορέας του αντιιμπεριαλιστικού μετώπου κόντρα στα μονοπώλια της μητρόπολης!

στόχο, την ουσιαστική ανάπτυξη του τόπου, και τις δυνάμεις που πριμοδοτούν την ιμπεριαλιστική εξάρτηση από την άλλη.

Γι' αυτούς τους λόγους, οι θεωρίες της «εξάρτησης» αποτέλεσαν την κύρια θεωρητική αναφορά πολλών αντιαποικιακών κινημάτων που συγκροτήθηκαν είτε με την αρχική συμμετοχή της εθνικής αστικής τάξης είτε όχι και λειτούργησαν καταλυτικά για το σχηματισμό κοινωνικών συμμαχιών υπό την ηγεμονία μερίδων της εγχώριας αστικής τάξης για την προώθηση μιας διαδικασίας αστικού εκσυγχρονισμού των χωρών της περιφέρειας¹³⁸ με ουσιαστικά κεντρικά οικονομικά μέτρα.

2.6 Θεωρίες «ενδογενούς» ανάπτυξης.

*«η κυρίαρχη άποψη...
είναι σαν κνηνημένος λαγός:
Αν σταθείς πολλή ώρα στο ίδιο σημείο,
ή περίπου στο ίδιο σημείο, μπορεί να κάνει
κύκλο και να σου έρθει από την άλλη.»*

Sir Dennis Robertson

Τα νεοκλασικά και τα κλασικά κεντρικά υποδείγματα θεωρούν την τεχνική πρόοδο εξωγενή και δεν ανέπτυξαν ειδικά υποδείγματα που να εξηγούν το πώς αυτή δημιουργείται στην πορεία του χρόνου. Το υπόδειγμα Solow, όπως είπαμε, υποθέτει μια συνάρτηση παραγωγής με σταθερές αποδόσεις κλίμακας και φθίνουσα οριακή αποδοτικότητα των συντελεστών παραγωγής, πλήρη δυνατότητα υποκατάστασης κεφαλαίου και εργασίας (δηλαδή μεταβλητό λόγος κεφαλαίου-εργασίας) και το κεφάλαιο θεωρείται εύπλαστο. Όπως αναφέρθηκε ήδη, κάτι τέτοιο συνεπάγεται ότι θα επιτευχθεί μια ευσταθής κατάσταση ισόρροπης μεγέθυνσης, χωρίς δηλαδή αυξανόμενους ρυθμούς μεγέθυνσης. Συνεπάγεται, επίσης, ότι υπάρχει μια τάση σύγκλισης των ρυθμών και των επιπέδων μεγέθυνσης στην πορεία του χρόνου. Τα δεδομένα της εμπειρικής πραγματικότητας όμως δε φαίνεται να συμφωνούν με αυτά τα πορίσματα. Στην πραγματικότητα, δε φαίνεται να υπάρχει ευστάθεια και ισορροπία, αλλά και μια τέτοια τάση σύγκλισης. Αυτή η αντίφαση έγινε αντιληπτή από

¹³⁸ Το παράδειγμα των αραβικών χωρών με τα κόμματα Μπάαθ και πολλά αφρικανικά παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά. Οι αρχικές σοσιαλιστικές διακηρύξεις παραπέμφθηκαν στις καλένδες και ο «εκσυγχρονισμός» ήλθε στο προσκήνιο. Το εγχώριο παράδειγμα του ΠΑ.ΣΟ.Κ. επίσης αποτελεί ιδιότυπη εκδοχή αυτού.

τους θεωρητικούς εκφραστές των έως τότε κυρίαρχων θεωρητικών αντιλήψεων. Όπως αναφέρει σχετικά ο Romer (2006):

Το κύριο αποτέλεσμα των υποδειγμάτων είναι ένα αρνητικό συμπέρασμα: εάν τα κέρδη του κεφαλαίου αντανakλούν τη συνεισφορά του στην παραγωγή και αν η συμβολή τους στο συνολικό εισόδημα είναι μέτρια, τότε η συσσώρευση κεφαλαίου δεν μπορεί να υπολογιστεί για ένα μεγάλο μέρος είτε της μακροχρόνιας μεγέθυνσης είτε για χώρες με εισοδηματικές διαφορές. Και, βέβαια, εκτός από το κεφάλαιο, ο μόνος προσδιοριστικός παράγοντας του εισοδήματος στα υποδείγματα είναι μια μυστήρια μεταβλητή, «η αποτελεσματικότητα της εργασίας» (A), το ακριβές νόημα της οποίας δεν έχει οριστεί λεπτομερώς και της οποίας η συμπεριφορά είναι εξωγενής. (σελ. 119)

Έτσι, λοιπόν, από τα μέσα της δεκαετίας του '50 εμφανίστηκε μια σειρά άρθρων, βιβλίων και μονογραφιών στα οποία έγιναν λιγότερο ή περισσότερο πολύπλοκες προσπάθειες μέτρησης της συμβολής της τεχνικής προόδου στην οικονομική μεγέθυνση διαφόρων χωρών¹³⁹. Το 1956, ο Abramowitz ανακάλυψε ότι σχεδόν κανένα μέρος της συνολικής αύξησης του κατά κεφαλήν προϊόντος στις ΗΠΑ μετά το 1870 δεν μπορούσε να υπολογιστεί με βάση την αύξηση του αποθέματος φυσικού κεφαλαίου ή της προσφοράς εργασίας. Μεταγενέστερη έρευνα έδειξε να επιβεβαιώνει το ότι για τις περισσότερες χώρες υπήρχε κάποιος συντελεστής, που ονομάστηκε αμέσως «Το Υπόλοιπο», ο οποίος ήταν υπεύθυνος για το πολύ υψηλό ποσοστό οικονομικής μεγέθυνσης που παρατηρήθηκε και δεν μπορούσε να εξηγηθεί από τη συσσώρευση κεφαλαίου και εργασίας. Ο Solow, μετά από υπολογισμούς του, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το 90%(!!) της μεγέθυνσης του προϊόντος ανά εργάτη στις ΗΠΑ κατά την περίοδο 1909-1949 οφειλόταν στην επίδραση του υπολειπόμενου συντελεστή (A), ο οποίος θεωρήθηκε ότι μετρά την επίδραση της τεχνικής προόδου, κάτι που προκάλεσε γενική έκπληξη. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Abramowitz σε ένα απόσπασμα που παραθέτει ο Jones (1993):

Το αποτέλεσμα αυτό εκπλήσσει λόγω της μονόπλευρης σπουδαιότητας που φαίνεται να αποδίδει (στην τεχνική πρόοδο ή στο «Υπόλοιπο») και για τους φοιτητές που μελετούν την οικονομική μεγέθυνση θα πρέπει να είναι, κατά μία έννοια, αφυπνιστικό, αν όχι αποθαρρυντικό. Αφού γνωρίζουμε λίγα πράγματα για

¹³⁹ Τα στοιχεία που παρατίθενται σε αυτή την παράγραφο αναφέρονται στο Jones (1993):σελ. 215-216.

τα αίτια (της τεχνικής προόδου ή του «Υπολοιπίου»), η σπουδαιότητα που δόθηκε στο στοιχείο αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως μέτρο της άγνοιάς μας σχετικά με τα αίτια της οικονομικής μεγέθυνσης. (σελ. 216)

Κατοπινές έρευνες αμφισβήτησαν την απόδοση τόσο μεγάλου μέρους στην τεχνική πρόοδο, όμως αυτή η συζήτηση επέδρασε στο να στραφεί η προσοχή στα αίτιά της. Έτσι, επανήλθαν στο προσκήνιο θεωρητικές τοποθετήσεις όπως αυτή του Schumpeter που απέδιδε τη δημιουργία κερδών στη διαδικασία της «δημιουργικής καταστροφής», δηλαδή στην επίδραση της εισαγωγής καινοτομιών από τους επιχειρηματίες που αυξάνουν την παραγωγικότητα και άρα την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους και εκτοπίζουν τους ανταγωνιστές τους από την αγορά¹⁴⁰. Στη συνέχεια, οι καινοτομίες διαχέονταν και γενικεύονταν στην παραγωγική διαδικασία του συγκεκριμένου προϊόντος ωθώντας τα κέρδη προς τα κάτω μέχρι την εισαγωγή μιας νέας καινοτομίας σε αυτή τη διαρκή πορεία συσσώρευσης. Με βάση αυτή την αντίληψη, ο Schumpeter δικαιολογούσε το κέρδος ως αμοιβή του επιχειρηματία για το ρίσκο της ανάληψης καινοτόμων πρωτοβουλιών.

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω θεωρητικών αναζητήσεων δημιουργήθηκαν τα υποδείγματα «ενδογενούς» ανάπτυξης, που θεωρούν την τεχνική πρόοδο και τη γνώση ως ενδογενείς παράγοντες στην αναπτυξιακή διαδικασία¹⁴¹. Κάποια εξετάζουν τη συσσώρευση γνώσης ως σημαντική αιτία της οικονομικής μεγέθυνσης¹⁴² και εστιάζουν στο ρόλο της έρευνας και ανάπτυξης (R&D) και στη διαδικασία της «μάθησης στην πράξη»¹⁴³. Άλλα προσπαθούν να εξηγήσουν τις διαφορές εισοδήματος μεταξύ των χωρών εισάγοντας την έννοια του «ανθρώπινου κεφαλαίου» και διερευνώντας τις «θεσμικές» διαφοροποιήσεις μεταξύ χωρών που υποθέτουν ότι προκαλούν τέτοιες εισοδηματικές διαφορές¹⁴⁴.

Οι θεωρίες περί «ενδογενούς» ανάπτυξης αποπειράθηκαν να επιλύσουν τις αντιφάσεις των νεοκλασικών θεωριών κυρίως. Αυτές αδυνατούσαν να αναλύσουν την πραγματικότητα συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών λόγω του δογματικού οικονομισμού τους που εξάγει ένα γενικό ιδεατό μοντέλο για τα οικονομικά (και μόνο) φαινόμενα όλων (υποτίθεται) των κοινωνιών ανεξαρτήτως των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους. Έτσι, εισάγουν εμπειρικές έννοιες όπως το «ανθρώπινο κεφάλαιο» (που προσπαθεί στρεβλά να ερμηνεύσει τα χαρακτηριστικά του συλλογικού εργαζόμενου) και με τη μεθοδολογία του εμπειρισμού

¹⁴⁰ Βλ. σχετικά στο Schumpeter (2006):σελ. 95-127.

¹⁴¹ Βλ. ενδεικτικά στο Jones (1993):σελ. 230-243 και στο Romer (2006):σελ. 119-201.

¹⁴² Βλ. ενδεικτικά στο Romer (2006):σελ. 119-163, για τα υποδείγματα αυτά που είναι γνωστά ως «υποδείγματα συσσώρευσης γνώσης» ή «υποδείγματα R&D» και συμπεριλαμβάνουν και τα υποδείγματα της «μάθησης στην πράξη».

¹⁴³ «τα άμεσα οφέλη μιας επένδυσης μπορεί να τα οικειοποιηθεί ο επενδυτής, αλλά τα έμμεσα οφέλη, με την έννοια της αυξανόμενης εμπειρίας, ωφελούν το κοινωνικό σύνολο-και αυτά τα οφέλη δωρίζονται από τον επενδυτή στην κοινωνία» όπως αναφέρει ο Jones (1993):σελ. 241.

¹⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά στο Romer (2006):σελ. 164-201.

προσπαθούν να εξάγουν από τις εξισώσεις το μερίδιο της συμβολής αυτών των μη άμεσα μετρώμενων παραμέτρων στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Όσον αφορά στην πολιτική επίδραση των θεωριών αυτών, δημιούργησαν μια νέα ορθοδοξία με τη λογική της «ανάπτυξης από τα κάτω» με τη χρήση των εγχώριων και τοπικών πόρων. Αυτή η λογική βρέθηκε σε αντιπαράθεση με τις παλιές (κεϋνσιανές) θεωρίες, αφού θεωρεί ότι αναφέρονται σε μια «ανάπτυξη από τα πάνω» (με την έντονη κρατική παρέμβαση). Επικράτησαν σε σημαντικό βαθμό στην περίοδο της αναδιάρθρωσης μετά την τελευταία κρίση υπερσυσσώρευσης στη δεκαετία του '70. Όλοι οι μετασχηματισμοί στην παραγωγική και εργασιακή διαδικασία που αναφέραμε στην ενότητα 1.9 της παρούσας εργασίας για την περίοδο της αναδιάρθρωσης και την εισαγωγή ευελιξιών συνδυάστηκαν επιτυχώς με θεωρήσεις «ενδογενούς» ανάπτυξης, «μάθησης στην πράξη» και «ανθρώπινου κεφαλαίου». Πιο συγκεκριμένα θα αναφερθούμε σε αυτό και στην ενότητα 3.7.

2.7 Η διαλεκτική της θεωρίας.

*«Τα όνειρα μου κόκκινα,
τα όνειρά σου άσπρα,
ρούχα μαζί που πλύθηκαν
και έχουν γίνει ροζ»*

Γ. Μηλιώκας

*Γκρίζα είναι, φίλε μου, η θεωρία,
πράσινο το δέντρο της ζωής.*

Γκαίτε

Αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου ότι η κατάταξη των αναπτυξιακών ιδεολογιών που εκτέθηκε παραπάνω είναι κάπως σχηματική και δεν ισχύει απόλυτα. Κι αυτό επειδή η διαπάλη στο επίπεδο της θεωρίας, που διεξάγεται πάντα σε συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτική συγκυρία, έχει οδηγήσει στη δημιουργία συνθέσεων και υβριδικών θεωρητικών τοποθετήσεων. Αυτό ήδη φάνηκε με το συσχετισμό που κάναμε μεταξύ του αναδιανεμητικού αναπτυξιακού προτύπου και του αναπτυξιακού προτύπου του σοβιετικού μαρξισμού, αλλά και με την παρουσίαση και το σχολιασμό των θεωριών εξάρτησης.

Στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική συγκυρία αυτή η διαδικασία συμβαίνει στο εσωτερικό της κεϋνσιανής σχολής. Ο νεοφιλελευθερισμός ορίζεται κυρίως ως ιδεολογία και πολιτική που αποσκοπεί στη μετατροπή των όρων πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης. Από τη φύση του λοιπόν δε διαθέτει μια δική του ολοκληρωμένη πρόταση οικονομικής πολιτικής. Η ηγεμονία του πολιτικού προτάγματος του νεοφιλελευθερισμού συγκυριακά συμβάδισε με την οικονομική θεωρία του μονεταρισμού κι αυτό γιατί όπως ειπώθηκε αυτή η σύνθεση ήταν ιδανική για το σχηματισμό μιας οικονομικής πολιτικής που να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της πρώτης περιόδου της κρίσης οπότε είναι αναγκαία η εκκαθάριση των αδύναμων κεφαλαίων και η αλλαγή του συσχετισμού δύναμης εις βάρος της εργασίας. Για λόγους ιστορικούς και «εκλεκτικής συγγένειας» λοιπόν ο νεοφιλελευθερισμός συνδύασε τις δυνάμεις του στη διάρκεια αυτής της περιόδου με το μονεταρισμό που τον συμπλήρωσε με μια πρόταση οικονομικής πολιτικής.

Η πολιτική και θεωρητική ήττα του κλασικού κεϋνσιανισμού στην κοινωνική και πολιτική συγκυρία που διαμορφώθηκε στους περισσότερους αναπτυσσόμενους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στη διάρκεια της πρώτης περιόδου της κρίσης, συντέλεσε στη δημιουργία του ρεύματος των νεοκεϋνσιανών που έκαναν κρίσιμες θεωρητικές (και πολιτικές) αναθεωρήσεις στο κλασικό κεϋνσιανό σχήμα. Το βασικό θεώρημα του νεοφιλελευθερισμού που αποδέχεται η πλειοψηφία των οικονομολόγων και πολιτικών είναι ότι η οικονομική πολιτική δεν μπορεί να μειώσει την ανεργία κάτω από ένα κρίσιμο επίπεδο χωρίς να προκαλέσει αύξηση του πληθωρισμού. Η ανεργία θεωρείται «διαρθρωτική» και το κρίσιμο επίπεδό της καλείται φυσικό ποσοστό ανεργίας όπως ήδη ειπώθηκε. Η απάντηση των «νέων κεϋνσιανών» στο σχήμα αυτό δίνεται στο πλαίσιο της λογικής του¹⁴⁵. Αποδέχονται το φυσικό ποσοστό ανεργίας και προσπαθούν να αποδείξουν ότι μπορεί να μειωθεί με μέσο την κρατική παρέμβαση στην οικονομία, την εκπαίδευση και την αγορά εργασίας. Τα θεωρητικά σχήματα των «νέων κεϋνσιανών» τοποθετούνται λοιπόν στο εσωτερικό της προβληματικής του μονεταρισμού και ηγεμονεύονται από αυτόν και την πολιτική και ιδεολογία του νεοφιλελευθερισμού.

Συχνά οι έννοιες κεϋνσιανισμός και νεοφιλελευθερισμός παρουσιάζονται ως αντίθετες, ενώ αυτό δεν είναι ορθό. Διότι μεν ο νεοφιλελευθερισμός ορίζεται κυρίως σε αναφορά με την αγορά εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις, ενώ ο κεϋνσιανισμός ορίζεται σε αναφορά με την οικονομική πολιτική. Σημειώσαμε ήδη ότι κεϋνσιανισμός του Κέϋνς είναι μια θεωρητική κατασκευή η οποία δεν προσφέρεται για την ιδεολογική και πολιτική νομιμοποίηση του νεοφιλελευθερισμού, αφού διαπιστώνει πως η οικονομική πολιτική είναι σε θέση να μειώσει

¹⁴⁵ Βλ. αναλυτικά στο Ιωακείμογλου(2000):σελ. 146-147 και 157-160.

το ποσοστό ανεργίας μέχρι το επίπεδο της πλήρους απασχόλησης. Γι' αυτό ο νεοφιλελευθερισμός τον καταπολέμησε σθεναρά. Οι νεοκεϋνσιανοί ξεπέρασαν αυτό το σκόπελο κάνοντας ένα συμβιβασμό στρατηγικής σημασίας αποδεχόμενοι το φυσικό ποσοστό ανεργίας και περιορίζοντας τον εαυτό τους σε μια αντιπολίτευση εντός των θεωρητικών ορίων που έθετε το εν λόγω σχήμα. Προσπαθούν από τότε να αποδείξουν ότι παρά το γεγονός ότι η ανεργία είναι κατά βάση διαρθρωτική, υπάρχει και μια άλλη συνιστώσα της που χαρακτηρίζεται ως *κυκλική* που μπορεί να μειωθεί μέσω της διαχείρισης της ζήτησης. Έχοντας απαρνηθεί αυτό το στοιχείο της θεωρίας του Κέϋνς άρχισε και το φλερτ των νέων κεϋνσιανών με το νεοφιλελευθερισμό και την εξουσία που είχε αίσια έκβαση αφού ιδέες τους εφαρμόζονται ήδη στις ΗΠΑ από τη διακυβέρνηση Κλίντον και έπειτα, ενώ ο μονεταρισμός εξακολουθεί να κυριαρχεί στην ΕΕ. Υπάρχει όμως και μια μειοψηφία κεϋνσιανών που παραμένει πιστή στο έργο του Κέϋνς που ονομάζονται *μετακεϋνσιανοί* και τοποθετούνται στη θεωρητική παράδοση του Cambridge και βρίσκονται σε ασυμφιλίωτη αντιπαλότητα με το νεοφιλελευθερισμό.

Από όσα αναφέρονται σε αυτή την ενότητα μπορούμε να καταλήξουμε πάλι στο ίδιο συμπέρασμα που αναφέρθηκε και στο τέλος της ενότητας για το αναδιανεμητικό αναπτυξιακό πρότυπο. Οι θεωρητικές και πολιτικές μεταλλαγές δεν είναι αποτέλεσμα «ξεπουλήματος» των φορέων των (κατά τα άλλα) σωστών ιδεών, αλλά συγκεκριμένο αποτέλεσμα στο επίπεδο της ιδεολογίας της συνολικής έκβασης της ταξικής πάλης.

2.8 Καπιταλιστική ανάπτυξη ή αλλαγή σχέσεων παραγωγής:

*«Και όμως κινείται...»
Γαλιλαίος*

Ειπώθηκε στην τελευταία παράγραφο του πρώτου κεφαλαίου της παρούσας εργασίας ότι δεν υπάρχει βασιλική οδός ή «μοντέλο» για την ανάπτυξη. Κι αυτό γιατί δεν υπάρχει ανάπτυξη γενικά, αλλά ιστορικά συγκεκριμένη ανάπτυξη εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο ηγεμονεύει ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής η οποία εξαρτάται από τις εξελίξεις της πάλης των τάξεων στο εσωτερικό του. Θα ήταν ασυνεπές λοιπόν να υιοθετήσουμε και να περιγράψουμε το δικό μας (υποτίθεται) ιδεατό «μοντέλο» ανάπτυξης. Ειπώθηκε επίσης ότι ένα βασικό συμπέρασμα είναι ότι στη σημερινή πραγματικότητα υπάρχουν δύο επιλογές με βάση το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης: η επιλογή της «ανάπτυξης», δηλαδή της διαδικασίας βαθέματος των (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής

και ανάπτυξης των (καπιταλιστικών) παραγωγικών δυνάμεων, και η επιλογή της αλλαγής των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής. Στο σταυροδρόμι αυτό, όπως πρέπει να είναι σαφές από την μέχρι τώρα ανάλυση, τα τρία βασικά αναπτυξιακά πρότυπα με τα παρακλάδια, τους συνδυασμούς και τις υποκατηγορίες τους διαλέγουν τον πρώτο δρόμο. Κι αυτό γίνεται ανεξαρτήτως προθέσεων. Είτε με την άκριτη αποδοχή της αγοράς των νεοφιλελεύθερων, είτε με την απόπειρα ελέγχου και σχεδιασμού της των κεϋνσιανών, είτε ακόμα και με τον γραφειοκρατικό και τεχνοκρατικό κρατικό καπιταλισμό των σοβιετικών μαρξιστών το αποτέλεσμα είναι σε *τελική ανάλυση* το ίδιο: το βάθεμα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και η εδραίωση της ηγεμονίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εντός κοινωνικού σχηματισμού. Εκκρεμεί λοιπόν το ερώτημα για το δεύτερο δρόμο, την επιλογή της αλλαγής των κυρίαρχων (καπιταλιστικών) σχέσεων παραγωγής. Ο μόνος δρόμος για να αποφύγει κανείς τον ιδεαλισμό της περιγραφής ενός εγκεφαλικού ιδεατού μοντέλου ανάπτυξης είναι να εξετάσει καταρχάς τη μέχρι τώρα ιστορική πείρα για να αναζητήσει τα αναγκαία κριτήρια και τους πιθανούς δρόμους γι' αυτή την αλλαγή. Κάτι τέτοιο ξεφεύγει όμως από τους σκοπούς αυτής της εργασίας. Παρ' όλα αυτά δε θα αντισταθούμε στον πειρασμό να αναφερθούμε ενδεικτικά σε στοιχεία από ανολοκλήρωτες απόπειρες του παρελθόντος.

Η Παρισινή Κομμούνα το 1871 έδειξε μια πρώτη κατεύθυνση για την αλλαγή των δομών του καπιταλιστικού κράτους και όχι απλά την εργαλειακή αντίληψη γι' αυτό. Το κριτήριο της αιρετότητας, της ανακλητότητας και της ίσης αμοιβής με τους απλούς εργάτες για αυτούς που στελεχώνουν το νέο κρατικό μηχανισμό παραμένει πάντα επίκαιρο για την αποφυγή μιας νέας γραφειοκρατίας ιεραρχικά ανώτερης και με ειδικά προνόμια¹⁴⁶. Η Παρισινή Κομμούνα όμως ήταν βραχύβια. Αντιθέτως, η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 υπήρξε η πρώτη προσπάθεια αναμέτρησης με τη μετάβαση στην ηγεμονία ενός νέου τρόπου παραγωγής. Πριν ολοκληρωθεί η γραφειοκρατικοποίηση που επέφερε η συστηματοποίηση και η ολοκληρωτική επικράτηση του σοβιετικού μαρξισμού, υπήρξαν σημαντικές και πρωτόγνωρες προσπάθειες στην κατεύθυνση της αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων. Η άρση των διακρίσεων έναντι των γυναικών και η πρόσδοση πλήρων πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε αυτές καθώς και η νομιμοποίηση της ελευθερίας των σεξουαλικών προτιμήσεων είναι χαρακτηριστικές (ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι συνέβησαν στη δεκαετία του '20!). Χαρακτηριστική είναι και η ανολοκλήρωτη προσπάθεια ριζικής αλλαγής του ιδεολογικού μηχανισμού της εκπαίδευσης στις αρχές της δεκαετίας του '20¹⁴⁷. Ακόμα μεγαλύτερο προχώρημα σε αυτή την κατεύθυνση έκανε η Πολιτιστική Επανάσταση στην Κίνα

¹⁴⁶ Βλ. σχετικά Λένιν (1996):σελ. 19-30 .

¹⁴⁷ Βλ. σχετικά Μηλιός(1993):σελ. 161-168.

στη δεκαετία την περίοδο 1966-'69. Η κριτική στο σοβιετικό μοντέλο εκπαίδευσης που αναπαρήγαγε το στρώμα των «ειδικών»-γραφειοκρατών οδήγησε σε προσπάθειες άρσης του θεμελιακού (για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) διαχωρισμού διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας με την άμεση σύνδεση εκπαίδευσης και παραγωγής και τη μάθηση μέσα από την εμπειρία και την επαφή με τους πραγματικούς παραγωγούς του κοινωνικού πλούτου στα περίφημα εργοστασιακά πανεπιστήμια¹⁴⁸.

Όμως η Πολιτιστική Επανάσταση έκανε ριζική κριτική και στην (καπιταλιστική) οργάνωση της παραγωγής που προτείνει ο σοβιετικός μαρξισμός με την αμφισβήτηση των ιεραρχιών και του (καπιταλιστικού) κοινωνικού καταμερισμού που το «μοντέλο» του σοβιετικού μαρξισμού αποδέχεται άκριτα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των χωριών Τατσάι και Τάο Γιουάν που συμβολοποιήθηκαν στην αντιπαράθεση μεταξύ φιλοσοβιετικών και μη. Το Τατσάι ήταν ένα χωριό σε ορεινή άγονη περιοχή που όμως υιοθέτησε νέες συλλογικές μεθόδους παραγωγής και κατάφερε να ξεπεράσει την παραγωγή του Τάο Γιουάν που βρισκόταν σε εύφορη κοιλάδα, αλλά υιοθέτησε την οικονομίστικη αντίληψη για την αγροτική ανάπτυξη¹⁴⁹. Ενδεικτικό είναι ότι αυτή η αντίληψη δημιούργησε και μια μακρά παράδοση προσεκτικής ανακύκλωσης συστατικών στη γη προκειμένου να διατηρηθεί η γονιμότητα του εδάφους σε μια χώρα με εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό αρόσιμης γης. Η έμφαση επί Μάο στην τοπική διατροφική αυτάρκεια ενίσχυσε αυτές τις πρακτικές και σε συνδυασμό με την ενθάρρυνση της τοπικής βιομηχανίας επιβράδυνε την αστικοποίηση, ενώ ταυτόχρονα έγιναν αξιοθαύμαστες πρόοδοι στην γεωργική παραγωγή. Μετά όμως από την επιστροφή στην κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ο κύκλος θρεπτικών στοιχείων και η προσεκτική διαχείριση του εδάφους έχουν φθίνει σημαντικά και έμφαση δίνεται στη δημιουργία εργοστασίων λιπασμάτων για την κάλυψη των αναγκών της γεωργικής παραγωγής¹⁵⁰. Δεν είναι να απορεί κανείς λοιπόν που μετά την επιστροφή του (κρατικού) καπιταλισμού στην Κίνα εμφανίστηκε και η περιβαλλοντική ρύπανση που συνόδεψε την τεχνοκρατική «σοσιαλιστική οικοδόμηση» των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και η Κίνα είναι πλέον από τους μεγαλύτερους ρυπαντές διοξειδίου του άνθρακα διεθνώς.

Σίγουρα η παραπάνω αναφορά δεν επαρκεί ούτε καν στοιχειωδώς για την κάλυψη του τεράστιου ζητήματος της (συνειδητής) μετάβασης από την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού στην κυριαρχία ενός νέου τρόπου παραγωγής. Μια τέτοια προσπάθεια είναι εξαιρετικά δύσκολη εφόσον αντιτίθεται στην

¹⁴⁸ Βλ. σχετικά Κοριά χ.χ.ε.

¹⁴⁹ Βλ. σχετικά σελ. 41-42 στο Συλλογικό έργο χ.χ.ε. *Για τη Μεγάλη Προλεταριακή Πολιτιστική Επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Σημαία.

¹⁵⁰ Βλ. σχετικά Φόστερ(2003):σελ. 341-343.

«αυθόρμητη» τάση των κοινωνικών αντανακλαστικών όπως αυτά διαμορφώνονται υπό την ηγεμονία σχεδόν δύο αιώνων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αποτελεί όμως ένα πραγματικό ιστορικό ενδεχόμενο εφόσον εδράζεται σε μια ανάγνωση των πραγματικών αντιφάσεων και τάσεων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Σε κάθε περίπτωση πάντως τέτοιες προσπάθειες για την αλλαγή των σχέσεων παραγωγής μπορεί να είναι διδακτικές (μέσα από τα σωστά και τα λάθη τους) για τις επόμενες (κατά Μαρξ) «εφόδους στον ουρανό» της ανθρωπότητας, για να μην εκφυλιστούν πάλι αυτές σε σισύφειες προσπάθειες με αλλεπάλληλα πισωγυρίσματα. Έτσι θα αποφευχθεί αυτό που αναφέρει ο (επαναστάτης σε όλα τα επίπεδα) Γκεβέρα(1997):

...θεωρώ θεμελιακό κι ακόμα πιο σημαντικό το γεγονός ότι η εργασία είναι εθελοντική και όχι υποχρεωτική. Μου φαίνεται ότι από 'δω παράγεται μια σειρά συμπεριφορών(στάσεων) σε σχέση με την επανάσταση, με τη ζωή και κυρίως με την τάξη που βρίσκεται στην εξουσία. Και η αλήθεια είναι ότι αυτή έχει ακόμα ανάγκη από υποστήριξη, από βοήθεια, από ικανότητες, γιατί είναι σα να γεννήθηκε τώρα. Από αυτό προκύπτει, επομένως, μια οπτική πολύ διαφορετική. Αλλιώς, υπάρχει ο κίνδυνος να πέσουμε σε γραφειοκρατικές ή τεχνοκρατικές συμπεριφορές, του τύπου «αυτό που μετράει είναι η τεχνική». Ή το να πιστεύεις ότι θα τα λύσεις όλα με την τεχνολογία, αφού «η δουλειά ενός διανοούμενου σε ένα γραφείο αξίζει περισσότερο από τη δουλειά είκοσι εργατών». Αυτά τα πράγματα οδηγούν έπειτα στο διαχωρισμό, ή τουλάχιστο σε ένα διαφορετικό χειρισμό, και συνεισφέρουν κατά πολύ στη γραφειοκρατικοποίηση της επανάστασης, με την ιδεολογική έννοια και όχι με τη διοικητική [διαχειριστική].(σελ. 21)

Κεφάλαιο 3^ο

Χώρος & αναπτυξιακές ιδεολογίες.

«Συχνά τα πιο «προφανή» χαρακτηριστικά της εμπειρίας μας, π.χ. ο διαχωρισμός χώρου & χρόνου, ελάχιστα υπόκεινται σε φιλοσοφική ανάλυση.»

Doreen Massey

3.1 Η «αυθόρμητη» αντίληψη των φαινομένων.

Πρακτικοί άνθρωποι, που εξαιρούν τον εαυτό τους από κάθε επιρροή της διανόησης, είναι συνήθως σκλάβοι κάποιου μακαρίτη οικονομολόγου.

Τζ. Μ. Κέϋνς

Η πιο συχνή προσπάθεια ορισμού κάποιων φαινομένων από την πλειοψηφία των ανθρώπων είναι ο ορισμός δια της «αυθόρμητης» αίσθησης¹⁵¹. Ειδικά σε φαινόμενα που ενυπάρχουν στην καθημερινή εμπειρία μας, αυτή η προσπάθεια ορισμού (άρα και ο τρόπος που τα φαινόμενα αυτά γίνονται αντιληπτά) είναι συνήθης. Σπάνια κάποιος αναρωτιέται αν αυτή η «αυθόρμητη» αίσθηση μπορεί να τεκμηριωθεί. Για παράδειγμα, η αντίληψη του φύλου κατά κανόνα δεν υπερβαίνει την αντίληψη του προφανούς, δηλαδή της ανατομικής διαφοράς άνδρα και γυναίκας. Το ζήτημα περιπλέκεται περισσότερο όσον αφορά σε έννοιες που

¹⁵¹ Ή αλλιώς ο ορισμός του ζητούμενου δια του ζητούμενου, η ταυτολογία.

εμπλέκονται με τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και καθορίζονται έντονα από αυτές. Στο παράδειγμα του φύλου που αναφέρθηκε, οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων κατά κανόνα γίνονται αντιληπτοί ως άμεση «κληρονομική» συνέπεια της ανατομικής διαφοράς.

Ο τρόπος σκέψης που αναφέρθηκε παραπάνω αποτελεί και μια από τις πρώτες συγκροτημένες μεθόδους επιστημονικής αντίληψης και ερμηνείας, τη μέθοδο του *εμπειρισμού*. Με βάση αυτή, υπαρκτό είναι ότι γίνεται άμεσα ή έμμεσα αντιληπτό μέσω των αισθήσεων. Άρα μέσο για την ερμηνεία των φαινομένων είναι η ψυχρή «αντικειμενική» παρατήρηση. Η ερμηνεία γίνεται με την ορθολογική ανάλυση βάσει των «γενικά παραδεκτών» κανόνων της τυπικής λογικής. Θεωρείται μάλιστα πως ό,τι παρατηρείται μπορεί και να ποσοτικοποιηθεί και συνεπώς να μετρηθεί. Ευνόητο είναι ότι σε προχωρημένες μορφές εφαρμογών αυτής της μεθόδου υιοθετείται ένας έντονος μαθηματικός φορμαλισμός. Κάποια σύντομα σχόλια είναι αναγκαία σε αυτό το σημείο.

Η ανάδυση αυτής της μεθόδου στο επιστημονικό προσκήνιο έγινε ιστορικά παράλληλα με την άνοδο της ισχύος της αστικής τάξης στους φεουδαρχικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Αυτή η μέθοδος συγκροτήθηκε ανταγωνιστικά με το κυρίαρχο τότε θεολογικό-δογματικό πρότυπο που εξετάζει την ορθότητα μιας πρότασης ως ορθότητα της πρότασης καθεαυτής. Απέναντι σε αυτή τη σχολαστική προσέγγιση, η μέθοδος του εμπειρισμού αντιπαραθέτει την παρατήρηση της «αντικειμενικής πραγματικότητας» της φύσης. Υιοθετεί την αντίληψη του *φυσικού δικαίου* σύμφωνα με την οποία η ορθολογική διάρθρωση των στοιχείων της πραγματικότητας αποδίδεται στους νόμους της φύσης και όχι σε κάποιο αφηρημένο θεό. Έτσι, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων μπορεί να γίνει με παρόμοιο τρόπο με τη μελέτη των φυσικών φαινομένων. Αυτός είναι ο πυρήνας του μεθοδολογικού πλαισίου του *θετικισμού*. Ο θετικισμός και ο εμπειρισμός λειτουργούν συμπληρωματικά και αποτελούν το θεμέλιο της συγκρότησης της σημερινής κυρίαρχης άποψης σε πολλά επιστημονικά πεδία. Η ηγεμονία αυτής της μεθόδου στο πεδίο της επιστήμης έχει εδραιωθεί τόσο ώστε να παράγει ιδεολογικά αποτελέσματα όχι μόνο στους επιστήμονες, αλλά στο σύνολο της κοινωνίας. Έτσι λειτουργεί με το τρόπο που περιγράψαμε στην αρχή αυτής της ενότητας.

Η αντίληψη ότι υπαρκτό είναι ότι μπορεί να γίνει αντιληπτό από τα ανθρώπινα υποκείμενα και η επιδίωξη της ποσοτικοποίησης όλων των φαινομένων θέτει συγκεκριμένα όρια στη μέθοδο του θετικισμού-εμπειρισμού. Κι αυτό επειδή μεθοδολογικά αυτή η αντίληψη αδυνατεί να εισχωρήσει σε βάθος στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων και παραμένει μόνο στην «εξωτερική όψη» των εμπειρικών δεδομένων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ζήτημα της αξίας των οικονομικών αγαθών. Για τη μαρξιστική αντίληψη, η αξία αποτελεί

μια αφηρημένη έννοια που αποτυπώνει το ποσό της κοινωνικά αναγκαίας (αφηρημένης) εργασίας για την παραγωγή ενός αγαθού. Αποτελεί δηλαδή μια κοινωνική σχέση εφόσον στον ορισμό της εμπλέκεται η παράμετρος της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που καθορίζεται από ιστορικούς όρους. Στον πραγματικό υλικό κόσμο, η αξία δεν εμφανίζεται ως τέτοια, αλλά έχει ως μορφή εμφάνισης την τιμή. Η σχέση αξίας και τιμής δεν είναι γραμμική, αφού η τιμή επηρεάζεται και από άλλους παράγοντες (διαδικασία του ενδοκλαδικού και διακλαδικού ανταγωνισμού, προσφορά και ζήτηση), αν και η μέση στάθμη της διαμορφώνεται κατά κανόνα από το επίπεδο της αντίστοιχης αξίας. Για τους νεοκλασικούς που ακολουθούν τη θετικιστική μέθοδο, η αξία ταυτίζεται με την τιμή που παίρνουν εμπειρικά τα αγαθά στην αγορά. Έτσι παρακάμπτεται η εργασιακή θεωρία της αξίας και αρκεί η ερμηνεία της «αξίας» απλώς ως της τιμής με την οριακή ανάλυση προσφοράς και ζήτησης στη βάση των υποκειμενικών προτιμήσεων των αγοραστών. Με τη θετικιστική μέθοδο λοιπόν θεμελιώνονται ο μεθοδολογικός ατομισμός και η υποκειμενική θεωρία της αξίας που αποτελούν συστατικά στοιχεία της νεοκλασικής ανάλυσης όπως σημειώσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Εκεί σημειώσαμε ότι από αυτές τις αφετηρίες προκύπτει η ανιστορικότητα των οικονομικών νόμων, δηλαδή η συσκότιση των κοινωνικών σχέσεων κάθε χρονικής και χωρικής συγκυρίας.

3.2 Τι είναι αυτό που το λένε χώρο;

*«Έχω σχηματίσει την εντύπωση
ότι υπάρχει αρκετή διχογνωμία και σύγχυση
στους φιλοσόφους για το νόημα του χώρου»*

David Harvey

Η κυριαρχία της θετικιστικής αντίληψης έχει αποτυπωθεί και στις επιστήμες του χώρου. Σύμφωνα με το θετικιστικό πρότυπο, λοιπόν, ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως το αισθητό περιβάλλον των ανθρώπινων υποκειμένων. Το όριο αυτής της άποψης είναι η παρομοίωση του χώρου με ένα «κουτί» εντός του οποίου τοποθετούνται τα επί μέρους υλικά στοιχεία της πραγματικότητας. Η υλική πραγματικότητα αποτελεί δηλαδή το μηχανιστικό άθροισμα του χωρικού πλαισίου και των στοιχείων που εμπεριέχονται σε αυτό. Αυτή η οπτική αντιλαμβάνεται το χώρο μόνο με τη φυσική έννοιά του, της οποίας μοναδικό χαρακτηριστικό είναι η απόσταση. Σε αντίθεση με αυτή την οπτική, υιοθετούμε μια ευρύτερη αντίληψη του χώρου ως *φυσικού και κοινωνικού χώρου* (Λαμπριανίδης (2001):71). Ο χώρος δεν είναι

απλώς η απόλυτη (μετρήσιμη) έννοια του φυσικού χώρου, αλλά ενυπάρχει σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων και σε μια συγκεκριμένη κοινωνική και πολιτική συγκυρία. Με άλλα λόγια «ο χώρος, σαν κοινωνικό προϊόν, καθορίζεται πάντα από τη συγκεκριμένη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στις τρεις βασικές δομές ενός κοινωνικού σχηματισμού, οικονομική, πολιτική, ιδεολογική, και στη συγκυρία που απορρέει από την ειδική τους συνάρθρωση» (Σακελλαρόπουλος (2006):21). Τα στοιχεία αυτά διαμορφώνουν το χώρο, ενώ ταυτόχρονα ο χώρος και οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του επιδρούν στη λειτουργία των κοινωνικών σχέσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις λοιπόν εξελίσσονται όχι σε κενό χώρο, αλλά δια μέσου του υφιστάμενου χωρικού πλαισίου και των περιορισμών και των δυνατοτήτων που αυτό θέτει. Όπως αναφέρει ο Λαμπριανίδης(2001):

Ο κοινωνικός χώρος υπονοεί την κατανομή των κοινωνικο-οικονομικών δραστηριοτήτων: μέσων παραγωγής, πληθυσμού, ειδών κατανάλωσης κτλ. Είναι ριζωμένος στη μέθοδο παραγωγής, και συνεπώς, διαμορφώνεται από τις αντιφάσεις που τη χαρακτηρίζουν, όπως αυτή μεταξύ των δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής και του μετασχηματισμού. Συνεπώς, η διαδικασία οργάνωσης (σχηματισμού) του κοινωνικού χώρου δε συνιστά μια ξεχωριστή κατηγορία φαινομένων, έμμεσα συνδεδεμένων ή ανεξάρτητων από όλες τις κοινωνικές μορφές και από το φυσικό χώρο. Είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής δομής, που όχι μόνο διαμορφώνεται κοινωνικά[...]αλλά, ταυτόχρονα, επηρεάζει τα κοινωνικά φαινόμενα[...]Ο κοινωνικός χώρος είναι διαφοροποιημένος, με την έννοια ότι κάθε περιοχή χαρακτηρίζεται από διαφορετικά οικονομικά-κοινωνικά-πολιτικά-πολιτιστικά-πληθυσμιακά κτλ. χαρακτηριστικά.[...]Οι κοινωνικές σχέσεις, όμως, ενός τρόπου παραγωγής[...]θέτουν μεν όρια και δημιουργούν πιέσεις για κάποιο είδος χωρικής οργάνωσης, δεν την καθορίζουν όμως με μοναδικό, μιας κατεύθυνσης, χωρίς αντιφάσεις δηλαδή, μη διαλεκτικό τρόπο. Ο χώρος και οι χωρικές σχέσεις είναι αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικά δομημένου συνόλου ενός τρόπου παραγωγής ή ενός κοινωνικού σχηματισμού.(σελ. 145)

Αυτή η αντίληψη του χώρου λοιπόν μας επιτρέπει να αναλύσουμε τις κοινωνικές σχέσεις ως σημαντική παράμετρο στη διαμόρφωση των χωρικών (και όχι μόνο) προβλημάτων. Περαιτέρω ανάλυση αυτής της οπτικής μπορεί να γίνει χρησιμοποιώντας μια διάκριση του χώρου σε τρεις κατηγορίες που εισάγει ο Harvey. Πιο συγκεκριμένα, ο Harvey

διακρίνει το χώρο σε *απόλυτο*, *σχετικό* και *σχεσιακό*. Ο *απόλυτος χώρος* είναι ο φυσικός χώρος, ένα «πράγμα καθ' εαυτό» με ύπαρξη ανεξάρτητη της ύλης (Harvey (2005):22). Είναι ο χώρος της κλασικής μηχανικής του Νεύτωνα και του Καρτέσιου. Αναπαρίσταται ως ένα προϋπάρχον και αμετακίνητο πλέγμα, σαν ένα «κουτί» εντός του οποίου τοποθετούνται τα επί μέρους υλικά στοιχεία της πραγματικότητας όπως ήδη είπαμε. Κοινωνικά είναι ο χώρος της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και άλλων οριοθετημένων χωρικών ενότητων (όπως τα κράτη, οι διοικητικές ενότητες, τα σχέδια πόλης και τα αστικά πλέγματα) (Harvey (2005):23). Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι είναι ένας χώρος απόλυτα μετρήσιμος.

Ο *σχετικός χώρος* συνδέεται κυρίως με το όνομα του Einstein και τις μη ευκλείδειες γεωμετρίες. Υπάρχουν πολλαπλές γεωμετρίες για να επιλέξει κανείς και το χωρικό πλαίσιο εξαρτάται καίρια από εκείνο προς το οποίο σχετίζεται και από το υποκείμενο (Harvey (2005):23). Στο πλαίσιό του, ο χώρος δεν μπορεί να κατανοηθεί ανεξάρτητα από το χρόνο και γι' αυτό αναφερόμαστε στο χωροχρόνο και τη χωροχρονικότητα. Κατά μια έννοια, η (σχετική) απόσταση μεταξύ δύο τόπων αλλάζει, αφού μειώνεται σημαντικά λόγω εξελίξεων στην τεχνολογία των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών που μειώνουν τους χρόνους και τα κόστη μεταφοράς (Λαμπριανίδης (2001):45-52). Αυτή η *συρρίκνωση του χώρου* έχει σημαντικές συνέπειες στην αντίληψη των ανθρώπων σχετικά με το χώρο, την απόσταση και στο επίπεδο των γνώσεών τους για άλλες περιοχές. Σημειώνουμε ότι αυτή η συρρίκνωση δε γίνεται με ομοιόμορφο τρόπο αφού άλλες περιοχές συνδέονται πιο έντονα σε αντίθεση με περιοχές που παραμένουν δύσκολα προσιτές. Όπως αναφέρεται στο Harvey (2005):

Στο πιο κοινότοπο επίπεδο της γεωγραφικής εργασίας γνωρίζουμε ότι ο χώρος των σχέσεων στις μεταφορές μοιάζει και είναι πολύ διαφορετικός από τους χώρους της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η μοναδικότητα χωροθέτησης και εξατομίκευσης που ορίζεται από οριοθετημένες περιοχές στον απόλυτο χώρο δίνει τη θέση της στην πολλαπλότητα τοποθεσιών που είναι σε ίση απόσταση, ας πούμε, από κάποια θέση στο κέντρο της πόλης. Μπορούμε να φτιάξουμε εντελώς διαφορετικούς χάρτες σχετικών τοποθεσιών διαφοροποιώντας το αν οι αποστάσεις θα μετριοούνται με όρους κόστους, χρόνου, διαχωρισμού μέσω μεταφοράς[...]ή μπορούμε να διαταράξουμε τις χωρικές συνέχειες εξετάζοντας δίκτυα, τοπολογικές σχέσεις[...] (σελ. 23)

Η *σχεσιακή αντίληψη του χώρου* απορρίπτει έντονα την απόλυτη οπτική του χώρου και του χρόνου και υποστηρίζει πως δεν υπάρχει κανενός είδους χώρος ή χρόνος έξω από τις

διαδικασίες που τους ορίζουν. Οι διαδικασίες δε συμβαίνουν απλά στο χώρο, αλλά ορίζουν το δικό τους χωρικό πλαίσιο και η έννοια του χώρου είναι προσδεμένη με ή στο εσωτερικό της εκάστοτε διαδικασίας. Μια μεγάλη ποικιλία ανόμοιων επιδράσεων που στροβιλίζονται στο χώρο στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συγκεντρώνονται και συμπυκνώνονται σε κάποιο δεδομένο σημείο ορίζοντας τη φύση του σημείου αυτού (Harvey (2005):25). Με απλά λόγια, για την οπτική του απόλυτου χώρου, ένα σημείο ορίζεται από τα υλικά στοιχεία του, για την οπτική του σχετικού χώρου από τη σχετική θέση του σε σχέση με κάποιο άλλο σημείο ενώ για την οπτική του σχεσιακού χώρου από το συνολικό φορτίο των σχέσεων που εμπειριούνται σε αυτό. Ο χώρος του Πολυτεχνείου στο κέντρο της Αθήνας, για παράδειγμα, αν ειδωθεί κατ' απόλυτο τρόπο είναι ένα κτίριο συγκεκριμένων διαστάσεων και χαρακτηριστικών, αν ειδωθεί με σχετικό τρόπο θα ληφθεί υπόψη η σχετική απόστασή του από άλλες περιοχές της Αθήνας, ενώ αν ειδωθεί με σχεσιακό τρόπο γίνεται αντιληπτός ως ένα χώρος έντονα ιστορικά φορτισμένος και με συγκεκριμένη πολιτική σημασιοδότηση λόγω της εξέγερσης του '73 και των πολιτικών διεργασιών που συνέβαιναν και συμβαίνουν στη συγκεκριμένη περιοχή σε όλη τη διάρκεια της μεταπολίτευσης. Είναι ευνόητο ότι ο χώρος με τη σχεσιακή έννοια δεν είναι γενικά μετρήσιμος ακριβώς επειδή κάθε απόπειρα ποσοτικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων είναι προβληματική. Όπως αναφέρεται στο Harvey (2005):

Η μέτρηση γίνεται όλο και πιο προβληματική όσο πλησιάζουμε σε έναν κόσμο σχεσιακού χωροχρόνου. Αλλά γιατί πρέπει να υποθέσουμε ότι ο χωροχρόνος υπάρχει μόνο αν είναι μετρήσιμος και ποσοτικοποιήσιμος με κάποιους παραδοσιακούς τρόπους; Αυτό οδηγεί σε ενδιαφέρουσες σκέψεις για την αποτυχία (πιθανόν καλύτερα να ερμηνευτούν ως περιορισμοί) του θετικισμού και του εμπειρισμού να αναπτύξουν επαρκή αντίληψη των χωροχρονικών εννοιών πέρα από όσες μπορούν να μετρηθούν. Κατά κάποιο τρόπο, οι σχεσιακές συλλήψεις του χωροχρόνου μας φέρνουν στο σημείο όπου τα μαθηματικά, η ποίηση και η μουσική συγκλίνουν και συγχωνεύονται. Και αυτό, από επιστημονική (και όχι αισθητική) άποψη, είναι ανάθεμα για όσους ρέπουν προς το θετικισμό ή το χυδαίο υλισμό. (σελ. 25)

Οι παραπάνω αντιλήψεις του χώρου πρέπει να ειδωθούν σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους και η απόφαση να χρησιμοποιήσουμε τη μία ή την άλλη οπτική εξαρτάται από τη φύση των εξεταζόμενων φαινομένων. Είναι σαφές όμως ότι για την πλήρη εξέταση κοινωνικο-

οικονομικών φαινομένων απαιτείται η υιοθέτηση της σχεσιακής αντίληψης στο βαθμό που αυτά εμπλέκονται έντονα με το επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού και τη συγκεκριμένη χωροχρονική έκφασή τους. Αν αυτό ισχύει για το επίπεδο της ανάλυσης, τότε είναι σαφές ότι ισχύει το ίδιο έντονα για την όποια απόπειρα εκτιμήσεων ή προβλέψεων της εξέλιξης τέτοιων φαινομένων στο χωρικό πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού. Κι αυτό ακριβώς επειδή αυτή η εξέλιξη εξαρτάται έντονα από την απρόβλεπτη και σύνθετη εξέλιξη της ταξικής πάλης και των επιδράσεων που αυτή επάγει στο σύνολο της κοινωνικής δομής.

Ο Harvey αναφέρει μια τριμερή διαίρεση των τρόπων της ανθρώπινης χωρικής εμπειρίας που κάνει ο Lefebvre¹⁵². Ο Lefebvre διακρίνει το χώρο σε *υλικό χώρο*, δηλαδή το χώρο της εμπειρίας και της αντίληψης μέσα από τη φυσική επαφή και την αίσθηση, σε *αναπαράσταση του χώρου*, που είναι ο χώρος όπως συλλαμβάνεται και αναπαρίσταται, και σε *χώρο της αναπαράστασης*, που είναι ο βιωμένος χώρος των αισθήσεων, η φαντασία, τα συναισθήματα και νοήματα που ενσωματώνονται στην καθημερινή ζωή μας. Ο Harvey προτείνει το συνδυασμό της διάκρισης του χώρου σε απόλυτο, σχετικό και σχεσιακό με τη διάκριση του Lefebvre και τη (σχηματική) δημιουργία των 9 συνδυασμών που προκύπτουν από αυτή τη συσχέτιση. Και σε αυτό το συνδυασμό η συνύπαρξη των 9 καταστάσεων πρέπει να ειδωθεί σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Χρησιμοποιεί το παράδειγμα της αξίας ειπωμένης με αυτή τη θεώρηση για να δείξει τις δυνατότητες που αυτή προσφέρει στην αναπαράσταση αφηρημένων εννοιών που εμπλέκονται έντονα με τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις (Harvey (2005):38-39). Έτσι, κατά τον Harvey, η αξία χρήσης είναι αναπαράσταση της έννοιας της αξίας στον απόλυτο χώρο και η ανταλλακτική αξία στο σχετικό χώρο όπου εξελίσσονται οι εμπορικές ανταλλαγές, ενώ η χρηματική αξία (ή ίσως ορθότερα η αξία ως αφηρημένη εργασία) είναι αναπαράσταση της έννοιας της αξίας στο σχεσιακό χώρο.

3.3 Η πολιτική οικονομία του χώρου.

*«η παρέμβαση στη χωρική κατανομή
δεν μπορεί να διακριθεί από την παρέμβαση
στο επίπεδο της παραγωγής.»*

Doreen Massey

¹⁵² Βλ. σχετικά στο Harvey (2005):σελ. 29-34.

Σημαντικό είναι να κατανοήσουμε ότι ο καπιταλισμός εμπεριέχει αντιφατικές τάσεις όσον αφορά στην εξέλιξη των χωρικών φαινομένων. Αφενός, τείνει να εκμηδενίζει τα χωρικά εμπόδια και τις τοπικές ιδιαιτερότητες επιβάλλοντας μια *διαδικασία ομογενοποίησης του γεωγραφικού χώρου* και αφετέρου ο δυναμικός χαρακτήρας της συσσώρευσης δημιουργεί την *τάση ανάδυσης και αναπαραγωγής γεωγραφικών διαφοροποιήσεων και ανισοτήτων* (Κουρλιούρος (2001):373). Η συγκρουσιακή συνύπαρξη αυτών των τάσεων στο έδαφος της εξέλιξης της ταξικής πάλης σε συγκεκριμένες συγκυρίες διαμορφώνει τα γεωγραφικά τοπία της άνισης ανάπτυξης.

Η τάση προς γεωγραφική ομογενοποίηση δημιουργείται από τη διαδικασία επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής εις βάρος των άλλων προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού και, ακολούθως, από το διαρκές βάθεμα των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων όταν έχει επιτευχθεί η πλήρης εξάλειψη των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Αυτή η διαδικασία προϋποθέτει και τη δημιουργία ομοιόμορφων συνθηκών παραγωγής, ανταλλαγής, κυκλοφορίας και κατανάλωσης σε διαρκώς διευρυνόμενες γεωγραφικές κλίμακες. Η γεωγραφική επέκταση του κεφαλαίου αποτελεί ακόμα αποτέλεσμα της ανάγκης για μείωση του *χρόνου περιστροφής του κεφαλαίου* (ή *χρόνου κύκλωσης του κεφαλαίου*)¹⁵³ και άρα του κόστους της υλικής κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Όπως αναφέρει σχετικά με την τάση μείωσης του χρόνου περιστροφής του κεφαλαίου και την, κατά Μαρξ, τάση «εκμηδένισης του χώρου μέσω του χρόνου» ο Κουρλιούρος (2001):

Είναι ακόμα προφανές ότι όσο περισσότερες κυκλικές κινήσεις X-E-X' πραγματοποιεί ανά έτος ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο, τόσο μεγαλύτερο κέρδος αποκομίζει και τόσο πιο γρήγορος είναι ο ρυθμός της συσσώρευσής του. Οποιαδήποτε εμπόδια –χρονικά ή γεωγραφικά- επιβραδύνουν την κίνηση αυτή, είναι *sine qua non* εχθρικά απέναντι στη λογική της συσσώρευσης. Ο χρόνος που απαιτείται για το μετασχηματισμό X-E-X' εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το χρόνο υλικής κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, δηλαδή το χρόνο μεταφοράς τους από τους τόπους παραγωγής στους τόπους κατανάλωσης[...]Ο γεωγραφικός χώρος και η απόσταση αποτελούν για το κεφάλαιο εμπόδια που πρέπει να εξουδετερωθούν μέσω της μείωσης του χρόνου και του κόστους μεταφορών και επικοινωνιών, καθώς και μέσω του ορθολογικού σχεδιασμού του δομημένου περιβάλλοντος[...]Η «εκμηδένιση του χώρου μέσω του χρόνου» δεν

¹⁵³ Δηλαδή του χρόνου για την ολοκλήρωση της διαδικασίας επένδυσης, παραγωγής και αξιοποίησης του προϊόντος που αποτυπώνεται στο γνωστό σχήμα X-E-X'. Βλ. σχετικά και στο Σουήζυ (2004):σελ. 89.

είναι άλλη από την κατάργηση των γεωγραφικών διαφοροποιήσεων μέσα από την επέκταση των γενικών συνθηκών της παραγωγής σε ολοένα διευρυνόμενες γεωγραφικές κλίμακες. (374-375)

Η τάση προς γεωγραφική διαφοροποίηση οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Οι φυσικές συνθήκες της παραγωγής διαφοροποιούνται από περιοχή σε περιοχή, αλλά και οι ικανότητες και δεξιότητες του συλλογικού εργαζομένου (ειδικεύσεις, νοοτροπία, πειθαρχία, εκπαίδευση κλπ.). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας να αποκτά και χωρική διάσταση, αφού διαφορετικές παραγωγικές διαδικασίες διεξάγονται σε διαφορετικούς χώρους. Οι διάφοροι κλάδοι έχουν διαφορετικές χωροθετικές απαιτήσεις ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας τους και αυτό δημιουργεί ένα γεωγραφικό μωσαϊκό δυνατοτήτων και περιορισμών που αποτελεί τη βάση της άνισης γεωγραφίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Έτσι, διαμορφώνεται η έννοια του *χωρικού καταμερισμού εργασίας*, στην παραπέρα ανάπτυξη της οποίας σημαντική συνεισφορά έχει η Βρετανή γεωγράφος Doreen Massey. Όπως αναφέρει σχετικά η Massey (1992):

Ένας σχηματικός τρόπος να προσεγγίσουμε το γεγονός ως ιστορική διαδικασία είναι να το συλλάβουμε ως «ανακύκλωση» νέων επενδύσεων, σε καθεμία από τις οποίες εξελίσσεται μια νέα μορφή χωρικού καταμερισμού εργασίας. Στην πραγματικότητα, η διαδικασία αυτή είναι πολύ πιο παραλλαγμένη και επαυξημένη (αν και υπάρχουν περίοδοι ριζικής αλλαγής της κατεύθυνσης). Γενικά όμως, οποιαδήποτε νέα μορφή χωρικού καταμερισμού της εργασίας θα τυποποιήσει μόνο τους προωθημένους τομείς της παραγωγής και πολύ πιθανόν να ποικίλλει σε κάθε τομέα. Έτσι, η γεωγραφική κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας που προκύπτει από την εξέλιξη μιας νέας μορφής καταμερισμού της εργασίας θα επικαλύπτεται και θα συνδυάζεται με διαφορετικές μορφές καταμερισμού της εργασίας προηγούμενων περιόδων. Αυτός ο συνδυασμός διαδοχικών επικαλύψεων θα προκαλέσει επιδράσεις που θα ποικίλλουν στο χώρο, παράγοντας μια νέα μορφή και μια νέα άνιση χωρική κατανομή στις συνθήκες παραγωγής, ως βάση για τη νέα σειρά επενδύσεων. Η «οικονομία», δηλαδή, της περιοχής θα είναι ένα σύνθετο αποτέλεσμα: θα απορρέει από το συνδυασμό διαδοχικών ρόλων της εντός των ευρύτερων, εθνικών και διεθνών, χωρικών κατανομών εργασίας. (σελ. 36)

Οι δύο παραπάνω αντιθετικές τάσεις δημιουργούνται, λοιπόν, από την αντιφατική συνύπαρξη φαινομένων γεωγραφικής συγκέντρωσης (που δημιουργεί ζώνες υψηλότερου και χαμηλότερου επιπέδου καπιταλιστικής ανάπτυξης και άρα εντείνει φαινόμενα άνισης ανάπτυξης) και γεωγραφικής διασποράς (που αντιστοιχεί στην τάση προς γεωγραφική ομογενοποίηση)¹⁵⁴. Αυτές οι τάσεις βρίσκονται σε αντιπαράθεση και η χωρική ανισορροπία είναι ο κανόνας αυτής της δυναμικής διαδικασίας. Όπως και στο συνολικό φαινόμενο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, έτσι και στο επίπεδο της χωρικής έκφασής του η χωρική οικονομική ισορροπία ως μόνιμη κατάσταση είναι μια ουτοπία των νεοκλασικών θεωρήσεων¹⁵⁵. Ο Harvey (1992) αναφέρει για τα όρια των φαινομένων συγκέντρωσης και διασποράς:

Αυτές οι τάσεις συγκέντρωσης εμπεριέχουν, προφανώς, φυσικά και κοινωνικά όρια. Το κόστος της συμφόρησης, η αυξανόμενη ακαμψία στη χρήση της φυσικής υποδομής, η αύξηση των ενοικίων και η έλλειψη χώρων επηρεάζουν με το παραπάνω τις οικονομίες συγκέντρωσης. Η συγκέντρωση της μιζέριας δημιουργεί εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης και της κοινωνικής απειθαρχίας. Η χωρική διασπορά αρχίζει να μοιάζει ιδιαίτερα ελκτική[...]Αλλά η διασπορά περιέχει και περιορισμούς, που τη δυσχεραίνουν: οι μεγάλες ποσότητες κεφαλαίου που είναι δεσμευμένες στη γη, η κοινωνική υποδομή που παίζει σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου και της εργασίας, οι περιορισμοί στην κινητικότητα του κεφαλαίου που προέρχονται από συγκεκριμένες διαδικασίες εργασίας, όλα αυτά κρατούν το κεφάλαιο σε συγκεκριμένους τόπους. Και η παροχή ακριβής φυσικής και κοινωνικής υποδομής είναι πολύ ευαίσθητη στις οικονομίες κλίμακας μέσω της συγκέντρωσης. (σελ. 100-101)

Ένα μέρος του κεφαλαίου είναι λοιπόν υποχρεωμένο να «βυθίζεται» (sunken capital), δηλαδή να ακινητοποιείται σε πάγιες φυσικές δομές του χώρου για να εξασφαλίσει τη δυνατότητα αυξημένης γεωγραφικής κινητικότητας σε ένα άλλο μέρος του. Οι χωρικές διευθετήσεις για να επιτευχθεί αυτό έχουν προσωρινό χαρακτήρα, αφού η δυναμική της συσσώρευσης δημιουργεί συνεχώς νέα δεδομένα και ανατρέπει τις προηγούμενες στρατηγικές των κεφαλαιοκρατών. Οι εξελίξεις στην τεχνολογία μεταφορών και επικοινωνιών ακυρώνουν τις προηγούμενες ιεραρχήσεις χώρων και αναδεικνύουν τη σημασία άλλων που

¹⁵⁴ Βλ. πιο αναλυτικά στο Harvey (1992) και στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 378-384.

¹⁵⁵ Βλ. πιο αναλυτικά στην επόμενη ενότητα.

διαθέτουν πλέον πιο ευνοϊκούς όρους για την πραγματοποίηση της συσσώρευσης. Αυτά συνιστούν μια δομική αντίφαση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στο χώρο. Το κεφάλαιο από τη μία «είναι υποχρεωμένο να προσαρμόζει τις χωρικές δομές σύμφωνα με τις ανάγκες του, ενώ από την άλλη υποχρεώνεται να «καταστρέφει» (αναδιαρθρώνει) τις δομές αυτές σε επόμενες χρονικές περιόδους, όταν το επιβάλλουν οι διαφοροποιημένες συνθήκες πραγματοποίησης της συσσώρευσης» (Κουρλιούρος (2001):σελ. 381). Μια σύνοψη των παραπάνω φαινομένων δίνει εύστοχα ο Lipietz (1992):

Πρέπει να γίνει σαφές ότι ο κοινωνικός-οικονομικός χώρος παρουσιάζεται ταυτόχρονα ως άρθρωση των υπό ανάλυση χώρων, ως προϊόν παράγωγο, «αντανάκλαση» της άρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων και, στο δεδομένο χώρο, ως αντικειμενικός περιορισμός που επιβάλλεται στην ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι η κοινωνία, λόγω χάρη, ξαναδημιουργεί το χώρο της πάνω στη βάση συγκεκριμένου χώρου πάντα δοσμένου από πριν, κληρονομημένου από το παρελθόν[...]. Ο «κοινωνικός χώρος» είναι μια διάσταση (η χωρική διάσταση) αυτού που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε συνήθειες της Ιστορίας. Δεν πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε το χώρο «αντανάκλαση» (ή υπόβαθρο της αντανάκλασης) των κοινωνικών σχέσεων που θα υπήρχαν «κάπου αλλού», ούτε τόπο εγγραφής των σταθερά επαναλαμβανόμενων πρακτικών που συγκροτούν αυτές τις σχέσεις. Αντίθετα, στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής, ο υλικός χώρος εμφανίζεται άλλοτε μεν ως αποτέλεσμα, άλλοτε δε ως καθοριστικός παράγοντας αυτών των σχέσεων[...]. Ο κοινωνικός χώρος είναι μια «στιγμή της κοινωνικής αναπαραγωγής» και, με αυτή την έννοια, ο «χώρος καθ' εαυτόν» είναι αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων (σελ. 165-166)

Μια από τις πρώτες συστηματικές προσπάθειες ανάλυσης στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας του χώρου έγινε από το Γάλλο φιλόσοφο Henri Lefebvre¹⁵⁶. Ο Lefebvre διέκρινε μια νέα στρατηγική του σύγχρονου καπιταλισμού, την παραγωγή, κατάληψη και κατανάλωση του χώρου. Η «παραγωγή του χώρου», η οποία θεωρεί ότι προκλήθηκε με την έκρηξη της αστικοποίησης, ήταν το μέσο που κατ' αυτόν επέτρεπε στον καπιταλισμό να διοχετεύει πλεονασματικά κεφάλαια στο δομημένο περιβάλλον με στόχο τη συσσώρευση, ενώ η συλλογική κατανάλωση του αστικού χώρου (κατοικία, πρόνοια, εκπαίδευση, πρόνοια,

¹⁵⁶ Όσα αναφέρουμε για το Lefebvre, πλην κάποιων κριτικών σχολίων μας, βασίζονται στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 331-339.

αναψυχή κλπ.) ήταν το μέσο για την αποκλιμάκωση των κοινωνικών εντάσεων, την ιδεολογική νομιμοποίηση της εκμεταλλευτικής φύσης του καπιταλιστικού συστήματος και συνεπώς το μέσο για την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Μέσω αυτών των διαδικασιών, ο Lefebvre θεωρεί ότι ο καπιταλισμός μπορεί να επιβιώνει παρά τις βαθιές κρίσεις του. Ο Lefebvre θεωρεί ότι η βασική χωρική αντίφαση εντοπίζεται ανάμεσα στον αφηρημένο χώρο, ο οποίος παράγεται από τις καπιταλιστικές διαδικασίες, και στον κοινωνικό χώρο, ο οποίος διαμορφώνεται και μετασχηματίζεται μέσα από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων στις πόλεις. Θεωρεί ότι όπως η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων καθυποτάσσει τον κοινωνικό χαρακτήρα της χρήσης τους, έτσι και ο αφηρημένος χώρος καθυποτάσσει τον κοινωνικό χώρο διασπώντας τον σε επιμέρους χώρους (χώροι της ελίτ, χώροι της διανοήσης, χώροι των μεταναστών, των εργατών, των μειονοτήτων κλπ.). Οι χώροι αυτοί αντανakλούν την οικονομική και κοινωνική ιεραρχία, τους κυρίαρχους και κυριαρχούμενους τομείς της κοινωνίας. Ο αφηρημένος χώρος, κατά τον Lefebvre, είναι ο χώρος της αλλοτρίωσης του ανθρώπου από τις πραγματικές συνθήκες της ύπαρξής του, ενώ ο κοινωνικός χώρος είναι ο πραγματικός χώρος δράσης που διαμορφώνει την καθημερινότητα του ανθρώπου της πόλης και του προσδίδει την ιδιαίτερη ταυτότητά του ως πολίτη. Τρία είναι τα κύρια σημεία στην προσέγγιση του Lefebvre. Πρώτον, η άποψη ότι ο χώρος είναι ένα κοινωνικό προϊόν, δηλαδή ότι παράγεται και καταναλώνεται κοινωνικά, και τα χωρικά φαινόμενα δεν είναι παρά εκφράσεις βαθύτερων κοινωνικών φαινομένων. Δεύτερον, η άποψη ότι ο χώρος δεν είναι ένα παθητικό προϊόν των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων, αλλά ένα ενεργητικό στοιχείο που παίζει βασικό ρόλο στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή των σχέσεων αυτών. Τρίτον, η άποψη ότι η κατανόηση της δυναμικής του σύγχρονου καπιταλισμού παραμένει ελλιπής χωρίς την ενσωμάτωση της χωρικής δυναμικής.

Σύμφωνα με το Γάλλο θεωρητικό, οι αντιφάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού και η αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας δεν εκδηλώνονται μόνο στους τόπους παραγωγής, αλλά και στην πόλη, στους τόπους κατοικίας, πολιτισμού και αναψυχής, οι οποίοι αποτελούν τους χώρους αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού. Ο αστικός χώρος αποτελεί ένα πεδίο αντιθέσεων και συγκρούσεων για το «δικαίωμα στην πόλη», το δικαίωμα των πολιτών στην ιδιοποίηση και κατανάλωση των χώρων και των πόρων της, της κουλτούρας και των τρόπων ζωής της. Άρα, η αμφισβήτηση του καπιταλιστικού συστήματος δεν μπορεί να προέλθει μόνο από τις εργατικές διεκδικήσεις στους χώρους εργασίας, αλλά και από μια νέου τύπου επανάσταση στους χώρους κοινωνικής αναπαραγωγής, στους χώρους των πόλεων. Χρειάζεται δηλαδή μια «επανάσταση της καθημερινότητας», μια «αστεακή επανάσταση» (*revolution urbaine*), μια κατάκτηση του δικαιώματος στην πόλη από τις μεγάλες μάζες

πολιτών, μια επανάσταση στην οργάνωση του αστικού χώρου, στην αστική συνείδηση και στον τρόπο της καθημερινής ζωής.

Παρατηρούμε ότι η αντίληψη του Lefebvre έχει ομοιότητες με το σχήμα των κρίσεων υποκατανάλωσης που σχολιάσαμε στην ενότητα 1.7. Η διαρκής καπιταλιστική κρίση απαιτεί νέους χώρους επένδυσης κεφαλαίων με αποτέλεσμα την «παραγωγή του χώρου» όπως αναφέραμε παραπάνω, κάτι που μοιάζει με το σχήμα των «τρίτων προσώπων» που απορροφούν τα πλεονάζοντα κεφάλαια στις θεωρίες υποκατανάλωσης. Ταυτόχρονα, ο Lefebvre μετατοπίζει το επίκεντρο της ανάλυσής του από τη σφαίρα της παραγωγής στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής, κάτι για το οποίο δέχτηκε κριτική από άλλους μαρξιστές. Πιο συγκεκριμένα, μετατοπίζει την κυρίαρχη αντίθεση του καπιταλισμού, την αντίθεση κεφάλαιο-εργασία, σε αντιθέσεις που υπάρχουν μέσα στον αστικό χώρο, κάτι που προσδίδει στις αναλύσεις του το στοιχείο του χωρικού φετιχισμού. Γι' αυτό, δέχτηκε μια κριτική ότι δίνει υπέρμετρη έμφαση στην αλλαγή της καθημερινότητας. Αυτό, αν και είναι αποτέλεσμα της λανθασμένης ουμανιστικής και ουσιοκρατικής λογικής του περί αλλοτρίωσης του ανθρώπου στον καπιταλισμό, ήταν μια εν μέρει ορθή αντίδραση στον κυρίαρχο οικονομικό μαρξισμό. Παρέμενε όμως εντός του πλαισίου της αστικής ιδεολογίας και αδυνατούσε να υπερβεί τα όρια της και να διαμορφώσει μια ριζικά ανταγωνιστική μαρξιστική θεώρηση¹⁵⁷.

Σε αντίθεση με αυτή τη θεώρηση που υπήρξε πολύ επιδραστική, αλλά και με άλλες αντιλήψεις που υιοθετούν σχήματα για τις κρίσεις που μοιάζουν με το σχήμα των «τρίτων προσώπων» που απορροφούν τα πλεονάζοντα κεφάλαια στις θεωρίες υποκατανάλωσης¹⁵⁸ ή ρέπουν στον ιστορικισμό¹⁵⁹, υιοθετήσαμε την ανάλυση για την αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και την επίδρασή της στο χώρο που παρουσιάστηκε παραπάνω σε αυτή την ενότητα. Δεν υιοθετούμε μια ανάλυση που φετιχοποιεί τα χωρικά φαινόμενα, αλλά επιχειρούμε να εφαρμόσουμε τη θεώρηση για την ανάπτυξη ενός καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού στο χωρικό επίπεδο¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Βλ. και όσα σχολιάσαμε στην ενότητα 2.4 για το αστικό ιδεολογικό δίπολο του οικονομισμού και του ανθρωπισμού στον σοβιετικό μαρξισμό.

¹⁵⁸ Βλ. την ανάλυση του Harvey στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 347-355.

¹⁵⁹ Βλ. την ανάλυση του Gordon στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 342-347.

¹⁶⁰ Αναλύουμε, δηλαδή, το χώρο ως μιας έκφραση της κοινωνικής δομής και ως προς αυτό η οπτική μας είναι κοντά σε αυτή των πρώιμων αναλύσεων του Manuel Castells, βλ. σχετικά στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 339-342.

3.4 Η θετικιστική αντίληψη στα «οικονομικά του χώρου».

«Το κεφάλαιο δεν είναι πράγμα, αλλά κοινωνική σχέση ανάμεσα σε πρόσωπα που πραγματοποιείται με τη μεσολάβηση πραγμάτων[...] Ο Κορ Πηλ πήρε μέσα συντήρησης και παραγωγής αξίας 50000 λιρών από την Αγγλία, και τα μετέφερε στο Swan River της Νέας Ολλανδίας. Ο Κορ Πηλ ήταν τόσο προβλεπτικός, που πήρε μαζί του και 3000 άτομα της εργαζόμενης τάξης[...] Όταν έφτασε όμως στον τόπο του προορισμού του, ο Κορ Πηλ έμεινε χωρίς υπηρέτη να του στρώνει το κρεβάτι ή να του κουβαλάει νερό από το ποτάμι. Τον καημένο τον Κο Πηλ, που όλα τα πρόβλεψε, εκτός από την εξαγωγή των αγγλικών σχέσεων παραγωγής στο Swan River».

Καρλ Μαρξ

Σημειώσαμε ήδη ότι σύμφωνα με το θετικιστικό πρότυπο ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως το αισθητό περιβάλλον των ανθρώπινων υποκειμένων και προσομοιάζει με ένα «κουτί» εντός του οποίου τοποθετούνται τα επί μέρους υλικά στοιχεία της πραγματικότητας. Δεν είναι περίεργο λοιπόν που στα παραδοσιακά νεοκλασικά οικονομικά υποδείγματα δεν υφίσταται επίδραση του χωρικού πλαισίου στα οικονομικά προβλήματα. Σύμφωνα με ένα από τα ρητά αξιώματα των νεοκλασικών υποδειγμάτων του τέλει ανταγωνισμού «δεν υπάρχουν μεταφορικά κόστη ούτε για τους καταναλωτές ούτε για τους παραγωγούς. Ο χώρος, δηλαδή, συμπίεζεται σε ένα σημείο.» (Βαρουφάκης & Θεοχαράκης (2005):100). Όπως σημειώνει και ο Λαμπριανίδης(2001):

Η οικονομική θεωρία αγνοούσε, μέχρι πολύ πρόσφατα, τα προβλήματα που ανέκυπταν από τη χωρική κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας. Μόλις τα τελευταία 30 χρόνια άρχισαν να αναπτύσσονται κλάδοι της οικονομικής επιστήμης που ασχολούνται με το χώρο. Η ανάλυση των οικονομολόγων αναφερόταν κυρίως σ' έναν κόσμο αδιάστατο και στατικό ή όπως αναφέρει ο W. Isard, θεμελιωτής της Περιφερειακής Επιστήμης (Regional Science), «σε μια χώρα θαυμάτων χωρίς διαστάσεις» (wonderland of no dimensions). Υποθέτανε ότι οι οικονομικές δραστηριότητες διαδραματίζονταν «στο κεφάλι μιας καρφίτσας»[...] Οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι θεωρούσαν αυτονόητο ότι οι

οικονομικές δραστηριότητες συμβαίνουν σε «κενό χώρου»[...]Η εισαγωγή της διάστασης του χώρου δημιουργεί προβλήματα στην ανάλυση της γενικής και μερικής οικονομικής ισορροπίας. (σελ. 22)

Η ανάδειξη αυτής της έλλειψης και των ορίων που θέτει αυτή η οπτική οδήγησε σε απόπειρες ενσωμάτωσης της χωρικής διάστασης εντός του πλαισίου που θέτει η νεοκλασική ανάλυση. Τέτοιες θεωρίες για τη χωροθέτηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων αναπτύχθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα¹⁶¹ και διατηρούν το μεθοδολογικό πλαίσιο των νεοκλασικών οικονομικών. Η προσέγγιση της χωρικής διάστασης γίνεται με στενά οικονομικό τρόπο. Επιχειρείται η ποσοτικοποίηση των περιορισμών που αυτή θέτει και ο συνυπολογισμός αυτών στην οριακή ανάλυση για τη μεγιστοποίηση του κέρδους ή την ελαχιστοποίηση του κόστους. Στο πλαίσιο αυτής της επιδίωξης, η *προσέγγιση ελάχιστου κόστους* ήταν η πρώτη θεωρητική απόπειρα ερμηνείας του φαινομένου της χωροθέτησης¹⁶². Το κύριο επιχείρημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι όλες οι επιχειρήσεις αναζητούν εκείνο τον τόπο εγκατάστασης, όπου το συνολικό κόστος της συλλογής πρώτων υλών, της επεξεργασίας τους και της διανομής του τελικού προϊόντος στην αγορά θα είναι το ελάχιστο (Λαμπριανίδης (2001):91-103). Άλλη θεωρητική απόπειρα σε αυτό το πλαίσιο είναι η *προσέγγιση της χωροθετικής αλληλεξάρτησης-περιοχής αγοράς* που αφενός εξέτασε τη χωροθέτηση από την πλευρά της ζήτησης, δηλαδή το πώς η ζήτηση επηρεάζει τον τόπο εγκατάστασης των επιχειρήσεων, και αφετέρου εξέτασε τις συνθήκες εξεύρεσης ισορροπίας στη χωρική κατανομή της αγοράς μεταξύ ανταγωνιστριών επιχειρήσεων κάτω από συνθήκες μη τέλει ανταγωνισμού¹⁶³. Υποστηρίζει ότι, αφού οι αγοραστές είναι διασκορπισμένοι σε όλη την επιφάνεια του γεωγραφικού χώρου, κάθε εργοστάσιο μπορεί να ελέγχει εκείνη την περιοχή μέσα στην οποία πουλά τα προϊόντα του πιο φθηνά από τους ανταγωνιστές του που είναι εγκατεστημένοι σε λιγότερο ευνοϊκές τοποθεσίες (Λαμπριανίδης (2001):103-108). Απόπειρα πιο συνολικής θεωρητικής προσέγγισης είναι η *προσέγγιση της γενικής χωρικής ισορροπίας* που ασχολείται με το πώς γίνεται η κατανομή όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες¹⁶⁴. Αυτή η προσέγγιση επιχειρεί να εφαρμόσει τα υποδείγματα γενικής ισορροπίας στο χώρο (Λαμπριανίδης (2001):108-112). Τέλος, η *προσέγγιση του κύκλου ζωής του προϊόντος* υποστηρίζει ότι υπάρχουν διαφορετικές απαιτήσεις χωροθέτησης για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις ανάλογα με το στάδιο του κύκλου ζωής του προϊόντος το οποίο παράγουν. Έτσι υποστηρίζει ότι οι

¹⁶¹ που κατατάσσονται στην *Κλασική Σχολή* σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που κάνει ο Λαμπριανίδης(2005).

¹⁶² Με το υπόδειγμα του Weber.

¹⁶³ Στο υπόδειγμα Hotelling.

¹⁶⁴ Στο υπόδειγμα Losch.

βιομηχανικές επιχειρήσεις αναπτύσσονται στο νηπιακό στάδιό τους στις μεγάλες πόλεις και αποκεντρώνονται καθώς «ωριμάζουν» και γίνονται πιο τυποποιημένες. Η προσέγγιση αυτή αντί να αναλύει τους βασικούς μηχανισμούς της διαδικασίας χωροθέτησης της βιομηχανίας ανάγει ένα εμπειρικό πρότυπο (τον κύκλο ζωής του προϊόντος) σε νόμο καθολικής ισχύος και σε αιτιακή συνιστώσα (Λαμπριανίδης (2001):112-115).

Οι αδυναμίες αυτών των προσεγγίσεων είναι επί της ουσίας οι αδυναμίες του μεθοδολογικού πλαισίου των νεοκλασικών οικονομικών. Οι προσεγγίσεις αυτές υποθέτουν ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά ακολουθεί απόλυτα τα χαρακτηριστικά του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου (*homo economicus*). Αυτό είναι συνέπεια της αρχής του μεθοδολογικού ατομισμού και γι' αυτό αποδίδεται μια απόλυτη φύση στην ανθρώπινη συμπεριφορά (π.χ. όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν την ελαχιστοποίηση του κόστους τους). Έτσι σχηματίζονται «γενικά» μοντέλα «βέλτιστης» χωροθέτησης έξω από το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού (ανιστορικότητα οικονομικών νόμων). Οι επιδράσεις της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας του κοινωνικού σχηματισμού αντιμετωπίζονται ως εξωγενείς παράγοντες που συχνά λειτουργούν ως παρεκκλίσεις από το «μοντέλο». Έτσι, η συμπεριφορά των επιχειρήσεων θεωρείται πρακτικά ότι συμβαίνει στον σχετικό χώρο¹⁶⁵ και οι επιδράσεις του σχεσιακού χώρου θεωρούνται ως ένα διακριτό σύνολο που «αθροίζεται» με τον ουδέτερο και ανιστορικό πυρήνα του «μοντέλου» στο σχετικό χώρο. Από αυτή τη μηχανιστική άθροιση προκύπτει η σύνθετη πραγματικότητα με τις διαφοροποιήσεις της ανά περίπτωση¹⁶⁶. Το πρόβλημα με αυτή τη διαδικασία αφαίρεσης είναι ότι δεν καταλήγει στην απομόνωση ενός κοινού πυρήνα των πραγματικών χωρικών φαινομένων¹⁶⁷, αλλά θεωρεί ως κοινό πυρήνα κάποια στοιχεία (π.χ. την ανθρώπινη συμπεριφορά) που κατεξοχήν καθορίζονται από την κοινωνική και πολιτική συγκυρία ενός κοινωνικού σχηματισμού και το χωρικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτή εξελίσσεται. Ευνόητο είναι λοιπόν ότι αυτά τα στοιχεία δεν παραμένουν σταθερά, αλλά διαφοροποιούνται ανά περίπτωση. Συνεπάγεται ότι με αυτή την προσέγγιση αγνοούνται οι κοινωνικές σχέσεις και το πώς αυτές εξελίσσονται στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η διαδικασία της χωροθέτησης γίνεται αντιληπτή ως προϊόν ορισμένων μεμονωμένων παραγόντων και είναι μια στατική ανάλυση με μικροοικονομική οπτική. Έτσι δεν επιτυγχάνεται η επαρκής κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών που βρίσκονται πίσω από

¹⁶⁵ Από τη στιγμή που γίνεται απόπειρα ενσωμάτωσης των επιδράσεων της χωρικής διάστασης στα νεοκλασικά υποδείγματα, ενώ πριν η θεώρηση αφορά στον απόλυτο χώρο μόνο.

¹⁶⁶ Και οι οποίες γενικά θεωρούνται *παρεκκλίσεις* από το ορθό μοντέλο. Έτσι λοιπόν αν υπάρχει ασυμφωνία του μοντέλου με τα πραγματικά δεδομένα, δε φταίει το μοντέλο, αλλά οι εξωγενείς της πραγματικότητας που επιδρώντας στη λειτουργία του παραμορφώνουν την ισχύ του!

¹⁶⁷ Όπως π.χ. το ότι εξελίσσονται σε κοινωνικούς σχηματισμούς υπό την ηγεμονία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

τη χωρική κατανομή της βιομηχανίας. Αυτό οφείλεται στις αδυναμίες του τρόπου που γίνεται η αφαίρεση που αναφέραμε παραπάνω.

Απότοκο αυτής της προσέγγισης είναι η παραδοχή ότι τα πάντα ποσοτικοποιούνται. Από τη στιγμή που «τα πάντα» είναι ένα μετρήσιμο σύνολο παραμέτρων (κόστη, σχετικές τιμές, αποστάσεις κλπ.) και οι μη μετρήσιμες κοινωνικές σχέσεις έχουν παραμεριστεί στο «μαύρο κουτί» των εξωγενών παραμέτρων που επιδρούν στο μοντέλο, τότε η διαδικασία της ποσοτικοποίησης μοιάζει απόλυτα εφικτή. Αυτό οδηγεί σε αποφάνσεις όπως αυτή του Karlson που αναφέρει ο Κουτσόπουλος(2005):

«...το αν μπορούμε να μετρήσουμε κάτι εξαρτάται όχι από αυτό, αλλά από το πώς το αντιμετωπίζουμε, από τη γνώση μας γι' αυτό και πάνω από όλα από την ικανότητα και την ευφυΐα μας...πιστεύω ότι ο Negel έχει δίκιο όταν λέει για τη μέτρηση, από μια ευρύτερη σκοπιά, ότι «είναι η οριοθέτηση και στερέωση των ιδεών μας για τα πράγματα»...Αναφέροντας λοιπόν ότι κάτι είναι ανεπίδεκτο μέτρησης είναι σα να λέμε ότι γνωρίζουμε γι' αυτό τόσα, ώστε οι ιδέες μας πρέπει να παραμένουν αναπόφευκτα ακαθόριστες».(σελ. 106)

, και αυτή των Wooldridge και East που αναφέρεται στο ίδιο: «Στη γεωγραφία μπορούμε να θεωρήσουμε σαν αξίωμα ότι ό,τι δεν μπορεί να χαρτογραφηθεί δεν μπορεί να περιγραφεί και να αναλυθεί». Έτσι, αυτή η προσέγγιση θεωρεί από θέση αρχής ότι τα πάντα μπορούν να μετρηθούν και υιοθετεί έναν ακατάσχετο μαθηματικό φορμαλισμό για να το επιτύχει. Γι' αυτό, το μοναδικό χαρακτηριστικό του χώρου για αυτή την προσέγγιση είναι η απόσταση και η χρήση του φυσικού χώρου (γης), ενώ παραβλέπονται οι οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές κ.ά. διαφοροποιήσεις των επί μέρους περιοχών όπως είπαμε και παραπάνω. Άρα ο χώρος γίνεται αντιληπτός απλώς ως πρόβλημα μεταφοράς/μετακινήσεων στο σχετικό χώρο και χρήσεων γης στον απόλυτο χώρο (Λαμπριανίδης,2001). Κατά συνέπεια, αυτή η θεώρηση αποτυγχάνει να αντιληφθεί τη σχεσιακή φύση του χώρου, δηλαδή ότι ο κοινωνικός χώρος παράγεται κοινωνικά και ταυτόχρονα είναι καθοριστικός παράγοντας των κοινωνικών φαινομένων.

3.5 Αναζητώντας «αντίδοτο» στα όρια του θετικισμού.

*Να φωνάζεις δυνατότερα ενάντια
στα ελαττώματα που νιώθεις ότι έχεις.*

Ιβάν Τουργκένιεφ

Η αδυναμία της θετικιστικής προσέγγισης να συμπεριλάβει στο οπτικό πεδίο της ανάλυσής της τις κοινωνικές σχέσεις και η αναντιστοιχία με τα πραγματικά δεδομένα ώθησε την αναζήτηση εναλλακτικών προσεγγίσεων. Η ηγεμονία όμως του μεθοδολογικού πλαισίου του θετικισμού στις κοινωνικές και τις χωρικές επιστήμες περιόρισε πολλές από αυτές τις προσεγγίσεις εντός των ορίων αυτού του πλαισίου. Είπαμε παραπάνω ότι οι επιδράσεις της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας ενός κοινωνικού σχηματισμού αντιμετωπίζονται ως εξωγενείς παράγοντες που συχνά λειτουργούν ως παρεκκλίσεις από το «μοντέλο». Επίσης, ότι η συμπεριφορά των επιχειρήσεων θεωρείται πρακτικά ότι συμβαίνει στο σχετικό χώρο και οι επιδράσεις του σχεσιακού χώρου θεωρούνται ως ένα διακριτό σύνολο που «αθροίζεται» με τον ουδέτερο και ανιστορικό πυρήνα του «μοντέλου» στο σχετικό χώρο. Έτσι, η απεικόνιση της πραγματικότητας προκύπτει ως αυτή η μηχανιστική άθροιση. Πολλές απόπειρες εναλλακτικών προσεγγίσεων δεν αμφισβητούν αυτή τη θεμελιακή μεθοδολογική διάκριση της θετικιστικής αντίληψης. Το μόνο που επιχειρούν είναι η «εμβάθυνση» στη μελέτη αυτού που πρακτικά θεωρείται ως «μαύρο κουτί» στη νεοκλασική ανάλυση, δηλαδή η εκάστοτε συγκεκριμένη κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα. Αντιμετωπίζουν δηλαδή εν πολλοίς τα οικονομικά φαινόμενα ως τεχνικά και εξετάζουν την αθροιστική συμβολή¹⁶⁸ των στοιχείων της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας σε αυτά.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων προσεγγίσεων είναι η αποκαλούμενη *Θεσμική Οικονομική* και η συναφής *Οικονομική Κοινωνιολογία*. Αυτές οι προσεγγίσεις εστιάζουν στη μελέτη των «θεσμών» της κοινωνίας και της σχέσης τους με τα οικονομικά φαινόμενα¹⁶⁹. Όπως αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο, η οπτική των κλασικών οικονομολόγων και του Μαρξ εξετάζει συνολικά το καθεστώς συσσώρευσης και διανομής μιας κοινωνίας σε αντίθεση με την οπτική των νεοκλασικών που εξετάζει τη βέλτιστη χρήση συγκεκριμένων σπάνιων πόρων. Ακριβώς γι' αυτό, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, δημιουργείται το κενό όσον αφορά στη μελέτη των κοινωνικών σχέσεων στη νεοκλασική ανάλυση. Οι προσεγγίσεις της *Θεσμικής*

¹⁶⁸ Την οποία μάλιστα συχνά θεωρούν «διαλεκτική» προσέγγιση...

¹⁶⁹ Βλ. και το απόσπασμα κάτω από το τίτλο της παρούσας ενότητας.

Οικονομικής και της Οικονομικής Κοινωνιολογίας αντί να αντιμετωπίσουν αυτό το μεθοδολογικό έλλειμμα, απλώς λειτουργούν «συμπληρωματικά» στα νεοκλασικά οικονομικά στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου «επιστημονικού καταμερισμού εργασίας» όπου τα οικονομικά και τα κοινωνικά φαινόμενα χωρίζονται ως διακριτά γνωστικά αντικείμενα¹⁷⁰. Όπως ομολογεί εύγλωττα ο (καθηγητής Οικονομικής Κοινωνιολογίας) Τριτζίλια(2004):

Τα Οικονομικά και η Οικονομική Κοινωνιολογία-η μελέτη των αγορών και των θεσμών αντίστοιχα-ήταν αδιαχώριστα στο έργο των κλασικών οικονομολόγων, ειδικά στο έργο του Άνταμ Σμιθ. Με αυτό το δεδομένο τέθηκε στο κέντρο της έρευνας το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης. Η αύξουσα αποδοχή της νεοκλασικής οικονομικής επιστήμης, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στάθηκε η αφορμή για να διαχωριστούν τα Οικονομικά από τη μελέτη των θεσμών και της ανάπτυξης. Το κενό που δημιουργήθηκε το κάλυψε, επίσης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Οικονομική Κοινωνιολογία.(σελ. 16)

Και σε άλλο σημείο επιβεβαιώνει το ότι ισχύει και για αυτή την «εναλλακτική» οπτική η αντιμετώπιση των οικονομικών φαινομένων ως τεχνικών. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τριτζίλια(2004):

Ο Σουμπέτερ (1954) ανέθετε στην Οικονομική Κοινωνιολογία το έργο να εξηγήσει γιατί οι άνθρωποι «συμπεριφέρθηκαν με τον συγκεκριμένο τρόπο»[...] και διευκρίνιζε ότι οι πράξεις πρέπει να συσχετίζονται με τους θεσμούς που επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά, όπως το κράτος, η ατομική ιδιοκτησία και τα συμβόλαια. Για λογαριασμό τους, τα Οικονομικά ασχολούνται με ερωτήματα του είδους «πώς συμπεριφέρονται τα άτομα κάθε στιγμή και ποιές είναι οι οικονομικές επιπτώσεις»[...]Η διάκριση αυτή είναι χρήσιμη για να αποσαφηνιστούν οι ερευνητικές προοπτικές των δύο επιστημών...(σελ. 28)

Μια άλλη εναλλακτική προσέγγιση είναι η *μπιχεβιοραλιστική*, που ερμηνεύει τα φαινόμενα με βάση την ανθρώπινη συμπεριφορά των εμπλεκομένων. Η μπιχεβιοραλιστική προσέγγιση στη χωροθέτηση της βιομηχανίας εξετάζει τη διαδικασία χωροθέτησης μέσα από τη συμπεριφορά των ανθρώπων που λαμβάνουν τις αποφάσεις. Επιδιώκει να περιγράψει τις

¹⁷⁰ Όπως κατά παρόμοιο τρόπο διαχωρίστηκαν τα «ιστορικά» από τα «κοινωνικά» φαινόμενα και έγινε η διάκριση της Κοινωνιολογίας από την Ιστορία. Κάτι που ο Νίκος Πουλιαντζής δεν παρέλειψε να σχολιάσει, όταν κλήθηκε να διδάξει στο Πάντειο ως επισκέπτης καθηγητής, λέγοντας ότι η Κοινωνιολογία δεν είναι παρά η αφαίρεση της ταξικής πάλης από το πεδίο των κοινωνικών επιστημών και η εξέτασή της στο περιχαρακωμένο πλαίσιο μιας ξεχωριστής «επιστήμης».

σχέσεις που υφίστανται μεταξύ εξωτερικών ερεθισμάτων και προτύπων συμπεριφοράς και να κατασκευάσει έτσι μοντέλα ανακαλύπτοντας κοινούς παράγοντες στη συμπεριφορά των επιχειρήσεων. Γι' αυτό, η προσέγγιση αυτή ξεκινά από την εμπειρική μελέτη μιας πληθώρας περιπτώσεων και επιχειρεί κατόπιν να κάνει κάποιες γενικεύσεις που σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις παίρνουν και τη μορφή μοντέλων συμπεριφοράς των ατόμων. Οι συγγραφείς που εντάσσονται σε αυτή την προσέγγιση υποστηρίζουν ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων μπορεί να τυποποιηθεί σε λίγα ή ακόμα και σε ένα ή δύο μοντέλα και ότι για να επιτευχθεί αυτό πρέπει να γίνει ένα πλήθος εμπειρικών παρατηρήσεων (Λαμπριανίδης (2001):118-125). Αυτή η κραυγαλέα εμπειριστική προσέγγιση είναι εξόχως προβληματική για λόγους που έχουν ήδη εκτεθεί παραπάνω. Σημειώνουμε ότι η μεθοδολογία της καταλήγει σε ένα φαύλο κύκλο αέναης εμπειρικής έρευνας, αφού μετά από πληθώρα ερευνών σε αυτή την κατεύθυνση, το συμπέρασμα που προκύπτει είναι απλώς ότι η διαδικασία της λήψης της απόφασης για τη χωροθέτηση είναι πολύπλοκη και μοναδική για κάθε επιχείρηση, άρα χρειάζονται περισσότερες εμπειρικές μελέτες για να επιχειρήσουμε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα!

3.6 Η χωροθέτηση ως κοινωνική διαδικασία¹⁷¹.

Πρέπει να ξαναβρούμε τις ζωντανές συνθήκες των πράξεών μας και τότε θα τις εκφράσουν τα σπίτια και οι πόλεις μας.

Le Corbusier

Η χρήση του διαφορετικού μεθοδολογικού πλαισίου της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας και του ιστορικού υλισμού οδήγησε στη συγκρότηση ριζικά διαφορετικών χωρικών θεωρήσεων από αυτές που εκτέθηκαν παραπάνω¹⁷². Οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν ότι το φαινόμενο της χωροθέτησης, και γενικότερα τα χωρικά φαινόμενα, καθορίζονται από το συγκεκριμένο πλέγμα των υλικών παραγωγικών προτεραιοτήτων που συνιστούν την κοινωνική πραγματικότητα όπως συμβαίνει στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού όπως είπαμε και στην ενότητα 3.3. Θεωρούν ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι μια δυναμική διαδικασία που εξελίσσεται σε συγκεκριμένη μορφή κοινωνικής οργάνωσης, άρα διαφορετικές κοινωνίες έχουν διαφορετικές οικονομικές διαδικασίες. Η αντίληψη αυτή εισάγει

¹⁷¹ Η ενότητα αυτή βασίστηκε κυρίως στο αντίστοιχο κομμάτι που αναφέρει ο Λαμπριανίδης(2001):σελ. 125-159.

¹⁷² Και οι οποίες, κατά το Λαμπριανίδη, σχηματικά κατατάσσονται στη Σχολή της Πολιτικής Οικονομίας εντός του πεδίου της Οικονομικής Γεωγραφίας.

στο πεδίο της ανάλυσής της τις έννοιες των κοινωνικών σχέσεων, των κοινωνικών αντιθέσεων και της ταξικής πάλης. Προσδίδει, συνεπώς, ένα κοινωνικό περιεχόμενο στο φαινόμενο της διαδικασίας χωροθέτησης. Τρεις είναι οι βασικές αρχές που χαρακτηρίζουν αυτή την αντίληψη όσον αφορά στις κοινωνικές σχέσεις. Πρώτον, η μελέτη των κοινωνικών σχέσεων απαιτεί η κοινωνική πραγματικότητα να ειδωθεί ως σύνολο (δομή). Δεύτερον, οι σχέσεις είναι εγγενώς δυναμικού χαρακτήρα, δηλαδή είναι επιρρεπείς σε αλλαγή. Τέλος, οι κοινωνικές σχέσεις μπορούν να κατανοηθούν μόνο στο ιστορικό τους πλαίσιο. Αυτά τα στοιχεία διαφοροποιούν την ανάλυση με αυτή τη μέθοδο από τη νεοκλασική ανάλυση που δέχεται τις σχέσεις μεταξύ των στοιχείων της πραγματικότητας μόνο εφόσον αυτές μπορούν να μετρηθούν και εξετάζει στατικά την κοινωνική πραγματικότητα, θεωρώντας ότι κάθε αλλαγή πρακτικά εξελίσσεται πολύ αργά. Υπάρχουν διάφορες τοποθετήσεις στο εσωτερικό αυτής της προσέγγισης που δίνουν έμφαση σε διαφορετικές παραμέτρους που επιδρούν στη συσσώρευση.

Οι προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στην αναδιάρθρωση του κεφαλαίου υποστηρίζουν ότι οι αλλαγές στη διαδικασία παραγωγής και οι οργανωτικές αλλαγές, όπως το άνοιγμα και το κλείσιμο εταιρειών και οι συγχωνεύσεις, δημιουργούν νέες ανάγκες χωροθέτησης και συνεπώς αλλάζουν τη διάρθρωση της βιομηχανίας στο χώρο. Υποστηρίζουν ότι η παραγωγή καθορίζει τη δομή του γεωγραφικού χώρου και ότι το περιφερειακό πρόβλημα συνδέεται με τη χωρική οργάνωση των μέσων παραγωγής, της εργατικής δύναμης και των ειδών κατανάλωσης. Η άνιση χωρική κατανομή της βιομηχανίας ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της διαδικασίας συσσώρευσης που οδηγεί σε μια συνεχή αναδιάρθρωση του παραγωγικού κεφαλαίου. Η αναδιάρθρωση αυτή ελαττώνει το σχετικό ποσοστό του σταθερού κεφαλαίου και έτσι αυξάνει το ποσοστό κέρδους (μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στους βιομηχανικούς κλάδους που παράγουν είδη κατανάλωσης, άρα μειώνοντας το κόστος αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης¹⁷³) και μειώνει το χρόνο ανακύκλωσης και το κόστος λειτουργίας του κεφαλαίου. Αυτή η διαδικασία οδηγεί στην εκκαθάριση των αδύναμων κεφαλαίων με το κλείσιμο των εταιρειών που αδυνατούν να αυξήσουν το ποσοστό απόσπασης υπεραξίας από το εργατικό δυναμικό τους, άρα και να αυξήσουν τα κέρδη τους. Ταυτόχρονα, οδηγεί στον εξορθολογισμό και τον εκσυγχρονισμό των κεφαλαίων και των εταιρειών που ανταποκρίνονται στις προκλήσεις της οικονομικής συγκυρίας αυξάνοντας τα κέρδη τους. Και οι δύο περιπτώσεις οδηγούν σε συνεχή αναπαραγωγή της χωρικής ανισότητας. Η διαδικασία αναδιάρθρωσης μέσα στις μεγάλες εταιρείες οδηγεί σε διαχωρισμό των διαφορετικών σταδίων παραγωγής και αξιοποίησης (π.χ. σε διαδικασία

¹⁷³ Βλ. τη σχετική ανάλυση της ενότητας 1.7 στο κεφάλαιο 1.

προγραμματισμού, συντονισμού, διοίκησης, έρευνας και σχεδιασμού των προϊόντων). Αυτή η αναδιάρθρωση έχει συνέπειες για την κατανομή των κοινωνικών δραστηριοτήτων στο χώρο. Υποστηρίζεται ότι η άνιση ανάπτυξη του κοινωνικού χώρου είναι το αποτέλεσμα της επενδυτικής απάντησης του κεφαλαίου σε θέματα όπως οι υπάρχουσες οικονομικές συνθήκες εγχώρια και διεθνώς, ο ρόλος του κράτους και οι υπάρχουσες χωρικές διαφορές. Σε κάθε στάδιο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού αντιστοιχεί μια ξεχωριστή μορφή χωρικής διαφοροποίησης. Όπως αναφέρει ο Κομνηνός(1985):

«...κάθε περίοδος καπιταλιστικής κρίσης-αναδιάρθρωσης-ανάπτυξης συνοδεύεται από μια συγκεκριμένη χωρική διάταξη και μια ορισμένη έκφραση των χωρικών ανισοτήτων και προβλημάτων. Μ' αυτή την έννοια η χωρικότητα και τα χωρικά προβλήματα ανάγονται στην ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού, στα χαρακτηριστικά δηλ. της χρονικής και διαρθρωτικής του εξέλιξης.»

Ο ίδιος διακρίνει 4 περιόδους στον καπιταλισμό έως τη δεκαετία του '80, την περίοδο της εδραίωσης του ανταγωνιστικού βιομηχανικού καπιταλισμού όπου «η κύρια μορφή άνισης ανάπτυξης ήταν περιφερειακή, βασιζόμενη στη γεωγραφική παράθεση της βιομηχανίας και της γεωργίας μέσα στις κύριες καπιταλιστικές χώρες»(Κομνηνός (1985)), την εποχή του ιμπεριαλισμού όπου «η άνιση ανάπτυξη εκφράζεται με μια νέα χωρική διάταξη που διαμορφώνεται από τη διεθνή παράθεση των αναπτυσσόμενων ιμπεριαλιστικών κρατών και των υπανάπτυκτων αποικιακών ή ημιαποικιακών χωρών»(Κομνηνός (1985)). Η περιφερειακή υπανάπτυξη μέσα στις χώρες του κέντρου δεν εξαφανίζεται αλλά σαν πηγή παραγωγής υπερκερδών υποβαθμίζεται καθώς οι εθνικές αγορές των αναπτυσσόμενων χωρών ομογενοποιούνται. Παράλληλα όμως μια νέα περιφερειοποίηση εμφανίζεται, οι περιφέρειες που περιέχουν τις κύριες ιμπεριαλιστικές πρωτεύουσες και τα κύρια κέντρα μονοπωλιακού ελέγχου αναπτύσσονται πολύ πιο γρήγορα από τις περιφέρειες που είχαν μέχρι τότε το ίδιο επίπεδο ανάπτυξης. Έτσι στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων χωρών η κύρια εστία χωρικής αναδιάρθρωσης δεν ήταν η περιφερειακή διαίρεση εργασίας αλλά η συγκέντρωση σε αστική κλίμακα. Κατόπιν, ακολουθεί μια νέα φάση κρίσης και αναδιάρθρωσης από το 1920 έως και την περίοδο ανάκαμψης μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οπότε «η κύρια μορφή ανισότητας που δημιουργεί υπερκέρδη δεν είναι γεωγραφική αλλά τομεακή. Η ανάπτυξη ορισμένων κλάδων και η υποβάθμιση άλλων, πάνω σε μια διαφοροποιημένη ταχύτητα τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, γίνεται η κύρια διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου»

(Κομνηνός (1985)). Τέλος, ακολουθεί η τέταρτη φάση κρίσης και αναδιάρθρωσης, από τα τέλη του '60 έως τις μέρες μας που όπως αναφέρει ο Κομνηνός(1985):

«...χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, την πιο εμφανή διεθνοποίηση του, την επιταχυνόμενη αναδιάρθρωση των βιομηχανικών κλάδων που στήριξαν τη μεταπολεμική ανάπτυξη (αυτοκίνητα, χάλυβας, κατασκευές, διαρκή καταναλωτικά προϊόντα), τη συνολική μείωση της μεταποιητικής απασχόλησης στις βιομηχανικές χώρες, τον εντονότερο κατακερματισμό των αγορών εργατικής δύναμης, την ύφεση των παλιών βιομηχανικών κέντρων και την ανάπτυξη νέων, την αυξανόμενη δημοσιονομική κρίση και τον περιορισμό των δαπανών για κοινωνικές εξυπηρετήσεις. Οι νέες αυτές τάσεις διαμορφώνουν όχι μόνο μια νέα τομεακή διάταξη αλλά και μια νέα χωρική».

Άλλες προσεγγίσεις στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης δίνουν έμφαση στη σημασία του εργατικού δυναμικού και υποστηρίζουν ότι η χωροθέτηση συνδέεται άμεσα με την εργατική δύναμη που απασχολεί. Τονίζεται η σημασία της αντίστασης των εργατών ως δύναμης που προκαλεί υποχρεωτικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και ότι οι προϋποθέσεις και οι ανάγκες των βιομηχανιών για χωροθέτηση μεταβάλλονται ανάλογα με τις αλλαγές στη διαδικασία εργασίας που χρησιμοποιούν. Έτσι, η αποκεντρωμένη χωροθέτηση θεωρείται ότι απαντά σε τέτοια φαινόμενα. Όπως αναφέρει η Στογιαννίδου(1985):

Η αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής προϋποθέτει βασικά την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης ως ειδικευμένης εργασιακής δύναμης, [...]Εκτός από την ανάπτυξη της σχολικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, το αστικό περιβάλλον υποβοηθά την απαίτηση μιας «κοινωνικής εκπαίδευσης», που σχετίζεται με τις έννοιες της τάξης, της μεθόδου, της ομαλότητας, της πειθαρχίας κλπ. και η οποία ορίζει σε σημαντικό βαθμό τις δυνατότητες υπερεκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης. Η εκμάθηση αυτών των «κοινωνικών γνώσεων», περνά και μέσα από τις πρακτικές που αναπτύσσονται στη ζωή μέσα στην πόλη (κυκλοφορίας, οικιακές, αλλά και αθλητικές, πολιτισμικές κλπ.), πρακτικές που δεν μπορούν να αναλυθούν με όρους απλής αναπαραγωγής, καθώς διαδίδουν συγχρόνως ένα σύνολο κοινωνικών αξιών[...] το αστικό περιβάλλον συμμετέχει μεν στη συγκρότηση του συλλογικού εργαζόμενου ως μιας ιδιαίτερα πολύπλοκης

κοινωνικής μηχανής, παράλληλα όμως δημιουργεί ορισμένες προϋποθέσεις για τη σχετική αυτονόμηση του συλλογικού εργαζόμενου απέναντι στις πρακτικές της παραγωγής. Έχει αποδειχθεί ότι ο βαθμός οργάνωσης και η «κοινωνική ειδίκευση» των εργαζομένων δεν αποτελούν αντιστρόφως ανάλογα κοινωνικά χαρακτηριστικά.[...]η διεκδίκηση συνεχώς ανερχόμενων επαγγελματικών και κοινωνικών πλεονεκτημάτων (επαγγελματική σταθερότητα και εξέλιξη, διεύρυνση των κρατικών κοινωνικών πολιτικών κλπ.) συγκρούεται με τις περισσότερο μακροπρόθεσμες απαιτήσεις της διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης. Μπορούμε να πούμε ότι η αστική συγκέντρωση και οι δυνατότητες που παρέχει για τη συνεχή διεύρυνση της κοινωνικοποίησης των συνθηκών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, παύουν να λειτουργούν σαν πλεονέκτημα για το κεφάλαιο, από τη στιγμή που συντελούν σε μια κοινωνική υπερεξειδίκευση της εργασιακής δύναμης.

Άλλες προσεγγίσεις στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης εστιάζουν σε άλλες παραμέτρους (περιφερειακά βιομηχανικά συμπλέγματα, νέα γεωγραφία της βιομηχανικής παραγωγής κ.ά.). Σύμφωνα με το Λαμπριανίδη(2001), πολλές εκδοχές αυτής της προσέγγισης υπερτονίζουν τη σημασία της οικονομίας που θεωρείται κυρίαρχη σε *τελική ανάλυση* και συνεπώς πέφτουν σε κάποιο είδος οικονομισμού. Οι «νόμοι» της οικονομίας¹⁷⁴ εξετάζονται υπερσυγκυριακά και μια ορθότερη προσέγγιση απαιτεί τη συνολική ανάλυση της συγκεκριμένης πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής συγκυρίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού¹⁷⁵. Ο Λαμπριανίδης θεωρεί ότι υπερτονίζουν τη σημασία των δομών και τα ανθρώπινα υποκείμενα λείπουν από αυτές τις μελέτες. Αν και δεν έχουμε υπόψη το σύνολο ή έστω ένα επαρκές μέρος των συγκεκριμένων θεωριών είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με αυτή την κριτική, αφού ο σκοπός μιας τέτοιας μελέτης πρέπει να είναι, κατά τη γνώμη μας, η ανίχνευση τάσεων σχετικά με το φαινόμενο της χωροθέτησης συνολικά σε μια περιοχή και όχι η μελέτη της επιλογής χωροθέτησης μεμονωμένων επιχειρήσεων. Σε αυτή τη «μάκρο» ανάλυση το κύριο είναι η «αθροιστική» συνολική αντίδραση των φορέων στα δεδομένα της συγκυρίας που λίγο επηρεάζεται από μεμονωμένα χαρακτηριστικά των επί μέρους φορέων. Τέλος, γίνεται η κριτική ότι κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις καταλήγουν σε μονοαιτιακές ερμηνείες της διαδικασίας χωροθέτησης.

¹⁷⁴ Όπως ο «νόμος» της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Για το λάθος της αντίληψης περί απόλυτης ισχύος του βλ. και τη σχετική συζήτηση που έγινε στην ενότητα 1.7 της παρούσας εργασίας (σελ. 26-27).

¹⁷⁵ Βλ. και τη σχετική κριτική στον οικονομισμό του «ορθόδοξου» μαρξισμού που αναπτύχθηκε στην ενότητα 2.4 της παρούσας εργασίας.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, η εναλλακτική μέθοδος ανάλυσης της διαδικασίας της χωροθέτησης, αντιλαμβάνεται το φαινόμενο ως μια *κοινωνική διαδικασία*, δηλαδή προϊόν μιας ποικιλίας παραγόντων που σχετίζονται με τις οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές και πολιτιστικές συνθήκες εντός του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Η ιστορικότητα κάθε κοινωνικού σχηματισμού και η ιδιαίτερη έκβαση της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του επιβάλλει τη *συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης* που κυριαρχεί στο εσωτερικό του. Η αφηρημένη θεώρηση βάσει των δομικών χαρακτηριστικών του κυρίαρχου (καπιταλιστικού) τρόπου παραγωγής δεν επαρκεί για την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων. Αντιστρόφως αντίστοιχα, η αυθαίρετη γενίκευση από περιορισμένο πλήθος εμπειρικών ερευνών είναι επισφαλής στο βαθμό που δε γίνεται εύκολα αντιληπτή η διάκριση των στοιχείων που αποτελούν εξωτερικό καθορισμό (από τα δεδομένα της εγχώριας συγκυρίας) από τους εσωτερικούς καθορισμούς που προκύπτουν ως απότοκο των γενικών τάσεων της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Αυτή η συγκεκριμένη ανάλυση μπορεί να μας παρέχει στοιχεία για τον ιδιαίτερο τρόπο που η διαδικασία της χωροθέτησης της βιομηχανίας εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού συμβάλλει στην ευρύτερη διαδικασία της αναδιάρθρωσης με σκοπό το ξεπέρασμα της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Η μελέτη της αντίστοιχης διαδικασίας εντός αρκετών κοινωνικών σχηματισμών μπορεί να οδηγήσει στην εξαγωγή γενικότερων συμπερασμάτων για τη λειτουργία της διαδικασίας της χωροθέτησης στις σύγχρονες καπιταλιστικές χώρες.

3.7 Κρίση & χωρική αναδιάρθρωση της βιομηχανίας.

*Ο δρόμος της υπερβολής
οδηγεί στο παλάτι της σοφίας*

William Blake

Με βάση την προσέγγιση που παρουσιάσαμε στην προηγούμενη ενότητα θα επιχειρήσουμε την προσέγγιση της σύγχρονης διαδικασίας χωροθέτησης. Στη σύγχρονη συγκυρία εμφανίζεται έντονα το φαινόμενο της *αποκεντρωμένης χωροθέτησης*, δηλαδή της χωροθέτησης των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων έξω από τον αστικό ιστό. Η εύκολη εμπειρική παρατήρηση κάνει το φαινόμενο αντιληπτό από τους ερευνητές όλων των προσεγγίσεων που εκτέθηκαν. Οι αντιφάσεις του μεθοδολογικού πλαισίου κάθε προσέγγισης όμως θέτουν αντίστοιχα όρια στην ερμηνεία του. Έτσι, για κάποιες εμπειριστικές προσεγγίσεις το φαινόμενο αντιμετωπίζεται ως αντιστροφή της τάσης συγκέντρωσης και

συγκεντροποίησης του κεφαλαίου που προβλέπει η μαρξιστική θεωρία. Τέτοιου τύπου τοποθετήσεις έχουν προ πολλού αναγγείλει «το τέλος της εργασίας» επειδή με την αυτοματοποίηση της παραγωγής οδηγούμαστε στην υποκατάσταση της εργασίας από το κεφάλαιο, αδυνατώντας αφενός να κατανοήσουν ότι αυτή η διαδικασία έχει όρια και συντελεί στην όξυνση της οικονομικής κρίσης και αφετέρου ότι το κεφάλαιο περιέχει ενσωματωμένη εργασία.

Σύμφωνα με την οπτική που υιοθετούμε και εκθέσαμε στην προηγούμενη ενότητα, η τάση αυτή σχετίζεται με πολλούς παράγοντες. Στην ενότητα 1.7 της παρούσας εργασίας απαριθμήσαμε τους παράγοντες που σύμφωνα με το Μάρξ κάνουν οικονομία στη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου και άρα τείνουν στη μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, συντελώντας έτσι στην υπέρβαση των κρισιακών φαινομένων¹⁷⁶. Θυμίζουμε ότι αναφέραμε τους εξής: τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής και τη μαζική χρησιμοποίησή τους, την κοινωνικά συνδυασμένη εργασία (συγκέντρωση και συνεργασία των άμεσων παραγωγών), την οικονομία στους όρους εργασίας σε βάρος των εργαζομένων, την ανακύκλωση των απορριμμάτων της παραγωγής, την αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής και την τεχνική τελειοποίησή τους, την πρόοδο στον τομέα των φυσικών επιστημών και της εφαρμογής τους, την οικονομία που προκύπτει από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη, την οικονομία που προκύπτει από την εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη και τις γνώσεις του. Είπαμε επίσης ότι η επιχειρούμενη σήμερα αναδιάρθρωση της παραγωγής με την εισαγωγή στην παραγωγική διαδικασία των εφαρμογών της μικροηλεκτρονικής και των ηλεκτρονικών υπολογιστών δεν έχει μόνο ως στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και την πραγματοποίηση μιας σημαντικής οικονομίας στη χρήση των μέσων παραγωγής. Η ανάλυση της κρίσης υπερσυσώρευσης, λοιπόν, και ιδιαίτερα της εξοικονόμησης κεφαλαίου, προσφέρει μια θεωρητική βάση όχι μόνο για την ερμηνεία της σύγχρονης αυτοματοποίησης της παραγωγής, αλλά και για μια σειρά φαινομένων της αναδιάρθρωσης, όπως η αναγκαιότητα δημιουργίας οικονομιών κλίμακας, η ανάγκη για τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες κ.ά. Σημειώσαμε, τέλος, ότι με βάση τη θεωρία για την κρίση υπερσυσώρευσης οι όροι για την έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του είναι (τουλάχιστον) οι εξής: η μαζική εκκαθάριση μη επαρκώς αξιοποιημένου κεφαλαίου με την παύση λειτουργίας, η άνοδος της χρόνιας και μαζικής ανεργίας, η ανασύνθεση της εταιρικής διάρθρωσης του κεφαλαίου με συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, η μετατροπή των όρων πώλησης και

¹⁷⁶ Βλ. σχετικά στις ενότητες 1.7-1.8 της παρούσας εργασίας και πιο αναλυτικά στα Ιωακείμογλου (2000):σελ. 30-62, Μηλιός, Δημούλης και Οικονομάκης (2005):σελ. 219-307 και Μηλιός (1997-α):σελ. 135-208.

κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης, η ανάπτυξη του καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας με την εκμετάλλευση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (γυναίκες, μετανάστες, νέοι), η μείωση του κόστους των μηχανικών συστημάτων παραγωγής, των πρώτων υλών και της ενέργειας, η μαζική εισαγωγή καινοτομικών τεχνολογιών που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από όσο αυξάνουν την ένταση του κεφαλαίου, η εγκατάσταση ριζικών αλλαγών στην οργάνωση εργασίας και η επιτάχυνση της περιστροφής κεφαλαίου. Αυτοί οι όροι συγκροτούν τις δύο διαδικασίες που, όπως αναφέραμε, συμβάλλουν στην έξοδο του καπιταλισμού από την κρίση του. Μια διαδικασία αναδιανομής του εισοδήματος εις βάρος της εργασίας και μια διαδικασία τεχνικής και οργανωτικής ανασυγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας.

Η διαδικασία της χωροθέτησης, λοιπόν, σύμφωνα με αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο, σχετίζεται με τους παραπάνω όρους για την έξοδο από την κρίση υπερσυσσώρευσης. Πιο συγκεκριμένα, *η χωροθέτηση αποτελεί τη χωρική έκφραση της αναδιάρθρωτικής διαδικασίας που επιχειρεί την υπέρβαση της κρισιακής κατάστασης*. Η εκκαθάριση των πιο αδύναμων κεφαλαίων γίνεται με την παύση της λειτουργίας των αντίστοιχων επιχειρήσεων. Αυτή η τάση αναφέρεται ρητά ως «τάση εκσυγχρονισμού ή/και αποκέντρωσης των βιομηχανικών δραστηριοτήτων της χώρας» και στο ερευνητικό πρόγραμμα Ε.Μ.Π.-Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. που παρουσιάζει ένα στρατηγικό πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική. Όπως αναφέρει και ο Κομνηνός(1985):

Είναι πολύ πιθανόν ο περιορισμός της μητροπολιτικής παραγωγικής βάσης με την παύση λειτουργίας επιχειρήσεων και τη μείωση της απασχόλησης να σχετίζονται με τη συγκεκριμένη βιομηχανική δομή των μητροπολιτικών περιοχών. Εάν για παράδειγμα τα κύρια αστικά κέντρα παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη συγκέντρωση βιομηχανικών κλάδων που ή βρίσκονται σε ύφεση ή αναγκάζονται να αναδιάρθρωθούν κάτω από την πίεση του ανταγωνισμού, τότε είναι λογικό να εμφανίζεται η χωρική διαφοροποίηση στις επιδόσεις της βιομηχανίας που στατιστικά διαπιστώνεται. Γιατί η μεταβολή της απασχόλησης είναι το πιο άμεσο επιφανόμενο μιας σημαντικής αναδιάρθρωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας που συνολικά αποσκοπεί σε περιορισμούς της παραγωγής, μείωση των λειτουργικών εξόδων, εκσυγχρονισμό των μεθόδων εργασίας, στην καπιταλιστική γενικά ορθολογικοποίηση της δραστηριότητας των επιχειρήσεων. Αποτέλεσμα της είναι η αποκατάσταση της ανταγωνιστικότητας και του ποσοστού κέρδους[.] Στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας η αναδιάρθρωση συντελεί στη μείωση της

βιομηχανικής παραγωγής και στην εμφάνιση μαζικής ανεργίας. Στο επίπεδο των μητροπολιτικών περιοχών μεταφράζεται σε παύσεις λειτουργίας επιχειρήσεων, αποκέντρωση και μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης.

Αν αναλογιστούμε ότι πολλές μικρές παραδοσιακές βιομηχανίες-βιοτεχνίες που είναι πιο ευάλωτες στις συνέπειες της κρίσης βρίσκονται στο εσωτερικό των πόλεων και ότι «με σαφήνεια προκύπτει ότι οι μικρότερες επιχειρήσεις παρουσιάζουν μεγαλύτερη κινητικότητα»(Κομνηνός (1985)) ερμηνεύεται το γιατί η σύγχρονη κρίση πλήττει τον παραγωγικό ιστό των αστικών κέντρων. Έτσι, φυσικά αυξάνεται και η ανεργία και προκύπτει μια μετατροπή των όρων πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης με αύξηση της κινητικότητάς της. Διευκολύνεται λοιπόν και η ανάπτυξη του καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας με την εκμετάλλευση της «δεύτερης» αγοράς εργασίας (γυναίκες, μετανάστες, νέοι). Όπως αναφέρει η Στογιαννίδου (1985) για τη σημασία της αυξημένης κινητικότητας της εργασίας για τις ανάγκες της συσσώρευσης:

Όσο αφορά τη συμβολή της κινητικότητας της εργασίας στην καλύτερη παραγωγική χρήση της εργασιακής δύναμης, μέσα από τη συμφερότερη κατανομή της ανάμεσα στους διαφορετικούς τομείς και κλάδους, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η καλύτερη παραγωγική χρήση της εργασιακής δύναμης, είναι εκείνη που επιτρέπει τη δημιουργία των ευνοϊκότερων συνθηκών για την αξιοποίηση του κεφαλαίου. Η κινητικότητα της εργασίας επομένως, είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους η εργασιακή δύναμη υποτάσσεται στις απαιτήσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Με αυτή τη λογική, κάθε πολιτική για τη χωρική επαγγελματική κλπ. κατανομή της δεν μπορεί παρά να εγγράφεται, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, σε μια γενικότερη καπιταλιστική στρατηγική κινητικότητας.

Η ανασύνθεση της εταιρικής διάρθρωσης του κεφαλαίου με συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, η εγκατάσταση ριζικών αλλαγών στην οργάνωση εργασίας και η μαζική εισαγωγή καινοτομικών τεχνολογιών που αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας ταχύτερα από όσο αυξάνουν την ένταση του κεφαλαίου διευκολύνονται με την αποκεντρωμένη χωροθέτηση σε βιομηχανικές ζώνες έξω από τον αστικό ιστό. Κι αυτό επειδή έτσι δημιουργούνται πιο εύκολα *οικονομίες κλίμακας* που ενισχύονται αν οι βιομηχανικές ζώνες είναι οργανωμένες ή/και η χωροθέτηση ευνοείται από κίνητρα κρατικής επιδότησης.

Τέτοια κίνητρα συνήθως συντελούν στη μείωση της φορολογίας, άρα και του κόστους των μηχανικών συστημάτων παραγωγής, των πρώτων υλών και της ενέργειας. Οι δυνατότητες που υπάρχουν σήμερα (μεταφορές, τηλεπικοινωνίες κλπ.) επιτρέπουν τη χωροθέτηση εξειδικευμένων δραστηριοτήτων σε διαφορετικές περιοχές και τη δημιουργία δικτύων παραγωγικών δραστηριοτήτων. Οι δραστηριότητες έντασης κεφαλαίου χωροθετούνται αποκεντρωμένα, ενώ δραστηριότητες έντασης εργασίας (διοίκηση, σχεδιασμός κ.ά) μπορούν να παραμείνουν εντός του αστικού ιστού όπου διευκολύνεται η λειτουργία για διάφορους λόγους (επαφές με εξωτερικούς συνεργάτες, χρήση υποδομών και υπηρεσιών της πόλης για τις ανάγκες της διοίκησης κ.ά). Όπως αναφέρεται στο ερευνητικό πρόγραμμα Ε.Μ.Π.-Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. που παρουσιάζει ένα στρατηγικό πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική:

Η εκρηκτική ανάπτυξη π.χ. της δικτυακής διάδοσης και διαχείρισης της πληροφορίας και της γνώσης, επαναθέτει με πολύ διαφορετικούς και σαφώς ευνοϊκότερους όρους το ζήτημα της ανταγωνιστικής αποκέντρωσης ή αναδιάταξης στο χώρο. Η τυπική μεγάλη ενιαία επιχείρηση, έτεινε να αυξήσει ακόμη περισσότερο το μέγεθός της (με κάθετη και οριζόντια ολοκλήρωση) για λόγους οικονομίας κλίμακας. Στο εξής μπορεί να μετεξελιχθεί σε δίκτυο δραστηριοτήτων, πολλές από τις οποίες μπορούν να διαχυθούν στο χώρο, στη βάση πραγματικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων.(σελ. 111)

Παρατηρούμε ότι με βάση όσα ειπώθηκαν παραπάνω η διαδικασία της χωροθέτησης συμβάλλει στην ανάπτυξη όλων των όρων για την έξοδο από την κρίση υπερσυσσώρευσης. Έτσι, δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός της ως χωρικής έκφανσης της αναδιάρθρωτικής διαδικασίας που επιχειρεί την υπέρβαση της κρισιακής κατάστασης. Όπως αναφέρει ο Κομνηνός(1985):

Η βιομηχανική αποκέντρωση σαν αποτέλεσμα του μετασχηματισμού των μεθόδων παραγωγής μπορεί να ιδωθεί σαν μια μακροπρόθεσμη πορεία που επιτρέπει τον περιορισμό του χωροθετικού κόστους (όχι μόνο του κόστους γης ή των μεταφορών αλλά και της εργατικής δύναμης) μέσω της δομικής μεταβολής της συνολικής οργάνωσης της παραγωγής. Το φαινόμενο αυτό στη δεκαετία του 1970 έφτασε σ' ένα ιδιαίτερα υψηλό επίπεδο καθώς διευκολύνθηκε από ορισμένες μορφές αναδιάρθρωσης που επέβαλε η κρίση (των συγχωνεύσεων,

των ορθολογισμών και της έντασης των αυτοματισμών στις μεθόδους παραγωγής).

Η μητροπολιτική αποκέντρωση ορισμένων τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας στηρίζεται σ' αυτό τον ίδιο τον κατακερματισμό της. Τα ξεχωριστά τμήματα της, διαχείριση, έλεγχος, τεχνικός σχεδιασμός, παραγωγή βασιζόμενη σε ειδικευμένη εργασία, παραγωγή βασιζόμενη σε ανειδίκευτη εργασία, αποκτούν τη δική τους γεωγραφική κινητικότητα και συμπεριφορά.

3.8 Θεωρίες για την περιφερειακή ανάπτυξη.

«οι διαχωρικές σχέσεις του τύπου κέντρο-περιφέρεια είναι το αποτέλεσμα, και όχι η αιτία, του οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα της περιφέρειας. Άρα, τα βαθύτερα αίτια της σχέσης κέντρου-περιφέρειας πρέπει να αναζητηθούν στην εσωτερική δυναμική του περιφερειακού χώρου»

Alain Lipietz

Τα αναπτυξιακά πρότυπα που αναφέραμε στο κεφάλαιο 2 της εργασίας εξειδικεύονται και στο περιφερειακό επίπεδο, όπως είναι εύλογο. Οι περιφέρειες αποτελούν μεγάλες χωρικές ενότητες που δημιουργούνται από πολιτικές αποφάσεις και κοινωνικές και ιστορικές συγκυρίες, χωρίς απαραίτητα οι πρώτες να επικυρώνουν θεσμικά την ύπαρξη των δεύτερων. Με απλά λόγια, οι πολιτικές ενότητες που θεσμοθετούνται ως περιφέρειες και συγκροτούν το περιφερειακό πολιτικό επίπεδο δεν ταυτίζονται απαραίτητα ούτε ακολουθούν πάντα την κοινωνική και οικονομική ενότητα που έχει διαμορφωθεί στην ίδια χωρική ενότητα. Μπορεί και να προηγούνται και να δρουν συγκροτητικά για τη διαμόρφωση αυτής της κοινωνικής και οικονομικής ενότητας. Σε κάθε περίπτωση, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα η χωροταξική διάσταση άρχισε να αποκτά σημαντικό ρόλο στη συνολική οικονομική και κοινωνική πολιτική των καπιταλιστικών κρατών. Ως εκ τούτου, τα υποδείγματα και οι αντίστοιχες πολιτικές θεωρήσεις για το συνολικό πρόβλημα της (καπιταλιστικής) ανάπτυξης των κοινωνικών σχηματισμών απέκτησαν εξειδικευμένες εκδοχές για το περιφερειακό επίπεδο. Δεν σκοπεύουμε να αναφερθούμε αναλυτικά σε αυτό το σύνολο θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης, αφού κάτι τέτοιο ξεπερνά τους σκοπούς αυτής της εργασίας, αλλά είναι σκόπιμη μια συνοπτική αναφορά σε αυτό¹⁷⁷. Ο σκοπός αυτής της ενότητας, λοιπόν, είναι η σύντομη

¹⁷⁷ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση του ζητήματος βλ. στο Λαγός (2007), στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 255-298, στο Λαμπριανίδης (2001):σελ. 225-297 και στο Χατζημηχάλης (1992):σελ. 11-24.

αναφορά στις «μακροοικονομικές» θεωρήσεις του χώρου με βάση την ορθόδοξη σχηματική διάκριση των οικονομικών φαινομένων¹⁷⁸.

Οι θεωρίες για την περιφερειακή ανάπτυξη μπορούν να χωριστούν σχηματικά κατ' αντιστοιχία με τη διάκριση που κάναμε για τις θεωρίες για την ανάπτυξη (νεοκλασικές, κεϋνσιανές, μαρξιστικές & θεωρίες εξάρτησης, ενδογενείς). Και άλλες σχηματοποιήσεις έχουν προταθεί¹⁷⁹ με πιο ενδιαφέρουσες τις δύο παρεμφερείς διακρίσεις σε θεωρίες αυτοεξισορρόπησης-ανάπτυξης και θεωρίες ανισορροπίας-υπανάπτυξης (Λαμπριανίδης (2001):249) και σε προσεγγίσεις ισόρροπης ανάπτυξης του χώρου και προσεγγίσεις άνισης ανάπτυξης του χώρου (Κουρλιούρος (2001):261-262 και 276-277), οι οποίες κατατάσσουν τις νεοκλασικές θεωρήσεις στις θεωρίες που προβλέπουν ισορροπία, ενώ τις κεϋνσιανές, τις μαρξιστικές και τις θεωρίες εξάρτησης στις θεωρίες που προβλέπουν άνιση ανάπτυξη στο περιφερειακό επίπεδο.

Οι παλιότερες θεωρίες έχουν νεοκλασική μεθοδολογία και αποδίδουν τις ανισότητες μεταξύ περιφερειών είτε σε «φυσικούς λόγους» που σχετίζονται με την ύπαρξη ή όχι αρχικών εισροών (θεωρία έλλειψης/αφθονίας πόρων) είτε στην εξαγωγική δραστηριότητα προς τις υπόλοιπες περιφέρειες και χώρες (θεωρία της οικονομικής βάσης) είτε στους διαφορετικούς συντελεστές παραγωγής που υπάρχουν στις περιφέρειες και στις διαφορετικές ποσότητες προϊόντων που αποτελούν αιτία σχηματισμού του περιφερειακού συγκριτικού πλεονεκτήματος (θεωρία του διαπεριφερειακού εμπορίου)¹⁸⁰. Και οι τρεις αυτές θεωρήσεις παραμένουν σε μια (εμπειριστική) ανάλυση στο επίπεδο της κυκλοφορίας και δεν εξηγούν τους μηχανισμούς που σχετίζονται με το επίπεδο της παραγωγής και σχετίζονται με την εξέλιξη της συσσώρευσης στο περιφερειακό επίπεδο. Όπως ορθά επισημαίνει ο Λαμπριανίδης (2001):

Οι θεωρίες αυτές[...]δεν προσπαθούν να αποκαλύψουν/ερμηνεύσουν τους μηχανισμούς που οδηγούν στην υπανάπτυξη αλλά κάνουν κάποιες εμπειρικές γενικεύσεις. Τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν είναι σε αρκετές περιπτώσεις βάσιμα[...]Αυτό που είναι προβληματικό με τις θεωρίες αυτές είναι η ερμηνεία τους. Δηλαδή, τα χαρακτηριστικά αυτά των υπανάπτυκτων χωρών και των κατοίκων τους θεωρούνται ως «φυσικά»[...]αντί να θεωρούνται κυρίως ως

¹⁷⁸ Με τις θεωρίες για τη χωροθέτηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων να αποτελούν αντίστοιχα τη «μικροοικονομική» θεώρηση του χώρου. Πρέπει να είναι προφανές, με βάση όσα ήδη είπαμε για το πρόβλημα της χωροθέτησης, ότι δε θεωρούμε αυτή τη διάκριση ουδέτερη. Αντιθέτως, πιστεύουμε ότι αντανακλά την οπτική της ορθόδοξης (νεοκλασικής και κεϋνσιανής) σκέψης.

¹⁷⁹ Βλ. σχετικά τη σταχυολόγηση άλλων 8 σχηματοποιήσεων στο Λαγός (2007):σελ. 43-51.

¹⁸⁰ Βλ. ενδεικτικά στο Λαγός (2007):σελ. 56-67.

προϊόντα συγκεκριμένων κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών[...]Θεωρούν, συνεπώς, τον πλούτο των περιφερειών ως κάτι τυχαίο. Έτσι, άλλες περιφέρειες είναι «καλότυχες» και άλλες όχι, όπως ακριβώς και οι άνθρωποι σε μια φιλελεύθερη αντίληψη της κοινωνίας[...]Αυτό που δεν είναι καθόλου προφανές, είναι το γιατί οι υπανάπτυκτες περιφέρειες εξάγουν ακατέργαστα τα ορυκτά τους ή το γιατί οι κάτοικοι περιφερειών με εύφορη γεωργική γη ζουν στη φτώχεια.(267-268)

Παρεμφερής κριτική μπορεί να ασκηθεί και στα μεταγενέστερα νεοκλασικά υποδείγματα (περιφερειακό υπόδειγμα Solow-Swan, περιφερειακή εκδοχή του θεωρήματος Heckscher-Ohlin-Samuelson για το διεθνές εμπόριο κ.ά.) που θεωρούν ότι η σύγκλιση της εξέλιξης του προϊόντος και του εισοδήματος ανά κάτοικο μεταξύ των χωρών και των περιφερειών είναι νομοτέλεια, ιδιαίτερα αν υπάρχει διεθνές εμπόριο και κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής. Όπως ορθά επισημαίνει ο Λαγός (2007):

Αντικειμενικός σκοπός των θεωριών αυτών δεν είναι η διερεύνηση των αιτίων που προκαλούν την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο, αλλά η αναζήτηση του πλαισίου, των προϋποθέσεων και των μηχανισμών[...]που θα εξασφαλίζουν μακροχρόνια ισόρροπη περιφερειακή ανάπτυξη[...]Η λογική της θεωρίας αυτής αντιλαμβάνεται την ταυτόχρονη ύπαρξη αναπτυγμένων και λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών μόνο ως βραχυχρόνιο πρόβλημα, που προκαλείται από την αδυναμία προσαρμογής της συνολικής προσφοράς στη ζήτηση. Η λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς εξαλείφει αυτό το πρόβλημα και εξασφαλίζει, με αυτόνομο τρόπο, ένα σύστημα οικονομικής ισορροπίας για όλες τις περιφέρειες. Ωστόσο, οι υποθέσεις της θεωρίας δεν είναι ρεαλιστικές, με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται εξίσωση των τιμών των συντελεστών παραγωγής και συνεπώς του επιπέδου ανάπτυξης της περιφέρειας. (σελ.71-73)

Στο έδαφος της κρίσης του Μεσοπολέμου αναδείχτηκε το κεϋνσιανό αναπτυξιακό πρότυπο όπως ήδη αναφέραμε. Η θεωρητική οπτική ότι η ρύθμιση της αγοράς δεν εξασφαλίζει αυτόματα τη γενική ισορροπία, αλλά η ανισορροπία είναι ο κανόνας, ηγεμόνευσε. Η όξυνση του προβλήματος της περιφερειακής ανισότητας με την άνιση ανάπτυξη διαφορετικών περιοχών εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού ώθησε στον προβληματισμό σχετικά με την ανάγκη κρατικού προγραμματισμού και εκπόνησης

περιφερειακής πολιτικής ώστε να αρθούν αυτές οι ανισότητες. Η εποχή, λοιπόν, των δεκαετιών '50 και '60 είναι η εποχή της πρώτης συστηματικής και πιο ειδικής κρατικής ενασχόλησης με το περιφερειακό πρόβλημα. Όπως είναι εύλογο, αναπτύχθηκαν υποδείγματα που προσπάθησαν να εξειδικεύσουν την κεντρική ανάλυση στο περιφερειακό επίπεδο και να υποστηρίξουν την ανάγκη κρατικής παρέμβασης για την άρση των περιφερειακών ανισοτήτων¹⁸¹. Τέτοια υποδείγματα προσπάθησαν να εξηγήσουν το μηχανισμό παραγωγής ανισοτήτων είτε μέσω της αύξησης ή μείωσης των εξαγωγών (θεωρία άνισης περιφερειακής ανάπτυξης της Whitman, θεωρία της εξαγωγικής βάσης) είτε μέσω της διάρθρωσης μεταξύ των τομέων της περιφερειακής οικονομίας (θεωρία της τομεακής διάρθρωσης, θεωρία της κλαδικής διάρθρωσης, θεωρία του περιφερειακού δυϊσμού) είτε με πιο δυναμικό τρόπο (περιφερειακή εκδοχή των υποδειγμάτων Harrod-Domar). Και σε αυτή την περίπτωση μπορεί να γίνει μια κριτική για εστίαση αποκλειστικά στο πεδίο της κυκλοφορίας και όχι της παραγωγής, αλλά και για τον περιγραφικό-εμπειριστικό χαρακτήρα τέτοιων οπτικών που οδηγεί στην αδυναμία εξήγησης των εσωτερικών αιτίων των περιφερειακών ανισοτήτων (Λαμπριανίδης (2001):273 και Λαγός (2007):105).

Σημαντική επίδραση είχαν και κάποιες εξελικτικές-οικονομίστικες θεωρήσεις. Η θεωρία των πόλων ανάπτυξης του Perroux υποστήριξε ότι η χωρική και η βιομηχανική ανάπτυξη δεν εμφανίζονται παντού και ταυτόχρονα, αλλά σε σημεία ή πόλους ανάπτυξης με διαφορετική ένταση. Η θεωρία αυτή αποτέλεσε για πολλά χρόνια την πιο πολυσυζητημένη στρατηγική στην εφαρμογή μέτρων πολιτικής για τη λύση των περιφερειακών προβλημάτων. Στις δεκαετίες του '60 και '70 εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες (Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Μ. Βρετανία, Ινδία, Λιβύη και Πολωνία). Στην Ελλάδα, υπήρξε η βασική στρατηγική περιφερειακής ανάπτυξης για πολλά χρόνια από τη δεκαετία του '60 έως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Είχε όμως και πολλές αρνητικές πλευρές, κυρίως επειδή προκαλεί ηθελημένα μια διαρθρωτική ασυμμετρία σε ενδοπεριφερειακό και διαπεριφερειακό επίπεδο με πιθανό αποτέλεσμα την παραπέρα ανάπτυξη του πόλου και τη δημιουργία αποψιλωτικών αποτελεσμάτων στην περιφέρεια. Έτσι, ενώ οι πόλοι ανάπτυξης προέκυψαν ως έννοια από την ιστορική ανάλυση της άνισης χωρικής ανάπτυξης του καπιταλισμού, στη συνέχεια προτάθηκαν ως μια πολιτική για τον περιορισμό της ανισότητας αυτής με αποτέλεσμα να συμβάλλουν σε εντελώς αντίθετη κατεύθυνση από αυτή που διακήρυξαν (Λαμπριανίδης (2001):280-282).

Μια άλλη ντετερμινιστική-εξελικτική θεώρηση είναι και η θεωρία των σταδίων ανάπτυξης του Rostow που υποστηρίζει ότι σε κάθε ιστορική φάση ανάπτυξης ενός

¹⁸¹ Βλ. δύο χαρακτηριστικά άρθρα των Myrdal (1992) και Kaldor (1992) που παρατίθενται στο Χατζημιχάλης (1992) (επιμ.):σελ. 74-82 και 141-148 αντίστοιχα.

κοινωνικού σχηματισμού αντιστοιχεί γραμμικά ένα συγκεκριμένο πρότυπο χωρικής οργάνωσης πληθυσμών και δραστηριοτήτων. Η αντίληψη αυτή καταλήγει δογματικά ότι η διαδοχή αυτών των σταδίων είναι νομοτελειακά αναπόδραστη και αδυνατεί να ερμηνεύσει τη συγκεκριμένη εξέλιξη των επιμέρους κοινωνικών σχηματισμών, αφού βασίζεται πάνω στη θετικιστική και εμπειρική φιλοσοφία της επιστήμης και ασχολείται περισσότερο με τη γενίκευση παρά με την αφαίρεση (Λαμπριανίδης (2001):251).

Σαν κριτική των κυρίαρχων θεωρήσεων αναπτύχθηκαν και τα περιφερειακά υποδείγματα των θεωριών της εξάρτησης και μητρόπολης-περιφέρειας¹⁸², καθώς και των θεωριών συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί στα πρώτα δύο κεφάλαια της εργασίας μας. Η κριτική που αναπτύξαμε εκεί ισχύει και για τις περιφερειακές θεωρήσεις των οπτικών αυτών.

Η σύγχρονη προβληματική για την περιφερειακή ανάπτυξη έχει επηρεαστεί από τις θεωρίες περί «ενδογενούς» ανάπτυξης που αναφέραμε στην ενότητα 2.6¹⁸³. Με βάση κάποια επιτυχημένα παραδείγματα τοπικής (καπιταλιστικής) ανάπτυξης όπως της Τρίτης Ιταλίας, στο οποίο αναφερθήκαμε ήδη, αναπτύχθηκαν θεωρήσεις και πρότυπα για την «ενδογενή» ανάπτυξη των περιφερειών. Τέτοια πρότυπα αναφέρονται σε μια «ανάπτυξη από τα κάτω» των περιφερειών που θα στηρίζεται στους εγχώριους πόρους και δυνατότητες. Μια κριτική που μπορεί να γίνει αρχικά είναι ότι στην περίπτωση τέτοιων αναφορών σε επιτυχημένα παραδείγματα τοπικής ανάπτυξης δεν μπορούμε να μιλάμε για μια ανεξάρτητη θεωρία, αλλά για μια παράθεση μη συγκρίσιμων εμπειριών από διάφορες περιοχές, οι οποίες είναι συχνά μικρότερης έκτασης από τις διοικητικές περιφέρειες ή τις περιφέρειες προγραμματισμού, και την (αυθαίρετη) απόπειρα γενίκευσής τους (Λαγός (2007):144). Μια σχετική γενική κριτική στις θεωρίες ενδογενούς ανάπτυξης για αυθαίρετη γενίκευση ήδη παραθέσαμε στην ενότητα 2.6. Επίσης, τίθεται υπό αμφισβήτηση το κατά πόσο το «τοπικό» είναι μια αυτόνομη χωρο-κοινωνική κατηγορία, η οποία μπορεί να αναλυθεί και να μελετηθεί ξέχωρα από οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς περιορισμούς, ειδικά υπό συνθήκες διεθνοποίησης του κεφαλαίου¹⁸⁴. Τέλος, μια απόπειρα εναλλακτικής «ολοκληρωμένης» ανάπτυξης που επιχειρεί να ασκήσει μια ανολοκλήρωτη, κατά τη γνώμη μας, κριτική στο κυρίαρχο πρότυπο καπιταλιστικής ανάπτυξης καταλήγει σε μια ουτοπική επιδίωξη της

¹⁸² Βλ. ένα χαρακτηριστικό άρθρο αυτής της άποψης στο Sunkel (1992) που παρατίθεται στο Χατζημιχάλης (1992) (επιμ.):σελ. 103-110.

¹⁸³ Για μια αναλυτική παρουσίαση τέτοιων θεωριών βλ. στο Λαγός (2007):σελ. 135-165.

¹⁸⁴ Βλ. το σχετικό άρθρο του Lipietz (1992) που παρατίθεται στο Χατζημιχάλης (1992) (επιμ.):σελ.163-181.

αυτονομίας της περιφέρειας ως νησίδας άλλων σχέσεων και του «εξανθρωπισμού» του οικονομίστικου καπιταλιστικού μοντέλου¹⁸⁵.

Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι αυτές οι οπτικές υποστήριξαν θεωρητικά τη στροφή της περιφερειακής πολιτικής σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην ΕΕ στη συγκυρία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης υπάρχει μια μετατόπιση από μια πολιτική κινήτρων στην ενίσχυση των τοπικών παραγωγικών δικτύσεων. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 εξελίσσεται μια προσπάθεια διοικητικής αναδιάρθρωσης με ενίσχυση του περιφερειακού και του υπερεθνικού θεσμικού επιπέδου. Αυτή η προσπάθεια αποσκοπεί στην αποδυνάμωση του παρεμβατικού ρόλου του εθνικού κράτους στην οικονομία και στην εδραίωση ενός ευρωπαϊκού αναπτυξιακού προτύπου που θα στηρίζεται στον ανταγωνισμό μεταξύ ευρωπαϊκών περιφερειών εντός μια υπερεθνικά ρυθμιζόμενης ενιαίας αγοράς (Καραμεσίνη (2002):303). Έτσι δημιουργείται ένα συμπληρωματικό ζεύγος «τοπικών» πολιτικών που ασκούνται «αποκεντρωμένα» από τις τοπικές και περιφερειακές αρχές, που επιδιώκουν την ανάπτυξη του «ενδογενούς» δυναμικού μιας συγκεκριμένης περιοχής (τάση αποκέντρωσης σε περιφερειακό ή τοπικό επίπεδο), και μια κοινοτική πολιτική «οικονομικής και κοινωνικής συνοχής» που ασκείται στο πλαίσιο της ΕΕ και αποσκοπεί στη μείωση των ανισοτήτων μεταξύ των περιφερειών της κοινότητας (τάση ολοκλήρωσης σε υπερεθνικό επίπεδο) (Καραμεσίνη (2002):312). Αυτή η κατεύθυνση συνάδει με μια προσπάθεια «θωράκισης» του κράτους από τις λαϊκές διεκδικήσεις που είναι χαρακτηριστική στη συγκυρία της αναδιάρθρωσης με τη μετάθεση κεντρικών επιλογών σε επίπεδο ΕΕ και κεντρικού κρατικού μηχανισμού. Ταυτόχρονα, υπάρχει η δυνατότητα ενσωμάτωσης τοπικών συμφερόντων στο επίπεδο του τοπικού συνασπισμού εξουσίας, αλλά σε ένα περιορισμένο εύρος, και συχνά μόνο εκτελεστικών, αρμοδιοτήτων (Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης (2004):126).

Η παραπάνω κατεύθυνση συμβαδίζει χρονικά με την υιοθέτηση του μοντέλου της «ενδογενούς» ανάπτυξης στην κοινοτική περιφερειακή πολιτική. Το νέο δόγμα της «ενδογενούς» τοπικής ανάπτυξης επανανακάλυψε τις αρετές της συγκέντρωσης που σχετίζονται με τις εξωτερικές οικονομίες που προκύπτουν από την οργάνωση των επιχειρήσεων μιας περιοχής σε δίκτυα συνεργασίας παραγωγικά εξειδικευμένων επιχειρήσεων, ασχέτως αν αυτή η οργάνωση αφορά σε σταθερές σχέσεις μεγάλων ημικαθετοποιημένων επιχειρήσεων με υπεργολάβους και προμηθευτές ή σε σχέσεις συνεργασίας μεταξύ μικρομεσαίων επιχειρήσεων που ανήκουν στο ίδιο παραγωγικό κλάδο (Καραμεσίνη (2002):306). Τα κερδοφόρα παραδείγματα «ευέλικτης εξειδίκευσης» και η

¹⁸⁵ Βλ. για παράδειγμα στο Ρόκος (2003) και στο Friedmann (1992) που παρατίθεται στο Χατζημιχάλης (1992) (επιμ.):σελ. 45-48.

θεωρητικοποίηση αυτής της επιτυχίας οδήγησαν σε προτάσεις ενίσχυσης των δικτύων τοπικά συγκεντρωμένων επιχειρήσεων¹⁸⁶. Όπως συνοψίζει εύστοχα η Καραμεσίνη (2002):

Είναι λοιπόν τελείως ακριβές να ισχυριστούμε ότι τόσο σε κοινοτικό επίπεδο όσο και στους διεθνείς οργανισμούς, επικρατεί η άποψη ότι η παραδοσιακή *εξωγενής αντίληψη* της περιφερειακής ανάπτυξης, στην οποία αντιστοιχούσε η κρατική πολιτική της προσέλκυσης άμεσων και μεγάλων επενδύσεων μέσω κινήτρων και υλικών υποδομών, οφείλει στις νέες συνθήκες να παραχωρήσει τη θέση της στην *ενδογενή αντίληψη*, όπου ο ρόλος του κράτους είναι, αφενός, να στηρίζει τις πρωτοβουλίες των τοπικών φορέων στους τομείς των ανθρωπίνων πόρων, των υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις και της δημιουργίας δικτύων και, αφετέρου, να επενδύει σε υλικές (μεταφορές, επικοινωνίες) και άυλες υποδομές (εκπαίδευση, έρευνα, καινοτομία). (σελ. 308)

Όμως, η ανυπαρξία προϋποθέσεων ενδογενούς ανάπτυξης στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές, η δυσκολία μίμησης των παραδειγμάτων «ευέλικτης εξειδίκευσης» σε άλλους χώρους με διαφορετική αναπτυξιακή και ιστορική εμπειρία και η ευπάθεια πολλών επιτυχημένων βιομηχανικών συνοικιών της Τρίτης Ιταλίας στις αλλαγές της διεθνούς συγκυρίας και του ανταγωνισμού, έχουν θέσει σε ισχυρή αμφισβήτηση την ικανότητα των ενδογενών δυνάμεων μιας περιοχής να εξασφαλίζουν μακροχρόνια διατηρήσιμη τοπική ανάπτυξη και την καταλληλότητα της πολιτικής που απορρέει από το μοντέλο «ενδογενούς» ανάπτυξης ως προς το στόχο της μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων¹⁸⁷ (Καραμεσίνη (2002):310).

¹⁸⁶ Που είναι ευρέως γνωστά ως *clusters*.

¹⁸⁷ Αφού αίρεται η δυνατότητα του κράτους να παρέμβει σε μια κατεύθυνση εξισορρόπησης αυτών των ανισοτήτων.

Κεφάλαιο 4^ο

Όψεις της συζήτησης για το χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού & της βιομηχανικής ανάπτυξης.

*«Κατά βάθος ήτο αστική επανάστασις[...]
Η σημερινή Ελλάδα[...]είναι ολωσδιόλου αστικό κράτος.»*

Γεώργιος Σκληρός, 1907

*«Σε αυτή τη συγκεκριμένη κοινωνία,
Ο κυριαρχικός τρόπος παραγωγής μπορεί να ονομαστεί,
με πολλές έστω επιφυλάξεις, εμπορικός ή μεταπρατικός προκαπιταλισμός.»*

Γεώργιος Δερτιλής

4.1 Μια συζήτηση που διαρκεί πολύ.

Το νεοελληνικό κράτος έχει ιστορία περίπου 180 χρόνων με τυπική αφετηρία την ίδρυσή του το 1830 με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου που αναγνώρισε την ανεξαρτησία των απελευθερωμένων περιοχών από την Επανάσταση του 1821. Η συζήτηση σχετικά με το χαρακτήρα αυτής της επανάστασης και της νεοελληνικής κοινωνίας που εγκαθίδρυσε ήταν και παραμένει ανοιχτή εδώ και πάνω από ένα αιώνα. Αυτή η συζήτηση δεν αφορά μόνο σε ένα ακαδημαϊκό και ιστορικό επίδικο, αλλά πολύ περισσότερο αφορά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η συνολική κοινωνική εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού

σχηματισμού. Με άλλα λόγια, η αντίληψη για την ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και των εξελίξεων στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο του καθορίζει σε μεγάλο βαθμό και την αντίληψη για τη σύγχρονη πορεία του. Γι' αυτό το λόγο, κρίθηκε σκόπιμη μια σύντομη αναφορά στη συζήτηση αυτή στο βαθμό που διαπλέκεται άμεσα με τη συζήτηση τόσο για την καπιταλιστική ανάπτυξη της χώρας μας όσο και για τη συσχετιζόμενη με αυτή βιομηχανική και τεχνολογική ανάπτυξη που μας ενδιαφέρει κυρίως στην παρούσα εργασία. Όπως αναφέραμε ήδη στο τέλος της παραγράφου 1.8 για τα θέματα που αφορούν τη συνολική αναδιάρθρωτική διαδικασία εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, μια τέτοια συνοπτική αναφορά είναι σκόπιμη για να γίνει αντιληπτό το «γενικό κάδρο» εντός του οποίου εξελίσσονται τα φαινόμενα που εξετάζουμε στην εργασία αυτή.

Εντελώς σχηματικά θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τα νήματα δύο αντικρουόμενων βασικών σχημάτων στην μεγάλη πορεία αυτής της συζήτησης. Σύμφωνα με το πρώτο σχήμα, που είναι και το κυρίαρχο σε διαφορετικές εκδοχές στην πορεία της συζήτησης, η επανάσταση του 1821 είναι μία «ανολοκλήρωτη επανάσταση» στην οποία η αστική τάξη έπαιξε σημαντικό ρόλο, αλλά η ισχύς των «φεουδαρχών»-κοτζαμπάσηδων εξακολούθησε να παραμένει σημαντική και το μετεπαναστατικό καθεστώς ήταν ένα υβριδικό προκαπιταλιστικό καθεστώς. Η αντίθεση αστών και «φεουδαρχών» παραμένει και οξύνεται (π.χ. «επανάσταση» του 1909 με το κίνημα στο Γουδί), αλλά δε λύνεται οριστικά έως το Μεσοπόλεμο¹⁸⁸. Κατ' αναλογία, η ισχύς του «φεουδαρχικού» τρόπου παραγωγής οδηγεί σε μια «στρεβλή» ανάπτυξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού όπου κομβικό ρόλο παίζει η υπερδιόγκωση του κράτους και των «πελατειακών» σχέσεων, αλλά και η κυριαρχία «παρασιτικών»-«μεταπρατικών» μορφών κεφαλαίου και όχι «παραγωγικών». Αυτές οι μορφές κεφαλαίου διαπλέκονται και εξαρτώνται στενά με ξένα κεφάλαια και αποτελούν τους «ντόπιους εκπροσώπους» τους. Πρόκειται, όπως είναι φανερό, για μια παραλλαγή των θεωριών «εξάρτησης» και «υπανάπτυξης» που σχολιάσαμε ήδη στην παράγραφο 2.5 της παρούσας εργασίας. Δεν προκαλεί εντύπωση λοιπόν που αυτές οι θεωρήσεις υποτιμούν συστηματικά τη βιομηχανική ανάπτυξη εντός του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αφού το αντίθετο δε συνάδει με το σχήμα που υιοθετούν. Φυσική συνέπεια αυτής της αντίληψης είναι και η σύγχρονη πλήρης στήριξη της διαδικασίας της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που αποτελεί «προϋπόθεση» για την ολοκλήρωση του (μονίμως παρεμποδιζόμενου από τις «συντεχνίες» και το «λαϊκισμό») «εκσυγχρονισμού» της ελληνικής κοινωνίας¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Με διαφοροποιήσεις ανά μελετητή. Άλλοι θεωρούν γενετήσια στιγμή της καπιταλιστικής εξουσίας το 1909 (π.χ. Σβορώνος), ενώ άλλοι επιμένουν στον ημιφεουδαρχικό χαρακτήρα της Ελλάδας (π.χ. Κορδάτος)

¹⁸⁹ Για μια αναλυτική κριτική παρουσίαση της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. στο Σακελλαρόπουλος και Σωτήρης (2004):σελ. 61-100.

Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης, οι εκπρόσωποι του δεύτερου σχήματος για την πορεία της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού θεωρούν ότι η επανάσταση του 1821 έφερε στην εξουσία την ανερχόμενη ελληνική αστική τάξη, η οποία είχε ήδη κατακτήσει σημαντική θέση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Στο οικονομικό επίπεδο, το εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφέθηκε εν πολλοίς στα χέρια των «απίστων»¹⁹⁰, κάτι που μαζί με το γεγονός της υιοθέτησης της ελληνικής γλώσσας ως γλώσσας των εμπόρων¹⁹¹ οδήγησε στην ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου και της ελληνικής εθνικής συνείδησης¹⁹². Το εμπορικό κεφάλαιο πρόσδεσε υπό τον έλεγχό του μεγάλο μέρος των αγροτών¹⁹³, που αποδεσμεύτηκαν από τις κοινότητες του ασιατικού τρόπου παραγωγής που κυριαρχούσε έως τότε, και άρχισαν να παράγουν προϊόντα που προορίζονταν για την αγορά αυτόνομα. Όπως εύστοχα συνοψίζει αυτή τη διαδικασία ο Μηλιός(2000):

Η Ελληνική Εθνική Επανάσταση προέκυψε ως αποτέλεσμα της αποσύνθεσης και διάλυσης του *ασιατικού τρόπου παραγωγής* στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, διαδικασία που στις περιοχές της Νότιας Ελλάδας, όπου ξέσπασε κυρίως η Επανάσταση, συναρθρώθηκε με τη δημιουργία ή την κυριαρχία καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Οι δημιουργούμενες και σταδιακά επεκτεινόμενες αστικές σχέσεις προσέλαβαν εξ αρχής ένα εθνικό ιδεολογικό πρόσημο. Στο οικονομικό επίπεδο, η άνοδος του ελληνικού αστισμού σήμαινε την κυριαρχία του εμπορικού κεφαλαίου πάνω στους «ατομικούς καλλιεργητές», που προέκυπταν από τη διάλυση των ασιατικών κοινοτήτων. Ταυτόχρονα, σήμαινε τη δημιουργία και τον πολλαπλασιασμό των εμπορικών, εφοπλιστικών και μανιφακτουρικών «κοινοτήτων». Μια παράλληλη διαδικασία λάμβανε χώρα και στο πολιτικό επίπεδο. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε με την Επανάσταση και τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, πράγμα που με τη σειρά του επιτάχυνε

¹⁹⁰ Κυρίως των ελληνόφωνων και δευτερευόντως των Εβραίων και των Αρμενίων. Οι μουσουλμάνοι, που είχαν και θρησκευτικούς περιορισμούς στο εμπόριο και τη διαχείριση του χρήματος, έλεγχαν τον κρατικό μηχανισμό που έπαιζε κυρίαρχο ρόλο στον ασιατικό τρόπο παραγωγής βλ. Μηλιός (2000):σελ. 247-248.

¹⁹¹ Για λόγους όπως το ότι ήταν η μόνη στην οποία τυπώνονταν από νωρίς βιβλία και ήταν η γλώσσα του Πατριαρχείου και των αξιωματούχων που μεταπήδησαν από εκεί στον οθωμανικό κρατικό μηχανισμό (Φαναριώτες) βλ. Μηλιός (2000):σελ. 248.

¹⁹² Που δεν υπήρχε «στο βάθος των αιώνων» όπως υποστηρίζει η εθνοκεντρική ιδεολογία. Στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία (που επισήμως λεγόταν Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία) «έλληνες» ήταν οι εθνικοί-ειδωλολάτρες, οι χριστιανοί αυτοαποκαλούνταν «ρωμιοί» (παράφραση του «ρωμαίος»).

¹⁹³ Με τη σχέση παραγγελιοδόχου-προαγοραστή, βλ. Μηλιός (2000): σελ. 266-267.

τη δημιουργία σχέσεων ατομικής ιδιοκτησίας και την επέκταση του χώρου κυριαρχίας του κεφαλαίου.(σελ. 233)¹⁹⁴

Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, λοιπόν, η επανάσταση του 1821 ήταν αστική επανάσταση κάτι που αποτυπώθηκε και πολιτικά στα ιδιαίτερα φιλελεύθερα συντάγματα του μετεπεναστατικού καθεστώτος. Η αντίληψη περί ημιφεουδαρχικής Ελλάδας μετά το 1821 δεν επιβεβαιώνεται, αφού η μικρή ιδιοκτησία κυριαρχεί έως την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 με τα τσιφλίκια να καταλαμβάνουν λιγότερο από το 5% της καλλιεργήσιμης γης. (Μηλιός(2000):316 και Μπουρνόβα & Προγουλάκης (2007):49). Η καπιταλιστική κυριαρχία στηρίζεται αρχικά στο εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο έως το 1870 περίπου και κατόπιν και στην άνοδο του βιομηχανικού κεφαλαίου έως το Μεσοπόλεμο όπως θα δείξουμε και παρακάτω. Σε κάθε περίπτωση, η Ελλάδα του Μεσοπολέμου είναι μια καπιταλιστική χώρα με σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης που, παρά την καταστροφή που επιφέρει ο πόλεμος, επιτυγχάνει και μεταπολεμικά έως την κρίση της δεκαετίας του '70. Σε αυτά, καθώς και στην πορεία της βιομηχανίας σε συνθήκες κρίσης και αναδιάρθρωσης, θα αναφερθούμε συνοπτικά στη συνέχεια του παρόντος κεφαλαίου κάνοντας χρήση του παρακάτω σχήματος περιοδολόγησης¹⁹⁵ της καπιταλιστικής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: 1830-1870 (περίοδος κυριαρχίας του εμπορικού & εφοπλιστικού κεφαλαίου και εγκαθίδρυση της πολιτικής εξουσίας της αστικής τάξης), 1870-1910 (περίοδος κυριαρχίας του βιομηχανικού κεφαλαίου), 1910-1940 (περίοδος μετάβασης στον καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας), 1950-1975 (περίοδος μεταπολεμικής ανάπτυξης), 1975-σήμερα (περίοδος κρίσης και αναδιάρθρωσης).

4.2 Περίοδος 1830-1870.

«...οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε κι αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί ακριβώς εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων τους.»

Eric Hobsbawm

¹⁹⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση των κοινωνικών μετασχηματισμών που προετοίμασαν το έδαφος για την επανάσταση του 1821 και την ανάδυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε ηγεμονικό τρόπο παραγωγής βλ. Μηλιός (2000):σελ. 244-272.

¹⁹⁵ Που αναφέρεται στα Μηλιός (2000) για την περίοδο έως το Μεσοπόλεμο & Ιωακείμογλου (2000) για τη μεταπολεμική περίοδο.

Όπως αναφέραμε ήδη, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα το ελληνικό εμπορικό κεφάλαιο είχε σημαντική ανάπτυξη. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά για την περίοδο η Αγριαντώνη (2007):

[...]η ελληνική επικράτεια δεν ήταν ωστόσο ένας απομονωμένος τόπος, ούτε μια κλειστή αυτοκαταναλωτική οικονομία. Ήταν μια τυπική, Μεσογειακή εκχρηματισμένη οικονομία, ενταγμένη στα εμπορικά δίκτυα της Μεσογείου[...]Από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αι. επεκτείνονταν οι εμπορευματικές καλλιέργειες με εξαγωγικό προσανατολισμό. Συγχρόνως, οι έλληνες έμποροι κατακτούσαν κυρίαρχη θέση στο σύστημα των θαλάσσιων μεταφορών της Ανατολικής Μεσογείου[...]Η εξάπλωση των εμπορευματικών καλλιεργειών από την άλλη μεριά, κυρίαρχο φαινόμενο της ελλαδικής οικονομίας το 19^ο αιώνα, προκάλεσε [...]την ταχύτερη ενσωμάτωση σημαντικών τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού στη νεότερη οικονομία της χώρας(σελ. 148-149)

Έχουμε λοιπόν την ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου με την παράλληλη και συνδεδεμένη με αυτή επέκταση του κοινωνικού χώρου της απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο. Όπως αναφέραμε και στην παράγραφο 1.3 του Κεφαλαίου 1 η διευρυμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού προκρίνει κάτι τέτοιο προκειμένου να παραμείνουν χαμηλές οι τιμές των ειδών διατροφής που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της τιμής της εργασιακής δύναμης, δηλαδή του μισθού. Εκεί αναφέραμε ότι αυτή η διαδικασία καθορίζεται από την έκβαση της ταξικής πάλης και το πρότυπο της καπιταλιστικοποίησης της γεωργίας με το σύστημα των περιφράξεων που εφαρμόστηκε στην Αγγλία δεν είναι ο κανόνας. Η επαναστατική διαδικασία αύξησε σημαντικά το πολιτικό βάρος των αγροτικών μαζών και η κατανομή της γης ήταν πιο ευνοϊκή από την περίπτωση της Αγγλίας. Είπαμε ήδη ότι οι μεγάλες ιδιοκτησίες αυτή την περίοδο είναι πολύ μικρό ποσοστό, μικρότερο του 5%, της καλλιεργήσιμης γης. Το μεγαλύτερο μέρος των γαιών ανήκε τυπικά στο κράτος (οι περίφημες εθνικές γαίες), η ουσιαστική κατοχή όμως ανήκε στους καλλιεργητές που πλήρωναν μόνο ένα μέρος του επιβαλλόμενου για αυτές φόρου, αφού η πιθανότητα εκδίωξης ήταν πρακτικά ανύπαρκτη. Από τη δεκαετία του 1830, η κυβέρνηση παραχωρούσε σταδιακά μέρος των εθνικών γαιών σε καλλιεργητές. Η τυπική επίλυση αυτής της κατάστασης επήλθε το 1871 με την πώληση στους καλλιεργητές όσων γαιών δεν είχαν παραχωρηθεί ήδη (Μηλιός (2000):315 και Μπουρνόβα & Προγουλάκης (2007):62-63).

Σε όλη την προεπαναστατική περίοδο υπήρχε μια σημαντική ανάπτυξη της μανιφακτούρας στον ελληνικό χώρο, κάτι που ισχύει γενικά για τη βιοτεχνία στην ύπαιθρο

στην Ευρώπη από το 16^ο-17^ο αιώνα¹⁹⁶, που λειτουργούσε συχνά ως συμπληρωματική εποχική απασχόληση. Η επανάσταση όμως κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος των μανιφακτουρικών επιχειρήσεων της χώρας και το 1845 η αξία αυτών των εγκαταστάσεων έφτανε μόλις το 15% της αξίας των εγκαταστάσεων που υπήρχαν στις ίδιες περιοχές το 1820¹⁹⁷. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η καταστροφή της πιο αναπτυγμένης από τις βιοτεχνίες αυτές που ήταν η βαφή βαμβακερών νημάτων στις περιοχές του Ολύμπου, που είχε πάρει διαστάσεις που προσεγγίζουν τα ανάλογα ευρωπαϊκά πρωτοβιομηχανικά συμπλέγματα, αλλά δεν μπόρεσε να ανταγωνιστεί το βιομηχανικό νήμα. Σε άλλες βιοτεχνίες σημειώθηκε μια μετατόπιση από τα τελικά στα ενδιάμεσα προϊόντα ανάλογα με τη συμπεριφορά της ζήτησης (π.χ. μεταξουργία). Οι περισσότερες βιοτεχνίες της ελληνικής υπαίθρου πήραν τη μορφή των νομαδικών επαγγελματιών με περιπλανώμενες ομάδες τεχνιτών που με στοιχειώδη φορητό εξοπλισμό μετακινούνταν ορισμένη εποχή κάθε χρόνο για να ασκήσουν το επάγγελμά τους σε ένα ευρύ δίκτυο οικισμών. Αυτή η μορφολογία της βιοτεχνικής παραγωγής με την περιορισμένη εδαφικότητα επηρέασε τις διαδικασίες εκβιομηχάνισης της χώρας. Το εν δυνάμει εργατικό δυναμικό αγροτικής προέλευσης είχε αυξημένη κινητικότητα και μεταναστευτική ετοιμότητα και υπήρξε γεωγραφική ασυνέχεια ανάμεσα στην παραδοσιακή βιοτεχνία και τη νεότερη βιομηχανία. Η τελευταία εγκαταστάθηκε κυρίως στα λιμάνια και συχνά σε εντελώς νέες πόλεις. Σε λίγες περιπτώσεις μόνο (π.χ. Λιβαδειά, σύμπλεγμα Νάουσας-Βέροιας-Έδεσσας) το τοπικό βιοτεχνικό δυναμικό εξελίχθηκε σε βιομηχανικό το 19^ο αιώνα.

Οι ρυθμοί ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα, εκτός της ναυπηγικής ιστοφόρων που έχει περισσότερο μανιφακτουρικό και λιγότερο βιομηχανικό χαρακτήρα, παραμένουν σχετικά χαμηλοί σε όλη αυτή την περίοδο. Το 1867 αναφέρονται 168 βιομηχανίες με 7300 εργαζόμενους και συνολική εγκατεστημένη ισχύ 292 ίππων. Η απασχόληση στο δευτερογενή τομέα φτάνει στα τέλη της δεκαετίας του 1860 μόλις το 18,2% της συνολικής απασχόλησης από 13,9% το 1830 (Μηλιός (2000):322). Το αστικό δίκτυο αναδιοργανώθηκε και ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε σταθερά όλο το 19^ο αιώνα. Η Αθήνα ήταν και έγινε ακόμη περισσότερο και πόλη της βιοτεχνίας καταναλωτικών αγαθών και τελικά και πόλη της βιομηχανίας, σε αντίθεση με μια ευρέως διαδεδομένη άποψη που τη χαρακτηρίζει αντιπαραγωγική και παρασιτική. Πιο χαρακτηριστική ακόμα για τις μεταβολές στην οικονομία της χώρας είναι η ανάπτυξη νέων πόλεων-λιμανιών όπως ο Πειραιάς, η Ερμούπολη και ο Βόλος που με αρχικό κινητήρα ανάπτυξης το εμπόριο έγιναν κέντρα υποδοχής της βιομηχανίας (Αγριαντώνη (2007):155). Οι πρώτες αμιγώς βιομηχανικές επενδύσεις την περίοδο αυτή ήταν σποραδικές

¹⁹⁶ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται από την Αγριαντώνη (2007):σελ. 150-153.

¹⁹⁷ Σύμφωνα με στοιχεία του Μοσκόφ που αναφέρει ο Μηλιός (2000):σελ. 321.

και αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά προϊόντα που προσφέρονταν για εξαγωγή, συνήθως από εγχώριες πρώτες ύλες. Η μεταξουργία είναι η πιο τυπική περίπτωση παλιάς οικοτεχνικής παραγωγής που δοκιμάστηκε με περιορισμένη επιτυχία η εισαγωγή νέων εργοστασιακών μορφών. Άλλες επιχειρηματικές πρωτοβουλίες στην κατεύθυνση εξαγωγικών προϊόντων από εγχώριες πρώτες ύλες έγιναν στο χώρο του κρασιού και στο χώρο του μαρμάρου. Υπήρξε μια ευρύτερη τάση χωροθέτησης της βιομηχανίας στους τόπους των πρώτων υλών. Αυτή η διαδικασία αρχικής εκβιομηχάνισης δεν υπήρξε άμοιρη συγκρούσεων, αφού η ύπαιθρος αντιστάθηκε στην αποβιομηχάνισή της, στην αφαίρεση δηλαδή της μεταποιητικής δραστηριότητας από τα νοικοκυριά. (Αγριαντώνη (2006):223-224).

Αυτή η διαδικασία στο οικονομικό επίπεδο συμβάδισε και με σημαντικές τομές στο πολιτικό επίπεδο. Επί της βασιλείας του Όθωνα συγκροτήθηκε στρατός και κεντρική διοίκηση που δεν άφησε χώρο για τη διατήρηση τοπικών εξουσιών¹⁹⁸, καθώς και σύστημα δικαίου βασισμένο στο ρωμαϊκό δίκαιο και ο θεσμός των πολιτικών κομμάτων των οποίων ο ρόλος αναβαθμίστηκε με την εγκαθίδρυση της συνταγματικής μοναρχίας το 1844, μετά την εξέγερση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου τον προηγούμενο χρόνο (Μηλιός (2000):301-303). Οι πολιτικοί μετασχηματισμοί συνεχίστηκαν και νέο Σύνταγμα, ίσως το πιο φιλελεύθερο της Ευρώπης της εποχής εκείνης, ψηφίστηκε το 1864 που αναβάθμισε τη λειτουργία του κοινοβουλίου, παράλληλα με τη θέσπιση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος για τον ενήλικο ανδρικό πληθυσμό της χώρας¹⁹⁹. Αυτές οι αλλαγές υποτιμούνται από τους θεωρητικούς της «υπανάπτυξης» και της «εξάρτησης» όπως και άλλες ενδείξεις βαθέματος του αστικού πολιτικού επιπέδου υπό την επίδραση του αναβαθμισμένου πολιτικού βάρους των λαϊκών μαζών (π.χ. μεγάλη κυκλοφορία του τύπου και μεγάλη συμμετοχή στις εκλογές συγκριτικά με τις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης, Μηλιός (2000):311-312).

Ο Όθωνας εκτόνησε και ενισχυτική πολιτική για τη βιομηχανία με τη σύσταση της «Επιτροπής επί της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας» το 1837. Το περιβάλλον του Όθωνα εμπνεόταν από το υπόδειγμα των προστατευμένων «προνομιούχων εργοστασίων» που είχαν δημιουργηθεί στη Γαλλία και γι' αυτό το κράτος ανέλαβε να στέλνει στο εξωτερικό περιορισμένο αριθμό υποτρόφων για εκπαίδευση στις νεότερες τεχνικές, αλλά και να στηρίξει επενδυτικές προσπάθειες στο εσωτερικό της χώρας. Μεταξύ 1830 και 1845 πάνω από 20 επιχειρήσεις υποστηρίχτηκαν για την ίδρυση εργοστασίων μεταξουργίας, βυρσοδεψίας,

¹⁹⁸ Παρόλα αυτά, οι θεωρίες της «υπανάπτυξης» και της «εξάρτησης» αξιολογούν ως κύρια ένδειξη για τον ημιφεουδαρχικό χαρακτήρα του τότε ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού τον πολιτικό ρόλο των κοτζαμπάσηδων, των οποίων η πρότερη θέση στην κοινωνική δομή καταργήθηκε και αυτοί ως φυσικά πρόσωπα (αλλά όχι ως κοινωνική λειτουργία πλέον) ενσωματώθηκαν σε νέες θέσεις εξουσίας στο αστικό πολιτικό οικοδόμημα, βλ. σχετικά στο Μηλιός (2000):σελ. 310-311.

¹⁹⁹ Κάτι που τότε ίσχυε μόνο στη Γαλλία από το 1848.

χαρτιού, σόδας, ζάχαρης κ.ά. Ελάχιστες όμως επέζησαν και η αποτυχία αυτής της ενισχυτικής πολιτικής οδήγησε στην απαξίωση της παρεμβατικής πολιτικής και την υπεράσπιση του φιλελεύθερου προτύπου (Αγριαντώνη (2007):153-154 και Αγριαντώνη (2006):224). Η ίδρυση της «Επιτροπής επί της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας» βασίστηκε σε προτάσεις του Γ. Παλαιολόγου που εξουσιοδοτημένος από την Αντιβασιλεία υπέβαλε έκθεση βασισμένη στην παραδοχή ότι η βιομηχανία μέλλει να υπάρξει μόνο ως κλάδος επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων και όταν η γεωργική παραγωγή ακμάσει (Ψαλιδόπουλος (1999):65-67). Σταδιακά εκφράζονται αντίθετες απόψεις που υποστηρίζουν τη σύγχρονη εκβιομηχάνιση και προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε ξεσπά μια μεγάλη διαμάχη σχετικά με την αναγκαιότητα ή όχι προστατευτικών δασμών για την εγχώρια βιομηχανική ανάπτυξη²⁰⁰. Το δασμολόγιο του 1867 μειώνει τους δασμούς επί των εξαγόμενων προϊόντων με την προοπτική πλήρους εξάλειψης και επιτρέπει την εισαγωγή μέσων παραγωγής και πρώτων υλών για τη βιομηχανία ατελώς ενώ οι υπόλοιπες πρώτες ύλες επιβαρύνονταν με 5%. Σημαντικός νεωτερισμός ήταν η εισαγωγή ρύθμισης που προέβλεπε ότι αν γίνονταν εξαγωγές προϊόντων που ενσωμάτωναν πρώτες ύλες για τις οποίες είχε καταβληθεί δασμός, η εξάγουσα επιχείρηση είχε δικαίωμα επιστροφής των τελών που είχε καταβάλλει. Το γεγονός ότι από τις 1983 ανώνυμες εταιρείες που ιδρύθηκαν στη χώρα μεταξύ 1836-1883, οι περισσότερες ιδρύθηκαν μετά το δασμολόγιο του 1867 είχε ως συνέπεια την ταύτιση του δασμολογίου αυτού με μια γενικότερη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της χώρας (Ψαλιδόπουλος (1999):64).

Το γενικότερο συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι ότι παρά τη σχετική καθυστέρηση του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας μέχρι τη δεκαετία του 1870, η Ελλάδα δεν μπορεί να θεωρηθεί «υπανάπτυκτη» χώρα, αφού ούτε κυριαρχούν προκαπιταλιστικά συστήματα εκμετάλλευσης ούτε διαφαίνεται κάτι τέτοιο από τους συγκεντρωτικούς δείκτες ανάπτυξης²⁰¹. Η καθυστέρηση του βιομηχανικού κεφαλαίου αντισταθμίζεται από την τεράστια ανάπτυξη του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου. Μάλιστα όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μηλιός (2000):

Πολύ περισσότερο, είναι η ανάπτυξη ακριβώς αυτών των μερίδων του κεφαλαίου, η γεωγραφική εξάπλωσή τους πολύ πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας και, τέλος, ο επεκτατισμός του ελληνικού κράτους σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου, που αποτέλεσαν τους

²⁰⁰ Την οποία παρουσιάζει αναλυτικά ο Ψαλιδόπουλος (1999):σελ. 67-76.

²⁰¹ Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της χώρας έφτανε το 1860 το 74% του αντίστοιχου ευρωπαϊκού μέσου όρου σύμφωνα με στοιχεία του P. Baïrloch που αναφέρει ο Μηλιός (2000):σελ. 322-323.

αποφασιστικούς παράγοντες οι οποίοι καθόρισαν τη σχετική καθυστέρηση του βιομηχανικού τομέα στο εσωτερικό της χώρας[...]Το εφοπλιστικό και το εμπορικό κεφάλαιο αποτελούν, λοιπόν, κατά την πρώτη αυτή περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους τις κυρίαρχες μερίδες της άρχουσας αστικής τάξης. Η ανάπτυξή τους ευνοήθηκε επιπλέον από το γεγονός ότι οι καταστροφές που υπέστησαν τα κεφάλαια αυτά κατά τη διάρκεια της Επανάστασης ήταν σημαντικά μικρότερες από εκείνες της μανιφακτούρας, της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. (σελ. 323-325).

Η απουσία μιας εκβιομηχάνισης τύπου Αγγλίας στην Ελλάδα της περιόδου αυτής δε συνεπάγεται τη μη κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως ορθά σημειώνει η Αγριαντώνη (2006):

Σήμερα, με τις τρέχουσες τάσεις αμφισβήτησης κάθε κανονιστικού και ταξινομικού λόγου, αναγνωρίζεται η μεγάλη ποικιλία των προτύπων εκβιομηχάνισης, αμφισβητείται μάλιστα, ειδικά για τον 19^ο αιώνα, η αναγκαιότητα της ύπαρξης μηχανικών εργοστασίων ως προϋπόθεση για να μιλήσει κανείς περί εκβιομηχάνισης, και εξετάζεται η διάχυση και εντατικοποίηση, με οποιαδήποτε μορφή, της μεταποίησης, στην πόλη και στην ύπαιθρο, που συχνά είχε διαφύγει από τις εθνικές στατιστικές. Η εκμηχάνιση της παραγωγής, το φαινόμενο με το οποίο ταυτίστηκε ο 19^{ος} αιώνας και η ίδια η έννοια της εκβιομηχάνισης, δεν διαδόθηκε με την ίδια ταχύτητα σε όλους τους κλάδους, ούτε καν στις κοιτίδες του φαινομένου, τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Μεγάλοι τομείς της μεταποίησης εξακολούθησαν να λειτουργούν με τις παλιές τεχνικές, βελτιώνοντας ενδεχομένως τον καταμερισμό της εργασίας και τα προϊόντα τους. Ούτε εξαφανίστηκαν, βέβαια, οι μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις οι οποίες, αντίθετα, θεωρούνται σήμερα πιο ικανές να προσαρμόζονται στις αλλαγές του περιβάλλοντος και να απορροφούν τις διακυμάνσεις των αγορών (σελ. 221-222).

4.3 Περίοδος 1870-1910.

«Η υποτίμηση του νομίσματος, η σχετική αύξηση του πληθυσμού[...], η ανάπτυξη της συγκοινωνίας, δίνουν μια νέα ώθηση στη βιομηχανία και χαρακτηρίζουνε πολύ σωστά

την περίοδο αυτή ως την πρώτη περίοδο βιομηχανικής ανάπτυξης.»

Σεραφείμ Μάξιμος, 1928

Στην περίοδο αυτή όπως αναφέραμε ήδη έχουμε τη στροφή στο βιομηχανικό καπιταλισμό. Σημαντικό ρόλο σε αυτή έπαιξε και η αλλαγή της διεθνούς συγκυρίας και της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους με την ανάδυση των υπόλοιπων βαλκανικών εθνικισμών και την πρώτη κρίση της ιδεολογίας της Μεγάλης Ιδέας που συντηρούσαν μια εξωστρεφή ανάπτυξη στηριγμένη στο εμπορικό κεφάλαιο και στο διεθνή και περιφερειακό ρόλο των ελληνικών κεφαλαίων. Η κρίση της επεκτατικής προοπτικής του ελληνικού κράτους και ο σταδιακός εκτοπισμός των Ελλήνων καπιταλιστών από την περιοχή των Βορείων Βαλκανίων και της Νοτιοδυτικής Ρωσίας και η διεθνής οικονομική συγκυρία είχαν ως αποτέλεσμα μια αναδιοργάνωση του ελληνικού καπιταλισμού, η οποία βασίζεται τόσο στην εισαγωγή και τον «επαναπατρισμό» κεφαλαίων, όσο και μια νέου τύπου επεκτατική οικονομική πολιτική στο εσωτερικό της χώρας (Μηλιός (2000):352).

Η διεύρυνση της εγχώριας αγοράς χάρη στην αύξηση του αστικού πληθυσμού και την επέκταση των εμπορευματικών καλλιεργειών υπήρξε η πρώτη επιτρεπτική συνθήκη για την εμφάνιση της βιομηχανίας²⁰². Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων και ιδίως της σταφίδας βρίσκονταν σε ανοδική πορεία και «χρυσός έρρεε στην Πελοπόννησο» κατά την έκφραση της εποχής. Η διανομή των εθνικών γαιών το 1871 ενεργοποίησε την αγορά γης. Η διεθνής συγκυρία ήταν μια άλλη ευνοϊκή συνθήκη με τον αναπτυξιακό κύκλο της περιόδου 1850-1873 να βρίσκεται στο απόγειό του, με υψηλά επίπεδα κερδών και ανοδικές τιμές. Οι επιχειρηματίες στην Ελλάδα που είχαν συσσωρεύσει κεφάλαια συνήθως στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τη δανειοδότηση της αγροτικής παραγωγής αναζητούσαν νέες διεξόδους για την τοποθέτηση των κεφαλαίων τους. Τις νέες δυνατότητες μαρτυρά και η εισαγωγή κεφαλαίων από τις κοινότητες των ομογενών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πάντως οι πρώτες βιομηχανικές επιχειρήσεις ήταν κατά κύριο λόγο έργο ντόπιων επιχειρηματιών και τα κεφάλαια των ομογενών έπαιξαν μόνο συμπληρωματικό ρόλο. Δευτερεύοντα ρόλο έπαιξαν και τα ξένα κεφάλαια που περιορίστηκαν μόνο στο μεταλλευτικό τομέα όπου όμως πραγματοποιήθηκαν οι μεγαλύτερες σε όγκο επενδύσεις. Η οικογενειακή επιχείρηση παρέμεινε η συντριπτικά κυρίαρχη μορφή επιχείρησης, ενώ ο θεσμός της ανώνυμης εταιρείας περιβαλλόταν με δυσπιστία από τον πολύ κόσμο. Το εργατικό δυναμικό δεν αφθονούσε στα πρώτα βήματα της βιομηχανίας και συχνά η συμβολή ξένων εργατών (Λαύριο, Ερμούπολη) ειδικά σε ειδικευμένες θέσεις ή προσφύγων (π.χ. από την Κρήτη στον

²⁰² Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται από την Αγριαντώνη (2007):σελ. 158-164.

Πειραιά το 1866-1869) ήταν σημαντική. Η ανεπάρκεια του εργατικού δυναμικού επιβεβαιώνεται και από τη φυσιολογία των πρώτων βιομηχανιών που συχνά ήταν βιομηχανίες εντάσεως κεφαλαίου (π.χ. νηματουργία) και όχι εργασίας (π.χ. υφαντουργία) σε αντίθεση με ότι συμβαίνει προς το τέλος της περιόδου. Δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες για τα ακριβά μεροκάματα της εποχής.

Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της πρώτης εργοστασιακής βιομηχανίας στην Ελλάδα είναι: α) συγκεντρώθηκε σχεδόν αποκλειστικά σε πόλεις-λιμάνια και κατά προτίμηση λιμάνια εξωτερικού εμπορίου, β) στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων στεγάστηκε σε νέα κτίρια, πράγμα που αύξησε το κόστος των αρχικών επενδύσεων και οδήγησε στην εμφάνιση μιας ασυνέχειας στη χωροθέτηση των παραγωγικών εγκαταστάσεων σε σχέση με παλιότερες κοιτίδες και στις πρώτες τάσεις άνισης ανάπτυξης των περιφερειών της χώρας, γ) εντοπίστηκε σε κλάδους βασικών καταναλωτικών αγαθών, όχι μόνο στα τελικά προϊόντα της παραγωγικής αλυσίδας (π.χ. στη βαμβαουργία ξεκίνησε από το ενδιάμεσο προϊόν, το νήμα) και ούτε μόνο σε κλάδους εντάσεως εργασίας και δ) απευθύνθηκε ουσιαστικά με τα προϊόντα αυτά στην εγχώρια αγορά, της οποίας όμως τα όρια έγιναν σύντομα αισθητά αναγκάζοντας τους πιο δυναμικούς κλάδους (π.χ. νηματουργία) να στραφούν στις εξαγωγές. Η εξαίρεση στο πρότυπο αυτό είναι ο μεταλλευτικός τομέας που εξαρχής είχε εξαγωγικό προσανατολισμό (Αγριαντώνη (2006):225).

Αυτό το μικρό πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα έρχεται, όπως αναφέραμε ήδη, στο τέλος μιας εποχής πρωτοφανούς αναπτυξιακής έντασης στην Ευρώπη (1848-1875), όπου η εκβιομηχάνιση εξαπλωνόταν στην Ευρώπη υπό την ώθηση της κατασκευής των σιδηροδρομικών δικτύων και του απεγκλωβισμού των ηπειρωτικών αγορών. Η Ελλάδα, όπως και η ευρύτερη περιοχή, συντονίστηκε με την τάση αυτή και, κατά κάποιο τρόπο, ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι και από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 σημειώθηκε η αντιστροφή του κύκλου και ξεκίνησε η παρατεταμένη περίοδος της μεγάλης ύφεσης (1875-1895) (Αγριαντώνη (2006):225-226). Οι πτωτικές τάσεις των κερδών, ο ανταγωνισμός και οι ανάγκες εξοικονόμησης εργασίας επιτάχυναν την υιοθέτηση των τεχνολογικών καινοτομιών εγκαινιάζοντας αυτό που ονομάστηκε «δεύτερη βιομηχανική επανάσταση» στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες.

Στην Ελλάδα²⁰³, η νεοσύστατη ελληνική βιομηχανία δυσκολεύτηκε να εδραιώσει τη θέση της και τα προβλήματα εκδηλώθηκαν σε δύο φάσεις. Στην πρώτη (1875-1878), η διακοπή των ανταλλαγών με την Τουρκία μαζί με το πάγωμα των αγορών λόγω της μεγάλης ύφεσης ανέστειλαν τις εξαγωγές των βιομηχανικών προϊόντων και ανέκοψαν τους αναπτυξιακούς

²⁰³ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται από την Αγριαντώνη (2007):σελ. 169-170.

ρυθμούς σε ορισμένες βιομηχανίες (νηματοουργία, βυρσοδεψία). Η δεύτερη φάση (1884-1886) μπορεί ενδεχομένως να θεωρηθεί η πρώτη κρίση νέου τύπου στην Ελλάδα καθώς έπληξε ειδικότερα τη βιομηχανία, με αθρόες αναστολές εργασιών των επιχειρήσεων του Πειραιά, όπου είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται οι σημαντικότερες σε μέγεθος και τεχνολογία μονάδες. Η κρίση οδήγησε στο κλείσιμο των μισών περίπου εργοστασίων του Πειραιά. Οι ανωμαλίες αυτές είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες. Οι εξαγωγές περιορίστηκαν, παρέμειναν ασταθείς και στο εξής η εκβιομηχάνιση θα εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την κατάσταση της εγχώριας αγοράς. Διαμορφώθηκε επιπλέον ένα απαισιόδοξο κλίμα σχετικά με τις δυνατότητες εκβιομηχάνισης της χώρας και ενισχύθηκε το ρεύμα του σκεπτικισμού και της παραδοσιολατρίας με την πεποίθηση ότι η Ελλάδα ήταν φτιαγμένη για το εμπόριο, τη γεωργία και τη ναυτιλία και όχι για τη βιομηχανία.

Η κρίση στα μέσα της δεκαετίας του 1870 οδήγησε στη λήψη προστατευτικών μέτρων σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και την περίοδο αυτή τέθηκαν τα πρώτα θεμέλια του «κράτους πρόνοιας». Στην περίοδο αυτή εντάθηκε και η παρεμβατική παρουσία του νεοελληνικού κράτους με την κυριαρχία της παρουσίας της φιλελεύθερης-δημοκρατικής παράταξης υπό το Χαρίλαο Τρικούπη. Η βιομηχανική ανάπτυξη από το 1870 και μετά συνδέεται με τη στροφή αυτή της οικονομικής πολιτικής του κράτους. Το 1864²⁰⁴, οι δρόμοι της χώρας δεν ξεπερνούσαν τα 1500 χιλιόμετρα και μέχρι το 1909 προστέθηκαν άλλα 2750 χιλιόμετρα. Το 1870, οι σιδηρόδρομοι εκτείνονταν σε μήκος μόλις 12 χιλιόμετρα, ενώ το 1910 το μήκος τους έφτασε τα 1573 χιλιόμετρα. Βέβαια, παρά την εντυπωσιακή ανάπτυξή τους, το οδικό και το σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας υπολείπονταν κατά το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου των αντίστοιχων δικτύων της Κεντρικής Ευρώπης και των άλλων βαλκανικών χωρών. Αυτό, ίσως οφείλεται και στη σημασία των θαλασσίων μεταφορών για την ελληνική οικονομία, αφού τα λιμάνια της χώρας ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένα σε σύγκριση με τα διεθνή. Τα λιμενικά έργα και η εκσκαφή του ισθμού της Κορίνθου συγκαταλέγονται στα σπουδαιότερα έργα της περιόδου. Από το 1881 και μετά αυξάνουν οι κατά κεφαλήν κρατικές δαπάνες κατά περισσότερο από 40% συγκριτικά με τη δεκαετία του 1870.

Το κράτος εκπόνησε και υλοποίησε αυτό το μεγάλο πρόγραμμα έργων υποδομής με συστηματική προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό και την αύξηση της φορολογίας, ιδίως των έμμεσων φόρων (Αγριαντώνη (2007):167). Η πλειοψηφία των έργων υποδομής εκτελείται από ιδιωτικές επιχειρήσεις κυρίως ξένες και η πραγματοποίηση των έργων απαιτεί τα υψηλότερα δάνεια στην έως τότε ιστορία του ελληνικού κράτους. Η εξυπηρέτηση του χρέους καλύπτει από το 1870 και μετά περισσότερο από 22% των κρατικών δαπανών. Αποτέλεσμα

²⁰⁴ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται στο Μηλιός (2000):σελ. 359-360.

του υπέρογκου δανεισμού είναι η χρεοκοπία του 1893 και από το 1898 το ελληνικό κράτος υπόκειται στο «Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο» που του επιβάλλουν οι πιστώτριες χώρες (Μηλιός (2000):360).

Στο παραπάνω οικονομικό περιβάλλον, δημιουργήθηκαν οι παράγοντες που ώθησαν στην ανάκαμψη της ελληνικής βιομηχανίας μετά την κρίση των μέσων της δεκαετίας του 1870. Στη δημιουργία αναγκαίων υποδομών αναφερθήκαμε ήδη παραπάνω. Η οικονομική πολιτική του κράτους συνέβαλε και με την ψήφιση του νέου δασμολογίου το 1884. Αυτό το δασμολόγιο θεσμοθετείται κυρίως με στόχο την αύξηση των εσόδων του κράτους από τις εισαγωγές. Οι δασμοί αφορούν μόνο τα προϊόντα που προστατεύονται ήδη και δεν επεκτείνονται σε νέα προϊόντα και νέους βιομηχανικούς κλάδους που είχαν δημιουργηθεί. Ο προστατευτισμός δεν εντασσόταν άλλωστε στη φιλοσοφία των τότε κυβερνήσεων που διακατέχονταν από έναν άκρατο φιλελευθερισμό (Μηλιός (2000):360-361). Η αμφισημία της συνύπαρξης προστατευτικών στοιχείων με φιλελεύθερες διακηρύξεις περί ελεύθερου εμπορίου φαίνεται και από το ότι ο ίδιος ο Τρικούπης ενώ το 1884 εμφανίζεται θετικός στην ενδυνάμωση της νηπιακής βιομηχανίας, το 1887, κατά την αναθεώρηση των ποσοστών επιβάρυνσης του δασμολογίου, μιλά περί ανυπαρξίας βιομηχανίας που αξίζει να προστατευθεί (Ψαλιδόπουλος (1999):64). Το νέο δασμολόγιο ενίσχυσε την προστατευτική λειτουργία της συνεχούς υποτίμησης της δραχμής στην περίοδο 1885-1895. Τέλος, η μαζική μεταναστευτική κίνηση αγροτικού πληθυσμού λόγω των δυσχερών συνθηκών στις οποίες περιήλθε ο αγροτικός κόσμος με τις πτωτικές τάσεις των τιμών στην περίοδο της ύφεσης και τη μεγάλη κρίση της σταφίδας το 1892 δημιούργησε πλεονάζον εργατικό δυναμικό και πτώση των μισθών.

Αυτοί οι παράγοντες (ανάπτυξη υποδομών, συνεχής υποτίμηση δραχμής, νέο δασμολόγιο, αύξηση διαθέσιμου εργατικού δυναμικού και πτώση μισθών) ευνόησαν την ανάκαμψη και τη διεύρυνση της εκβιομηχάνισης σε νέες βάσεις²⁰⁵. Στην πρώτη φάση²⁰⁶, της υποτιμημένης δραχμής, διευρύνθηκε κυρίως ο χώρος της βιοτεχνίας και των βιομηχανιών εντάσεως εργασίας (πλεκτήρια, υφαντουργεία, μηχανουργεία). Ήταν, κατά κάποιον τρόπο, μια ήπια εκβιομηχάνιση «από τα κάτω» με τα πενιχρά διαθέσιμα μέσα που αξιοποιούσε κυρίως την εργασία (εποχική στην ύπαιθρο και τις μικρές επαρχιακές πόλεις, μεταβατική στις μεγαλύτερες πόλεις και τα λιμάνια). Διευρύνθηκαν επίσης ορισμένοι κλάδοι που επωφεληθήκαν από τη διαθεσιμότητα πρώτων υλών ή από τις συναλλαγματικές ισοτιμίες. Η καθαυτό βιομηχανία σύντομα ακολούθησε την κινητικότητα της βιοτεχνίας, η οποία σε

²⁰⁵ Βλ. επίσης στο Μάξιμος (1928):σελ. 11.

²⁰⁶ Τα στοιχεία των επόμενων 2 παραγράφων αναφέρονται από την Αγριαντώνη (2006):σελ. 227-228 και Αγριαντώνη (2007):σελ. 173-176.

αρκετές περιπτώσεις δημιουργούσε νέα ζήτηση για ενδιάμεσα προϊόντα. Έτσι, ιδρύθηκαν προς τα τέλη του αιώνα νέα βαμβακουργικά εργοστάσια, τα πρώτα εργοστάσια μαλλίνων, νέα εργοστάσια οινοπνεύματος, καθώς και μικρά μηχανουργεία που ιδρύθηκαν σε όλες τις σημαντικές πόλεις. Την πιο θεαματική άνοδο σημείωσε στα 1895-1907 ο μεταλλευτικός τομέας, χάρη στην άνοδο της ζήτησης για κάθε είδους μεταλλεύματα από τις βιομηχανικές χώρες. Από τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα νέα μεγάλα εργοστάσια ιδρύθηκαν στους τομείς των οικοδομικών υλικών, της ζυθοποιίας, του χαρτιού και των χημικών προϊόντων, όλα σχεδόν στην περιοχή Αθήνας-Πειραιά και δευτερευόντως στην Πάτρα και το Βόλο, ενώ παράλληλα η καπνοβιομηχανία έκανε τα πρώτα της βήματα. Αυτές οι λίγες μονάδες αντιπροσώπευαν σημαντικές επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες, υιοθέτησαν τη μορφή των ανώνυμων εταιρειών και προώθησαν νέα συστήματα οργάνωσης της παραγωγής και προώθησης των προϊόντων τους. Η επιχειρηματική κινητικότητα στο χώρο της μεγάλης βιομηχανίας αποτυπώνεται στους ρυθμούς ίδρυσης ανωνύμων εταιρειών. Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα υπήρχαν μόνο 13-14 βιομηχανικές Α.Ε. και μεταξύ 1899 και 1918 ιδρύθηκαν συνολικά 80 τέτοιες εταιρείες από τις οποίες οι 58 ήταν νέες επιχειρήσεις. Βαθμιαία, η δομή της βιομηχανίας διχαζόταν άμεσα ανάμεσα στις μικρές και παραδοσιακές μονάδες και στις προηγμένες μεγάλες βιομηχανίες. Οι πρώτες, που ήταν συντριπτικά περισσότερες, αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα με την ανατίμηση της δραχμής από το 1905, ενώ οι δεύτερες οδηγήθηκαν σε συσπειρώσεις, αναδιοργάνωση με απόπειρες τεχνολογικής ανανέωσης και εντατικοποίησης της εκμηχάνισης και συγχωνεύσεις (στα 1906-1909 έχουμε το πρώτο κύμα συγχωνεύσεων στην ελληνική βιομηχανική ιστορία).

Στην περίοδο αυτή, λοιπόν, αποκρυσταλλώθηκε η φυσιογνωμία της βιομηχανίας με τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) συντριπτική παρουσία μικρών μονάδων με περιορισμένη ή και καθόλου εκμηχάνιση που δεν ήταν κυρίως επιβιώσεις, αλλά ένας νέος χώρος των «αυτοαπασχολούμενων» ή μικρών βιοτεχνιών της πόλης, που αποτέλεσε τρόπο προσαρμογής του παραγωγικού συστήματος στη διαδικασία αστικοποίησης υπό τους προσδιορισμούς των ιδιοκτησιακών-κοινωνικών δομών και οικονομικών παραμέτρων όπως τα μεγέθη των αγορών, β) σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στις μικρές μονάδες και τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις μεταξύ των οποίων πρωτοεμφανίζονται και επιχειρήσεις με σχεδόν μονοπωλιακό έλεγχο της αγοράς στον τομέα τους, που ωστόσο από τεχνολογική άποψη διατηρούν κυρίως τις χειρωνακτικές μεθόδους εργασίας, γ) ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση των σημαντικότερων επιχειρήσεων στον Πειραιά και δευτερευόντως στο Βόλο, συγκέντρωση της βαμβακοβιομηχανίας στην Ερμούπολη και σημαντικούς βιομηχανικούς

πυρήνες στην Πάτρα, την Καλαμάτα και τη Χαλκίδα και δ) η βιομηχανία απευθύνεται κατά κύριο λόγο στην εσωτερική αγορά υπό καθεστώς άτυπης δασμολογικής προστασίας.

Με αυτή τη δομή και αυτές τις προοπτικές αγοράς, η βιομηχανία/βιοτεχνία δεν μπορούσε να απορροφήσει το εργατικό δυναμικό που αποδεσμευόταν από τον αγροτικό χώρο και που, συνεπώς, έπαιρνε το δρόμο της υπερπόντιας μετανάστευσης²⁰⁷. Η θεμελιακή αυτή ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης εργασίας συμπιέζε, όπως είπαμε ήδη, τα ημερομίσθια προς τα κάτω, κάτι που οι εργοδότες συνήθισαν να θεωρούν συγκριτικό πλεονέκτημά τους στις συνθήκες του διεθνούς ανταγωνισμού. Δημιουργήθηκε έτσι ένας φαύλος κύκλος όπου ούτε ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός ευνοήθηκε, αφού οι περισσότερες βιομηχανίες στηρίζονταν σε τεχνικές εντάσεως εργασίας, ούτε το προσωπικό μπορούσε να σταθεροποιηθεί, αφού τα χαμηλά μεροκάματα ενίσχυαν την προσωρινότητα της απασχόλησης και τροφοδοτούσαν τη μετανάστευση, με τελικό αποτέλεσμα τη χαμηλή παραγωγικότητα της ελληνικής βιομηχανίας. Οι μέσοι ρυθμοί αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας για ολόκληρη την περίοδο 1860-1910 παραμένουν χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους μέσους ευρωπαϊκούς ρυθμούς, παρόλο που είναι υπερδιπλάσιοι από τους αντίστοιχους ρυθμούς της Ιταλίας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας. Η «καθυστερημένη εκβιομηχάνιση», λοιπόν, έχει ως συνέπεια τους χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης ως προς τις ήδη βιομηχανοποιημένες χώρες. Η χαμηλότερη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στη μία περίπτωση (Ελλάδα) φαίνεται να αντισταθμίζεται από την ύπαρξη και ανάπτυξη των υλικών όρων της κεφαλαιακής συσσώρευσης (βιομηχανική και κοινωνική υποδομή, συγκρότηση και εκπαίδευση του συλλογικού εργάτη κλπ.) στην άλλη περίπτωση (Δυτική Ευρώπη).

Τέλος, αναφέρουμε συνοπτικά μερικά συνολικά μεγέθη που αφορούν στην περίοδο 1870-1910²⁰⁸ για να δειχθεί και πάλι το επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η εγκατεστημένη βιομηχανική ισχύς τεσσαρακονταπλασιάζεται και από 296 ίππους το 1867 φτάνει τους 12000 ίππους το 1909, παρότι εξακολουθούν να αναπτύσσονται με γοργούς ρυθμούς και οι μέχρι τότε κυρίαρχες μορφές κεφαλαίου (εμπορικό & εφοπλιστικό). Το 1914, ο ελληνικός εμπορικός στόλος καταλαμβάνει τη 13^η θέση στον κόσμο από την άποψη της χωρητικότητας και την 6^η σε σχέση με τον πληθυσμό της χώρας. Η ναυτιλία λειτουργεί προωθητικά για την εγχώρια βιομηχανική παραγωγή και μέρος των κερδών της διατίθεται προς βιομηχανικούς σκοπούς²⁰⁹. Το μερίδιο του εξωτερικού εμπορίου είναι σχετικά υψηλό σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο και αντίστοιχα υψηλός πρέπει να θεωρηθεί ο βαθμός ενσωμάτωσης της ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά. Η

²⁰⁷ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται στα Αγριαντώνη (2007):σελ. 175 και Μηλιός (2000): σελ. 361-362.

²⁰⁸ Που αναφέρει αναλυτικά και σε μορφή πινάκων από διάφορες άλλες πηγές ο Μηλιός (2000):σελ. 353-358.

²⁰⁹ Όπως αναφέρει ο Ζολώτας σε ένα απόσπασμα που παραθέτει ο Μηλιός (2000): σελ.354.

βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου αποτυπώνεται στην αναδιάρθρωση της δομής του εξωτερικού εμπορίου με την αύξηση της ζήτησης για πρώτες ύλες και ύλες κίνησης της βιομηχανίας και τη μείωση της συνολικής ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα από το εξωτερικό, παρά την αύξηση που επήλθε στη ζήτηση μέσω παραγωγής από το εξωτερικό. Η ελληνική βιομηχανία, εκτός των κλάδων επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων, δεν είχε φτάσει όμως σε τέτοιο επίπεδο ώστε να μπορέσει να ανταγωνιστεί τις μεγάλες ευρωπαϊκές βιομηχανίες στη διεθνή αγορά. Η ταχύρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη σκιαγραφείται και από την αύξηση της σχέσης εγκατεστημένης ισχύος ανά εργαζόμενο που από 0,04 ίππους ανά εργαζόμενο το 1867 φτάνει στους 0,2 ίππους το 1909. Το ποσοστό των απασχολούμενων στο δευτερογενή τομέα αυξήθηκε από περίπου 14% το 1861 σε 25,6% το 1907, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά το 1901 στη Γαλλία είναι 26,7%, στις ΗΠΑ 24,4% και στη Γερμανία (το 1907) 36%. Ο αγροτικός τομέας μειώνεται και το ποσοστό του αστικού πληθυσμού εμφανίζεται σε μια μέση κατάσταση συγκριτικά με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες. Η αύξηση του αστικού πληθυσμού μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή κατά κύριο λόγο αφορούσε τα αστικά κέντρα που παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη, με τον πληθυσμό του Πειραιά να δωδεκαπλασιάζεται από το 1856 έως το 1907 και της Αθήνας να τετραπλασιάζεται στην ίδια περίοδο. Η άποψη, λοιπόν, των θεωρητικών της «υπανάπτυξης» και της «εξάρτησης» ότι η Ελλάδα αποτελούσε μια αγροτική εξαίρεση εν μέσω μιας αστικοποιημένης Ευρώπης δε φαίνεται να ευσταθεί.

4.4 Περίοδος 1910-1940.

«Να που στηρίχτηκε κυρίως η μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας όλα αυτά τα χρόνια, εξόν από το προστατευτικό δασμολόγιο, το πλάτεμα της εσωτερικής αγοράς και το νομισματικό πληθωρισμό. Έτσι, απομυζώντας απάνθρωπα την απόλυτη και σχετική αύξηση της υπεραξίας που έβγαζε η υπερεργασία του ελληνικού προλεταριάτου, το ελληνικό κεφάλαιο πραγματοποίησε τον 'ιστορικό του προορισμό' στο πεδίο της βιομηχανίας.»

Παντελής Πουλιόπουλος, 1934

«Η εργατική νομοθεσία είναι απαραίτητος διότι προλαμβάνει τας υπερβολάς των εργοδοτών απέναντι των εργατών[...] αίτινες μη περιοριζόμενοι δύνανται να επιφέρωσι καταθλιπτικήν εκμετάλλευσιν της ανθρώπινης εργασίας.»

Ξενοφών Ζολώτας, 1926

Η αρχή της συγκεκριμένης περιόδου είναι ίσως η πιο πυκνή σε γεγονότα και μετασχηματισμούς στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Μέχρι το 1920 η Ελλάδα τριπλασίασε την εθνική επικράτειά της για να περιοριστεί μετά τη Μικρασιατική καταστροφή σε διπλάσια εδαφική επικράτεια από αυτή του 1912. Επίσης, το 1909 αρχίζει μια περίοδος οικονομικών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων στο πλαίσιο της λεγόμενης «ανορθωτικής (ή αναθεωρητικής) κίνησης», με τις οποίες τίθενται τα θεμέλια του «κράτους δικαίου», δηλαδή, το θεσμικό και νομοθετικό πλαίσιο του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας (Μηλιός (2000):373). Σημείο εκκίνησης είναι η περίφημη «επανάσταση» στο Γουδί που πυροδοτήθηκε από την όξυνση της κρίσης του εθνικού ζητήματος. Στην Τουρκία ξεσπά η επανάσταση των Νεότουρκων που η ελληνική κυβέρνηση χαιρετίζει λόγω του αστικού μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα της. Οι ημιαυτόνομες αρχές της Κρήτης κηρύσσουν την ένωση του νησιού με την Ελλάδα, όμως η ελληνική κυβέρνηση, αλλά και κόμματα της αντιπολίτευσης καταδικάζουν αυτή την πρωτοβουλία από φόβο μην προκαλέσουν όπως το 1897 έναν «άκαιρο» πόλεμο με την Τουρκία. Σε μια συγκυρία τέτοιας ανοικτής εθνικής κρίσης αναδύεται ο στρατός ως τρίτος πολιτικός πόλος δίπλα στα κόμματα και το θρόνο. Η πλειοψηφία των αξιωματικών οργανώνεται στο «Στρατιωτικό Σύνδεσμο» και τον Αύγουστο του 1909 συγκεντρώνονται στο Γουδί και απαιτούν από το βασιλιά την αναδιοργάνωση του στρατού και μια συνεπέστερη εθνική πολιτική. Παράλληλα, οι αξιωματικοί διατυπώνουν και μια σειρά από ώριμα κοινωνικά αιτήματα όπως την αναδιοργάνωση της δικαιοσύνης, τη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος και τη μεταρρύθμιση της οικονομικής πολιτικής του κράτους, τα οποία όμως δεν αποτελούσαν την κύρια απαίτησή τους που ήταν, όπως είπαμε, η αναδιοργάνωση του στρατού και η επανεκτίμηση της πολιτικής που αφορούσε το εθνικό ζήτημα. Η άρνηση της κυβέρνησης να δεχθεί τα αιτήματα των στρατιωτικών ήταν η αφορμή για να πραγματοποιηθεί μια τεράστια συγκέντρωση του αθηναϊκού πληθυσμού στο Πεδίο του Άρεως με την οποία διαδηλώθηκε η υποστήριξη του λαού στις απαιτήσεις και τα αιτήματα του Συνδέσμου. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος βρέθηκε στο επίκεντρο μιας μαζικής πολιτικής κίνησης της οποίας την καθοδήγηση δεν μπορούσε να αναλάβει, γι' αυτό κάλεσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αναλάβει την ηγεσία του. Ο Βενιζέλος δεν αποδέχθηκε την προσφορά και τους έπεισε να μην απαιτήσουν σύγκλιση συντακτικής συνέλευσης που θα αμφισβητούσε το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο, αλλά αναθεωρητικής συνέλευσης για την αναθεώρηση του συντάγματος. Στις εκλογές που διεξάγονται το 1910, το 40% των βουλευτών είναι υποστηρικτές της κίνησης του 1909 και ο βασιλιάς αναθέτει στο Βενιζέλο το σχηματισμό

κυβέρνησης. Αυτός ιδρύει το Κόμμα των Φιλελευθέρων και προκηρύσσει για δεύτερη φορά εκλογές το 1910, τις οποίες κερδίζει με μεγάλη πλειοψηφία και το 87,5% των βουλευτών του νέου κοινοβουλίου εκλέγονται για πρώτη φορά (Μηλιός (2000):376). Η ανάληψη της διακυβέρνησης από το Βενιζέλο εγκαινιάζει τη διαδικασία οικοδόμησης του κράτους δικαίου στην Ελλάδα.

Το νέο Σύνταγμα του 1911 συνεχίζει τη φιλελεύθερη παράδοση του Συντάγματος του 1864²¹⁰. Το 1911 κατοχυρώνεται το δικαίωμα του κράτους να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας προς όφελος του κοινωνικού συνόλου και ανοίγει έτσι ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση, που θεσμοθετείται για τα Ιόνια νησιά το 1912 και για την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία το 1917. Το 1914 ψηφίζονται νόμοι για την προώθηση των αγροτικών συνεταιρισμών και μέχρι το 1924 λειτουργούσαν 3020 γεωργικοί συνεταιρισμοί με 167 χιλιάδες μέλη. Σημαντικά ήταν τα μέτρα που αφορούσαν τις εργασιακές σχέσεις στη βιομηχανία. Το 1909 εξαιρούνται από τις κατασχέσεις λόγω χρεών οι χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι και νομοθετείται επίσης η υποχρεωτική αργία της Κυριακής²¹¹. Το 1910 νομιμοποιούνται τα εργατικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1914 γενικεύεται η υποχρεωτική ασφάλιση των εργαζομένων έναντι ατυχήματος, απαγορεύεται η σύσταση κοινών σωματείων της εργοδοσίας και των εργαζομένων και θεσμοθετούνται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Με το νόμο 4029 του 1912 απαγορεύεται η εργασία των παιδιών κάτω των 12 χρονών και των γυναικών σε κατάσταση εγκυμοσύνης επί 4 εβδομάδες πριν και μετά τον τοκετό. Με το ίδιο νόμο, το ανώτατο όριο εργασιμων ωρών την ημέρα για τους ανηλίκους και για τις γυναίκες καθορίζεται στις 10 ώρες. Στην περίοδο αυτή αρχίζει και η σταδιακή μείωση του ωραρίου εργασίας, αφού η ψήφισή του από τη Βουλή δε σήμαινε την άμεση γενίκευσή του, αλλά εγκαινιάζε τη φάση της σταδιακής εφαρμογής του. Η οκτάωρη εργασία δε θα γενικευτεί παρά μόνο στη δεκαετία του '30, ενώ από το 1920 είχε κυριαρχήσει η δεκάωρη απασχόληση και ήταν εμφανής η τάση της γενίκευσης του οκταώρου. Το 1922 ολοκληρώνεται η νομοθεσία που σχετίζεται με την ασφάλιση έναντι ατυχήματος και λόγω γήρατος, ενώ από 1911 καθορίζονται οι κανόνες υγιεινής και λειτουργίας που πρέπει να τηρούν οι εργοδότες και ανατίθεται στην Επιθεώρηση Εργασίας να ελέγχει την τήρησή τους και την εφαρμογή της νέας εργατικής νομοθεσίας γενικότερα. Σημειώνουμε ότι το 1918 ιδρύθηκε η ΓΣΕΕ που περιλάμβανε στη δύναμή της 214 εργατικές ενώσεις με 65 χιλιάδες μέλη, ενώ υπολογίζεται ότι συνολικά υπήρχαν 366 εργατικές ενώσεις με 79 χιλιάδες μέλη.

Τα παραπάνω μέτρα της «ανορθωτικής» κίνησης εγκαινιάζουν μια νέα φάση στην οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας. Σηματοδοτούν τη διαδικασία μετάβασης στον

²¹⁰ Τα στοιχεία των δύο επόμενων παραγράφων αναφέρονται στο Μηλιός (2000): σελ. 377-383.

²¹¹ Που στη Γαλλία είχε ψηφιστεί μόλις 3 χρόνια πριν.

καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας όπως ήδη αναφέραμε. Υιοθετούνται, δηλαδή, αυτά τα μέτρα σε μια συγκεκριμένη φάση της ανάπτυξης των συνολικών καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας με ένα και μόνο στόχο, τη σταθεροποίηση του καπιταλιστικού συστήματος²¹². Οι κοινωνικές προϋποθέσεις αυτού του μετασχηματισμού δεν ήταν μόνο η οικονομική ανάπτυξη και η αντίστοιχη ενδυνάμωση των οικονομικών αγώνων και της θέσης της εργατικής τάξης, αλλά μια εξέλιξη στο συνολικό κοινωνικό επίπεδο, στο πλαίσιο της οποίας καθοριστικό ρόλο έπαιξαν πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες, όπως η κρίση του εθνικού ζητήματος και η σταθεροποίηση των φιλελεύθερων αντιπροσωπευτικών θεσμών. Ο βασικός άξονας αυτής της μεταρρύθμισης και ταυτόχρονα το βασικό μέσο για το ξεπέρασμα της κρίσης της προηγούμενης περιόδου ήταν η δημιουργία της «κοινωνικής πολιτικής» και η παράλληλη θεσμοθέτηση του εργατικού συνδικαλισμού, δηλαδή η θεσμοποίηση στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών των νέων ή προδιαγραφόμενων ταξικών συσχετισμών δύναμης, κατά το πρότυπο των καπιταλιστικών χωρών της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Οι παραδοσιακές μαρξιστικές αναλύσεις θεωρούν το κίνημα του 1909 ως μια αστική επανάσταση που οδήγησε στην επικράτηση των αστικών δυνάμεων²¹³. Διαφωνούμε με αυτή την προσέγγιση, αφού όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε στα προηγούμενα αυτή η επικράτηση είχε ήδη συντελεστεί πολλές δεκαετίες πριν.

Η σαραντάχρονη περίοδος από το 1900 έως το 1940 μπορεί να υποδιαιρεθεί σε δύο περιόδους (Ρηγίνος (2007):185-186). Η πρώτη (1900-1922) σφραγίστηκε από τη συγκυρία των πολέμων (Βαλκανικών και Α' Παγκοσμίου Πολέμου), η οποία καθόρισε τις οικονομικές στρατηγικές τόσο στο επίπεδο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας όσο και στο επίπεδο της δημοσιονομικής πολιτικής. Η δεύτερη περίοδος (1923-1940) μπορεί να διακριθεί επίσης σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση είναι φάση οικονομικής επέκτασης και αποτελεί συνέπεια της ενσωμάτωσης των προσφύγων της μικρασιατικής καταστροφής στην οικονομική ζωή της χώρας, που πραγματοποιήθηκε μέσα στο ευνοϊκό πλαίσιο του υψηλού πληθωρισμού και των προστατευτικών φραγμών που ύψωσαν η υποτίμηση του νομίσματος και η επιβολή υψηλών τελωνειακών δασμών από το κράτος. Η δεύτερη φάση χαρακτηρίστηκε από την προσπάθεια εξυγίανσης της οικονομίας μέσω της σταθεροποίησης του εθνικού νομίσματος και του ελέγχου της νομισματικής κυκλοφορίας, που οδήγησε σε οικονομική ύφεση.

²¹² Κάτι που διέβλεπαν και διατύπωσαν ρητά επιφανείς εκπρόσωποι του αστικού συστήματος όπως ο Ξενοφών Ζολώτας («η νομοθεσία αυτή ήλθε εις την κατάλληλον εποχήν» και συνεχίζει λέγοντας όσα παραθέτουμε κάτω από τον τίτλο της παρούσας παραγράφου) και ο Ελευθέριος Βενιζέλος («η δύναμις του αστικού καθεστώτος είναι να βλέπει τον κίνδυνον, ο οποίος επέρχεται τον εικοστόν αιώνα από τα κάτω, κίνδυνον του οποίου ένα μέσον έχει να προλαμβάνει τας εκρήξεις-δια της εγκαίρου ικανοποίησης των εργατών»).

²¹³ Με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Κορδάτο, που θεωρούσε τους στρατιωτικούς ως τα εκτελεστικά όργανα των αποφάσεων και των συμφερόντων των καπιταλιστικών ενώσεων, και τον Σβορώνο. Σε αντίθεση με αυτές, ένας συντηρητικός αστός πολιτικός, όπως ο Μαρκεζίνης αντιλαμβάνεται ότι δεν άλλαξαν οι δομές της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας, αλλά μόνο οι κοινωνικοί-ταξικοί συσχετισμοί δύναμης.

Πιο αναλυτικά²¹⁴, οι οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ήταν αρνητικές για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Το 1898 επιβάλλεται στην Ελλάδα ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος και υπάρχει αυστηρός περιορισμός στις δαπάνες του προϋπολογισμού με εξαίρεση όσες αφορούν στην εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους, καθώς και σταδιακή μείωση του κυκλοφορούντος χαρτονομίσματος. Αυτοί οι δύο παράγοντες είχαν ως αποτέλεσμα την ανατίμηση της δραχμής ακυρώνοντας εν μέρει το προστατευτικό πλαίσιο της προηγούμενης περιόδου. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το πάγωμα των εξωτερικών δανείων προκάλεσαν τη νομισματική ασφυξία της αγοράς και τελικά τη δημιουργία κλίματος ύφεσης στην ελληνική οικονομία. Η κλωστοϋφαντουργία, ο σημαντικότερος κλάδος της ελληνικής βιομηχανίας, ακολούθησε καθοδική πορεία που κατέληξε σε κρίση το καλοκαίρι του 1909 και άλλες επιχειρήσεις που στηρίζονταν στις εξαγωγές των προϊόντων τους (όπως οι μεταλλευτικές βιομηχανίες, η οινοπνευματοποιία κ.ά.) επηρεάστηκαν αρνητικά. Ωστόσο, την εποχή αυτή ιδρύθηκαν ορισμένες μεγάλες βιομηχανικές μονάδες στους κλάδους της χημικής βιομηχανίας και των τσιμέντων. Την ίδια περίοδο αυξάνεται το μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ με αποτέλεσμα να στερηθεί η ελληνική βιομηχανία πολύτιμο εργατικό δυναμικό και να διατηρηθούν τα ημερομίσθια σε υψηλά επίπεδα.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι αντέστρεψαν το αρνητικό οικονομικό κλίμα. Η ζήτηση καταναλωτικών αγαθών που δημιουργήθηκε από τις ανάγκες του στρατού τροφοδότησε μέσω των κρατικών παραγγελιών την ανάπτυξη της βιομηχανίας και ιδιαίτερα της αλευροβιομηχανίας και της υφαντουργίας. Ταυτόχρονα, όμως, τα ημερομίσθια παρέμεναν σε υψηλά επίπεδα λόγω της επιστράτευσης που εξάντλησε τα εργατικά αποθέματα της χώρας. Οι ελλείψεις σε ανδρικό εργατικό δυναμικό καλύφθηκαν από την αθρόα εισαγωγή γυναικών και παιδιών στα εργοστάσια. Κατόπιν, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατάρρευση του διεθνούς εμπορίου που επακολούθησε σε συνδυασμό με τον αποκλεισμό της Αθήνας και του Πειραιά από τις δυνάμεις της Αντάντ δημιούργησε συνθήκες φυσικού προστατευτισμού και κατέστησαν την ελληνική βιομηχανία αποκλειστικό προμηθευτή της εγχώριας αγοράς. Παράλληλα, η παρουσία αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Μακεδονία συνέβαλε στην ολοένα αυξανόμενη ζήτηση για είδη πρώτης κατανάλωσης. Αυτή η αυξημένη ζήτηση σε συνδυασμό με τον υψηλό πληθωρισμό της περιόδου (28% το 1916, 50% το 1917 και 53% το 1918) έδωσαν τη δυνατότητα στην ελληνική βιομηχανία να πραγματοποιήσει τεράστια κέρδη, σε μεγάλο βαθμό με την υπερτίμηση των υπαρχόντων αποθεμάτων που είχαν παραχθεί υπό ευνοϊκούς όρους. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μάξιμος (1928):

²¹⁴ Τα στοιχεία που αναφέρουμε στις επόμενες τρεις παραγράφους παρατίθενται στο Ρηγίνος (2007):σελ. 186-201.

Η περίοδος της ανατίμησης του χαρτονομίσματος μέχρι της ισοτιμίας του με το χρυσό (1909) ήταν και η περίοδος κατά την οποία παγιώθηκαν οι βιομηχανίες εκείνες που είχαν εθνικές προϋποθέσεις ομαλής ανάπτυξης, πράγμα που θα συμβεί και με τη σταθεροποίηση του νομίσματος στην τωρινή περίοδο. Η κατοπινή ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι ομαλή. Η κατάκτηση νέων εδαφών (1912-1913) δίνει νέες αγορές και ο αποκλεισμός του 1916 κάνει για ένα μικρό διάστημα τη μικρή ελληνική βιομηχανία αυτόματα κυρίαρχο στην αγορά[...] Μόνο η Μικρασιατική καταστροφή δημιουργεί μεγάλες προϋποθέσεις βιομηχανικής ανάπτυξης.(σελ. 90)

Το Δεκέμβριο του 1920 έγινε η πρώτη συστηματική απογραφή των βιομηχανικών καταστημάτων. Σύμφωνα με αυτήν, τη χρονιά εκείνη λειτουργούσαν στην Ελλάδα 33.704 βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες που απασχολούσαν 146.840 άτομα. Οι μικρές επιχειρήσεις που απασχολούσαν 1-5 άτομα αποτελούσαν το 92% του συνόλου και συγκέντρωναν το 57% των εργαζομένων, οι επιχειρήσεις που απασχολούσαν 6-25 άτομα το 6,7% και 18% αντίστοιχα και οι μεγάλες επιχειρήσεις με προσωπικό μεγαλύτερο από 25 άτομα το 1,3% των απογραφέντων εργοστασίων και το 25% του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας. Το μεγαλύτερο βιομηχανικό κέντρο της χώρας ήταν η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά και ακολουθούσαν η Θεσσαλονίκη και η Πάτρα με την Ερμούπολη στην Πέμπτη θέση. Η βιομηχανία τροφίμων και η υφαντουργία παρέμεναν οι σημαντικότεροι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας. Οι βιομηχανικοί κλάδοι διακρίνονταν σε δύο μεγάλες ομάδες. Στην πρώτη ομάδα κατατάσσονται η υφαντουργία, η βιομηχανία καπνού, η χημική βιομηχανία και ,ως ένα σημείο, η βιομηχανία χαρτιού. Η ομάδα αυτή χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό συγκέντρωσης την παραγωγής και από την παρουσία μεγάλων μονάδων. Οι μηχανές είχαν αντικαταστήσει τον παραδοσιακό τεχνίτη σε ορισμένα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας και σε άλλες περιπτώσεις αυτή συνίστατο από μια σειρά απλών μηχανικά επαναλαμβανόμενων κινήσεων. Χρησιμοποιείται σε ευρεία κλίμακα ανειδίκευτη εργασία κυρίως γυναικεία, ενώ οι άντρες σε αυτούς τους κλάδους απασχολούνταν κυρίως σε θέσεις είτε τεχνιτών παραδοσιακού τύπου είτε σε νέες θέσεις ειδικευμένης εργασίας που δημιουργήθηκαν με την εισαγωγή των μηχανών. Οι συνθήκες αυτές καθόρισαν τη φυσιογνωμία της ανειδίκευτης εργατικής δύναμης που αποτελούσαν κυρίως γυναίκες και παιδιά, μιας εργατικής δύναμης που έπρεπε να υποτάσσεται στην πειθαρχία και τους ρυθμούς εργασίας που επέβαλε η ορθολογική οργάνωση εργασίας. Στη δεύτερη ομάδα

εντάσσονται οι κλάδοι της βιομηχανίας τροφίμων, της μηχανουργίας, της βιομηχανίας ξύλου και της βιομηχανίας ενδυμάτων. Η κατηγορία αυτή των βιομηχανικών κλάδων χαρακτηριζόταν από κατακερματισμό της παραγωγής και η σημαντικότερη μερίδα των απασχολούμενων σε αυτούς τους κλάδους ήταν άντρες. Στα μικρά βιοτεχνικά εργαστήρια ο τεχνίτης έλεγχε την παραγωγική διαδικασία και συνάμα αποτελούσε το ακριβότερο και αναντικατάστατο στοιχείο της. Ο τεχνίτης πλαισιωνόταν από βοηθούς και μαθητευόμενους που ήταν κυρίως παιδιά. Η μαθητεία εξακολουθούσε να παραμένει ο κυρίαρχος μηχανισμός παραγωγής ειδικευμένων εργατών στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα εξαιτίας της απουσίας του θεσμού της τεχνικής εκπαίδευσης.

Η Μικρασιατική καταστροφή συμβαίνει σε μια ευνοϊκή συγκυρία για το ελληνικό κεφάλαιο²¹⁵. Από τη μία, βρίσκεται σε εξέλιξη η μεταρρυθμιστική κίνηση που αναδιαρθρώνει τις εργασιακές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής και, παράλληλα, πραγματοποιεί την αγροτική μεταρρύθμιση δημιουργώντας έτσι ευνοϊκούς όρους για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Από την άλλη, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού έχουν ήδη φτάσει, και λόγω των πολέμων, σε πολύ υψηλά επίπεδα. Στο πλαίσιο αυτής της συγκυρίας θα εγγραφούν τα αποτελέσματα που θα επιφέρει η Μικρασιατική καταστροφή στις συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου. Ως αποτέλεσμα λοιπόν της Μικρασιατικής καταστροφής: α) Με την έλευση των περίπου 1,5 εκατομμυρίων προσφύγων διευρύνεται η εσωτερική αγορά, λόγω της αυξημένης ζήτησης για είδη πρώτης ανάγκης, ενώ ταυτόχρονα η αγορά εργασίας εμπλουτίζεται με ένα πολυάριθμο, και άρα φθηνό, εργατικό δυναμικό, β) εισάγεται στην Ελλάδα ένα σημαντικό μέρος από τα κεφάλαια των ελλήνων καπιταλιστών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και γ) αυξάνονται ιλιγγιωδώς οι κρατικές δαπάνες, κυρίως όσες σχετίζονται με την αποκατάσταση των προσφύγων (δαπάνες στέγασης και υποδομής). Στους παράγοντες αυτούς πρέπει να προσθέσουμε και την κρίση του διεθνούς εμπορίου που συνεχίστηκε και μετά το τέλος των πολέμων. Ιδιαίτερα πλήττονται οι παραδοσιακές ελληνικές εξαγωγές αγροτικών προϊόντων, δηλαδή οι εξαγωγές καπνού και σταφίδας, κάτι που λειτουργεί επίσης ενισχυτικά ως προς τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας στην κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης. Επίσης, πρέπει να προσθέσουμε και το ότι η περίοδος μετά το 1922 χαρακτηρίζεται από μια σημαντική υποτίμηση της δραχμής σε πραγματικούς όρους, κάτι που λειτουργεί προστατευτικά για την ελληνική οικονομία. Οι ευνοϊκές συνθήκες αξιοποίησης του κεφαλαίου κατά την περίοδο 1922-1932 ενισχύονται από τα προστατευτικά μέτρα του κράτους, που το 1926 μορφοποιούνται στο νέο δασμολόγιο. Οι δασμοί που επιβάλλονται το 1926 είναι για τα

²¹⁵ Τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια αναφέρονται στο Μηλιός (2000):σελ. 410-418, στο Ρηγίνος (2007):σελ. 204-217 και στο Πουλιόπουλος (1992): σελ. 37-40.

περισσότερα προϊόντα οι υψηλότεροι που έχουν επιβληθεί ποτέ από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Σημειώνουμε επίσης ότι το 1921 είχε ψηφιστεί ο νόμος «περί ανώνυμων εταιρειών» που προέβλεπε μεγάλες φοροαπαλλαγές για το μεγάλο κεφάλαιο και ο νόμος 2948 το 1922 «περί προαγωγής της βιομηχανίας και βιοτεχνίας» που έδινε σημαντικά κίνητρα σε εγχώριες βιομηχανίες (κατάργηση δασμών για οικοδομικά υλικά και μηχανές, προτίμηση σε κρατικές προμήθειες, έκπτωση σε σιδηροδρομικά τέλη κ.ά.). Σε αυτό το ευνοϊκό έδαφος για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που δημιούργησε η εθνική αναδίπλωση του 1922 και τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού και μεταρρυθμισμού, η βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1921-1931 κατά 80%. Η βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου έχει ως συνέπεια τη γρήγορη μείωση των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων που ελαττώνονται κατά περίπου 50% από το 1928 έως το 1933. Η οικονομική κρίση, που χαρακτηρίστηκε από τους οικονομολόγους της εποχής ως «κρίση εκκαθάρισης», εκδηλώθηκε γύρω στο 1927 στο εμπόριο και από το 1929 επεκτάθηκε στη βιομηχανία, λαμβάνοντας οξύτερες μορφές το 1931 και το 1932, χωρίς όμως να πάρει τις διαστάσεις που είχε στις βιομηχανικά αναπτυσσόμενες χώρες.

Κατά την περίοδο 1921-1930 παρατηρήθηκε λοιπόν μια διόγκωση του βιομηχανικού τομέα με τη δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού νέων μονάδων, οι περισσότερες εκ των οποίων όμως ήταν μικρής εμβέλειας από την άποψη του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού που επενδύθηκε σε αυτές. Η συντριπτική πλειονότητα των επενδυτικών δραστηριοτήτων στράφηκε σε παραδοσιακούς κλάδους όπως τα τρόφιμα και η υφαντουργία και η παραγωγή αυτών των δύο κλάδων αποτελούσε το 49% της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής της χώρας. Το Σεπτέμβριο του 1930 πραγματοποιήθηκε νέα βιομηχανική απογραφή που αν συγκριθεί με αυτή του 1920 προσφέρει ένα είδος απολογισμού. Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής, το 1930 λειτουργούσαν 67.892 βιομηχανικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις που απασχολούσαν 232.763 άτομα. Σε σύγκριση με το 1920 οι βιομηχανικές μονάδες είχαν διπλασιαστεί, ενώ το απασχολούμενο προσωπικό είχε αυξηθεί μόλις κατά 58%, κάτι που υποδηλώνει γενικά μείωση του μέσου μεγέθους των επιχειρήσεων. Ως προς το βαθμό συγκέντρωσης μπορούμε να διακρίνουμε και πάλι δύο ομάδες όπως και για την απογραφή του 1920 με τη διαφορά ότι τα χαρακτηριστικά των ομάδων εμφανίζονται περισσότερο έντονα στη δεύτερη απογραφή. Το κύριο χαρακτηριστικό της πρώτης ομάδας, όπου εντάσσονται οι κλάδοι βιομηχανίας τροφίμων, μηχανουργίας, βιομηχανίας ξύλου και βιομηχανίας ενδυμάτων, ήταν ο κατακερματισμός της παραγωγής σε πολλές μικρές μονάδες. Στη δεύτερη ομάδα μπορεί να συμπεριληφθεί η χημική βιομηχανία, η βιομηχανία οικοδομικών κατασκευών, η βιομηχανία παραγωγής ενέργειας, η υφαντουργία και η βιομηχανία καπνού. Η

ομάδα αυτή χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη σημαντικού αριθμού μεγάλων μονάδων στις οποίες απασχολείται το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού.

Το 1932 επιδεινώνεται η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε το 1929 και φυσικά επηρέασε και την ελληνική οικονομία. Η πτώχευση της Ελλάδας το 1932 έχει ως άμεσο αποτέλεσμα το σταμάτημα των εισροών κεφαλαίου με τη μορφή κρατικών δανείων και συνακόλουθα τη ριζική επιδείνωση του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Θεσμοθετούνται τότε μέτρα για το ριζικό περιορισμό των εισαγωγών, κυρίως ποσοστώσεις για τα περισσότερα εισαγόμενα είδη. Το 1934 ο όγκος των εισαγωγών μειώνεται κατά 65% σε σύγκριση με τις εισαγωγές το 1931. Ταυτόχρονα, το 1932 καταργούνται οι σταθερές ισοτιμίες της δραχμής που υποτιμάται στο διάστημα 1932-1938 κατά 600% ως προς το χρυσό φράγκο. Σε αυτό το ιδιαίτερα προστατευτικό πλαίσιο, ο ελληνικός καπιταλισμός επιδεικνύει πολύ υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται στο διάστημα 1928-1938 κατά 68% και επιτυγχάνει τους υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης στον κόσμο μετά τη Σοβιετική Ένωση (87%) και την Ιαπωνία (73%). Στο βιομηχανικό τομέα, στο διάστημα 1920-1929, ο αριθμός των επιχειρήσεων αυξάνει κατά 82% (61.485 επιχειρήσεις το 1929) και κατά 25% στην περίοδο 1930-1940. Άρα πάνω από τις μισές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν το 1940 είχαν ιδρυθεί μετά το 1920. Η βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται με ανάλογους ρυθμούς και 154 χιλιάδες είναι οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία το 1920, 280 χιλιάδες το 1930, 350 χιλιάδες το 1938 με τους εργάτες να υπολογίζονται σε 228 χιλιάδες τότε. Η εγκατεστημένη ισχύς αυξάνει από 110 χιλιάδες ίππους το 1920 σε 230 χιλιάδες ίππους το 1930 και 277 χιλιάδες ίππους το 1938. Η συμμετοχή του δευτερογενή τομέα στο ΑΕΠ ήταν το 1938 18,6%, του πρωτογενή 34,3% και του τριτογενή 47,1%. Οι τιμές του καταναλωτή αυξάνουν στο διάστημα 1922-1935 κατά 207%, ενώ οι μέσοι μισθοί μόλις κατά 83% οδηγώντας σε μια συνεχή επιδείνωση της θέσης της εργατικής τάξης. Η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει στην περίοδο 1928-1938 κατά 43%, ενώ οι μέσοι μισθοί κατά 24%.

4.5 Περίοδος 1950-1975.

«Η ελληνική οικονομία μάλιστα αποτέλεσε για πολλούς στη δεκαετία του 1960, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, «υπόδειγμα» πετυχημένης αναπτυσσόμενης χώρας, καθώς οι ρυθμοί μεγέθυνσης των «ορθόδοξων» κριτηρίων[...] ήσαν από τους υψηλότερους μεταξύ μεγάλου αριθμού χωρών.»

Η Ελλάδα σε αυτή την περίοδο εξέρχεται από την Κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο και η οικονομία της είναι σε άσχημη κατάσταση. Στο πρώτο μισό της περιόδου αυτής (δεκαετία '50) είναι σημαντικός ο ρόλος της ξένης βοήθειας, ενώ στο δεύτερο μισό (δεκαετία '60 έως το 1973) παρουσιάζεται μια σημαντική ανάπτυξη και βελτίωση των επιδόσεων του ελληνικού καπιταλισμού. Στην Ελλάδα δεν υπήρχε προπολεμική εμπειρία και προβληματισμοί για τον οικονομικό προγραμματισμό όπως, για παράδειγμα, στη Γαλλία, όπου στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 στους κόλπους των συνδικάτων και του σοσιαλιστικού κόμματος είχε αναπτυχθεί ένα κίνημα για το οικονομικό πλάνο ως μέσο για την επίτευξη αναπτυξιακών στόχων σε μια καπιταλιστική οικονομία²¹⁶. Μόνο στη διάρκεια της Κατοχής η ανατροπή των εσωτερικών και διεθνών οικονομικών ισορροπιών και η απελευθέρωση πολλών διανοουμένων από τα προπολεμικά ιδεολογικά δεσμά οδήγησαν αρκετούς τεχνικούς και οικονομολόγους στο συμπέρασμα ότι μετά τον πόλεμο δε θα αρκούσε η επιστροφή της ελληνικής οικονομίας στις προπολεμικές βάσεις, αλλά θα έπρεπε να επιδιωχθεί η ανάπτυξη συγκεκριμένων, νέων για τη χώρα, παραγωγικών κλάδων. Οι προτάσεις είχαν όλες ένα κοινό στοιχείο. Τοποθετούσαν τον ενεργειακό τομέα της οικονομίας στο κέντρο της μελλοντικής ανάπτυξης. Οι διαφορετικές προτάσεις θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε δύο κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν όσες επαφίονταν στην κινητοποίηση των ιδιωτών επιχειρηματιών για την υλοποίηση των σχεδίων. Είναι οι αστικές προτάσεις που εκκολάφθηκαν κυρίως από την ομάδα μελέτης της Εθνικής Τράπεζας γύρω από το μηχανικό Ραυτόπουλο. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει το οικονομικό πρόγραμμα που παρουσιάστηκε τον Οκτώβριο του 1945 στο συνέδριο του ΚΚΕ και που σε αναπτυγμένη μορφή δημοσιεύθηκε με το βιβλίο του Δημήτρη Μπάτση, *Η Βαριά Βιομηχανία στην Ελλάδα*, που κυκλοφόρησε το 1947. Το πρόγραμμα αυτό προϋποθέτει ενεργή παρέμβαση του κράτους για την ανακατανομή των διαθέσιμων πόρων υπέρ της εκβιομηχάνισης, χωρίς όμως να διευκρινίζει με ποιό τρόπο θα ξεπερνιόνταν οι περιορισμοί που έθετε η ιδιοκτησία. Η δημοσιοποίηση των δύο κατηγοριών προτάσεων προκάλεσε στη διάρκεια του 1945 και του 1946 την πιο ενδιαφέρουσα και πιο υψηλού επιπέδου δημόσια συζήτηση για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας που έγινε ποτέ. Η γενίκευση του εμφυλίου πολέμου και η απαγόρευση του ΚΚΕ οδήγησαν σε αναγκαστική σιωπή τη μια πλευρά των συνομιλητών.

Το πέρασμα της Ελλάδας κάτω από αμερικανική κηδεμονία επηρέασε και την οργάνωση του σχεδιασμού της μακροπρόθεσμης ανασυγκρότησης. Τον Ιανουάριο του 1947,

²¹⁶ Τα στοιχεία που παρατίθενται στις επόμενες δύο παραγράφους αναφέρονται στο Χατζηιωσήφ (2007):σελ. 299-309.

ενόψει της εξαγγελίας του δόγματος Τρούμαν φθάνει στην Αθήνα ειδική αποστολή για να μελετήσει τις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας, γνωστή ως αποστολή Πόρτερ, με άμεσο πρακτικό αποτέλεσμα να παραμεριστεί ο εγχώριος Οργανισμός Ανασυγκρότησης που είχε ιδρυθεί. Η έκθεση Πόρτερ εκτιμά τις ανάγκες της ανασυγκρότησης για τα επόμενα 5 χρόνια σε 335 εκατομμύρια δολάρια, ενώ ο Οργανισμός Ανασυγκρότησης προέβλεπε για τον ίδιο σκοπό 1200 εκατομμύρια δολάρια. Η διαφορά αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι η αποστολή Πόρτερ, παρά τις διακηρύξεις της περί ανάπτυξης, στην ουσία περιόριζε τα σχέδιά της στην επανάκτηση του προπολεμικού επιπέδου. Η ελληνική κυβέρνηση διευκρίνισε στους ξένους συνομιλητές της ότι ήταν πρόθυμη να επιφέρει κάθε τροποποίηση που θα επιθυμούσαν οι ξένοι χρηματοδότες. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Γαλλία, για παράδειγμα, όπου η ανεξάρτητη μεταβλητή-στόχος ήταν ένα ορισμένο επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης, στην Ελλάδα η ανεξάρτητη μεταβλητή ήταν η ξένη βοήθεια και η εσωτερική ανάπτυξη προσαρμοζόταν κάθε φορά στις αυξομειώσεις της και τους όρους της. Έτσι υπήρχαν συνεχείς περικοπές από τις αρχικές επιδιώξεις και οι έλληνες αρμόδιοι προσπαθούσαν πλέον να περισώσουν τον ενεργειακό πυρήνα των προγραμμάτων ανασυγκρότησης χωρίς τον οποίο η ελληνική οικονομία θα καταδικαζόταν να φυτοζωεί στα προπολεμικά επίπεδα. Οι περικοπές που επέβαλαν οι Αμερικάνοι στις αναπτυξιακές φιλοδοξίες των ελληνικών κυβερνήσεων οφείλονταν σε διάφορους λόγους που είχαν να κάνουν είτε με τη στρατηγική των ΗΠΑ απέναντι στην Ευρώπη είτε με συγκυριακούς παράγοντες. Αποτελούσε στρατηγική επιλογή των ΗΠΑ να επιδιώκουν την ανασυγκρότηση της Δυτικής Ευρώπης χωρίς μεταβολές στον ενδοευρωπαϊκό καταμερισμό εργασίας, γιατί κάτι τέτοιο θα αύξανε το συνολικό κόστος της βοήθειας, θα προκαλούσε τριβές ανάμεσα στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και θα καθυστερούσε την ανασυγκρότηση. Αυτή η περιοριστική πολιτική εντάθηκε από τις αρχές του 1950, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, όταν αναμενόταν από την ελληνική πλευρά η ένταση του προγράμματος ανασυγκρότησης. Η έκρηξη του πολέμου στην Κορέα ενέτεινε τις πληθωριστικές πιέσεις διεθνώς και πρόσφερε επαρκείς δικαιολογίες στους υπέρμαχους των περιοριστικών πολιτικών σε ΗΠΑ και Ευρώπη. Με την εγκατάλειψη των βιομηχανικών επενδύσεων των προγραμμάτων ανασυγκρότησης, παγιώθηκε η θέση των ελλήνων βιομηχάνων που μετά το 1949 στο όνομα του πολιτικού ρεαλισμού και της άμεσης απόδοσης των επενδύσεων χρηματοδοτήθηκαν από τους πόρους του σχεδίου Μάρσαλ, ενώ αποκλείονταν οι νέες επενδύσεις στη βαριά βιομηχανία.

Οι ελπίδες για τη χρηματοδότηση της βιομηχανικής ανάπτυξης σε νέους κλάδους στηρίχτηκαν στο νόμο 2687/1953 περί προστασίας των ξένων επενδύσεων, ο οποίος

περιβλήθηκε με συνταγματική ισχύ²¹⁷. Ο νόμος παραχωρούσε φορολογικά και συναλλαγματικά προνόμια σε ξένους επενδυτές, οι οποίοι σε αντάλλαγμα αναλάμβαναν την υποχρέωση να εξαγουν μέρος ή το σύνολο της παραγωγής τους. Το πρότυπό του ήταν ο αντίστοιχος μεξικανικός νόμος και η θέσπισή του οφειλόταν σε πιέσεις των Αμερικανών που άρχισαν να ασκούνται ήδη πριν από τη λήξη του σχεδίου Μάρσαλ. Τα κίνητρα αυτά συμπληρώθηκαν προοδευτικά με άλλα νομοθετήματα, που είτε αφορούσαν τις ξένες επενδύσεις, είτε τις επενδύσεις γενικότερα. Επιπλέον κίνητρα προωθήθηκαν με ειδικές συμφωνίες και παραχωρήσεις που περιλαμβάνονταν σε ειδικές συμβάσεις μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και σημαντικών ξένων επενδυτών. Η ελληνική πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί σαν πολιτική έντονα ανοικτών θυρών για τις ξένες επενδύσεις για όλο το διάστημα 1953-1974. Μόνο μετά την πτώση της δικτατορίας αυτή η πολιτική θα ορθολογικοποιηθεί με θέσπιση κριτηρίων για την αξιολόγηση των επιδόσεων των ξένων επενδύσεων και την εφαρμογή ελέγχων ως προς την τήρηση των δεσμεύσεων που ανέλαβαν οι ξένοι επενδυτές.

Στην περίοδο 1953-1960, οι ξένες επενδύσεις που πραγματοποιούνται είναι εξαιρετικά περιορισμένες και αφορούν κατά βάση μικρές βιομηχανικές μονάδες με προσανατολισμό στην εσωτερική αγορά, με μοναδική εξαίρεση τη μεγάλη επένδυση σε ναυπηγικές δραστηριότητες από έλληνες εφοπλιστές. Η περίοδος αυτή μπορεί να θεωρηθεί ως προκαταρκτική για τη διείσδυση ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα. Δημιουργείται η αναγκαία υποδομή και διαμορφώνονται οι «εξωτερικές οικονομίες» και οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες για την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου στην επόμενη περίοδο. Στην περίοδο 1961-1967 πραγματοποιούνται οι πιο σημαντικές ξένες άμεσες επενδύσεις στην ελληνική οικονομία σε σύγκριση με ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Ο όγκος των επενδύσεων αυτών φτάνει τα 432 εκατομμύρια δολάρια και από πλευράς κλαδικής κατανομής τους το 80% κατευθύνεται στη μεταποίηση. Σε αυτό συνέβαλε το ότι είχε αποκατασταθεί η οικονομική και πολιτική ισορροπία στη χώρα, καθώς και το ότι το εισόδημα παρουσίασε ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης, όπως επίσης και η θέσπιση κινήτρων που αναφέραμε παραπάνω. Αυτές οι ξένες επενδύσεις οδήγησαν στη δημιουργία πρωτόγνωρα μεγάλων μονάδων στην ελληνική βιομηχανία. Οι εταιρείες με ξένη συμμετοχή και απασχόληση πάνω από 200 άτομα έφτασαν το 1970 να αντιπροσωπεύουν πάνω από το 1/5 του αριθμού των αντίστοιχων εταιρειών στην ελληνική βιομηχανία. Δημιουργήθηκαν εντελώς νέες δραστηριότητες (π.χ. πετροχημικά, ελαστικά, φαρμακοβιομηχανία κ.ά.) και ένα σημαντικό τμήμα των επενδύσεων αυτών αποσκοπούσε στον έλεγχο και την εκμετάλλευση πρώτων υλών. Ο μεγαλύτερος όμως

²¹⁷ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται στο Βαΐτσος & Γιαννίσης (2001):σελ. 60-70.

αριθμός των επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν στόχευε στην εκμετάλλευση της εσωτερικής αγοράς. Αρκετές από τις εταιρείες που ιδρύθηκαν πραγματοποίησαν στην πρώτη φάση της λειτουργίας τους εξαγωγές προς τις ευρωπαϊκές κυρίως χώρες, κάτι που οδήγησε στο να αναπτυχθούν σημαντικά οι βιομηχανικές εξαγωγές στο εξωτερικό εμπόριο της χώρας. Ένας σοβαρός όγκος των επενδύσεων αυτών συγκεντρώθηκε σε κλάδους παραγωγής ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών ειδών που σημείωσαν γι' αυτό σημαντική αύξηση του βάρους τους στη συνολική βιομηχανική παραγωγή. Οι ξένες επενδύσεις αντιπροσώπευαν την περίοδο αυτή το 50% περίπου των συνολικών βιομηχανικών επενδύσεων. Η πραγματοποίησή τους οδήγησε σε μια αναδιάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής που μετατοπίστηκε προς τους κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών σε βάρος των παραδοσιακών κλάδων. Οι ξένες επενδύσεις βρίσκονται επίσης πίσω από τη μετατόπιση των εξαγωγών από αγροτικά σε βιομηχανικά προϊόντα στην περίοδο αυτή. Στην περίοδο 1968-1974, το δικτατορικό καθεστώς προσπάθησε, με τη σύναψη συμβάσεων που προέβλεπαν σημαντική επέκταση των προνομίων και ιδιαίτερη μεταχείριση του ξένου διεθνικού κεφαλαίου, να προσελκύσει επενδύσεις από το εξωτερικό ώστε να συνεχιστούν οι τάσεις της προηγούμενης περιόδου. Ωστόσο, την περίοδο αυτή οι ξένες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν υστέρησαν σημαντικά από την προηγούμενη. Το ύψος των επενδυτικών κεφαλαίων έφτασε το ποσό των 336 εκατομμυρίων δολαρίων έναντι 432 της προηγούμενης περιόδου, με πολλές επενδύσεις να προέρχονται από έλληνες επιχειρηματίες (κυρίως εφοπλιστές) του εξωτερικού. Πάντως στην περίοδο αυτή εγκαθίστανται μια σειρά από μικρότερες, σε σύγκριση με τις παλιότερες, ξένες μονάδες σε σχετικά σύγχρονους κλάδους παραγωγής. Επίσης, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1970 παρατηρείται το φαινόμενο της εγκατάστασης μονάδων τύπου διεθνούς υπεργολαβίας κυρίως από τη Δυτική Γερμανία.

Όσον αφορά στα συνολικά μεγέθη²¹⁸, η δεκαετία του '50 σηματοδοτεί την επίτευξη της αποκατάστασης ενός συγκεκριμένου επιπέδου οικονομικής και κοινωνικής ισορροπίας και της ανοικοδόμησης των προπολεμικών δομών και του επιπέδου λειτουργίας του οικονομικού τομέα. Η δεκαετία του '60 χαρακτηρίζεται από υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης μιας σειράς μακροοικονομικών μεγεθών και από σημαντικούς εσωτερικούς μετασχηματισμούς τόσο στην ελληνική οικονομία όσο και στο βιομηχανικό τομέα ειδικότερα. Παράλληλα, αναβαθμίζεται σημαντικά η θέση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά, καθώς αναδιρθρώνονται οι εξωτερικές οικονομικές σχέσεις της χώρας με τη ριζική αναδιάρθρωση των εξαγωγών προς όφελος των βιομηχανικών προϊόντων και την εισροή βιομηχανικού κεφαλαίου από το εξωτερικό σε αντιστοιχία με τις διαδικασίες διεθνοποίησης του κεφαλαίου

²¹⁸ Τα στοιχεία που παρατίθενται στις επόμενες δύο παραγράφους αναφέρονται στο Βαϊτσος & Γιαννίτσας (2001):σελ. 18-21, 24-28 & 35-42 και στο Μηλιός & Ιωακείμογλου (1990):σελ. 94-98.

που λαμβάνουν χώρα στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη. Κατά την περίοδο 1962-1973, οι ρυθμοί ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού βρίσκονται επικεφαλής των αντίστοιχων ρυθμών των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ, με εξαίρεση την Ιαπωνία και την Ισπανία, ενώ αντίθετα οι ρυθμοί του πληθωρισμού κυμαίνονται σαφώς κάτω από τα μέσα επίπεδα των χωρών της Δύσης. Οι υψηλοί ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος και της παραγωγικότητας της εργασίας κατά την περίοδο αυτή αντανακλούν μια αντίστοιχη αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου η οποία οφείλεται: α) στη μείωση του μεριδίου της εργασίας στο συνολικό προϊόν (L/Y). Οι ιστορικοί παράγοντες που ευθύνονται γι' αυτό είναι η συντριβή του αριστερού και λαϊκού κινήματος μετά τον πόλεμο που είχε ως συνέπεια την κυριαρχία του «κράτους των εθνοκοφρόνων» και της έκτακτης νομοθεσίας με αποκορύφωμα την επτάχρονη δικτατορία. Μόνιμο στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η συστηματική πάλη ενάντια στον ελεύθερο συνδικαλισμό. Παράλληλα, η ταχύρρυθμη αγροτική έξοδος από την ύπαιθρο έθεσε στη διάθεση του κεφαλαίου άφθονη, φθηνή και μη συνδικαλισμένη εργατική δύναμη. Επίσης, οι παραγωγικές επενδύσεις έντασης κεφαλαίου μείωσαν τη συμβολή της εργασιακής δύναμης στο παραγόμενο προϊόν, β) στην αύξηση της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου (Y/K). Οι ιστορικοί παράγοντες που έδρασαν σε αυτή την κατεύθυνση είναι η εισαγωγή τεχνολογίας και η ένταση της εκμηχάνισης, σε συνδυασμό με το κύμα των ξένων επενδύσεων όπως είπαμε ήδη, η συνακόλουθη επέκταση των συγχρόνων μεθόδων οργάνωσης της εργασίας, η συρρίκνωση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και η επέκταση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε νέες σφαίρες της υλικής παραγωγής, η κρατική ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας με δάνεια, κίνητρα, επιδοτήσεις κ.ά., η διεθνοποίηση της παραγωγής κατά τη δεκαετία του '60 που εντείνει τον ανταγωνισμό των εθνικών βιομηχανικών κεφαλαίων, η αναδιάρθρωση των εξωτερικών οικονομικών σχέσεων της χώρας, η επίτευξη υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης, η συνακόλουθη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς και η εγκατάσταση ή επέκταση ορισμένων βιομηχανικών κλάδων, η κυριαρχία του εργοστασιακού δεσποτισμού και η υπαγωγή των εργασιακών σχέσεων στο πειθαρχικό διοικητικό μοντέλο οργάνωσης. Όλοι αυτοί είναι παράγοντες που, σύμφωνα με το μεθοδολογικό πλαίσιο που υιοθετήσαμε στις παραγράφους 1.7 και 1.8 της παρούσας εργασίας, συμβάλλουν στην αύξηση του ποσοστού κέρδους.

Στον τομέα της απασχόλησης, οι υψηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης της παραγωγής δεν αντιστοιχούν σε δυναμική αύξηση των θέσεων εργασίας, αφού η δημιουργία νέων μεγάλων μονάδων έντασης κεφαλαίου σε νέους για την Ελλάδα κλάδους οδήγησε σε περιορισμένη αύξηση της απασχόλησης. Όμως στην περίοδο αυτή αρχίζει να παίρνει σημαντικές διαστάσεις η είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία στην αρχή συνάντησε

αρκετές κοινωνικές αντιδράσεις. Στη μεταποίηση παρατηρείται μια συγκέντρωση της γυναικείας εργασίας στους κλάδους έντασης εργασίας και μάλιστα ανειδίκευτης (κλωστοϋφαντουργία, ρούχα, τσιγάρα, είδη διατροφής) με σαφώς χαμηλότερες αμοιβές από τις άλλες κατηγορίες βιομηχανικής απασχόλησης.

Σημαντικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η εκπόνηση πιο συστηματικής βιομηχανικής πολιτικής από την πλευρά του κράτους στο πλαίσιο του μεταπολεμικού παρεμβατισμού²¹⁹. Τέσσερις ήταν οι βασικοί άξονες της κρατικής πολιτικής υπέρ της εκβιομηχάνισης: τα επενδυτικά κίνητρα, η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου, στην οποία αναφερθήκαμε εκτενώς ήδη, η προστασία της εσωτερικής αγοράς και τα εξαγωγικά κίνητρα. Τα επενδυτικά κίνητρα ξεκίνησαν το 1949 και ήταν κυρίως φορολογικά. Μέχρι το 1957 προορίζονταν για την επαρχιακή βιομηχανία. Το Ν.Δ. 2176/52, για παράδειγμα, έδινε κίνητρα βιομηχανικής ανάπτυξης σε ολόκληρη την εκτός Αττικής Ελλάδα που θεωρήθηκε επαρχία, με εξαίρεση τη Λαυρεωτική. Αποτέλεσμα ήταν να αναπτυχθεί η ελληνική επαρχία έξω από τα όρια του νομού Αττικής και κοντά σε αυτή (Οινόφυτα, εθνική οδός Αθηνών-Λαμίας, Άγιοι Θεόδωροι, νομός Κορινθίας). Το 1953, μαζί με την υποτίμηση της δραχμής κατά 50%, καταργήθηκαν οι ποσοτικοί περιορισμοί των εισαγωγών που ίσχυαν από τη δεκαετία του '30 και επανήλθε σε ισχύ το δασμολόγιο του 1923 που είχε καταργηθεί το 1932. Λίγο αργότερα, στη δασμολογική προστασία προστέθηκαν μέτρα μη δασμολογικής προστασίας όπως οι χρηματικές προκαταβολές και η επιβάρυνση των εισαγωγών με έμμεσους φόρους. Η καταπολέμηση των διαπεριφερειακών ανισοτήτων αναφέρθηκε για πρώτη φορά ως στόχος στο «Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης» 1960-1964 και στο «Σχέδιο Πενταετούς Προγράμματος 1966-1970» που ακολούθησε και που αντικαταστάθηκε από το «Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης της Ελλάδας 1968-1972».

Τομή στην κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης υπήρξε η Συμφωνία Σύνδεσης με την ΕΟΚ (1961), που προέβλεπε τον προοδευτικό δασμολογικό αφοπλισμό της εγχώριας παραγωγής, τη βαθμιαία μείωση των χρηματικών προκαταβολών για τις εισαγωγές και την προοδευτική κατάργηση των ποσοτικών περιορισμών για τα είδη πολυτελείας. Αυτή η Συμφωνία σηματοδοτεί τη στροφή των κυβερνήσεων από τη λογική της εκβιομηχάνισης μέσω υποκατάστασης των εισαγωγών προς ένα περισσότερο εξωστρεφές πρότυπο εκβιομηχάνισης. Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '60 εμφανίστηκαν επίσης ορισμένες καινοτομίες στη βιομηχανική πολιτική. Μια πρώτη ήταν ότι το κράτος απέκτησε τη δυνατότητα αφενός να χορηγεί εγκρίσεις επενδύσεων με όρο την εξαγωγή ενός ποσοστού της ετήσιας παραγωγής, αφετέρου να παραχωρεί σε ορισμένες επιχειρήσεις μονοπώλιο στην

²¹⁹ Τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια αναφέρονται στο Καραμεσίνη (2002):σελ. 156-164 και στο Μαγγανά-Κακαουνάκη (1991):σελ. 31-34 εκτός από την αναφορά στις ΒΙ.ΠΕ..

εσωτερική αγορά μη εγκρίνοντας την ίδρυση παρόμοιας βιομηχανίας στη χώρα ή σε μια περιοχή για ορισμένο διάστημα. Δυο άλλες σημαντικές καινοτομίες ήταν η ίδρυση τραπεζών βιομηχανικών επενδύσεων (ΕΤΒΑ, ΕΤΕΒΑ, ΤΕ) και ο νόμος για την ίδρυση βιομηχανικών περιοχών (ΒΙ.ΠΕ.). Η δυνατότητα ίδρυσης και ανάπτυξης οργανωμένων βιομηχανικών περιοχών από το κράτος θεσμοθετήθηκε με το Ν.Δ. 4256/62²²⁰. Η ίδρυση και οργάνωση των ΒΙ.ΠΕ. ανατίθεται στον τότε Οργανισμό Βιομηχανικής Ανάπτυξης. Το 1965 ψηφίζεται ο νόμος 4458 που αναθέτει όλη τη διαδικασία στην ΕΤΒΑ. Στο πλαίσιο του νόμου 4458/65 νομοθετήθηκαν μέχρι το 1977 10 ΒΙ.ΠΕ. στις πόλεις Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο, Βόλο, Πάτρα, Καβάλα, Κομοτηνή, Χανιά, Πρέβεζα, Λάρισα και τ. Δ. Πρωτεύουσας. Από αυτές λειτουργούσαν μέχρι το 1977 μόνο τρεις (Θεσσαλονίκης, Βόλου, Ηρακλείου). Το 1977 ψηφίζεται ο νόμος 742 που τροποποιούσε και συμπλήρωνε τον αρχικό νόμο και πρόσθετε στις αρχικές πόλεις-έδρες ΒΙ.ΠΕ. άλλες 20, όμως μέχρι το 1985 λειτουργούσαν μόνο 16. Οι βασικοί σκοποί του προγράμματος των ΒΙ.ΠΕ. είναι η ενίσχυση της βιομηχανικής υποδομής (γήπεδα, λοιπές υποδομές), η βιομηχανική αποκέντρωση, η προσέλκυση ξένων επενδύσεων, η βελτίωση της παραγωγικότητας στη βιομηχανία (με κριτήρια εισδοχής το σύγχρονο τεχνολογικό εξοπλισμό του εργοστασίου, τον καλύτερο έλεγχο ποιότητας, την αυξημένη πιστοληπτική ικανότητα κ.ά.), ο εκσυγχρονισμός της βιοτεχνίας και η προστασία του περιβάλλοντος.

Μέχρι την πτώση της δικτατορίας και την εμφάνιση της κρίσης στα μέσα της δεκαετίας του '70, η ελληνική βιομηχανική πολιτική παρουσιάζει ενιαία χαρακτηριστικά. Ήταν προσανατολισμένη στην τόνωση των ιδιωτικών επενδύσεων, την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου και την προώθηση των εξαγωγών. Δεν προέκρινε την ανάληψη άμεσης επιχειρηματικής δραστηριότητας από το κράτος. Αυτό συνέβη κατ' εξαίρεση και σε περιορισμένη κλίμακα μετά την κρίση του '58-'59. Ο ρόλος του κράτους εξαντλήθηκε στην παροχή κινήτρων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο, τη δημιουργία υποδομής και την εξασφάλιση ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος (νομισματική σταθερότητα, εργασιακή ειρήνη). Τα κίνητρα ήταν γενικά και έμμεσα και στην πλειονότητά τους φορολογικά. Αυτό σημαίνει ότι ευνοούσαν τις ήδη λειτουργούσες επιχειρήσεις χωρίς να επιδρούν στις αποφάσεις σύστασης νέων. Μόνο επί δικτατορίας προστέθηκαν πλάι στα φορολογικά και χρηματοδοτικά κίνητρα. Η περιφερειακή διάσταση των κινήτρων υπήρξε ανεπαρκής, ενώ η κλαδική απουσίαζε εντελώς. Αυτή η ανυπαρξία κλαδικής διαφοροποίησης των κινήτρων δεν ώθησε προς παραγωγική εμβάθυνση σε κλάδους υψηλότερων τεχνολογικών απαιτήσεων. Προς την κατεύθυνση της αναπαραγωγής του status quo έδρασε και η δασμολογική προστασία, εφόσον ευνόησε τους

²²⁰ Τα στοιχεία που αναφέρονται σε αυτή την παράγραφο παρατίθενται στο Μαγγανά-Κακαουνάκη (1991):σελ. 38-39 και στο Κόνσολας (1994):σελ. 336-341.

παραδοσιακούς κλάδους της μεταποίησης, ενώ οι τεχνολογικά πιο σύγχρονοι κλάδοι και οι κλάδοι που βρίσκονταν σε καθυστέρηση απολάμβαναν πολύ χαμηλότερη ή μηδαμινή προστασία. Όπως είπαμε, η τεχνολογική και παραγωγική αναβάθμιση του βιομηχανικού συστήματος ανατέθηκε στην πολιτική προσέλκυσης επενδύσεων ξένου κεφαλαίου.

Αυτό που κυρίως διαφοροποιεί την ελληνική βιομηχανική στρατηγική των δεκαετιών του '50 και '60 από αυτές της Νότιας Κορέας και της Ταϊβάν, χώρες που αποτελούν διεθνώς υπόδειγμα εκβιομηχάνισης για τις αναπτυσσόμενες χώρες, είναι η απουσία κλαδικών πολιτικών και προπαντός η αδιαφορία που επέδειξαν οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις για την αναβάθμιση των εγχώριων τεχνολογικών δυνατοτήτων. Η έλλειψη μέριμνας για την υποβοήθηση της διαδικασίας εκμάθησης και διάχυσης της εισαγόμενης τεχνολογίας και για τη δημιουργία δημόσιας και ιδιωτικής ερευνητικής υποδομής, η καθυστέρηση στον τομέα της τεχνολογικής εκπαίδευσης, η μακροχρόνια εξασφάλιση προσόδων για το μεγάλο κεφάλαιο σε παραδοσιακούς κλάδους μέσω προστασίας από τον εξωτερικό ανταγωνισμό και η υπόθαλψη μονοπωλιακών καταστάσεων στην εσωτερική αγορά, άμβλυαν τις εγχώριες προσπάθειες για μεγαλύτερη τεχνολογική αυτοδυναμία και βρίσκονται στον αντίποδα της στρατηγικής που εφάρμοσαν η Νότια Κορέα και η Ταϊβάν. Η Ελλάδα είχε το χαμηλότερο ποσοστό δαπανών για έρευνα και ανάπτυξη ως προς το ΑΕΠ από όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και το μικρότερο λόγο επιστημόνων στο συνολικό προσωπικό της βιομηχανίας. Οι αρνητικές συνέπειες για την διευρυμένη αναπαραγωγή της κεφαλαιακής συσσώρευσης των παραπάνω παραλείψεων και επιλογών έγιναν αισθητές μόνο μετά την εμφάνιση της κρίσης στα μέσα της δεκαετίας του '70. Η ελληνική οικονομία στη διάρκεια της λεγόμενης αναπτυξιακής εικοσιπενταετίας της, 1953-1978, διατήρησε τα χαρακτηριστικά μιας δυαδικής οικονομίας, στο πλαίσιο της οποίας συνυπήρχαν κλάδοι και επιχειρήσεις με αναπτυγμένες εσωτερικές δομές και διεθνώς ανταγωνιστικοί με άλλους κλάδους και επιχειρήσεις στο πλαίσιο του ίδιου κλάδου με χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο και επισφαλής οικονομική βάση. Το χαμηλό οργανωτικό και τεχνολογικό επίπεδο σε συνδυασμό με τη χαμηλή προστιθέμενη αξία που παραγόταν σε αυτές τις επιχειρήσεις τους αφαιρούσαν τη δυνατότητα να γίνουν πόλοι ανάπτυξης.

4.6 Περίοδος 1975-2000.

«Η οικονομική κρίση στη χώρα μας[...] είναι κυρίως κρίση βιομηχανική, δηλαδή κρίση της μεταποίησης και των κατασκευών.»

Μαρία Καραμεσίνη

Μετά το '73-'74 σημειώνεται μια τομή στις επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας. Ο δυναμισμός των προηγούμενων ετών υποχωρεί και ακολουθείται από μια περίοδο με σαφώς χαμηλότερους ρυθμούς επίδοσης και μεγέθυνσης. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας υστερεί σε σύγκριση με τις άλλες χώρες, κάτι που εκφράζει την αδυναμία της οικονομίας να παρακολουθήσει τις διαδικασίες προσαρμογής και μετεξέλιξης που χαρακτηρίζουν τις οικονομίες των χωρών με τις οποίες μέχρι τότε συγκρινόταν ευνοϊκά από άποψη μεγέθυνσης και δυναμισμού. Στη φάση που περνάει η ελληνική οικονομία με την ένταξή της στην ΕΟΚ και το περαιτέρω άνοιγμά της στις πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού, η αποδυνάμωση της βιομηχανίας της αποτελεί κρίσιμο στοιχείο. Τόσο για την ικανότητα της ελληνικής βιομηχανίας να αντιμετωπίσει τον εντεινόμενο ανταγωνισμό από τις βιομηχανικές χώρες της ΕΟΚ ή τρίτες χώρες όσο και για την εξέλιξη του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών, η βαθμιαία υποβάθμιση του βιομηχανικού τομέα αποτελεί στρατηγικό παράγοντα των αδυναμιών που εμφανίζει η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο της κρίσης που αρχίζει με τη δεκαετία του '70.

Κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης ('73-'79), παρά την επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του προϊόντος της σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, οι παραγωγικές επιδόσεις της ελληνικής μεταποίησης παρέμειναν από τις υψηλότερες στον ΟΟΣΑ, μαζί με αυτές της Ιταλίας και του Μεξικού (Καραμεσίνη (2002):108-111). Η περίοδος '74-'79 αποτέλεσε το αποφασιστικό σημείο μεταστροφής όλων των δεικτών της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα²²¹. Το μερίδιο της εργασίας αυξήθηκε, ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου μειώθηκε και η κερδοφορία τέθηκε σε πτωτική τροχιά. Πρόκειται, λοιπόν, για την περίοδο της εγκατάστασης των όρων της κρίσης υπερσυσσώρευσης. Από το

²²¹ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται στο Ιωακείμογλου (2000):σελ. 181-184.

ότι μειώθηκε σημαντικά ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου συνάγουμε ότι υπήρξε τότε μια αδυναμία των επιχειρήσεων να πραγματοποιήσουν σημαντικές οικονομίες στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου. Με βάση και τους παράγοντες που επηρεάζουν την εξοικονόμηση σταθερού κεφαλαίου που αναφέραμε στην ενότητα 1.7 της παρούσας εργασίας²²² οι αιτίες της πτώσης της περιόδου πρέπει να αναζητηθούν στην κρίση του παλαιού μοντέλου διοίκησης των επιχειρήσεων. Όπως είπαμε ήδη στις ενότητες 1.7 και 1.9 της παρούσας εργασίας, η οργάνωση της εργασίας και γενικότερα η συγκρότηση του συλλογικού εργάτη καθορίζονται και από τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες κάθε εποχής. Έτσι όλες οι οικονομίες που προκύπτουν ως προς τη χρησιμοποίηση του σταθερού κεφαλαίου από τις γνώσεις και τις δεξιότητες, από την εκπαίδευση και την κατάρτιση, από τη συσσωρευμένη πείρα του συλλογικού εργάτη εξαρτώνται από τις κοινωνικές σχέσεις και την εξέλιξη των κοινωνικών αντιθέσεων μέσα και έξω από τους χώρους εργασίας. Επειδή λοιπόν τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης είναι περίοδος αύξησης της πολιτικής, ιδεολογικής και συνδικαλιστικής ισχύος των εργαζόμενων τάξεων και της μετάβασης από το «κράτος των εθνικοφρόνων» στο «κράτος δικαίου», ο παλιός τύπος εργασιακού δεσποτισμού που είχε συγκροτηθεί όσο διαρκούσε το μετεμφυλιακό κράτος έχασε ένα μεγάλο μέρος από την αποτελεσματικότητά του. Γι' αυτό, ενώ συνεχίζεται η υποκατάσταση εργασίας από κεφάλαιο (αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου), στην περίοδο αυτή δε μετατρέπεται σε ανάλογη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, διότι οι οικονομίες στη χρησιμοποίηση του κεφαλαίου είναι αρνητικές. Η αύξηση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου οδηγεί στην πτώση του ποσοστού κέρδους επειδή συνοδεύεται από μικρή ικανότητα εξοικονόμησης κεφαλαίου. Ταυτόχρονα, και η μείωση του ποσοστού υπεραξίας εμφανίζεται στην περίοδο '74-'79. Το μερίδιο της εργασίας στο προϊόν αυξάνεται θεαματικά υπό την πίεση του μεγάλου συνδικαλιστικού κύματος και της γενικότερης ιδεολογικής και κοινωνικής συγκυρίας της εποχής, αλλά και εξαιτίας του γεγονότος ότι στην αγορά εργασίας ο συσχετισμός δυνάμεων ήταν ακόμη πιο ευνοϊκός για την εργασία καθώς το ποσοστό ανεργίας παρέμενε ακόμη σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Έτσι, η απόδοση του κεφαλαίου (το ποσοστό κέρδους) μειώνεται θεαματικά υπό την επίδραση των μεταβολών στις δύο μεταβλητές που καθορίζουν την κερδοφορία, το λόγο προϊόντος/κεφαλαίου και το μερίδιο της εργασίας.

Η περίοδος '80-'85 αποτελεί την κατ' εξοχήν οξεία φάση της κρίσης υπερσυσσώρευσης²²³. Από το 1979 και μετά, η ανοδική πορεία των πραγματικών μισθών

²²² Βλ. στις σελίδες 30-31 της εργασίας μας.

²²³ Τα στοιχεία των επόμενων δύο παραγράφων αναφέρονται στο Ιωακείμογλου (2000):σελ. 186-188, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά στο κείμενο.

συνεχίζεται (με ένα μικρό διάλειμμα κατά τα έτη '80-'81) και καθώς δεν αντισταθμίζεται από αντίστοιχες αυξήσεις της παραγωγικότητας της εργασίας οδηγεί σε διατήρηση του μεριδίου της εργασίας σε υψηλά επίπεδα. Διατηρήθηκε έτσι ο ένας βασικός παράγοντας της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Αλλά και ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου συνεχίζει την πτωτική πορεία του καθώς οι επιχειρήσεις αδυνατούν να παλινорθώσουν τον εργασιακό δεσποτισμό στους χώρους εργασίας. Ταυτόχρονα, όμως, σημαντικό ρόλο στη διατήρηση πολύ μικρών οικονομιών στη χρησιμοποίηση σταθερού κεφαλαίου έπαιξε και η οικονομική πολιτική της περιόδου εκείνης, η οποία αναχαίτισε τις βίαιες κινήσεις εκκαθάρισης των πλέον αδύναμων κεφαλαίων που θα είχαν πραγματοποιηθεί υπό συνθήκες πλήρους ελευθερίας των μηχανισμών της αγοράς. Η ανάσχεση της διαδικασίας συρρίκνωσης της μικρής εμπορευματικής παραγωγής στο μη αγροτικό τομέα της οικονομίας είναι άλλος ένας λόγος μείωσης της ικανότητας εξοικονόμησης σταθερού κεφαλαίου. Γι' αυτούς τους λόγους, η κερδοφορία παρουσιάζει σημαντική μείωση κατά την περίοδο αυτή και ο ρυθμός συσσώρευσης, που είναι δείκτης της επενδυτικής προσπάθειας, προσεγγίζει τα επίπεδα του μηδενός. Οι επενδύσεις, μετά την εκθετική αύξησή τους κατά τη δεκαετία του '60 και τις αρχές της δεκαετίας του '70, εισήλθαν μετά το '74 σε μια πτωτική πορεία ενδεκαετούς διάρκειας μέχρι το 1985 με μοναδική εξαίρεση τη διετία 1979-1980. Η πορεία αυτή συναρτάται ευθέως με τη δυσμενή εξέλιξη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου (Καραμεσίνη (2002):111)²²⁴. Παράλληλα με τη μείωση του ρυθμού συσσώρευσης αναλογικά μειώνεται και ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης. Το φαινόμενο είναι χαρακτηριστικό στη βιομηχανία όπου υπάρχει καθαρή μείωση του αριθμού των απασχολουμένων. Κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80 επιταχύνεται η υποκατάσταση εργασίας από μηχανές με δυσμενείς επιπτώσεις στην απασχόληση. Μια τέτοια κατάσταση εκ πρώτης όψεως αποτελεί παράδοξο επειδή έχουμε υποκατάσταση εργασίας από πάγιο κεφάλαιο παράλληλα με βραδεία συσσώρευση κεφαλαίου. Το παράδοξο αυτό μπορεί να αρθεί με την έννοια της έννοιας της αμυντικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής²²⁵.

Η διαδικασία της αναδιάρθρωσης της παραγωγής στη «μεγάλη βιομηχανία» (καταστήματα με περισσότερους από 10 εργαζόμενους) πραγματοποιείται με δύο τρόπους κατά την περίοδο 1980-1997. Πρώτον, με διατήρηση του ρυθμού συσσώρευσης σε χαμηλά επίπεδα (στασιμότητα ή μείωση επενδύσεων) και «εξορθολογισμό» της υπάρχουσας

²²⁴ Για αναλυτικότερα στοιχεία και διαγράμματα για την πορεία των καθαρών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στη βιομηχανία με πάνω από 10 εργαζόμενους και για το ρυθμό συσσώρευσης βλ. Ιωακείμογλου (χ.χ.ε.):σελ. 23-26.

²²⁵ Για περισσότερα σχετικά με τις έννοιες της αμυντικής και επιθετικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής βλ. στη συνέχεια του κειμένου και στο Ιωακείμογλου (χ.χ.ε.):σελ. 31-38 και 60-65. Βλ. επίσης και όσα αναφέραμε στην ενότητα 1.9 στις σελίδες 44-45 της παρούσας εργασίας για την αμυντική και την επιθετική μορφή ευελιξίας και τις αναφορές που παραθέτουμε εκεί.

παραγωγικής διαδικασίας με μείωση του προσωπικού, αναδιοργάνωση των λειτουργιών της παραγωγής και οργανωτικές αλλαγές. Με αυτές τις αλλαγές, προκύπτει μια σημαντική αύξηση της έντασης κεφαλαίου (K/N , όπου K το κεφάλαιο και N ο αριθμός των εργαζομένων) και ταυτόχρονα μια αξιόλογη αύξηση της (φαινόμενης) παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N , όπου Y το προϊόν), μικρότερη όμως από την αύξηση της έντασης κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K , γνωστός και ως «παραγωγικότητα του κεφαλαίου») μειώνεται, κάτι που συμφωνεί με τα στοιχεία της περιόδου '74-'85 όπως αναφέραμε ήδη. Σε αυτή την περίπτωση, λοιπόν, έχουμε οργανωτικές βελτιώσεις που πραγματοποιούνται χωρίς μεγάλη επενδυτική δαπάνη και οι οποίες χαρακτηρίζονται από οικονομίες στη χρήση εργασίας. Αυτός ο τύπος αναδιάρθρωσης μπορεί να ονομαστεί *αμυντική αναδιάρθρωση* επειδή δεν επιφέρει ουσιαστική τεχνολογική αναβάθμιση του μηχανικού συστήματος, παραγωγή νέων προϊόντων ή ακόμα επειδή προσπαθεί να αυξήσει την παραγωγικότητα χωρίς πρόσθετη επενδυτική δαπάνη. Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο μπορεί να πραγματοποιηθεί η αναδιάρθρωση είναι με αύξηση του ρυθμού συσσώρευσης κεφαλαίου (I/K ή $\Delta K/K$, όπου I η επένδυση που ισούται με τη μεταβολή ΔK του κεφαλαίου), η οποία εισάγει στο χώρο της παραγωγής νέες επιστημονικές και τεχνολογικές γνώσεις. Αυτές οι τεχνολογικές αλλαγές που προέρχονται από υψηλές επενδυτικές δαπάνες επιφέρουν αύξηση της έντασης κεφαλαίου (K/N) και ακόμα μεγαλύτερη αύξηση συνήθως της (φαινόμενης) παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N), με αποτέλεσμα να αυξάνεται ο λόγος προϊόντος/κεφαλαίου (Y/K). Αυτός ο τύπος αναδιάρθρωσης μπορεί να ονομαστεί *επιθετική αναδιάρθρωση* επειδή επιφέρει ουσιαστική τεχνολογική αναβάθμιση στο σύστημα των μηχανών, καινοτομίες στην οργάνωση της εργασίας, παραγωγή νέων ή ποιοτικά ανώτερων προϊόντων και μεγάλη επενδυτική δαπάνη. Η ύπαρξη δύο διακριτών μορφών αναδιάρθρωσης δε συνεπάγεται ότι αυτές είναι αλληλοαποκλειόμενες, αντιθέτως οι έρευνες πεδίου δείχνουν ότι πρόκειται για μορφές που συνυπάρχουν μέσα στον ίδιο κλάδο. Παρόλα αυτά, σε κάθε χρονική περίοδο κάποια κυριαρχεί και χαρακτηρίζει την περίοδο. Η αμυντική αναδιάρθρωση κυριάρχησε στην προ του 1986 περίοδο και κατά τα έτη 1990-1994, ενώ η επιθετική αναδιάρθρωση επικράτησε από το 1986 μέχρι το 1990 και επανήλθε ως κύρια μορφή αναδιάρθρωσης από το 1995 και μετά. Η αμυντική αναδιάρθρωση κυριαρχεί όταν η συνολική ζήτηση της οικονομίας υποχωρεί (συνθήκες κυκλικής ύφεσης), ενώ η επιθετική αναδιάρθρωση κυριαρχεί όταν η συνολική ζήτηση επιταχύνεται (ανάκαμψη της οικονομίας). Εξαιτίας, λοιπόν, της αμυντικής αναδιάρθρωσης της παραγωγής κατά την περίοδο 1980-1985, εξαιτίας δηλαδή της ταυτόχρονης επιβράδυνσης της συσσώρευσης και της επιτάχυνσης της υποκατάστασης εργασίας από κεφάλαιο, παρατηρούμε στη «μεγάλη»

βιομηχανία μια θεαματική μείωση της απασχόλησης. Στην ίδια κατεύθυνση έδρασε και η μείωση του βαθμού χρησιμοποίησης του παραγωγικού δυναμικού.

Η περίοδος '86-'94 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περίοδος αναδιάρθρωσης με μοχλό τη διεθνοποίηση²²⁶. Το 1985 εξαγγέλλεται το πρόγραμμα σταθερότητας από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Κώστα Σημίτη που σηματοδοτεί τη στροφή του ΠΑΣΟΚ σε πολιτικές λιτότητας και σταθεροποίησης. Με σημείο εκκίνησης το '86-'87, ο κοινωνικός συσχετισμός δύναμης και μαζί με αυτόν η διανομή του εισοδήματος αρχίζουν να εξελίσσονται εις βάρος των δυνάμεων της εργασίας και αρχίζει μια συνεχής άνοδος του μεριδίου των κερδών. Η άνοδος του λόγου προϊόντος/κεφαλαίου είναι αργή, αλλά σαφής με αποτέλεσμα η κερδοφορία να ανέρχεται σημαντικά πλέον υπό την επίδραση αμφοτέρων των καθοριστικών της παραγόντων σε σχέση με το ιστορικό χαμηλό σημείο της στο έτος 1986 και βρίσκεται σε επίπεδα συγκρίσιμα με αυτά του δεύτερου μισού της δεκαετίας του '70. Η άνοδος του λόγου προϊόντος/κεφαλαίου σε αυτή την περίοδο πραγματοποιείται με ταυτόχρονη αύξηση της ταχύτητας υποκατάστασης εργασίας από κεφάλαιο. Αυτή η εξέλιξη υποδηλώνει αυξανόμενες οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου παράλληλα με εισαγωγή τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών. Η ύπαρξη λοιπόν αυτών των οικονομιών σχετίζεται με τον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού συστήματος, που όμως παραμένει άτολμος, αφού ακολουθεί ρυθμούς που δεν αντιστοιχούν στην άνοδο της κερδοφορίας που παρουσιάστηκε κατά την αντίστοιχη περίοδο. Αυτό φαίνεται από το ότι ενώ η αποδοτικότητα του κεφαλαίου αυξάνεται, ο ρυθμός συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου παραμένει χαμηλός. Οι οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου σχετίζονται κατά πάσα πιθανότητα με μια σειρά αλλαγές στην οργάνωση της εργασίας είτε στην κατεύθυνση ενός νεο-ταιηλορισμού είτε στην κατεύθυνση εφαρμογής νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας που εισάγουν τα στοιχεία της πολυειδίκευσης, της εργασίας σε περισσότερες θέσεις, της κατάρτισης σε νέες τεχνολογίες.

Στη βελτίωση της ικανότητας του ελληνικού καπιταλισμού να εξοικονομεί πάγιο κεφάλαιο κατά τα έτη '86-'94 μπορούμε να υποθέσουμε ότι συνέβαλε η επιδείνωση των συνθηκών εργασίας, υγιεινής και ασφάλειας στο καθυστερημένο τμήμα του²²⁷, που ακολούθησε κυρίως διαδικασίες αμυντικής αναδιάρθρωσης. Η στροφή ενός τμήματος της ελληνικής οικονομίας μετά το 1986 προς μια «εκσυγχρονιστική» επενδυτική προσπάθεια ισχύει ιδιαίτερα για το κατεξοχόν διεθνοποιημένο τμήμα της, δηλαδή τη «μεγάλη» βιομηχανία. Ο διεθνής ανταγωνισμός πίεσε αυτό το τμήμα προς την υιοθέτηση μέτρων επιθετικής αναδιάρθρωσης. Οι δαπάνες για την αγορά καινούριων μηχανών και μηχανικού εξοπλισμού

²²⁶ Τα στοιχεία των επόμενων δύο παραγράφων αναφέρονται στο Ιωακείμογλου (2000):σελ. 188-191, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά στο κείμενο.

²²⁷ Για το δυϊσμό της ελληνικής μεταποιητικής βιομηχανίας βλ. αναλυτικά στο Ιωακείμογλου (χ.χ.ε.):σελ. 31-38 & 40-44.

από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερα από 10 άτομα αντιπροσώπευαν το 1986 το 40% περίπου των συνολικών επενδύσεων και το 2000 έφτασαν περίπου στο 65%. Η εξέλιξη αυτή δείχνει ότι το αποφασιστικό έτος για την εξέλιξη της επενδυτικής προσπάθειας στην Ελλάδα ήταν το 1986. Γενικά, υπήρξε βελτίωση στην επενδυτική προσπάθεια, αλλά αυτή παρέμενε σε χαμηλά επίπεδα μέχρι το 1994. Η πτώση των επενδύσεων παγίου κεφαλαίου στην Ελλάδα μέχρι το 1986 ερμηνεύεται επαρκώς από την πτώση της κερδοφορίας. Η αποδοτικότητα του κεφαλαίου μέχρι τότε παρουσίασε σημαντική μείωση που περιόρισε αφενός την ικανότητα αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων και αφετέρου επηρέασε αρνητικά τις προσδοκίες τους για τη μελλοντική εξέλιξη της κερδοφορίας. Από το 1987 όμως παρατηρείται ανόρθωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου. Έτσι, η εξασθένηση της επενδυτικής προσπάθειας στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '90 δεν μπορεί να αποδοθεί στον παράγοντα της κερδοφορίας, αλλά μάλλον στη μειωμένη ζήτηση που απευθύνεται στις επιχειρήσεις που παρατηρείται. Περαιτέρω ένδειξη γι' αυτό είναι το ότι από το 1995 που αρχίζει να αυξάνεται η συνολική εγχώρια ζήτηση, ο ρυθμός συσσώρευσης παγίου κεφαλαίου τίθεται για πρώτη φορά από τα τέλη της δεκαετίας του '70 σε ανοδική πορεία²²⁸.

Στην περίοδο 1995-2000, ο ελληνικός καπιταλισμός φαίνεται ότι βρίσκεται στο εσωτερικό της φάσης Β της κρίσης υπερσυσσώρευσης με βάση όσα αναφέραμε σχετικά με τις 2 φάσεις μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης²²⁹. Πιο συγκεκριμένα, είπαμε ότι είναι δυνατό να ορίσουμε δύο περιόδους στο εσωτερικό μιας μακράς ύφεσης, την περίοδο Α που αντιστοιχεί στις λειτουργίες της εκκαθάρισης και την περίοδο Β η οποία αντιστοιχεί στη διαδικασία της αλλαγής τεχνολογικής βάσης του παραγωγικού συστήματος. Είπαμε επίσης ότι η τομή μεταξύ των δύο περιόδων δεν είναι ούτε σαφής ούτε απόλυτη, απλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε μιάς είναι πιο έντονα στην αντίστοιχη περίοδο παρά στην άλλη. Οι δύο διαδικασίες που συμβάλλουν στην έξοδο του καπιταλισμού εξελίσσονται με άνισους ρυθμούς, η πρώτη εξελίσσεται ταχύτερα αλλάζοντας τον ταξικό συσχετισμό δύναμης εις βάρος της εργασίας, ενώ στη δεύτερη κυριαρχεί η τεχνική και οργανωτική ανασύνταξη της παραγωγικής διαδικασίας. Στην περίοδο '95-'00 παρόλο που συνεχίζονται οι διαδικασίες της εκκαθάρισης και του «εξορθολογισμού» του συστήματος, όπως η επιβολή περαιτέρω ευελιξιών στην αγορά εργασίας και οι ιδιωτικοποιήσεις, το κύριο χαρακτηριστικό της συγκυρίας είναι πλέον η επιτάχυνση της συσσώρευσης κεφαλαίου μέσω μιας πολιτικής διαχείρισης της ζήτησης νεοκεϋνσιανού χαρακτήρα, δηλαδή που συνδυάζει την όσο το δυνατό μεγαλύτερη χρησιμοποίηση των παραγωγικών πόρων χωρίς αναζωπύρωση του

²²⁸ Παρόμοια συμπεράσματα με τον Ιωακείμολογ διατυπώνονται και στο Καραμεσίνη (2002):σελ. 112-115.

²²⁹ Τα στοιχεία της επόμενης παραγράφου αναφέρονται στο Ιωακείμολογ (2000):σελ. 192-202.

πληθωρισμού. Η κινητήρια δύναμη της αύξησης του ΑΕΠ είναι η αύξηση της εγχώριας ζήτησης κατά 3,3% το 1998 και το 1999 και 3,8% το 2000. Οι δημόσιες επενδύσεις έχουν αναλάβει το ρόλο ενός από τους σταθερότερους «κινητήρες» της οικονομικής μεγέθυνσης με ιδιαίτερα μεγάλη συμβολή κατά το 1998. Ο ρυθμός αύξησης των εν λόγω επενδύσεων κατά το 1999 διατηρήθηκε σε παρόμοια με το 1998 επίπεδα (της τάξης του 15% σε όγκο). Η δημόσια κατανάλωση αυξήθηκε κατά 5,6% το 1995. Η αύξηση αυτή σε συνδυασμό με την αύξηση των πραγματικών μισθών εκείνου του έτους και τη συνακόλουθη άνοδο της ιδιωτικής κατανάλωσης κατά 2,7%, αλλά και των δημοσίων επενδύσεων κατά 14,3% προκάλεσαν αύξηση της συνολικής εσωτερικής ζήτησης κατά 4,5% που ήταν ικανή να εισάγει την ελληνική οικονομία σε πορεία οικονομικής ανάκαμψης. Σε αυτή τη μεγάλη αύξηση της εσωτερικής ζήτησης το 1995 θα πρέπει να αποδοθεί η μεταβολή της ενεργού ζήτησης, η βελτίωση των επιχειρηματικών προσδοκιών, η συνακόλουθη αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων από το 1996 και μετά και τελικά η αναπτυξιακή πορεία του δεύτερου μισού της δεκαετίας του '90. Οι ιδιωτικές επενδύσεις χωρίς τις κατοικίες αυξήθηκαν από το 1996 και μετά με ρυθμούς της τάξης 9% ετησίως, ενώ κατά την τριετία '92-'94 παρουσίαζαν συνολική μείωση της τάξης του 10%. Αυτή η αύξηση μετά το 1996 θα πρέπει να αποδοθεί καταρχήν στη μεγάλη αύξηση της εγχώριας ζήτησης το 1995, αφού οι επιχειρήσεις αποφασίζουν για τις επενδύσεις τους με βάση τις εκτιμήσεις για τα μελλοντικά κέρδη. Με αυτά τα δεδομένα, η οικονομική άνοδος των ετών '95-'00 θα πρέπει να αποδοθεί στην επιτάχυνση της συνολικής εγχώριας ζήτησης με δεδομένη την προϋπάρχουσα αύξηση της κερδοφορίας σε υψηλά επίπεδα μετά το 1987.

Μια ιδιομορφία της Ελλάδας είναι και το ότι η είσοδος στη δεύτερη φάση της κρίσης υπερσυσσώρευσης δε συνοδεύεται από μείωση της ανεργίας όπως στις άλλες χώρες της ΕΕ. Αυτό σχετίζεται με την αυξανόμενη είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας (Ιωακείμογλου (2000):205-206) και με την άντληση εφεδρικού εργατικού δυναμικού από μετανάστες. Αυτοί οι παράγοντες όμως δεν επηρεάζουν ισόμετρα τους δύο τομείς της ελληνικής βιομηχανίας, τον αναπτυσσόμενο-διεθνοποιημένο και τον καθυστερημένο. Επηρεάζουν κυρίως την καθυστερημένο τομέα που βασίζει την κερδοφορία του στο συγκριτικό πλεονέκτημα του χαμηλού κόστους της (κυρίως ανειδίκευτης) εργατικής δύναμης. Σε όλη αυτή την περίοδο η αγορά εργασίας διαιρείται σε δύο τμήματα που τέμνονται, αλλά δεν ταυτίζονται απαραίτητα, με τους δύο τομείς της ελληνικής βιομηχανίας, τον αναπτυσσόμενο-διεθνοποιημένο και τον καθυστερημένο²³⁰. Σε ένα τμήμα ειδικευμένης εργατικής δύναμης,

²³⁰ Τα σχετικά με αυτή τη διαίρεση που παρατίθενται στη συνέχεια αναφέρονται στο Ιωακείμογλου (χ.χ.ε.):σελ. 44-50. Βλ. επίσης όσα αναφέρουμε σχετικά στην ενότητα 1.9 στις σελίδες 45-46 της παρούσας εργασίας και τις αναφορές που παραθέτουμε εκεί.

στο οποίο συμμετέχουν κυρίως άνδρες ελληνικής υπηκοότητας που εργάζονται στη μεγάλη βιομηχανία, των οποίων οι μισθοί είναι πάνω από το μέσο εθνικό όρο και των οποίων η εργασία διέπεται από σαφές θεσμικό πλαίσιο. Η τάση συγκρότησης αυτού του τμήματος και η τάση αποχωρισμού του από την υπόλοιπη εργασιακή δύναμη γενικά εντείνονται. Και σε ένα τμήμα ανειδίκευτης εργασίας κυρίως από γυναίκες, μετανάστες και νέους και το οποίο αφορά πρωτίστως τη μικρή βιομηχανία όπως είπαμε. Οι μισθοί σε αυτό το τμήμα είναι κάτω από το μέσο όρο και το θεσμικό πλαίσιο των εργασιακών σχέσεων χαλαρό έως ανύπαρκτο, άρα και η εργασιακή δύναμη ευέλικτη. Από τις αρχές της δεκαετίας του '90, υπάρχει μια δραστική άνοδος της ανεργίας και η παραπάνω διαίρεση της εργασίας βαθαίνει. Έτσι, ο δυϊσμός της ελληνικής βιομηχανίας όπως και ο δυϊσμός της αγοράς εργασίας ορίζει μια διττή αντίληψη της εργοδοσίας για το εργατικό δυναμικό. Το ειδικευμένο τμήμα του στη μεγάλη βιομηχανία αντιμετωπίζεται όλο και περισσότερο ως «ανθρώπινο κεφάλαιο», και άρα ως σημαντικός, αν όχι βασικός, συντελεστής για την αύξηση της παραγωγικότητας, ενώ το ανειδίκευτο τμήμα της εργασίας αντιμετωπίζεται ως φθηνή εργασία μιας χρήσης.

Σημαντικές ήταν και οι αλλαγές στη βιομηχανική πολιτική στην περίοδο από το '75 έως σήμερα που εξετάζουμε²³¹. Η ανάπτυξη των εργατικών αγώνων, η άνοδος του πληθωρισμού, η βαθμιαία μείωση της δασμολογικής προστασίας και η αλλαγή της διεθνούς οικονομικής συγκυρίας άλλαξαν ριζικά τις συνθήκες λειτουργίας του κεφαλαίου στη χώρα μας. Στις νέες συνθήκες, τα γενικά και αδιαφοροποίητα κίνητρα και οι ειδικές διευκολύνσεις στο ξένο κεφάλαιο αδυνατούσαν να προωθήσουν μια επιθετικού τύπου αναδιάρθρωση του κεφαλαίου στη μεταποίηση. Γι' αυτό, η βιομηχανική πολιτική αρχίζει να υφίσταται τις πρώτες τροποποιήσεις της με τη στροφή από τα γενικά και έμμεσα κίνητρα στα επιλεκτικά και άμεσα επενδυτικά κίνητρα και με την επέκταση της επιχειρηματικής δραστηριότητας του κράτους.

Η πρώτη ουσιαστική αλλαγή της πολιτικής κινήτρων σημειώθηκε με την ψήφιση το 1978 του γενικού αναπτυξιακού νόμου 849. Ο νόμος εισήγαγε τρεις βασικές καινοτομίες. Η πρώτη συνίσταται στην κλαδική διαφοροποίηση των κινήτρων. Όλοι οι κλάδοι της ελληνικής βιομηχανίας διακρίθηκαν σε τρεις κατηγορίες ενίσχυσης. Στην κατηγορία υψηλής ενίσχυσης εντάχθηκαν οι κλάδοι υψηλής τεχνολογίας, οι νέοι κλάδοι για τη χώρα και οι κλάδοι υψηλού επενδυτικού κινδύνου ή αργής απόδοσης. Δεύτερη καινοτομία του νόμου ήταν η ενίσχυση σε όλες τις περιοχές ειδικών επενδύσεων των επιχειρήσεων για τον περιορισμό της ρύπανσης του περιβάλλοντος, την εξοικονόμηση ενέργειας, τη δημιουργία εργαστηρίων βιομηχανικής και μεταλλευτικής έρευνας. Τέλος, για πρώτη φορά ορίστηκαν ελάχιστο ύψος επένδυσης,

²³¹ Όσα στοιχεία παρατίθενται στη συνέχεια του κεφαλαίου αναφέρονται στο Καραμεσίνη (2002):σελ. 164-173 & 176-186, εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά στο κείμενο.

αριθμού απασχολουμένων και νέων θέσεων εργασίας, ανώτατο ποσό επένδυσης ανά θέση εργασίας και κατώτατο ποσοστό ίδιας συμμετοχής ανά περιοχή. Εν όψει της ένταξης στην ΕΟΚ, η απουσία από το ελληνικό πλαίσιο κινήτρων δωρεάν κεφαλαιακών ενισχύσεων, που ίσχυαν στην τελευταία, δημιουργούσε κίνδυνο μελλοντικής απώλειας μέρους των επιστροφών από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης. Ο νόμος 1116/81 ήρθε να καλύψει αυτή την έλλειψη. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία οδήγησε στη θέσπιση νέου αναπτυξιακού νόμου που αποτύπωνε τις κατευθύνσεις της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής της νέας κυβέρνησης. Ο νόμος 1262/82 προέβλεπε τα ίδια κίνητρα με τον προηγούμενο με μικρές τροποποιήσεις. Διατήρησε και σε κάποιες περιπτώσεις αύξησε τα ποσοστά επιχορήγησης επενδύσεων. Όμως, προέβλεπε ότι πάνω από ένα συγκεκριμένο ύψος επένδυσης είναι υποχρεωτική η συμμετοχή του κράτους στο εταιρικό κεφάλαιο των επιχειρήσεων που επιχορηγούνται. Δεύτερον, οι φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, οι συνεταιρισμοί και οι Έλληνες του εξωτερικού απολάμβαναν ευνοϊότερης μεταχείρισης από τις άλλες κατηγορίες επιχειρηματικών φορέων. Τρίτον, δεν όριζε, όπως οι προηγούμενοι δύο νόμοι, ούτε ελάχιστο ύψος επένδυσης ούτε ελάχιστο αριθμό νέων θέσεων απασχόλησης ή ανώτατο ποσό επένδυσης ανά θέση εργασίας. Αυτή η διαφορά αφενός επέτρεψε την επιχορήγηση επενδυτικών προγραμμάτων μικρού ύψους, αφετέρου αποσύνδεσε τη βιομηχανική πολιτική από την πολιτική απασχόλησης. Οι τρεις αναπτυξιακοί νόμοι που αναφέραμε στηρίζονται σε μια κοινή φιλοσοφία. Τα κίνητρα μετατρέπονται από γενικά και έμμεσα σε επιλεκτικά και άμεσα. Η υιοθέτηση νέου είδους κινήτρων με τη μορφή της επιχορήγησης αποσκοπεί στο να δώσει ώθηση στη δημιουργία νέων βιομηχανικών επιχειρήσεων σε αντίθεση με τα φορολογικά κίνητρα που ευνοούν τις ήδη υπάρχουσες επιχειρήσεις.

Η δεκαετία του '90 ξεκίνησε με την αναμόρφωση του συστήματος κινήτρων με το νόμο 1892/90. Ο νόμος αυτός διατήρησε τη βασική δομή του 1262 με σημαντικές όμως αλλαγές. Κατ'αρχάς, στράφηκε προς μεγαλύτερα και αυστηρότερα επιλεγμένα επενδυτικά προγράμματα, με επαναφορά του ελάχιστου ύψους επένδυσης για την επιχορήγηση και επιδότηση επιτοκίου. Δεύτερη σημαντική αλλαγή ήταν η κατάργηση της κλαδικής διαφοροποίησης των ποσοστών επιχορήγησης και η ενσωμάτωση του κλαδικού χαρακτηριστικού σε ένα σύνολο στοιχείων βαθμολόγησης της επένδυσης. Το κριτήριο βαθμολόγησης ήταν η προοπτική δυναμικής ανάπτυξης του κλάδου και όχι η παραγωγική εμβάθυνση του βιομηχανικού συστήματος. Τρίτη αλλαγή ήταν η ενσωμάτωση των επενδύσεων των επιχειρήσεων παραγωγής προϊόντων και παροχής υπηρεσιών εξαιρετικά προηγμένης τεχνολογίας μεταξύ των επιχορηγούμενων από το νόμο ειδικών επενδύσεων. Ο

νόμος 1892 τροποποιήθηκε και συμπληρώθηκε από το νόμο 2234/94 και απέκτησε ολοκληρωμένη στρατηγική και πλήρη εξοπλισμό για την επίτευξη του κύριου στόχου του, που είναι η βελτίωση τη διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Οι σημαντικότερες καινοτομίες του 2234/94 είναι πέντε. Πρώτον, η σημαντική αύξηση της επιχορήγησης για τις μεγάλες επενδύσεις. Δεύτερον, τα ειδικά προνόμια και διευκολύνσεις προκειμένου για βιομηχανικές και τουριστικές επενδύσεις ιδιαζόντως σημαντικές για την εθνική οικονομία, ύψους τουλάχιστον 25 δις και με σημαντική επίπτωση στη διεθνή ανταγωνιστικότητα της χώρας. Τρίτον, η επιχορήγηση κατά 35% των ολοκληρωμένων πολυετών επιχειρηματικών σχεδίων (2-5 ετών) επιχειρήσεων εγκατεστημένων σε όλη την επικράτεια. Τέταρτον, η υπαγωγή στις διατάξεις περί κινήτρων των κέντρων κοινής επιχειρηματικής δράσης που μπορούν να ιδρύουν πέντε τουλάχιστον επιχειρήσεις ενός κλάδου ή υποκλάδου του μεταποιητικού τομέα που απασχολούν η καθεμία μέχρι 120 εργαζόμενους, δηλαδή ουσιαστικά η ενθάρρυνση «οικονομιών κλίμακας». Και πέμπτον, η σημαντική διεύρυνση του φάσματος των επιχορηγούμενων ειδικών επενδύσεων των μεταποιητικών επιχειρήσεων και των επιχειρήσεων παροχής υπηρεσιών ποιότητας (με επιχορήγηση της παραγωγής καινοτομικών ή νέων για τη χώρα προϊόντων, της μετατροπής βιομηχανικών μονάδων ώστε να γίνουν πιο ευέλικτες, της εισαγωγής καινοτομιών στην παραγωγική διαδικασία κ.ά.). Τρεις επιπλέον νόμοι συμπλήρωσαν το πλέγμα ενισχύσεων του νόμου 1892/90. Ο νόμος 2008/92 που έδωσε τη δυνατότητα να επιχορηγηθεί η ίδρυση και μετεγκατάσταση επιχειρήσεων στην αλλοδαπή με πολύ ευνοϊκούς όρους, ο νόμος 2324/95 που εισήγαγε κίνητρα για την απόκτηση εξοπλισμού με χρηματοδοτική μίσθωση και ο νόμος 2386/96 που θεσμοθέτησε κίνητρα προκειμένου για συγχώνευση μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Ο αναπτυξιακός νόμος 2601/98 αντικατέστησε τον 1892 επιφέροντας κάποιες αλλαγές χωρίς όμως να αλλάξει τη φιλοσοφία και τη βασική δομή του. Οι σημαντικότερες αλλαγές που αφορούν στη βιομηχανία είναι πέντε. Πρώτον, ο καθορισμός ανώτατου ορίου επιχορήγησης και επιδότησης για κάθε νέα θέση μόνιμης και πλήρους απασχόλησης που δημιουργείται και η υποχρέωση διατήρησης των νέων θέσεων απασχόλησης για χρονικό διάστημα μιας πενταετίας από την ολοκλήρωση της επένδυσης. Δεύτερον, το κόστος κατάρτισης του προσωπικού θεωρείται πλέον επένδυση και ενισχύεται με κίνητρα. Τρίτον, η συμπερίληψη στα επιχορηγούμενα ολοκληρωμένα πολυετή επιχειρηματικά σχέδια αυτών για τη διάσωση και αναδιάρθρωση βιομηχανικών επιχειρήσεων που βρίσκονται σε δυσμενή πορεία. Τέταρτον, η ενίσχυση επενδυτικών δαπανών που αφορούν στη μείωση του κόστους παραγωγής και διάθεσης προϊόντων και προκύπτουν από τη συνένωση τριών τουλάχιστον μικρομεσαίων επιχειρήσεων που απασχολούν η καθεμία κατά μέσο όρο την τελευταία τριετία

μέχρι 120 εργαζόμενους. Πέμπτον, η εισαγωγή ενός νέου κινήτρου, της επιδότησης χρηματοδοτικής μίσθωσης, που συνίσταται στην κάλυψη από το Δημόσιο τμήματος των καταβαλλόμενων δόσεων για τη χρήση και την απόκτηση καινούριου μηχανολογικού και λοιπού εξοπλισμού. Στο σύστημα των κινήτρων που ίσχυσαν για τη βιομηχανία πρέπει να προσθέσουμε και τις ενισχύσεις στο πλαίσιο των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) και των Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης (ΚΠΣ). Σα γενικό συμπέρασμα για το σύστημα κινήτρων αναφέρουμε την εγκατάσταση των κλαδικών μέτρων, την ενίσχυση επενδύσεων τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και παραγωγής νέων ποιοτικών προϊόντων, άϋλων επενδύσεων στην έρευνα και στην κατάρτιση και επενδύσεων για την εξοικονόμηση ενέργειας, εισαγωγή φιλικών προς το περιβάλλον τεχνολογιών και παροχή υπηρεσιών ποιότητας προς τη βιομηχανία και στην προώθηση της συνεργασίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων.

Ο βαθμός υλοποίησης των εγκεκριμένων προς ενίσχυση επενδύσεων βελτιώθηκε αισθητά περνώντας από τον 849 στον 1116 και από τον 1116 στον 1262. Ο πολύ χαμηλός βαθμός υλοποίησης των επενδύσεων του 849 επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα άτοκα μακροπρόθεσμα δάνεια λειτούργησαν ανεπαρκώς ως επενδυτικά κίνητρα. Η στροφή προς τα άμεσα κίνητρα με τους νόμους 1116 και 1262 βρήκε αντίθετα μεγάλη ανταπόκριση από τις επιχειρήσεις της μεταποίησης. Είναι αξιοσημείωτο ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, τα φορολογικά κίνητρα συνέχισαν να έχουν την πρωτοκαθεδρία στις προτιμήσεις των επενδυτών, απορροφώντας υπερδιπλάσιο όγκο ενισχύσεων από τις επιχορηγήσεις. Μάλιστα, τα φορολογικά κίνητρα χρησιμοποιήθηκαν από κερδοφόρες επιχειρήσεις για επενδύσεις επέκτασης και εκσυγχρονισμού, ενώ οι επιχορηγήσεις κεφαλαίου για τη δημιουργία νέων οικονομικών μονάδων. Όσον αφορά στη συμβολή των κινήτρων κλαδικά, ο κλάδος των τροφίμων συγκέντρωσε το μεγαλύτερο ύψος των επιχορηγούμενων επενδύσεων όλων των νόμων και των ΜΟΠ. Ακολουθούν, στην περίπτωση των 1262 και 1892, η κλωστοϋφαντουργία, τα μη μεταλλικά ορυκτά, τα προϊόντα από ελαστικό και πλαστικές ύλες, τα μεταλλικά προϊόντα και η ένδυση. Με το νόμο 1116, τα ΜΟΠ και τον 1892, μεγάλο ύψος των επιχορηγούμενων επενδύσεων συγκεντρώθηκε επίσης στις ηλεκτρικές μηχανές και τις χημικές ουσίες και προϊόντα. Φαίνεται ότι η πρώτη δέσμη μέτρων των νόμων 1116 και 1262 ενίσχυσε δυσανάλογα τους βασικούς κλάδους καταναλωτικών αγαθών σε σχέση με αυτούς των ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών. Τα ΜΟΠ και ο νόμος 1892 εξισορρόπησαν την κατανομή των επενδύσεων των νόμων 1116 και 1262 υπέρ των κλάδων ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών, ευνοώντας ιδιαίτερα τον ευρύτερο κλάδο της χημείας, τη βασική μεταλλουργία και τις μηχανές και συσκευές. Τα άμεσα και επιλεκτικά κίνητρα έδρασαν

ενισχυτικά για κάποιους κλάδους καταναλωτικών αγαθών με δυναμικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα (τρόφιμα-ποτά-καπνός), ενώ δεν απέτρεψαν την κρίση κάποιων άλλων με αποσαθρούμενο (κλωστοϋφαντουργία, ένδυση, υπόδηση). Από την άλλη, ενώ συνέβαλαν στις θετικές επιδόσεις ορισμένων δυναμικών κλάδων ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (χημικά, ελαστικά-πλαστικά, βασική μεταλλουργία, μηχανές και συσκευές) δεν μπόρεσαν να αναχαιτίσουν την υποχώρηση άλλων (μη μεταλλικά ορυκτά, προϊόντα από μέταλλο, μεταφορικά μέσα). Δηλαδή, η δράση τους δεν υπήρξε ούτε καθοριστική για την επιτυχία των δυνατών ούτε επαρκής για τη σωτηρία των αδύναμων.

Από τα παραπάνω, φαίνεται ότι στη δεκαετία του '80, παρά την κλαδική διαφοροποίηση των κινήτρων προς όφελος των κλάδων με μεγάλη αναπτυξιακή σημασία, οι μεταποιητικές επιχειρήσεις που αξιοποίησαν την πρώτη δέσμη επενδυτικών κινήτρων προσανατόλισαν τις επενδύσεις τους σε παραδοσιακούς κλάδους, κυρίως καταναλωτικών αγαθών. Δηλαδή, δεν υπήρξε κλαδική αναβάθμιση του μεταποιητικού συστήματος και αυτό δεν οφείλεται ούτε αποκλειστικά ούτε κυρίως στην ισχνότητα και τις ανεπάρκειες της κλαδικής διάστασης των επενδυτικών κινήτρων των αναπτυξιακών νόμων. Για την ανάπτυξη νέων κλάδων και κλάδων υψηλής τεχνολογίας δεν επαρκούν οι κεφαλαιακές ενισχύσεις. Χρειάζεται να πληρούνται ευρύτερες προϋποθέσεις (εξασφάλιση αγορών, πρόσβαση σε κατάλληλη τεχνολογία και τεχνογνωσία, ύπαρξη ειδικευμένης εργατικής δύναμης κ.ά.) και εκείνη την περίοδο δεν υιοθετήθηκε στην Ελλάδα μια ολοκληρωμένη κλαδική πολιτική που να τις λαμβάνει υπόψη. Η χώρα μας είχε στο τέλος της δεκαετίας του '80 την πιο οριζόντια βιομηχανική πολιτική στην ΕΟΚ παράλο που η ελληνική μεταποίηση απόλαυσε καθ' όλη τη διάρκεια της πολύ γενναιόδωρες κρατικές ενισχύσεις.

Κεφάλαιο 5^ο

Έρευνα , τεχνολογία και αναδιάρθρωση.

*«Πού είναι η σοφία που χάσαμε στη γνώση;
Πού είναι η γνώση που χάσαμε στην πληροφορία;»*

T.S. Eliot

5.1 Τεχνολογία και χωροκοινωνική αναδιάρθρωση.

Η σημασία της τεχνολογίας στη διαδικασία της αναδιάρθρωσης έχει ήδη φανεί από όσα αναφέρθηκαν τόσο στο θεωρητικό μέρος (ενότητες 1.7-1.9) όσο και στην ιστορική αναδρομή της μεταπολεμικής καπιταλιστικής και βιομηχανικής ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (ενότητες 4.5-4.6). Συνοψίζοντας, αναφέρουμε ξανά ότι η εισαγωγή τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών συμβάλλει τόσο στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας όσο και στην οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, που είναι οι δύο κρίσιμοι παράγοντες για την επανάκαμψη του ποσοστού κέρδους στην περίοδο της κρίσης υπερσυσσώρευσης. Δεδομένου, όμως, ότι συμβάλλει και στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που πιέζει προς τα κάτω το ποσοστό κέρδους, το τελικό αποτέλεσμα δεν είναι προδιαγεγραμμένο, όπως ισχυρίζονται οι οικονομίστικες θεωρήσεις, αλλά εξαρτάται, σε τελική ανάλυση, από τον κοινωνικό παράγοντα, δηλαδή την ταξική πάλη στο επίπεδο της παραγωγής. Αν οι δυνάμεις του κεφαλαίου επιβάλλουν την απαραίτητη πειθαρχία στο συλλογικό εργαζόμενο, τότε μπορεί να εξασφαλιστεί η σημαντική αύξηση της παραγωγικότητάς του και να επιτευχθούν οικονομίες στη χρήση του κεφαλαίου, ώστε να

εξουδετερωθεί η αρνητική συμβολή στο ποσοστό κέρδους από την αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

Τα παραπάνω ισχύουν για τη διαδικασία της εισαγωγής τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών σε όλη την πορεία του καπιταλισμού και αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της πορείας. Στην ενότητα αυτή θα σχολιάσουμε δύο πιο πρόσφατες εξελίξεις στην περίοδο της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης που ακολούθησε την κρίση υπερσυσσώρευσης της δεκαετίας του '70. Θα σχολιάσουμε αφενός τις επιπτώσεις της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης στη χωροθέτηση παραγωγικών και ερευνητικών δραστηριοτήτων και αφετέρου την κυρίαρχη θεωρητικοποίηση αυτού του χωρικού και λειτουργικού διαχωρισμού.

Στην περίοδο της αναδιάρθρωσης με την επικράτηση του μοντέλου της «ευέλικτης εξειδίκευσης» και των θεωρήσεων περί «ενδογενούς» ανάπτυξης, δημιουργούνται δικτυώσεις παρεμφερών παραγωγικών δραστηριοτήτων. Τέτοια είναι τα υπεργολαβικά δίκτυα παραγωγής που ήδη σχολίασαμε στην ενότητα 1.9. Τέτοιες δικτυώσεις δημιουργούνται και από επιχειρήσεις που ανήκουν σε κλάδους υψηλής τεχνολογίας²³². Οι στρατηγικές συμμαχίες αποτελούν το συνεκτικό ιστό τέτοιων δικτυώσεων που διαφοροποιούνται από τις υπεργολαβίες παραγωγής στο ότι δεν αφορούν σε μεταβίβαση υλικών μεγεθών από τη μία εταιρεία σε μια άλλη, αλλά μεταβίβαση άυλων μεγεθών, ιδεών και τεχνογνωσίας. Η ραγδαία ανάπτυξη τέτοιων στρατηγικών συμμαχιών σχετίζεται με την ανάδυση νέων οικονομικών δραστηριοτήτων έντασης γνώσης στην περίοδο της αναδιάρθρωσης.

Στο παρελθόν, δύο ήταν οι κυρίαρχοι τρόποι που χρησιμοποιούσαν οι μεγάλες επιχειρήσεις για να αποκτήσουν πρόσβαση σε κάποια προηγμένη τεχνολογία που θα τους προσέφερε ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Ο πρώτος ήταν να την αναπτύξουν οι ίδιες με τη δημιουργία τμημάτων έρευνας και ανάπτυξης (R&D)²³³ στο εσωτερικό τους και ο δεύτερος να την αποκτήσουν εξαγοράζοντας μικρότερες επιχειρήσεις που τη διέθεταν. Και οι δύο τρόποι απαιτούν σημαντική επένδυση και το ρίσκο της επένδυσης είναι δυσανάλογα μεγάλο σε σχέση με την αβεβαιότητα που συνοδεύει την τελευταία, αφού ποτέ δεν είναι απόλυτα σίγουρο αν η νέα τεχνολογία θα αποδειχθεί στην πράξη βιώσιμη, εμπορικά εκμεταλλεύσιμη για την παραγωγή νέων προϊόντων ή υπηρεσιών και συνεπώς κερδοφόρα. Ο ρόλος, λοιπόν, των στρατηγικών συμμαχιών έγκειται στο ότι μειώνουν τα ρίσκα και τις αβεβαιότητες και γι' αυτό παρουσιάζουν ραγδαία αύξηση, ενώ οι τεχνολογικές εξαγορές μειώνονται. Η επιχείρηση που συνάπτει στρατηγική συμμαχία με μια άλλη δεν προβαίνει σε ακριβές επενδύσεις πάγιου

²³² Τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια αναφέρονται στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 489-494.

²³³ Η E&A ελληνιστί.

τεχνολογικού εξοπλισμού²³⁴ και υψηλόμισθου επιστημονικού δυναμικού για ίδρυση δικού της τμήματος R&D, ούτε δαπανά κεφάλαια για την εξαγορά μιας άλλης επιχείρησης. Απλά «δανείζεται» τους άυλους πόρους της για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Μέσω της στρατηγικής συμμαχίας, λοιπόν, η μικρότερη επιχείρηση εξασφαλίζει μια σχετικά σταθερή αγορά για την τεχνογνωσία που διαθέτει, ενώ η μεγαλύτερη αποκτά την τεχνογνωσία αυτή χωρίς να δεσμεύσει μακροπρόθεσμα τους πόρους της. Όπως αναφέρει ο Κουρλιούρος (2001) συνοψίζοντας τις αιτίες δημιουργίας του φαινομένου²³⁵:

...οι παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη των στρατηγικών συμμαχιών είναι:

- (α) Τα υπερβολικά υψηλά κόστη και οι αβεβαιότητες που χαρακτηρίζουν την E&A.
- (β) Ο σκληρός ανταγωνισμός που επικρατεί στις αγορές υψηλής τεχνολογίας οδηγεί πολλές εταιρείες να «προαγοράζουν» (ασκώντας δικαίωμα προτίμησης) τεχνογνωσίες αιχμής μέσω στρατηγικών συμμαχιών, προκειμένου να αποκλείσουν τους ανταγωνιστές τους από την πρόσβαση στις τεχνογνωσίες αυτές.
- (γ) Η ανάγκη μεταφοράς προηγμένης τεχνολογίας σε εταιρείες που διαθέτουν συμπληρωματικές τεχνολογίες.
- (δ) Η στρατηγική διερεύνηση νέων αγορών και νησίδων αγοράς.
- (ε) Η συντόμευση της περιόδου καινοτομίας, δηλαδή του χρονικού διαστήματος που μεσολαβεί ανάμεσα στην αρχική ιδέα και στην εμπορική αξιοποίησή της στους κόλπους της αγοράς.
- (στ) Ο έλεγχος της ανάπτυξης των τεχνολογιών και των νέων ευκαιριών.

Οι στρατηγικές συμμαχίες παρουσιάζουν ποικιλία μορφών, καθεμία από τις οποίες έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες αναφορικά με τις δεσμεύσεις που επιβάλλει η συναλλακτική σχέση. Μία εκδοχή είναι η ίδρυση κοινών ερευνητικών εταιρειών (joint ventures), που στη δεκαετία του '80 αντιπροσώπευε το 30% περίπου του συνόλου των τεχνολογικών στρατηγικών συμμαχιών και αποτελεί μια στενά δεσμευτική σχέση μεταξύ των συμβαλλομένων. Μια άλλη εκδοχή είναι τα κοινά σύμφωνα E&A (joint R&D pacts), που ρυθμίζουν την κατανομή των αποτελεσμάτων της E&A μεταξύ των εταίρων που συμμετέχουν ο καθένας με τους δικούς του πόρους. Συχνά αποτελούν ένα είδος προστάδιου για την ίδρυση κοινών ερευνητικών εταιρειών. Στη δεκαετία του '80 αντιπροσώπευε το 45% περίπου του συνόλου των τεχνολογικών στρατηγικών συμμαχιών. Άλλη μορφή είναι οι άμεσες επενδύσεις-επενδύσεις εξισορρόπησης (equity investments), που πραγματοποιεί μια μεγάλη εταιρεία σε μια μικρότερη προηγμένης τεχνολογίας με στόχο την εξασφάλιση της τεχνολογίας

²³⁴ Πετυχαίνοντας έτσι οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου.

²³⁵ Για μια «ορθόδοξη» οικονομική ανάλυση του τομέα της έρευνας και ανάπτυξης βλ. στο Cabral (2003):σελ. 345-364.

για την ίδια. Αυτή η μορφή δεν είναι τόσο συνηθισμένη επειδή συνοδεύεται από προσπάθειες επιβολής διαχειριστικού ελέγχου της μεγαλύτερης εταιρείας πάνω στη μικρότερη. Στη δεκαετία του '80 αντιπροσώπευε το 16% περίπου του συνόλου των τεχνολογικών στρατηγικών συμμαχιών. Τέταρτη εκδοχή είναι οι συμφωνίες για δικαίωμα χρήσης τεχνολογίας (licensing agreements), που παρατηρείται συνήθως στον κλάδο της μικροηλεκτρονικής και της πληροφορικής. Υπάρχουν επίσης οι εκδοχές των συμφωνητικών συμπαραγωγής ενός προϊόντος και τα ερευνητικά συμβόλαια. Οι τελευταίες τρεις μορφές είναι οι λιγότερο σημαντικές ποσοτικά και όλες μαζί αντιπροσώπευαν το 13% περίπου του συνόλου των τεχνολογικών στρατηγικών συμμαχιών.

Σημαντικές είναι οι γεωγραφικές συνέπειες των τεχνολογικών συμμαχιών που είναι περισσότερο εμφανείς από αυτές των υπεργολαβικών παραγωγικών δικτύων. Οι περισσότερες μορφές απαιτούν συχνές επαφές μεταξύ των τεχνικών και επιστημονικών στελεχών των συνεργαζόμενων επιχειρήσεων, γεγονός που μεταφράζεται σε αυξημένο κόστος συναλλαγών. Η ανάγκη μείωσης αυτού του κόστους, αλλά και η εκμετάλλευση των «εξωτερικών οικονομιών» και της δυνατότητας ώσμωσης και ανταλλαγής συμβουλών και τεχνογνωσίας μεταξύ του επιστημονικού δυναμικού, οδηγεί τις συνεργαζόμενες επιχειρήσεις σε γεωγραφικά συγκεντρωμένες χωροθετήσεις. Έτσι, δημιουργήθηκαν και οι ειδικά σχεδιασμένοι για το σκοπό αυτό χώροι, όπως οι τεχνοπόλεις και τα επιστημονικά-τεχνολογικά πάρκα στα οποία θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια του κεφαλαίου.

Οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις της γεωγραφίας των νέων τεχνολογιών βασίζονται στην παραδοχή ότι η τεχνολογική αλλαγή στα προϊόντα και στις διαδικασίες παραγωγής επιφέρει αλλαγές στις σχέσεις κόστους και τιμών των προϊόντων²³⁶. Αυτές οι αλλαγές εκδηλώνονται με τη διαφοροποίηση των απαιτήσεων των επιχειρήσεων για υλικές εισροές και εργασία, κάτι που με τη σειρά του επιφέρει ανακατατάξεις στις χωροθετικές στρατηγικές. Η βασική ιδέα είναι ότι οι νέες τεχνολογίες απελευθερώνουν τις βιομηχανίες από την ανάγκη γεωγραφικής εγγύτητας τους με συγκεκριμένους τοπικούς πόρους και ενισχύουν τις δυνατότητές τους για γεωγραφική αποκέντρωση και διασπορά. Επίσης, ότι η επιστημονική και τεχνολογική καινοτομία επιτυγχάνεται σε απομονωμένα εργαστήρια και μετά διαχέεται στην παραγωγική διαδικασία. Αυτό είναι το κυρίαρχο γραμμικό μοντέλο της καινοτομίας.

Οι προσεγγίσεις αυτές βασίζονται στην αντίληψη του Schumpeter για την τεχνολογική καινοτομία, την οποία σχολιάσαμε στην ενότητα 2.6. Σύμφωνα με αυτή, όπως είπαμε, η καινοτομία είναι μια γραμμική πορεία που ξεκινά από τη σύλληψη της βασικής ιδέας, περνά μέσα από την E&A και καταλήγει στην εμπορευματοποίηση της για την παραγωγή ενός νέου

²³⁶ Τα στοιχεία και η κριτική που παρατίθενται στη συνέχεια αναφέρονται στο Κουρλιούρος (2001):σελ. 514-519 και στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ.56-60 και 72-85.

προϊόντος. Ο φορέας της τεχνολογικής καινοτομίας είναι ο «καινοτόμος επιχειρηματίας» και όπως αναφέραμε το κέρδος θεωρείται, κατά το Schumpeter, η αμοιβή του για το ρίσκο που παίρνει. Αυτή η γραμμική αντίληψη αποτελεί τη βάση διάφορων προσεγγίσεων για τον παραγωγικό κύκλο («κύκλος ζωής των προϊόντων», «κύκλος κερδών»). Σημειώνουμε ότι το γραμμικό μοντέλο συνάδει με τη διατήρηση και ένταση της διάκρισης χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας, αφού προϋποθέτει έναν αυστηρά ιεραρχικό καταμερισμό εργασίας (Massey, Quintas & Wield (1992):85). Αποτελεί, λοιπόν, μια θεωρητική νομιμοποίηση για το βάθεμα του κοινωνικού και τεχνικού καταμερισμού εργασίας που αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης που εντείνεται στην περίοδο της αναδιάρθρωσης.

Όμως αυτή η αντίληψη βασίζεται σε μια γραμμική και έντονα αιτιοκρατική αντίληψη των τεχνολογικών και χωρικών αλλαγών, η οποία εξηγεί μόνο εν μέρει την πραγματικότητα και η υπόθεση της γραμμικής αλληλουχίας δεν επιβεβαιώνεται γενικά. Το γραμμικό σουμπετεριανό μοντέλο τεχνολογικής καινοτομίας (βασική ιδέα→έρευνα→καινοτομία→εφαρμογή), λοιπόν, έχει αμφισβητηθεί²³⁷. Έρευνες έχουν υποδείξει ότι έχει υπερτιμηθεί η ύπαρξη ακαδημαϊκών εστιών παραγωγής καινοτομίας, αλλά και της παραγωγής καινοτομιών από επιχειρήσεις «αιχμής» (Massey, Quintas & Wield (1992):72-74). Επίσης, ότι έχει υποτιμηθεί η σημασία της εμπειρίας στην τεχνική πρακτική στην παραγωγή, αφού σε αρκετές περιπτώσεις οι καινοτομίες δεν είναι αποτέλεσμα σχεδιασμένης δραστηριότητας E&A, αλλά επίλυσης τεχνικών προβλημάτων που παρουσιάζονται κατά τη διαδικασία της παραγωγής. Πολλές καινοτομίες αναπτύχθηκαν πρώτα στην πράξη και έπειτα ήρθε η θεωρητική θεμελίωσή τους μέσω της επιστημονικής έρευνας (Massey, Quintas & Wield (1992):80-85 & Κουρλιούρος (2001):519). Με άλλα λόγια, τέτοιες προσεγγίσεις υποτιμούν τη συμβολή των μη «ειδικών» στην καινοτομία και στην παραγωγική διαδικασία γενικότερα²³⁸.

²³⁷ Βλ. τα πιο αναλυτικά στοιχεία που παρατίθενται στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 72-85.

²³⁸ Στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 85 παρατίθενται διάφορα αντιπαραδείγματα από την ομαδική συστηματική δουλειά σε ιαπωνικές καινοτόμες επιχειρήσεις, τη χρήση ειδικευμένων εργατών σε βιομηχανικές καινοτομίες στη Δυτική Γερμανία, τους πειραματισμούς στη Σουηδία με πιο «ανοιχτό» εργασιακό περιβάλλον έως και τις ομάδες εργασίας εργατών & φοιτητών-διανοουμένων στη διάρκεια της Πολιτιστικής Επανάστασης στην Κίνα.

5.2 Η παραγωγικοποίηση του Πανεπιστημίου & της έρευνας.

«...η εξουσία δεν μπορεί, όπως ούτε και η ιδεολογία, να διαρκέσει για πολύ, εκτός εάν ο τύραννος επεκτείνει την αυτοκρατορία του αρκετά ώστε να κρύψει από τον λαό, τον οποίο διαιρεί και εξουσιάζει, το μυστικό πως η πραγματική εξουσία βρίσκεται όχι στα χέρια των καταπιεστών αλλά στο νου των καταπιεσμένων»

Condorcet

Είπαμε ήδη στην ενότητα 1.8 ότι η διαδικασία της αναδιάρθρωσης είναι μια συνολική *στρατηγική* του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας για τη σταθεροποίηση και διεύρυνση της ηγεμονίας του εντός ενός κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι περιλαμβάνει πολιτικές για ένα μεγάλο εύρος ζητημάτων μεταξύ των οποίων είναι και η αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος.

Όπως ήδη αναφέραμε στην ενότητα 1.2, θεωρούμε ότι η εκπαίδευση αποτελεί έναν *ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους*²³⁹. Στον καπιταλισμό, η εκπαίδευση επιτελεί ένα διπλό ρόλο. Από τη μια, αναλαμβάνει να παρέχει στους εκπαιδευόμενους τις απαραίτητες γνώσεις που θα τους επιτρέψουν να ασκήσουν με επιτυχία το μελλοντικό κοινωνικό τους ρόλο σαν επαγγελματίες (*κατανομητικός ρόλος*) και από την άλλη, διαδίδει και επιβάλλει στους εκπαιδευόμενους την κυρίαρχη ιδεολογία (*ιδεολογικός ρόλος*). Κάθε γνώση, δηλαδή, που παρέχεται από τον εκπαιδευτικό μηχανισμό είναι υποταγμένη σε ένα ενιαίο στόχο, να προσανατολίσει τους εκπαιδευόμενους στις διάφορες θέσεις που παράγει και αναπαράγει ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας όσο και να τους «εξοπλίζει» ιδεολογικά για τον μελλοντικό τους ρόλο, αναπαράγοντας πρότυπα διαφορετικών κοινωνικών πρακτικών, τα οποία πηγάζουν από την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, ανάλογα με τον προορισμό τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Οι θέσεις αυτές δεν είναι ουδέτερες, αλλά προσδιορίζονται από τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας και τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις εκμετάλλευσης και υποταγής που διαμορφώνουν τον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Έτσι συνάγουμε ότι η «ειδίκευση» (η «τεχνική») που δημιουργεί η εκπαιδευτική διαδικασία, δεν

²³⁹ Βλ. σχετικά με την έννοια το Αλτουσέρ (1994):σελ. 69-121 και για την ειδική ανάλυση του εκπαιδευτικού μηχανισμού στο Μηλιός (1993):σελ. 13-117, στο Σωτήρης (2001):σελ. 13-16 και στο Οικονομάκης, Μαρούδας & Κυριακίδου (2006):σελ. 27-34.

είναι κοινωνικά ουδέτερη²⁴⁰, αλλά καθορίζεται από τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, από τον κοινωνικό (καπιταλιστικό) καταμερισμό εργασίας, ο οποίος κυριαρχεί πάνω στον τεχνικό καταμερισμό της εργασίας. Όπως συμπληρώνει ο Σωτήρης (2001):

Εντός αυτών των δομικών προσδιορισμών το πανεπιστήμιο έχει και οικονομικά και πολιτικοκοινωνικά αποτελέσματα: Τα οικονομικά αποτελέσματα σχετίζονται με τα οφέλη από την αναπαραγωγή δεξιοτήτων, ειδικεύσεων και κοινωνικών ιεραρχιών αναγκαίων για την παραγωγή και με τον τρόπο με τον οποίο συμβάλει στην παραγωγή επιστημονικών γνώσεων, συνολικά στη λειτουργία της επιστήμης ως παραγωγικής δύναμης εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τα κοινωνικοπολιτικά αποτελέσματα σχετίζονται με τη δυνατότητα προσφοράς ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας μέσω της εκπαίδευσης η οποία επιτρέπει τη σύναψη κοινωνικών συμμαχιών με μικροαστικά, αγροτικά και εργατικά στρώματα. (σελ. 14)

Όμως, ο εκπαιδευτικός μηχανισμός διέπεται από αντιφάσεις και αναπαράγει (πολλές φορές οξύνοντας με την ίδια τη λειτουργία του) τις αντιφάσεις αυτές. Η σημαντικότερη αντίφαση σήμερα είναι η αντίφαση μεταξύ της ανάγκης ειδίκευσης της εργατικής δύναμης σε μια συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία (τόσο στις τεχνικές δεξιότητες, όσο και στις αντίστοιχες ιδεολογικές πρακτικές) και κινητικότητας μεταξύ των διάφορων κλάδων του κεφαλαίου, δηλαδή η ύπαρξη «διαφοράς φάσης» μεταξύ του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας (της παραγωγής) και της δυνατότητας της εκπαίδευσης να προσαρμόζεται στις αλλαγές που συντελούνται με το βήθεμά του. Έτσι δεν είναι δυνατό να υπάρχει πλήρης αντιστοίχιση των απόφοιτων με τις θέσεις εργασίας που δημιουργούνται στην παραγωγή. Έτσι, καταγράφεται δομικά μια αδυναμία του εκπαιδευτικού μηχανισμού να κατανείμει με επιτυχία τους απόφοιτους στις θέσεις που δημιουργεί και αναδημιουργεί ο κοινωνικός (καπιταλιστικός) καταμερισμός της εργασίας που ονομάζεται *κατανεμητική αστάθεια* (Μηλιός (1993):36-38). Η δυνατότητα επίλυσης της αντίφασης αυτής μέσω του εκπαιδευτικού σχεδιασμού και προγραμματισμού δεν υφίσταται, λόγω του «απρόβλεπτου» της καπιταλιστικής παραγωγής και οι αντιφάσεις της κατανεμητικής λειτουργίας της εκπαίδευσης (ειδικά σε συνθήκες αναδιάρθρωσης στην παραγωγή) οξύνονται.

Σημαντική αντίφαση είναι και η συγκυριακή αδυναμία του εκπαιδευτικού μηχανισμού να ανταποκριθεί στον ιδεολογικό του ρόλο, δηλαδή να συστηματοποιήσει και να διαδώσει με επιτυχία στους εκπαιδευόμενους την κυρίαρχη ιδεολογία και να καταστήσει πρόθυμους τους

²⁴⁰ Όπως λανθασμένα θεωρούν οι οικονομίστικες και οι θετικιστικές οπτικές που θεωρούν την τεχνική ως κοινωνικά ουδέτερη και ανεξάρτητη από το υπάρχον πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων.

εκπαιδευόμενους να αποδεχτούν την εκπαιδευτική λειτουργία και τον μελλοντικό κοινωνικό τους ρόλο, έτσι όπως αυτός καθορίζεται από τις σχέσεις εξουσίας. Οι αντιφάσεις του εκπαιδευτικού μηχανισμού στο ιδεολογικό επίπεδο μπορεί να εκφραστούν με την αδυναμία του να νομιμοποιήσει την «αξιοκρατική» επιλογή, την εκπαιδευτική και κοινωνική ιεραρχία, την ουδετερότητα της γνώσης και της τεχνικής, τη νομιμοποίηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας.

Επιπλέον, εντός του εκπαιδευτικού ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους αναπαράγονται μια σειρά από ενδοαστικές ιδεολογικές αντιφάσεις και μοντέλα – στόχοι για την εκπαιδευτική λειτουργία. Τέτοια είναι η αντίφαση μεταξύ «τεχνοκρατικής» και «φιλελεύθερης» αντίληψης για την εκπαίδευση, που διακηρύσσει την ανάγκη προσαρμογής της εκπαίδευσης στις ανάγκες της παραγωγής, την αυστηρότερη ιεραρχία και οργάνωση και της ουμανιστικής-ακαδημαϊκής αντίληψης για την «αυταξία» της μόρφωσης, τη σπουδαιότητά της για την ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ανθρώπου και άρα για το δικαίωμα όλων στη μόρφωση και την ανάγκη για εκπαιδευτική ισοπολιτεία.

Στη συγκυρία της αναδιάρθρωσης, το πανεπιστήμιο καλείται να μετασχηματίσει κατάλληλα τις λειτουργίες του ώστε να συμβάλλει αποφασιστικά στην αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου με τη διαμόρφωση μιας εργατικής δύναμης πιο πολυλειτουργικής, παραγωγικής και περισσότερο πειθαρχημένης, που θα μπορεί να θέτει σε κίνηση τις νέες τεχνολογίες που εισάγονται στην παραγωγή (αύξηση δεξιοτήτων του συλλογικού εργαζόμενου). Επιπλέον, καλείται να εναρμονίσει τα αντικείμενα που διδάσκει με τις νέες ειδικότητες που παράγει το βάθεμα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και να παράγει επιστημονικές & τεχνολογικές γνώσεις για την παραγωγή, καθώς και να επαναπροσδιορίσει τα ιδεολογικά σύνολα που εμφυσεί στους εκπαιδευόμενους, προσαρμόζοντάς τα εκ νέου στις κυρίαρχες αξίες και προτεραιότητες του κεφαλαίου σε συνθήκες αναδιάρθρωσης. Οι βασικές προκλήσεις για τον πανεπιστημιακό μηχανισμό σε συνθήκες αναδιάρθρωσης είναι η διεκπεραίωση της ιδεολογικής του λειτουργίας²⁴¹, η εκπλήρωση της κατανομής της λειτουργίας²⁴², η *παραγωγικοποίηση των παρεχόμενων*

²⁴¹ Βήμα προς την κατεύθυνση αυτή αποτέλεσε η ψήφιση του νόμου – πλαισίου το 1982 από το ΠΑΣΟΚ. Βασικός στόχος του νόμου πλαισίου ήταν η εξομάλυνση της πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης στο εσωτερικό του πανεπιστημίου, η πειθάρχηση των φοιτητών και του κινήματός τους και η εύρυθμη – απρόσκοπτη λειτουργία του πανεπιστημίου. Τέτοια στοιχεία περιέχει και ο πρόσφατος νόμος-πλαίσιο που ψηφίστηκε (ρυθμίσεις για «αιώνιους» φοιτητές, για την απρόσκοπτη λειτουργία των πανεπιστημιακών οργάνων και το άσυλο κ.ά.)

²⁴² Η στρατηγική που έχει επιλεγεί από το κράτος για το χειρισμό της κατανομής της αστάθειας είναι η μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με ταυτόχρονη ρευστοποίηση εργασιακών δικαιωμάτων των εκπαιδευτικών τίτλων. Αυτή τη στρατηγική εξυπηρετούν ρυθμίσεις που αφορούν στην τυπική αναιρέση των εργασιακών δικαιωμάτων του πρώτου πτυχίου όπως η κατάργηση θεσμικών μορφών κατοχύρωσης, όπως π.χ. η επετηρίδα, η διάσπαση προγραμμάτων σπουδών που περιείχαν εργασιακά δικαιώματα, οι κατατμήσεις τμημάτων και γνωστικών αντικειμένων, η δημιουργία νέων τμημάτων με υπερβάλλουσα ζήτηση, χωρίς κανένα εργασιακό δικαίωμα και το παράπλευρο δίκτυο ημιπανεπιστημιακών σπουδών για όσους δεν πέρασαν (ΠΣΕ παλιότερα και πλέον τα ΙΔΒΕ, ΚΕΣ, καθώς και το Ανοικτό Πανεπιστήμιο). Επίσης,

ειδικεύσεων, δηλαδή η προσπάθεια απάντησης στο πρόβλημα του πραγματικού αντικρίσματος των παρεχόμενων ειδικεύσεων και της μείωσης του κόστους μαθητείας για τις επιχειρήσεις, η *παραγωγικοποίηση της έρευνας*, δηλαδή η αξιοποίηση της ερευνητικής υποδομής των ΑΕΙ για την αύξηση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων και η *διαμόρφωση των νέων οικονομικών των ΑΕΙ*, η οποία συνίσταται τόσο στην αναδιάρθρωση των δημοσίων δαπανών για τη συνολική αναπαραγωγή του κοινωνικού κεφαλαίου (δηλ. των δαπανών για ερευνητικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς), με την αλλαγή του χαρακτήρα τους από πάγιο σε ανταποδοτικό, όσο και στον περιορισμό των αναδιανεμητικών δαπανών (Σωτήρης (2001):20-37)²⁴³. Η διαδικασία της *αξιολόγησης των πανεπιστημίων* θα αποτελεί τον ελεγκτικό μηχανισμό και ταυτόχρονα το μοχλό πίεσης μέσω και της ανταποδοτικής χρηματοδότησης για την υλοποίηση και εμπέδωση των παραπάνω κατευθύνσεων. Το σύνολο αυτών των ρυθμίσεων συγκροτεί την κατεύθυνση που ονομάζουμε *παραγωγικοποίηση του Πανεπιστημίου* και οδηγεί στο μετασχηματισμό των πανεπιστημιακών δομών ώστε να εξυπηρετούν τις νέες ανάγκες της παραγωγής στη συγκυρία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Σημειώνουμε ότι αυτή η ανάλυση διαφοροποιείται από την οικονομίστικη θεώρηση της απλής μεταλλαγής του Πανεπιστημίου σε *Πανεπιστήμιο-Επιχείρηση*, δηλαδή τη σύμφυση εκπαίδευσης και παραγωγής, και άρα την αλλαγή του βασικού ρόλου της εκπαίδευσης στον καπιταλισμό, και την αυτοπρόσωπη παρουσία της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας μέσα στο Πανεπιστήμιο με καθηγητές-manager, ερευνητές-εργάτες και παραγωγή υπεραξίας από ερευνητικά προγράμματα²⁴⁴.

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναφέραμε παραπάνω, εντάσσεται και η κατεύθυνση της παραγωγικοποίησης της έρευνας. Η έρευνα στη συγκυρία της αναδιάρθρωσης πρέπει να «συνδεθεί με την παραγωγή και τις προτεραιότητές της». Αυτό σημαίνει στην πράξη την αξιοποίηση της ερευνητικής υποδομής των πανεπιστημίων για την αύξηση της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων. Αυτό σχετίζεται τόσο με την ανάγκη παραγωγής των επιστημονικών γνώσεων που θα συμβάλλουν σε τεχνολογικές καινοτομίες στην παραγωγή όσο και στον επιμερισμό του κόστους αυτής της διαδικασίας. Κι αυτό γιατί οι μεμονωμένοι

ρυθμίσεις που αφορούν στην *διαμόρφωση επάλληλων κύκλων μεταπτυχιακών σπουδών*, που θα αποτελούν ολοένα και περισσότερο την τυπική προϋπόθεση αρκετών θέσεων διανοητικής εργασίας, η *διαμόρφωση ενός δικτύου δια βίου εκπαίδευσης ή κατάρτισης*, που θα επιτρέπει να αντιμετωπίζεται το πρώτο πτυχίο ως μια απλή βάση και στο οποίο θα επιστρέφει κανείς για να επανεκπαιδευτεί με δική του ευθύνη και κόστος και η *προσπάθεια μετάλλαξης του χαρακτήρα του πτυχίου με τη μετάβαση σε ένα σύστημα πιστοποίησης προσόντων*.

²⁴³ Βλ. επίσης και στο Οικονομάκης, Μαρούδας & Κυριακίδου (2006):σελ. 36-48, για μια παρεμφερή ανάλυση και στο Απέκης (2001):σελ. 11-46 για μια παρουσίαση των αντίστοιχων νομοθετικών τομών.

²⁴⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση της άποψης αυτής βλ. στο Μαυρουδέας (2005), όπου συνδέεται η πορεία και οι θεωρούμενες αλλαγές του Πανεπιστημίου με αντίστοιχες αλλαγές σταδίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Για μια αναλυτική κριτική βλ. στο Σωτήρης (2001):σελ. 52-56 και στο Οικονομάκης, Μαρούδας & Κυριακίδου (2006):σελ. 52-60.

κεφαλαιοκράτες αδυνατούν να αναλάβουν το σύνολο του κόστους αυτής της διαδικασίας (ερευνητικές υποδομές, προσωπικό), πόσο μάλλον όταν αυτή περιλαμβάνει και τη μη άμεσα αξιοποιήσιμη βασική έρευνα και όχι μόνο την εφαρμοσμένη που μπορεί πιο εύκολα να αξιοποιηθεί εμπορικά και να αποφέρει κέρδη²⁴⁵. Έτσι, ο ρόλος του κράτους ως συλλογικού κεφαλαιοκράτη που εγγυάται την υλοποίηση αυτής της διαδικασίας εξυπηρετώντας το μακροπρόθεσμο κεφαλαιοκρατικό συμφέρον είναι αναντικατάστατος. Γι' αυτό το λόγο, διαφωνούμε με ουμανιστικές και οικονομίστικες οπτικές που προβλέπουν το τέλος της βασικής έρευνας σε ένα πανεπιστήμιο που «επιχειρηματοποιείται» και στρέφεται αποκλειστικά προς την αξιοποιήσιμη εφαρμοσμένη έρευνα. Σε αντίθεση με αυτό το σχήμα, τα πανεπιστήμια εξακολουθούν να απορροφούν στις καπιταλιστικά αναπτυγμένες χώρες μεγάλο ποσοστό της κρατικής δαπάνης για έρευνα και ανάπτυξη, της τάξης το 30-45% το 1996, και ο κύριος όγκος της χρηματοδότησης της έρευνας εντός των Πανεπιστημίων παραμένει κρατικός, με ποσοστά άνω του 65% σε Βρετανία, άνω του 70% στις ΗΠΑ και άνω του 90% σε Γερμανία, Γαλλία και Ιταλία το 1996 (Σωτήρης (2001):31-33).

Αυτό που πραγματικά συμβαίνει, όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε ήδη, είναι η πίεση στον τομέα της έρευνας για πιο αξιοποιήσιμα αποτελέσματα όχι μόνο με τη στενή εμπορική έννοια, αλλά και θεωρητικά και ιδεολογικά. Με απλά λόγια, βασική έρευνα δε θα σταματήσει να υπάρχει εφόσον είναι αναγκαία προϋπόθεση της εφαρμοσμένης και άρα και των επιδιωκόμενων τεχνολογικών καινοτομιών και αυτό μπορεί να το εγγυηθεί το δημόσιο πανεπιστήμιο και τα δημόσια ερευνητικά κέντρα με τις υποδομές και το προσωπικό τους²⁴⁶. Όμως, θα ενταθεί η πίεση για εναρμόνιση με τις προτεραιότητες της καπιταλιστικής παραγωγής μέσω της «αξιολόγησης» και της χρηματοδότησης βάσει ανταποδοτικών κριτηρίων, αυτό που εύγλωττα περιγράφεται ως υιοθέτηση «σύγχρονων μεθόδων διαχείρισης» και «κοινωνική λογοδοσία»²⁴⁷. Οι δαπάνες όλο και περισσότερο δεν αποτελούν γενική χρηματοδότηση της παραγωγής γνώσης, αλλά εξαρτώνται από την ύπαρξη συγκεκριμένων στόχων, τη συνεισφορά στη μεταφορά τεχνολογίας στην παραγωγή, την

²⁴⁵ Κάτι που αντιλαμβάνονται και ορθόδοξες οικονομικές θεωρήσεις λέγοντας ότι: «Η οικονομική αυτού του τύπου γνώσης είναι σχετικά ευθεία. Εφόσον παρέχεται με μηδενικό κόστος και, εφόσον είναι χρήσιμη στην παραγωγή, έχει θετική εξωτερική επίδραση. Έτσι, η παραγωγή της γνώσης αυτής θα έπρεπε να επιδοτείται.» (Romer (2006):144). Βλ. επίσης και στο Τσαμασφύρος & Μπασαντής (2000):σελ. 285-286, που ενώ υιοθετεί την περαιτέρω σύνδεση του πανεπιστημίου με την παραγωγή, ταυτόχρονα αναφέρεται στην ανάγκη διατήρησης της βασικής έρευνας και τον κρίσιμο ρόλο του κράτους γι' αυτό ακόμα και στις αγγλοσαξονικές χώρες, των οποίων τα πανεπιστήμια έχουν στραφεί από πιο νωρίς σε αγοραίες κατευθύνσεις.

²⁴⁶ Κάτι που επαληθεύεται από το ότι παρόλο που εξελίσσεται η αναδιρθρωτική διαδικασία και στην εκπαίδευση, ο κύριος όγκος των χρηματοδοτήσεων για τη βασική έρευνα σε δημόσια ιδρύματα αυξήθηκε στις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες (με χαρακτηριστική την περίπτωση των ΗΠΑ με το ποσοστό της συνολικής κρατικής χρηματοδότησης επί του συνολικού κόστους έρευνας και ανάπτυξης να ανέρχεται από 45% το 1996 σε 56% το 1998). (Σωτήρης (2001):σελ. 31).

²⁴⁷ Βλ. σχετικά στο Τσαμασφύρος (2000):σελ. 31-34 και στο Δαμανάκη, Κουλαϊδής, Βαρουφάκης, Καλογήρου & Παπαδάκης (2006):σελ. 184-186 αντίστοιχα για δύο χαρακτηριστικές διατυπώσεις των κυρίαρχων απόψεων.

αποτύπωση μετρήσιμων αποτελεσμάτων. Δευτερεύον αλλά σημαντικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας είναι και η επαρκής κατάρτιση επιστημονικού δυναμικού που μπορεί να μεταπηδήσει άμεσα στο χώρο της παραγωγής μετακυλίνοντας έτσι το κόστος μαθητείας-κατάρτισης στο πανεπιστήμιο και όχι στους εργοδότες. Τα παραπάνω συνάγονται εύκολα από όσα λένε οι ίδιοι οι θιασώτες αυτών των κατευθύνσεων όπως οι Τσαμασφύρος & Μπασαντής (2000):

στις αγγλοσαξονικές χώρες ακόμα και η βασική έρευνα γίνεται υπό το βάρος της φιλοσοφίας του εμπειρισμού με αποτέλεσμα να δίνεται προτεραιότητα και εκεί στην εφαρμοσμένη έρευνα και να κυριαρχούν οι αξίες της αγοράς.

Πρακτικό αποτέλεσμα είναι στις χώρες αυτές ακόμα και η βασική έρευνα να διεξάγεται μέσα σε ένα πολύ ανταγωνιστικό περιβάλλον. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, οι ερευνητές των πανεπιστημίων να είναι αναγκασμένοι να δημοσιεύουν συνεχώς εργασίες, να μετακινούνται από ακαδημαϊκό ίδρυμα σε ίδρυμα ανάλογα με την αξιολόγηση των ερευνών τους και των νέων ευκαιριών που τους προσφέρονται και να αναζητούν συμβόλαια με την βιομηχανία, με την κυβέρνηση και την τοπική αυτοδιοίκηση για να προχωρήσουν τις ερευνητικές τους προσπάθειες. Συχνά δε πολλοί εξ αυτών καταλήγουν στον ιδιωτικό τομέα και είτε εργάζονται σε μεγάλα ιδιωτικά εργαστήρια είτε δημιουργούν οι ίδιοι δικές τους ερευνητικές επιχειρήσεις που συνεργάζονται με τις μεγάλες ιδιωτικές επιχειρήσεις. (σελ. 277-278)

Ταυτόχρονα, η ιδιωτική χρηματοδότηση της ακαδημαϊκής έρευνας χωρίς να είναι η βασική πηγή χρηματοδότησης²⁴⁸ εντούτοις παίζει ένα όλο και μεγαλύτερο ρόλο, συνεισφέροντας ακόμη περισσότερο στην αντίληψη ότι η Πανεπιστημιακή έρευνα θα πρέπει να τείνει σε άμεσα αξιοποιήσιμα αποτελέσματα, και συμβάλλοντος έτσι και στον αναπροσανατολισμό της κατά κύριο λόγο κρατικά χρηματοδοτούμενης πανεπιστημιακής έρευνας, αλλά και του όλου ιδεολογικού κλίματος μέσα στα ακαδημαϊκά ιδρύματα. Αυτό αρχίζει και να αποτυπώνεται και στις θεωρητικές κατευθύνσεις στην έρευνα, αλλά και στους όρους ενίσχυσης των διαφόρων κλάδων²⁴⁹. Είναι σαφές ότι κάτι τέτοιο διαμορφώνει ένα πιο

²⁴⁸ Όπως αναφέρεται στο Σωτήρης (2001):σελ. 35, είναι χαρακτηριστικό ότι στην Βρετανία η επιτροπή Dearing (National Committee of inquiry into Higher education) στην πολύ σημαντική έκθεσή της το 1997 επέμεινε στην ανάγκη να αυξηθεί η κρατική χρηματοδότηση στην ερευνητική υποδομή και επεσήμανε κινδύνους στον πιθανό περιορισμό της. Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δίνει περίπου το 4% του κοινοτικού προϋπολογισμού στην χρηματοδότηση της έρευνας και ανάπτυξης στα πλαίσια και μιας προσπάθειας να καλύψει την απόσταση από τις ΗΠΑ.

²⁴⁹ Με αυτή την έννοια έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι αλλαγές στην κατανομή της ερευνητικής δαπάνης στα αμερικανικά πανεπιστήμια. Θα δει έτσι ότι το ποσοστό των κοινωνικών επιστημών μειώθηκε ανάμεσα στο 1973 και το 1997 από 8% σε

τεχνοκρατικό-«εκσυγχρονιστικό» ιδεολογικό κλίμα μέσα στα Πανεπιστήμια και κυρίως μεταξύ των καθηγητών και των ερευνητών που καλούνται να υλοποιήσουν αυτή την κατεύθυνση²⁵⁰. Όπως συμπυκνώνει τις παραπάνω αλλαγές ο Σωτήρης (2001):

Οι αλλαγές στη μορφή και τους όρους της κρατικής χρηματοδότησης (πόσο μάλλον όταν σε αρκετές περιπτώσεις τα πανεπιστήμια οφείλουν να ανταγωνιστούν άλλους δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς στην βάση της αξιοποίησης των αποτελεσμάτων), η συνεχής πίεση για διαπλοκή και συνεργασία με τις επιχειρήσεις, συχνά δε και η εξάρτηση της κρατικής χρηματοδότησης από αυτές, η σχετική αύξηση της βαρύτητας της ιδιωτικής χρηματοδότησης, όλα αυτά συγκλίνουν σε αυτή την ιδιότυπη *επαναξιοποίηση* των Πανεπιστημίων ως χώρου παραγωγής καινοτομιών που συμβάλλουν στην ανάκαμψη της κεφαλαιοκρατικής κερδοσκοπίας. Οι τάσεις αυτές επιτάθηκαν από τις περιοριστικές πολιτικές στη γενική χρηματοδότηση από το κράτος των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων που σήμαινε ότι αυτά έπρεπε να επιδιώξουν με κάθε τρόπο να πάρουν μεγαλύτερο τμήμα *ερευνητικών* κονδυλίων.

Από την άλλη οι συνέπειες αυτών των αλλαγών δεν περιορίζονται μόνο στην ίδια την έρευνα. Καθώς οι πρακτικές έρευνας είναι ο κατεξοχήν μοχλός «σύνδεσης με την παραγωγή» (αποτελώντας εκτός των άλλων και χώρους μαθητείας σε νέες τεχνολογίες και πρακτικές) η αύξηση της βαρύτητάς τους, αλλά και οι σημαντικότερες αλλαγές τους είναι από τους βασικότερους παράγοντες του συνολικού πολιτικού και ιδεολογικού αναπροσανατολισμού της λειτουργίας των ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, συμβάλουν στην συνολική προσαρμογή τους στις προτεραιότητες της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. (σελ. 36)

4,6% (με κατώτατο όριο το 4% το 1985), το ποσοστό της ψυχολογίας από 2,6% σε 1,6%, ενώ αντίστροφα το ποσοστό των μηχανολογικών κλάδων αυξήθηκε από 11,6% σε 15,7%, το ποσοστό των ιατρικών ερευνών από 22,4% σε 28,2%, το ποσοστό της επιστήμης των υπολογιστών από 1,2 % σε 3% σύμφωνα με στοιχεία του National Science Board που αναφέρονται στο Σωτήρης (2001):σελ. 36.

²⁵⁰ Βλ. μια χαρακτηριστική εμπειρική περιγραφή αυτής της διαδικασίας στο Απέκης (2001):σελ. 59-62. Αυτό το φαινόμενο στρέφει μέρος του «ακαδημαϊκού»-ουμανιστικού μπλοκ στο εσωτερικό του καθηγητικού προσωπικού σε μια αντιφατική πορεία εναντίωσης με τις κυρίαρχες επιταγές (βλ. σχετικά και στο Οικονομάκης, Μαρούδας & Κυριακίδου (2006):σελ. 62-63).

5.3 Τεχνολογική πολιτική: Η περίπτωση της Ελλάδας.

*«Τόσα άστρα
κι εγώ να λιμοκτονώ.»*

Τάσος Λειβαδίτης

Από την ιστορική αναδρομή της βιομηχανικής ανάπτυξης στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό που κάναμε στο 4^ο κεφάλαιο φάνηκε ότι στις μεταπολεμικές δεκαετίες και μέχρι την κρίση της δεκαετίας του '70, η ελληνική βιομηχανία είχε σχετικά χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο. Μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης, ούτε οι επιχειρηματίες ούτε το κράτος έκαναν ιδιαίτερες προσπάθειες για την εγχώρια τεχνολογική ανάπτυξη. Όσον αφορά στο κράτος μάλιστα, δεν υφίστατο η έννοια της αυτοτελούς τεχνολογικής πολιτικής. Η τεχνολογική πολιτική αποτελεί σχετικά πρόσφατη έννοια και προέκυψε υπό το βάρος των συνεπειών της κρίσης. Προήλθε από την ενοποίηση υπό κοινή αιγίδα ενός συνόλου δράσεων που έως τότε είτε ασκούσανταν ξεχωριστά είτε δεν αποτελούσαν καν αντικείμενο κρατικής παρέμβασης (πολιτική επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας, κίνητρα και κανονιστικό πλαίσιο μεταφοράς τεχνολογίας, νομικό καθεστώς προστασίας πνευματικών δικαιωμάτων, πολιτική καινοτομίας, προώθηση της τεχνολογικής συνεργασίας επιχειρήσεων) (Καραμεσίνη (2002):207).

Σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι την εμφάνιση της κρίσης, η τεχνολογική αναβάθμιση του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος γινόταν με τη *μεταφορά τεχνολογίας από το εξωτερικό*, που έπαιρνε κυρίως τη μορφή αγοράς τεχνολογίας ενσωματωμένης σε μηχανήματα και δευτερευόντως τη μορφή licencing και αγοράς διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας²⁵¹. Η λογική πίσω από την πολιτική αυτή ήταν ότι με δεδομένη τη ζήτηση και τη δυνατότητα σχετικά ελεύθερης εισαγωγής των προϊόντων στην εγχώρια αγορά, η εισαγωγή τεχνολογίας και η παραγωγή έστω και μικρού τμήματος της προστιθέμενης αξίας στο εσωτερικό της οικονομίας, εξασφάλιζε κάποιο εισόδημα και κάποια βελτίωση των παραγωγικών δυνατοτήτων. Παράλληλα, θεωρείτο ότι αυτή η διαδικασία επηρέαζε θετικά το ελλειμματικό ισοζύγιο πληρωμών. Γι' αυτό, δεν επιδιώχθηκε η εξασφάλιση κάποιων

²⁵¹ Τα στοιχεία που αναφέρονται στις επόμενες παραγράφους παρατίθενται στο Καραμεσίνη (2002):σελ. 213-220 και στο Βαΐτσος & Γιαννίτσας (2001):σελ. 68-71.

επιδόσεων των επιχειρήσεων που αγόραζαν τεχνολογία ή κάποια σχέση των πληρωμών αυτών με άλλα μεγέθη (προστιθέμενη αξία στο εσωτερικό, ανάπτυξη δραστηριοτήτων E&A, εξαγωγές, σχέση royalties με κέρδη κ.ά.). Κατά συνέπεια, το ελληνικό κράτος αυτοπεριορίστηκε στις δασμολογικές ελαφρύνσεις για εισαγωγή μηχανημάτων και συντηρούσε ένα περιοριστικό για τη διάχυση της τεχνολογίας σύστημα χορήγησης διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας. Έτσι, διαμορφώθηκε ένα έλλειμμα τεχνολογικής πολιτικής που συνδυαζόταν με ένα έλλειμμα ερευνητικής πολιτικής. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '70, το κράτος χρηματοδοτούσε ελάχιστους ερευνητικούς φορείς με ελάχιστους έως ανύπαρκτους δεσμούς με το παραγωγικό σύστημα, ενώ η πλειοψηφία ακόμα και των μεγάλων ελληνικών επιχειρήσεων αφενός δε διέθετε δικά της εργαστήρια E&A, αφετέρου δεν απευθυνόταν στους δημόσιους ερευνητικούς φορείς για αγορά τεχνολογικών υπηρεσιών. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη εξάρτηση της χώρας από την εισαγόμενη τεχνολογία, ενώ ταυτόχρονα επιδείνωναν τα προβλήματα προσαρμογής της τελευταίας στις τοπικές συνθήκες. Η απουσία πολιτικής έρευνας και τεχνολογίας και η έντονα προστατευτική προς το κεφάλαιο βιομηχανική πολιτική καλλιέργησαν μια επιχειρηματική συμπεριφορά που έδινε ελάχιστη έμφαση στην τεχνολογική εμβάθυνση, την έρευνα και την καινοτομία. Το ελληνικό παράδειγμα διαφέρει από αυτά άλλων νέων βιομηχανικών χωρών, ιδίως της νοτιοανατολικής Ασίας (Ν. Κορέα, Ταϊβάν), που οφείλουν σε καθοριστικό βαθμό τη διατήρησή των εντυπωσιακών βιομηχανικών επιδόσεών τους και κατά τις δεκαετίες '80 και '90 στην ενεργό τεχνολογική πολιτική που ακολούθησαν από νωρίς.

Η πολιτική αυτή λειτούργησε χωρίς σοβαρά προβλήματα μέχρι την περίοδο της κρίσης. Όμως, δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της μείωσης της παραγωγικότητας της εργασίας όταν αυτή ξέσπασε. Γι' αυτό, τα πρώτα στοιχεία τεχνολογικής πολιτικής εμφανίζονται στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '70. Δημιουργούνται ορισμένοι θεσμοί, όπως η υπηρεσία «Έρευνας και Τεχνολογίας» στο Υπουργείο Συντονισμού, ο ΕΛΟΤ και ο ΕΟΜΜΕΧ, εφαρμόζεται σχήμα χρηματοδότησης έργων προσανατολισμένης έρευνας, θεσπίζεται μηχανισμός χρηματοδότησης της πανεπιστημιακής έρευνας από τρίτους και προωθείται η τεχνική εκπαίδευση μέσω των ΚΑΤΕΕ. Με τον αναπτυξιακό νόμο 849 δίνονται για πρώτη φορά υψηλά κίνητρα σε όσες επιχειρήσεις επιθυμούν να επενδύσουν στην εγκατάσταση ή επέκταση εργαστηρίων εφαρμοσμένης βιομηχανικής και μεταλλευτικής έρευνας και στην ίδρυση εργαστηρίων δοκιμαστικής παραγωγής προϊόντων.

Η κρατική προσπάθεια εντατικοποιήθηκε στη δεκαετία του '80 και κυρίως στο δεύτερο μισό της, οπότε συγκροτήθηκε για πρώτη φορά σε ερευνητική και τεχνολογική πολιτική με

ευρύ φάσμα εργαλείων και στόχων. Οι βασικές θεσμικές αλλαγές της περιόδου ως προς τις υποδομές, τις υπηρεσίες και την εκπαίδευση περιλαμβάνουν: (1) τη δημιουργία Υπουργείου Έρευνας και Τεχνολογίας το 1982, που περιορίστηκε σε Γενική Γραμματεία το 1986, (2) την ίδρυση ακαδημαϊκών ερευνητικών ινστιτούτων σε τομείς τεχνολογικής αιχμής σε Πάτρα, Ηράκλειο και Θεσσαλονίκη και κέντρου τεχνολογίας και εφαρμογών ανανεώσιμων πηγών ενέργειας στην Αθήνα, (3) τη δημιουργία από κρατικούς φορείς επιχειρήσεων προώθησης και διάδοσης τεχνολογικών εφαρμογών στο χώρο της πληροφορικής (ΕΛΣΥΠ), της βιοτεχνολογίας (ΒΙΟΕΛΛΑΣ) και εταιρειών engineering στο χώρο των κατασκευών (ΜΕΤΕΚ, ΑΣΠΡΟΦΟΣ, ΕΤΕΚΑ), (4) την ίδρυση κλαδικών εταιρειών και ινστιτούτων βιομηχανικής έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης από τη ΓΓΕΤ και τον ΕΟΜΜΕΧ για ενίσχυση κυρίως των μικρομεσαίων επιχειρήσεων με προτεραιότητα στους παραδοσιακούς κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας, (5) την ίδρυση Γραφείων Καινοτομίας και Κέντρου Σχεδιασμού Προϊόντων από τον ΕΟΜΜΕΧ για παροχή υπηρεσιών προς τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, (6) τη θεσμοθέτηση εταιρειών επιχειρηματικού κεφαλαίου για ενίσχυση επενδύσεων υψηλού κινδύνου, (7) την ανάπτυξη εργαστηρίων ελέγχου ποιότητας, τη δημιουργία προτύπων και τη χορήγηση πιστοποιητικών ποιότητας από τον ΕΛΟΤ, (8) την ίδρυση του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας για την κατοχύρωση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας και την παροχή συμβουλών για τους όρους των συμβάσεων μεταφοράς τεχνολογίας και (9) την αναβάθμιση της τεχνικής εκπαίδευσης και επιμόρφωσης. Επίσης, κίνητρα για την εγκατάσταση ή επέκταση εργαστηρίων εφαρμοσμένης έρευνας και δοκιμαστικής παραγωγής δόθηκαν από τους αναπτυξιακούς νόμους 1116/81 και 1262/82, με το δεύτερο νόμο να περιλαμβάνει για πρώτη φορά και ειδικά κίνητρα σε επενδύσεις «εξαιρετικά προηγμένης τεχνολογίας». Μεταγενέστερη νομοθεσία θεσμοθέτησε τη φορολογική απαλλαγή ή ελάφρυνση των επιχειρήσεων για ερευνητικές και επενδυτικές δαπάνες (1731/87, 1828/89). Με αναθεώρηση του ν. 1892 προστέθηκαν στις επιχορηγούμενες επενδύσεις μια σειρά νέων επενδύσεων τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της ποιότητας των προϊόντων.

Σημαντικός σταθμός για τη συντονισμένη προώθηση της τεχνολογικής ανάπτυξης υπήρξε η υιοθέτηση των τριών Προγραμμάτων Ανάπτυξης της Βιομηχανικής Έρευνας (ΠΑΒΕ). Τα ΠΑΒΕ ξεκίνησαν χρηματοδοτώντας μέρος των δαπανών των επιχειρήσεων για το σχεδιασμό νέων προϊόντων και διαδικασιών παραγωγής και αργότερα είχαν ως στόχους και τη μεταφορά και προσαρμογή υψηλής τεχνολογίας σε παραδοσιακούς κλάδους της βιομηχανίας και την ανάπτυξη δραστηριοτήτων τεχνολογικής καινοτομίας. Το τελευταίο ΠΑΒΕ προώθησε επίσης τη συνεργασία των επιχειρήσεων με εργαστήρια ΑΕΙ ή ΤΕΙ, δημόσια ερευνητικά κέντρα, κέντρα καινοτομίας του ΕΟΜΜΕΧ ή εταιρείες βιομηχανικής Ε&Α.

Σημαντική υπήρξε από το 1988 έως σήμερα η χρηματοδότηση της εγχώριας έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης από κοινοτικούς πόρους μέσω ΜΟΠ, Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης και Κοινοτικών Πρωτοβουλιών. Στο πλαίσιο του Α' ΚΠΣ (1989-1993) διαμορφώθηκε το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΠΕΤ Ι) που έδωσε μεγάλη προτεραιότητα στην ανάπτυξη υλικών υποδομών (κλαδικές εταιρείες, τεχνολογικές υπηρεσίες, τεχνολογικά πάρκα, δίκτυα πληροφόρησης και βάσεις δεδομένων, κτιριακές εγκαταστάσεις και εξοπλισμός ερευνητικών φορέων) που απορρόφησαν το 80% των πόρων. Με το Β' ΚΠΣ και το ΕΠΕΤ ΙΙ (1994-1999) σημειώθηκε στροφή στην ελληνική πολιτική έρευνας και τεχνολογίας και απέκτησε προτεραιότητα η προώθηση της καινοτομίας (με ενίσχυση των μηχανισμών μεταφοράς τεχνολογίας, ανάπτυξη δικτύων υποδομής, καθιέρωση προτύπων και προδιαγραφών, επενδυτικά κίνητρα κλπ.). Από τα υπόλοιπα διαρθρωτικά προγράμματα σημαντική για τη χώρα μας ήταν η κοινοτική πρωτοβουλία STRIDE επειδή για πρώτη φορά αναγνωρίστηκε ο ρόλος της έρευνας και της τεχνολογικής ανάπτυξης για την ενδοευρωπαϊκή σύγκλιση και στόχος του προγράμματος ήταν η βελτίωση των υποδομών Ε&Α στις πιο υποβαθμισμένες περιοχές της Κοινότητας.

Παρόλο που η τεχνολογική πολιτική εντατικοποιήθηκε στη δεκαετία του '80, η Ελλάδα βρισκόταν το 1993 στην τελευταία θέση μεταξύ των χωρών της ΕΕ και του ΟΟΣΑ ως προς τη συμμετοχή της ακαθάριστης δαπάνης Ε&Α στο ΑΕΠ²⁵². Επίσης, στις αρχές της δεκαετίας του '90, οι κρατικές δαπάνες για χρηματοδότηση της Ε&Α εμφάνιζαν το χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής στο σύνολο των κρατικών δαπανών μεταξύ 18 χωρών του ΟΟΣΑ. Μέχρι το 1989, οι δημόσιες επιχειρήσεις στην Ελλάδα ξόδευαν μεγαλύτερα ποσά για έρευνα απ' ό,τι οι ιδιωτικές. Αν στα ποσά αυτά προστεθούν και οι κρατικές δαπάνες που μέχρι τότε αποτελούσαν πάνω από το 60% της συνολικής χρηματοδότησης, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο δημόσιος τομέας επωμίστηκε το κύριο βάρος της χρηματοδότησης της Ε&Α στη χώρα στη δεκαετία του '80. Το 1993, το μεγαλύτερο μέρος της Ε&Α εκτελέστηκε από τα ΑΕΙ και ΤΕΙ (41%), ενώ τα κρατικά ερευνητικά κέντρα εκτέλεσαν το 32% και οι επιχειρήσεις το 27%. Το Σχέδιο Ανάπτυξης 2000-2006, που αποτέλεσε τη βάση για τη σύνταξη του Γ' ΚΠΣ, αναφέρει ως μειονεκτήματα του τομέα έρευνας και τεχνολογίας στην Ελλάδα την πολύ χαμηλή συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα και την υπερτροφική συμμετοχή ΑΕΙ και κρατικών ερευνητικών ινστιτούτων στην υλοποίηση προγραμμάτων και στις δαπάνες Ε&Α, την αδυναμία διάχυσης των αποτελεσμάτων της Ε&Α και μετατροπής σε οικονομικό-εμπορικό αποτέλεσμα, την υπερσυγκέντρωση δαπανών και δραστηριοτήτων έρευνας και

²⁵² Τα στοιχεία που αναφέρονται στις επόμενες παραγράφους παρατίθενται στο Καραμεσίνη (2002):σελ. 220-236 και στο Βαϊτσός & Γιαννίσης (2001):σελ. 71-76. Βλ. επίσης το Πετμεξίδου & Τσουλουβής (1992) για μια ειδική ανάλυση του ελληνικού τομέα μικροηλεκτρονικής.

τεχνολογίας σε περιορισμένο αριθμό περιφερειών, την περιορισμένη ανάπτυξη κλάδων παραγωγής που ενσωματώνουν υψηλή τεχνολογία στην παραγωγική διαδικασία και το τελικό προϊόν και τη χαμηλή διασύνδεση παραγωγής έρευνας και τεχνολογίας (ΑΕΙ, ερευνητικά ινστιτούτα) με τη ζήτηση (κλάδοι και τομείς οικονομικής δραστηριότητας).

5.4 Τεχνοπόλεις & τεχνολογικά πάρκα.

*«Η πρόοδος της επιστήμης που
γεννά την τεχνική πρόοδο...»*

Ζωρζ Πομπιντού, πρόεδρος της Γαλλίας (1971)

*«Οι κατακτήσεις της επιστήμης
συνέβαλαν πάντα στη βελτίωση της τεχνικής.»*

Joe Metzger, ηγετικό στέλεχος του ΚΚ Γαλλίας (1974)

Το γραμμικό μοντέλο για την τεχνολογία, η διαμόρφωση παραγωγικών δικτύων και η παραγωγικοποίηση του πανεπιστημίου και της έρευνας, που παρουσιάσαμε στις προηγούμενες ενότητες, αποτέλεσαν τη θεωρητική και υλική βάση για τη δημιουργία ειδικών χώρων μέσω των οποίων θα διευκολύνεται η επιδιωκόμενη «σύνδεση της έρευνας με τις ανάγκες της παραγωγής». Τέτοιοι χώροι άρχισαν να δημιουργούνται από τη δεκαετία του '70 και η εγκατάστασή τους άρχισε να επεκτείνεται σημαντικά από τη δεκαετία του '80 έως τις μέρες μας. Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε στην πορεία υλοποίησης τέτοιων χώρων, στη λειτουργία τους και σε μια πρώτη κριτική της.

Ένας από τους πρώτους θεωρητικούς που κατανόησε ήδη από το 19^ο αιώνα το σημαντικό ρόλο της χωρικής εγγύτητας και αλληλεπίδρασης των παραγωγικών μονάδων (τις γνωστές ως «θετικές εξωτερικότητες» στην ορθόδοξη ορολογία) σε αυτό που ονόμασε «γενική πρόοδο του βιομηχανικού περιβάλλοντος» ήταν ο νεοκλασικός ιδρυτής των *οικονομικών*²⁵³ Alfred Marshall (Κουρλιούρος (2001):162). Εξαιτίας αυτής της διορατικής θεώρησής του, περιοχές με πυκνά πλέγματα «θετικών εξωτερικοτήτων» που παρουσίαζαν σημαντικό αναπτυξιακό δυναμισμό ονομάστηκαν «μαρσαλιανές συνοικίες». Η οικονομική και χωρική θεωρία όμως αγνόησε κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα τέτοιες οπτικές επειδή το πρότυπο της οικονομικής και χωρικής οργάνωσης της παραγωγής ήταν οι μεγάλες καθετοποιημένες φορντικές επιχειρήσεις, οι οποίες ενσωμάτωναν (ή «εσωτερίκευαν» στην ορθόδοξη ορολογία) μεγάλο μέρος της παραγωγικής διαδικασίας. Η κρίση του φορντικού

²⁵³ Βλ. στην ενότητα 2.2 όσα αναφέραμε σχετικά.

προτύπου και η ανάδυση «ευέλικτων» μοντέλων παραγωγικής και χωρικής οργάνωσης που αναλύσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια είχαν ως αποτέλεσμα να επανέλθει στο θεωρητικό προσκήνιο η σημασία των «εξωτερικότητων». Όπως ήδη είπαμε, σε πολλές περιπτώσεις οι χωροθετήσεις που προκύπτουν από την ανάγκη συγκρότησης τεχνολογικών δικτύων πραγματοποιούνται σε ειδικά σχεδιασμένους για αυτό το σκοπό χώρους, τις τεχνοπόλεις και τα επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα. Οι χώροι αυτοί λειτούργησαν προωθητικά για τη μεταφορά τεχνογνωσίας και καινοτομιών από τα πανεπιστήμια στην παραγωγική διαδικασία και συνέβαλαν στην εμπορευματική αξιοποίηση της γνώσης.

Η απλότητα του γραμμικού μοντέλου για την τεχνολογία συνέβαλε στην παρουσίαση της προοπτικής ανάπτυξης τέτοιων χώρων και συνεργασιών πανεπιστημίων και επιχειρήσεων ως «αυτονόητων» στο δημόσιο διάλογο (Massey, Quintas & Wield (1992):58). Το κλίμα της συζήτησης βέβαια συχνά προετοιμάστηκε κατάλληλα με την κριτική που ασκήθηκε στον ακαδημαϊκό χώρο για εχθρική στάση και αποστασιοποίηση από την παραγωγή (Massey, Quintas & Wield (1992):7 & 61-63). Στη Βρετανία, τη δημιουργία τέτοιων χώρων εισηγήθηκε η κυβέρνηση των Εργατικών του Χάρολντ Ουίλσον στα μέσα της δεκαετίας του '60 σε μια προοπτική παραγωγικού «εκσυγχρονισμού» και στις ΗΠΑ η ανάδυση της ιδέας των ερευνητικών πάρκων επηρεάστηκε σημαντικά από την αντίστοιχη προσπάθεια που έκανε το Πανεπιστήμιο Stanford στη Silicon Valley (Massey, Quintas & Wield (1992):68-70) και το MIT στη Βοστώνη με τη Route 128 (Παναγόπουλος (2000):290).

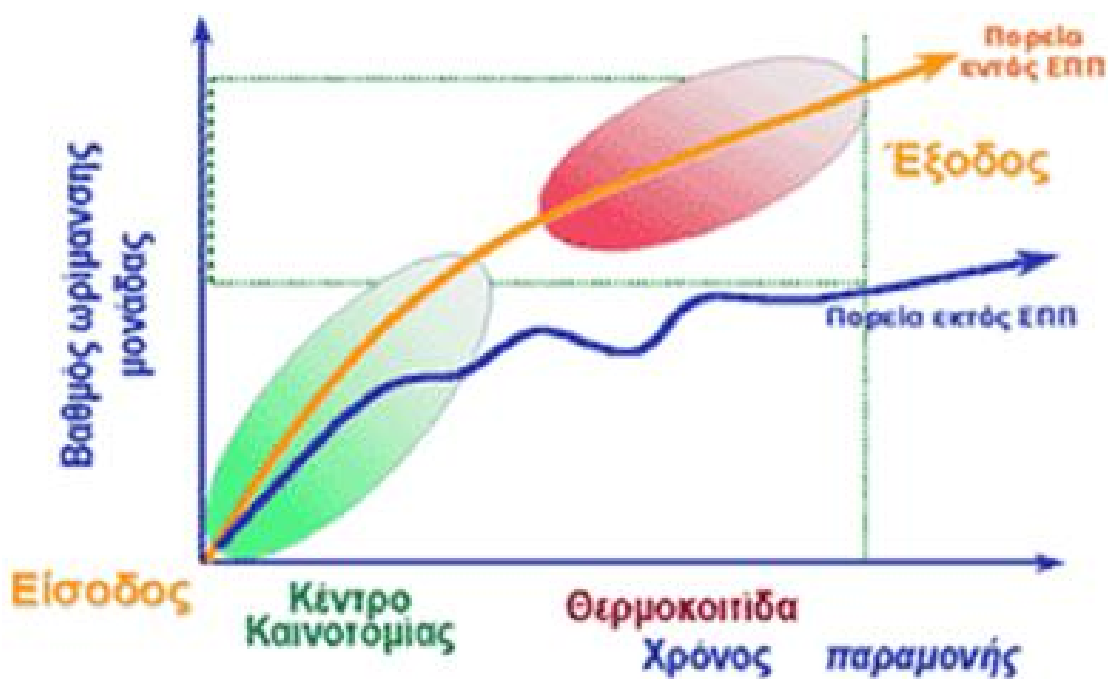
Αυτοί οι νέοι τεχνολογικοί χώροι πήραν διάφορες μορφές και υπάρχουν ποικίλοι ορισμοί για αυτές. Η κύρια διάκριση είναι μεταξύ τεχνόπολης, και τεχνοπόλου. Ο όρος *τεχνόπολη* χαρακτηρίζει περιοχές συγκέντρωσης και ανάπτυξης δραστηριοτήτων υψηλής τεχνολογίας σε επίπεδο πολεοδομικού συγκροτήματος ή περιφέρειας, ενώ ο όρος *τεχνοπόλος* επικαλύπτει άλλες ονομασίες όπως πάρκο δραστηριοτήτων, χώρος καινοτομίας, τεχνολογικό πάρκο και αντιστοιχεί στην έννοια του μεγάλου επιστημονικού ή τεχνολογικού πάρκου (Κομνηνός (2005):79-80). Ο *τεχνοπόλος* είναι μια πλήρως οριοθετημένη περιοχή όπου συγκεντρώνονται ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, κέντρα έρευνας και βιομηχανίες τεχνολογίας. Πιο ειδικά, ο όρος *επιστημονικό πάρκο* χαρακτηρίζει μια έκταση χωροθετημένη και στενά συνδεδεμένη με ένα πανεπιστήμιο ή ερευνητικό ινστιτούτο, μέσω μιας ποικιλίας συνδέσεων διοικητικού χαρακτήρα στην οποία οι επιχειρήσεις που εγκαθίστανται είναι επιχειρήσεις έρευνας, ενώ ο όρος *τεχνολογικό πάρκο* χαρακτηρίζει μια έκταση χωροθετημένη και η οποία συνδέεται συνήθως με ένα πανεπιστήμιο, στην οποία διεξάγεται υψηλή εφαρμοσμένη έρευνα και συγκεντρώνεται η νέου τύπου υψηλής τεχνολογίας βιομηχανία (Παναγόπουλος (2000):290-291). Το τεχνολογικό πάρκο διακρίνεται από το επιστημονικό

πάρκο λόγω της μεγαλύτερης έμφασης στην παραγωγή και στην επιχειρηματική δραστηριότητα, αν και συχνά οι δύο όροι θεωρούνται ταυτόσημοι. Σε μικρότερο χωρικό επίπεδο, η κατηγοριοποίηση της ΕΕ προτείνει ακόμα δύο επίπεδα σε κλίμακα συμπλέγματος κτιρίων ή κτιρίου, τα *κέντρα καινοτομίας* για τις ανάγκες νέων επιχειρήσεων και την προώθηση της επιχειρηματικότητας υψηλής τεχνολογίας και υψηλού ρίσκου και τις *θερμοκοιτίδες επιχειρήσεων* για την ανάπτυξη και επιβίωση μικρών επιχειρήσεων, χωρίς απαραίτητα να είναι υψηλής τεχνολογίας, τη δημιουργία θέσεων εργασίας και τη συμβολή στην τοπική ανάπτυξη (Σκάγιαννης (2003):5-6)²⁵⁴. Παγκοσμίως με τον όρο *θερμοκοιτίδα επιχειρήσεων* (Business Incubator ή απλά Incubator) εννοείται μία εταιρεία η οποία παρέχει σε νέο-ιδρυόμενες και με προοπτικές γρήγορης ανάπτυξης εταιρείες χρηματοδότηση (σε μικρότερη έκταση από την αντίστοιχη που προσφέρουν τα *venture capitals*), χώρους και εξοπλισμό (όπως κτιριακές εγκαταστάσεις, έπιπλα, ηλεκτρονικούς υπολογιστές, τηλεφωνικές συσκευές, πρόσβαση στο internet, κ.λ.π), υπηρεσίες γραμματειακής υποστήριξης, συμβουλευτικές υπηρεσίες και υποστήριξη (όπως σε θέματα φοροτεχνικά, λογιστικά, νομικά, πληροφορικής, εξεύρεσης προσωπικού, κ.λ.π), αλλά και ένα δίκτυο επαφών με πελάτες και προμηθευτές και σε αντάλλαγμα παίρνει ένα ποσοστό του μετοχικού κεφαλαίου ή/και πληρωμές από την νέο-ιδρυόμενη εταιρεία. Γενικά, η αποστολή του Incubator είναι να ιδρύσει και να μεγαλώσει την νέα εταιρεία τόσο ώστε αυτή να φτάσει με επιτυχία ως την πόρτα του *venture capital* για να ζητήσει πλέον, με σωστή υποδομή και επαγγελματική προετοιμασία, την πρώτη ευμεγέθη επένδυση που θα της επιτρέψει να αναπτυχθεί και να επιβληθεί στην αγορά. Η χρονική διάρκεια της επένδυσης του Incubator κυμαίνεται συνήθως μεταξύ των 6 και 18 μηνών. Δηλαδή, η εγκατάσταση σε κέντρο καινοτομίας αφορά σε ερευνητές που έχουν μία αρχική ιδέα προς αξιοποίηση, αλλά δεν έχουν ούτε στοιχειώδη επιχειρηματική λειτουργία, ενώ η εγκατάσταση σε *θερμοκοιτίδα* αφορά σε νεο-ιδρυόμενες επιχειρήσεις, δηλαδή στο αμέσως επόμενο λειτουργικά στάδιο. Σχηματικά, αυτή η διάκριση αποτυπώνεται στο σχήμα της επόμενης σελίδας.

Η ανάπτυξη των επιστημονικών και τεχνολογικών πάρκων στην Ευρώπη μπορεί να διακριθεί σε δύο φάσεις (Κομνηνός & Σεφερτζή (1992):7-8). Η πρώτη φάση τοποθετείται στις αρχές της δεκαετίας του '70 και μπορεί να χαρακτηριστεί σαν πειραματική. Αφορά σε ένα περιορισμένο αριθμό περιπτώσεων όπως το πάρκο του Trinity College στο Cambridge και του Heriot-Watt στο Εδιμβούργο στη Βρετανία, το Haasrode στο Βέλγιο και το Sophia-Antipolis στη Γαλλία. Αυτά τα πιλοτικά προγράμματα συγκροτήθηκαν στη βάση της αυθόρμητης πρωτοβουλίας πανεπιστημίων και ιδιωτικών επιχειρηματικών ομίλων. Κύριο

²⁵⁴ Στο ίδιο άρθρο παρατίθεται και μια εκτενής αναφορά στην ποικιλία της τυπολογίας των νέων βιομηχανικών χώρων.

γνώρισμά τους υπήρξε η προσπάθεια σημειακής σύνδεσης της ακαδημαϊκής έρευνας με τη βιομηχανία. Σε ευρύτερη χωρική κλίμακα, τέτοια προσπάθεια ήταν η Επιστημονική Πόλη Ile de France στο νότιο τμήμα του Παρισιού (Κομνηνός (2005):49-58). Η ουσιαστική συγκρότηση της Επιστημονικής Πόλης άρχισε στη δεκαετία του '50 με την εγκατάσταση στην περιοχή μεγάλων ερευνητικών ιδρυμάτων: του Κέντρου Πυρηνικών Μελετών (1951), του Εργαστηρίου Πυρηνικής Φυσικής (1954), της Σχολής Φυσικών Επιστημών του Orsay (1954), του Κέντρου Ερευνών της Thompson (1955) και αργότερα του CNRS, της SUPELEC και της Ecole Polytechnique. Στις αρχές της δεκαετίας του '90 εργάζονταν 35000 ερευνητές και μηχανικοί στην περιοχή, σχηματίζοντας το μεγαλύτερο πόλο έρευνας και εκπαίδευσης στην Ευρώπη.

Πηγή: <http://www.psp.org.gr>

Σχ.1 Λειτουργική διάκριση κέντρου καινοτομίας & θερμοκοιτίδας

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της δημιουργίας της Sophia-Antipolis στην περίοδο αυτή, που ξεκίνησε από το μηδέν και ήταν το σημαντικότερο πρόγραμμα οργάνωσης νέου τύπου E & A στην Ευρώπη²⁵⁵. Δημιουργήθηκε ένα πάρκο ερευνών σε μια δασική έκταση 30 χλμ. βόρεια της Νίκαιας. Το πρόγραμμα ξεκίνησε το 1969 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 εκτεινόταν σε περίπου 2300 εκτάρια με 7000 θέσεις εργασίας και 1000 φοιτητές. Τη διαχείριση είχε ένας σύνδεσμος πέντε πόλεων με τη συμμετοχή του Υπουργείου Εμπορίου

²⁵⁵ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου αναφέρονται στο Κομνηνός (2005):σελ. 83-85.

και του Εμπορικού Επιμελητηρίου της γαλλικής Ριβιέρας. Παρά την παράδοση του γαλλικού κράτους σε μεγάλα πολεοδομικά προγράμματα, η Sophia-Antipolis στηρίχτηκε στις δυνάμεις της αγοράς και η χρηματοδότηση του προγράμματος προήλθε σε μεγάλο βαθμό από τις επιχειρήσεις. Γι' αυτό, αρχικά, λίγοι πίστευαν ότι μπορούσε να δημιουργηθεί ένας τόπος υψηλής τεχνολογίας στο κενό, ειδικά πριν την κρίση του '74 που η σημασία της νέας τεχνολογίας δεν είχε ακόμα αποτιμηθεί σημαντικά. Η φυσιογνωμία της Sophia-Antipolis διαμορφώθηκε σε τρεις φάσεις. Στην πρώτη, που διήρκεσε 15 χρόνια (1969-1984), επιδιώχθηκε να δημιουργηθεί μια ισχυρή βάση έρευνας και ένα τοπικό επιστημονικό και τεχνολογικό δίκτυο. Η δεύτερη φάση (1984-1986) ήταν μια περίοδος εντατικής ανάπτυξης του εσωτερικού τεχνολογικού περιβάλλοντος, με την εφαρμογή προγραμμάτων επιμόρφωσης, τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων από spin-offs, τη μεταφορά τεχνολογίας και τις διεθνείς συνδέσεις. Η τρίτη φάση αφορά στην επέκταση της επιρροής του τεχνολογικού πόλου σε ένα ευρύτερο περιβάλλον και τη διασύνδεση με δίκτυα πληροφορικής με τα άλλα ισχυρά κέντρα του Νότου. Στόχος ήταν η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής «ζώνης του ήλιου»²⁵⁶.

Η δεύτερη φάση ανάπτυξης επιστημονικών και τεχνολογικών πάρκων στην Ευρώπη τοποθετείται στη δεκαετία του '80 που το φαινόμενο πήρε σημαντικές διαστάσεις. Περισσότερα από 100 πάρκα δημιουργήθηκαν στη δεκαετία του '80 και πολλά άλλα βρίσκονταν σε φάση προγραμματισμού και κατασκευής στα τέλη της δεκαετίας (Κομνηνός (2005):71 και Κομνηνός & Σεφερτζή (1992):7). Όπως έχουμε ήδη πει, τα πάρκα συνδέθηκαν με το ευρύτερο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και αποτέλεσαν στοιχείο απάντησης στην επιτεινόμενη κρίση των παλιών βιομηχανικών κέντρων. Λίγοι χώροι ανάπτυξης γνώρισαν τέτοια επιτυχία και έγιναν τόσο δημοφιλείς στους κύκλους των θιασωτών της αναδιάρθρωσης. Η ενθάρρυνση από την ΕΟΚ, οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις πόλεις και η δημιουργική παρέμβαση των πανεπιστημίων συνέβαλαν στην έκρηξη αυτών των νέων τόπων Ε&Α. Τα πάρκα αποτέλεσαν την κύρια κατεύθυνση οργάνωσης νέων τόπων Ε&Α στη Βρετανία²⁵⁷. Στη Γερμανία, η υποστήριξη της ανάπτυξης Ε&Α προσανατολίστηκε στη δημιουργία κέντρων καινοτομίας και μεταφοράς τεχνολογίας μερικά από τα οποία εξελίχθηκαν σε επιστημονικά πάρκα (Κομνηνός (2005):77-79), ενώ στη Γαλλία δημιουργήθηκαν κεντρικά σχεδιασμένοι μεγάλοι νέοι χώροι ανάπτυξης Ε&Α και δίκτυα που τους συνδέουν. Η προσπάθεια δημιουργίας νέων τόπων Ε&Α ήταν σταθερή επιδίωξη της γαλλικής τοπικής και περιφερειακής διοίκησης και χαρακτήρισε το σύνολο σχεδόν των

²⁵⁶ Έτσι ονομάστηκαν οι ηλιόλουστες ζώνες των ΗΠΑ στις οποίες δημιουργήθηκαν νέοι χώροι τεχνολογίας και έρευνας.

²⁵⁷ Βλ. σχετικά στο Κομνηνός (2005):σελ. 72-77 που αναφέρεται πιο αναλυτικά στο πάρκο Cambridge και στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 13-20.

μεγάλων γαλλικών πόλεων (Κομνηνός (2005):79-83). Το Βέλγιο και η Ολλανδία ακολούθησαν μια αντίστοιχη πορεία με τη Βρετανία. Στο Βέλγιο, τα Πανεπιστήμια είχαν πρωτεύοντα ρόλο στην ανάπτυξη επιστημονικών πάρκων, τόσο με την προσέλκυση των αναγκαίων επενδύσεων, όσο και με τις αποφάσεις τους για το ποιές επιχειρήσεις θα εγκατασταθούν ή θα δημιουργηθούν. Σε κάθε πανεπιστήμιο δόθηκε επίσης η δυνατότητα να μετατρέψει μέρος της γης του έως 500 στρέμματα σε επιστημονικό πάρκο (Κομνηνός (2005):85-86). Στη νότια Ευρώπη (Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα), υπάρχει ένας μικτός προσανατολισμός κυρίως σε τεχνολογικά και δευτερευόντως σε επιστημονικά πάρκα. Την εντατικότερη δραστηριότητα ίδρυσης και ανάπτυξης νέων τόπων E&A παρουσίασε η Ισπανία και αργότερα η Ιταλία. Τα ισπανικά τεχνολογικά πάρκα δεν αποσκοπούσαν κυρίως στη δραστηριοποίηση των περιφερειών σε νέους βιομηχανικούς κλάδους, αλλά στην αναδιάρθρωση των παραδοσιακών βιομηχανιών με την ενσωμάτωση νέας τεχνολογίας στη διαδικασία παραγωγής (Κομνηνός(2005):86-87).

Στις ΗΠΑ, οι νέοι χώροι «ευέλικτης συσσώρευσης» και E&A αναπτύσσονται κυρίως στις λεγόμενες «ζώνες του ήλιου» (σε νότιες και νοτιοδυτικές πολιτείες). Η Silicon Valley και η Orange Country στην Καλιφόρνια, το Research Triangle στη Βόρεια Καρολίνα και η ζώνη κατά μήκος του αυτοκινητοδρόμου Route 128 γύρω από τη Βοστώνη είναι οι κορυφαίες εκφράσεις του νέου μοντέλου χωρικής οργάνωσης. Στην Ιαπωνία, οι περιοχές Sakaki και Toyota city και οι περιοχές εγκατάστασης του δικτύου τεχνοπόλεων αποτελούν τα εγχώρια παραδείγματα (Κουρλιούρος (2001):436)²⁵⁸.

Εύλογο είναι, με βάση όσα αναφέραμε ήδη για το ρόλο του κράτους γενικά ως συλλογικού κεφαλαιοκράτη στο πρώτο κεφάλαιο και για το ρόλο του κράτους στην εκπαίδευση και την έρευνα στην προηγούμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου, ότι ο σχεδιασμός, ο προγραμματισμός και η ανάπτυξη των νέων τεχνολογικών χώρων γίνεται σε μεγάλο βαθμό από κρατικούς φορείς (κεντρική κυβέρνηση, περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση, δημόσια πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα, δημόσιες αναπτυξιακές εταιρείες κλπ.). Κι αυτό ειδικά στην περίοδο που ακολούθησε την κρίση υπερσυσσώρευσης της δεκαετίας του '70. Υπάρχουν φυσικά και παραδείγματα που τέτοιοι χώροι συγκροτήθηκαν από τη συνεργασία ατομικών κεφαλαίων, αλλά δεν είναι ο κανόνας, ειδικά στην περίοδο της κρίσης. Συχνά, μάλιστα, τέτοια παραδείγματα άνθησαν σε περιοχές που συγκέντρωναν ήδη υλικές και θεσμικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξή τους και οι δυνάμεις της αγοράς απλά ενεργοποίησαν αυτή τη δυνατότητα. Όμως, σε περιπτώσεις τοπίων αποβιομηχάνισης λόγω της κρίσης και ραγδαία αύξουσας παρακμής περιοχών, όπου οι προϋποθέσεις δεν υπήρχαν

²⁵⁸ Για μια πιο αναλυτική περιγραφή του ιαπωνικού δικτύου τεχνοπόλεων βλ. στο Kawashima &Stohr (1992) και στο Κομνηνός (2005):σελ. 187-192.

και αντιθέτως υπήρχαν αντικίνητρα για τη λήψη τέτοιων επενδυτικών πρωτοβουλιών, ο ρόλος του κράτους υπήρξε κομβικός και αναντικατάστατος²⁵⁹. Γι' αυτό το λόγο, η σχετική βιβλιογραφία βρίθει αναφορών για τη σημασία και την κεντρικότητα του ρόλου του κράτους, ειδικά στην ευρωπαϊκή περίπτωση²⁶⁰. Ενδεικτικά αναφέρουμε την επισήμανση της αντίφασης ατομικών και συλλογικού κεφαλαίου στο Κομνηνός (2005):

Στο νέο βιομηχανικό παράδειγμα της ευέλικτης παραγωγής, ο ρόλος της τεχνολογίας είναι κρίσιμος. Το παραγωγικό σύστημα, που αντικαθιστά τις δομές της μεταπολεμικής βιομηχανικής οργάνωσης και ανάπτυξης, στηρίζεται στον τεχνολογικό νεωτερισμό, στην υψηλή οργάνωση και στη μεταφορά πληροφορίας από επιχείρηση σε επιχείρηση. Το ίδιο όμως το βιομηχανικό παράδειγμα της ευέλικτης παραγωγής χαρακτηρίζεται από τη δυναμική αποδιάρθρωση, τον κατακερματισμό της παραγωγής σε μικρότερες μονάδες, την ανάπτυξη των μικρών επιχειρήσεων. Εδώ αρχίζει η ασυμβατότητα. Ενώ η ανταγωνιστικότητα του νέου συστήματος εξαρτάται από τις αναβαθμισμένες τεχνολογικές ικανότητες των επιχειρήσεων, οι μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις (MME), που το συγκροτούν, δε μπορούν να οργανώσουν εσωτερικά και να παράγουν με δικούς τους πόρους την τεχνολογία που χρησιμοποιούν. Υποχρεώνονται να μεταφέρουν τεχνολογία από εξωτερικές πηγές[...]Αυτή την αντίφαση, που εντοπίζεται στη σημασία της τεχνολογίας και στην αδυναμία παραγωγής της, επιχειρούν να λύσουν οι Τεχνοπόλοι και τα Επιστημονικά Πάρκα. (σελ. 109-110)

Φορείς ίδρυσης και λειτουργίας Τεχνοπόλων είναι το κράτος ή η τοπική διοίκηση, τα χρηματοδοτικά ιδρύματα, οι επιχειρήσεις και τα ακαδημαϊκά και ερευνητικά ιδρύματα. Εκτός από την τοπική διοίκηση και τους επαγγελματικούς φορείς που συμμετέχουν σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, η συμμετοχή των άλλων φορέων διαφέρει κατά περίπτωση. Παρόλα αυτά κοινοί είναι οι στόχοι των προγραμμάτων να συμβάλλουν στην αναδιάρθρωση και στη δημιουργία νέων τόπων για την έρευνα και τη βιομηχανία υψηλής τεχνολογίας. Η στρατηγική

²⁵⁹ Βλ. σχετικά στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 16-19 & 33-34 για το διαχωρισμό Βορρά-Νότου στη βρετανική περίπτωση των πάρκων, με την πλειονότητα των πάρκων (7 από τα 9) στον πιο εύρωστο νότο να είναι προϊόν κυρίως ιδιωτικών επενδύσεων και να έχουν μεγαλύτερες εγκατεστημένες επιχειρήσεις, ενώ στο λιγότερο εύρωστο βορρά τα πάρκα ήταν περισσότερα, σχεδόν αποκλειστικά προϊόν δημόσιας επένδυσης (28 από τα 29) και με μικρότερες εγκατεστημένες επιχειρήσεις κατά μέσο όρο.

²⁶⁰ Βλ. σχετικά στο Κομνηνός (2005):σελ. 73-75, 80, 85, 89-90, 115, 154, 158, 222-224 και 235, στο Κομνηνός & Σεφερτζή (1992):σελ. 14, στο Σκάγιαννης (2003):σελ. 6, στο Κόνσολας (1992):σελ. 4-5, στο Nijkamp P., van Oirschot G. and Oosterman A. (1992):σελ. 103, στο Lacave (1992):σελ. 115 και στο Dunford (1992):σελ. 52.

οργάνωσης και ανάπτυξης των Τεχνοπόλων είναι σε γενικές γραμμές σταθερή. Στην αρχή προσελκύονται καθιερωμένες επιχειρήσεις, ερευνητικά τμήματα πολυεθνικών, μεγάλα ερευνητικά κέντρα του δημοσίου, χαρακτηριστικές επιχειρήσεις του κλάδου ειδίκευσης του πάρκου (αν υπάρχει), ώστε να καθιερωθεί ως τόπος τεχνολογίας. Μέσα σε αυτό το δίκτυο ενσωματώνονται μετά μικρότερες επιχειρήσεις, υπεργολάβοι και επιχειρήσεις υπηρεσιών (Κομνηνός (2005):83). Σημαντικό βάρος έχει το ήδη διαμορφωμένο περιβάλλον. Κρίσιμος παράγοντας είναι η ύπαρξη ενός ήδη διαμορφωμένου εκπαιδευτικού και ερευνητικού χώρου, όπως επίσης και η κατάσταση των μέσων επικοινωνίας και συγκοινωνίας που προσφέρει η περιοχή (αεροδρόμιο, λιμάνι, σιδηροδρομικό δίκτυο, δίκτυα επικοινωνίας). Σημαντικός παράγοντας είναι και η ποιότητα του περιβάλλοντος, αφού πόλεις με ευχάριστο κλίμα, ποιότητα ζωής, ελκυστικό περιβάλλον και αισθητική είναι σε πλεονεκτικότερη θέση για την προσέλκυση επιχειρήσεων και αναβαθμισμένων δραστηριοτήτων²⁶¹.

Οι παράγοντες που αυξάνουν την ικανότητα μιας περιφέρειας για προσέλκυση βιομηχανίας υψηλής τεχνολογίας μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε τρεις ενότητες. Πρώτον, η on site υποδομή, δηλαδή υποδομή μέσα στον Τεχνοπόλο (ποιότητα φυσικού και τεχνητού χώρου, τηλεπικοινωνιακή υποδομή). Δεύτερον, η off site υποδομή, δηλαδή υποδομή που επηρεάζει έμμεσα έναν Τεχνοπόλο (γειτνίαση με πόλη, φυσική υποδομή, δηλαδή δίκτυα μεταφορών και κατοικία, κοινωνική υποδομή, δηλαδή υπάρχουσα βιομηχανική κουλτούρα, ειδικευμένο εργατικό και επιστημονικό προσωπικό κλπ., πνευματική υποδομή, δηλαδή εκπαιδευτικά και ερευνητικά ιδρύματα, χρηματοδοτική υποδομή, δηλαδή διαθεσιμότητα χρηματοδοτικών διευκολύνσεων, νέων μορφών χρηματοδότησης, venture capital κ.ά.). Τρίτον, σε άυλη υποδομή, όπως η υποστήριξη της τοπικής κοινότητας, η δημιουργία εμπορικού και χρηματοδοτικού δικτύου, η ανάπτυξη ερευνητικής εμπειρίας, η ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού κ.ά. (Παπουτσής (1992):122-123).

Οι γενικοί στόχοι, όπως έχει διαφανεί, είναι η προώθηση τοπικών δικτύων παραγωγής και η συνεργασία έρευνας και παραγωγής, η πύκνωση των τοπικών και υπερτοπικών δικτύων επικοινωνίας και πληροφορίας και η περιβαλλοντική αναβάθμιση και βελτίωση της εικόνας της περιοχής. Τα μέσα στα οποία λιγότερο ή περισσότερο συγκλίνουν οι πρακτικές των διαφόρων χωρών για την ανάπτυξη των νέων τεχνολογικών χώρων είναι αφενός η παροχή κατάλληλων κινήτρων (παροχή κεφαλαίων υψηλού κινδύνου, επιδοτήσεις, κρατικές προμήθειες, κίνητρα για σύνδεση έρευνας και παραγωγής) και η διαμόρφωση του κατάλληλου κλίματος (διαμόρφωση εργατικού και επιστημονικού δυναμικού, κόστος

²⁶¹ Βλ. σχετικά στο Πετρίδης (1992):σελ. 146-147.

εργασίας, φορολογικό κλίμα, δημιουργία θεσμικών και άτυπων διασυνδέσεων μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και παραγωγής).

Η λειτουργία των πάρκων, όπως έχουμε ήδη πει, στοχεύει στην παραγωγή και μεταφορά τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών στις επιχειρήσεις ώστε να επιτυγχάνεται ο στόχος της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της οικονομίας στη χρήση σταθερού κεφαλαίου, που είναι οι κρίσιμοι παράγοντες για την άρση των συνεπειών της κρίσης υπερσυσσώρευσης και την επανάκαμψη του ποσοστού κέρδους. Όπως φάνηκε και στην ανάλυση της ενότητας 1.9, οι τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες έχουν οδηγήσει σε δύο σαφώς διαφορετικές κατευθύνσεις «ευέλικτης» παραγωγής. Σε μια κατεύθυνση που βασίζεται στην ευελιξία της αγοράς εργασίας και οικοδομείται πάνω στον κατακερματισμό της με άτυπες εργασιακές σχέσεις, υπεργολαβίες ρουτίνας, εργασία με το κομμάτι και μετακίνηση της παραγωγής σε περιοχές με χαμηλό εργασιακό κόστος. Και σε μια δεύτερη κατεύθυνση που στηρίζεται στην αναβάθμιση της εργασίας, σε πιο ρυθμισμένες θεσμικά εργασιακές σχέσεις και στην ευελιξία της τεχνολογίας και οικοδομείται πάνω στην υψηλή παραγωγικότητα, στο σχεδιασμό νέων προϊόντων και σε συστήματα διαχείρισης της πληροφορίας. Αυτές οι δύο κατευθύνσεις αναπαράγουν και τον αντίστοιχο δυϊσμό στην αγορά εργασίας που αναφέραμε στην ενότητα 1.9. Η περίπτωση των πάρκων αφορά φυσικά στη δεύτερη κατεύθυνση από τις παραπάνω και στο τμήμα της εργασιακής δύναμης που είναι πιο ειδικευμένο και με σταθερές εργασιακές συνθήκες.

Η λειτουργία των πάρκων επιτρέπει και διευκολύνει την εκτεταμένη συνεργασία έρευνας και παραγωγής που απαιτεί η παραπάνω στόχευση για την υπέρβαση των όρων που δημιουργούν την κρίση υπερσυσσώρευσης. Με την κρίση, ο ανταγωνισμός μετακινήθηκε από τις «οικονομίες κλίμακας» στο σχεδιασμό νέων προϊόντων και συστημάτων παραγωγής και αναδείχθηκε η σημασία των εργαστηρίων, των πανεπιστημίων και των ερευνητικών κέντρων που καθοδηγούν την εφαρμοσμένη βιομηχανική έρευνα και τους νεωτερισμούς στο προϊόν. Ο δυναμισμός των ανερχόμενων κλάδων κεφαλαιουχικών ή καταναλωτικών προϊόντων, των κλάδων που χρησιμοποιούν νέα υλικά ή αυτοματισμούς στην παραγωγική διαδικασία επαφίεται σημαντικά στην αποτελεσματικότητα της E&A, στο σχεδιασμό νέων προϊόντων και στην ικανότητα κινητοποίησης γνώσεων από ένα μεγάλο φάσμα επιστημονικών περιοχών για την ικανοποίηση των απαιτήσεων της αγοράς. Ο πολλαπλασιασμός των spin-offs και η δημιουργία νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας δηλώνουν αυτή την ισχυρή σύνδεση έρευνας και παραγωγής, όπως επίσης και η μεγέθυνση των δαπανών των επιχειρήσεων για έρευνα και ανάπτυξη. Σε αυτές τις σχέσεις μπορεί να αποδοθεί η έλξη που ασκούν στη σύγχρονη βιομηχανία οι τόποι της έρευνας και τα

πανεπιστήμια, καθώς και η συμβολή τους στη συγκρότηση πόλων και περιοχών υψηλής τεχνολογίας (Κομνηνός (2005):σελ. 101). Οι Τεχνοπόλοι και τα Επιστημονικά και Τεχνολογικά Πάρκα αναδείχθηκαν ως θεσμοί για την απόπειρα επίλυσης της αντίθεσης ατομικού και συλλογικού κεφαλαίου όσον αφορά στην έρευνα και την παραγωγή καινοτομίας, στην οποία αναφερθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα. Αυτοί οι θεσμοί μπόρεσαν να συνθέσουν το δημόσιο χαρακτήρα της E&A με τους περιορισμένους πόρους των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Πρόκειται για ένα έμμεσο συμβιβασμό των πανεπιστημίων με την αγορά με στόχο τη βιομηχανική χρήση της πανεπιστημιακής έρευνας, τη μεταφορά τεχνολογίας και τη δημιουργία ευνοϊκού περιβάλλοντος για ίδρυση επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας. Η ίδια η ιδέα των πάρκων βασίζεται στην υπόθεση ότι η εφαρμοσμένη έρευνα μπορεί να χωριστεί από τους τόπους παραγωγής και ότι η εξωτερική συνεργασία E&A και βιομηχανίας αποτελεί εξέλιξη του προηγούμενου σχήματος της χωρικής και οργανωτικής ενσωμάτωσής τους.

Τα εργαστήρια και τα ερευνητικά κέντρα, λοιπόν, συγκροτούν το βασικό πυρήνα των πάρκων και συμπληρώνονται από ποικίλες μορφές παραγωγικής δραστηριότητας. Άλλοτε στο χώρο του πάρκου εγκαθίστανται τα ερευνητικά τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων, άλλοτε νέες επιχειρήσεις που ξεκινούν τη δραστηριότητά τους, άλλοτε εγκαθίστανται μονάδες παραγωγής προϊόντων υψηλής τεχνολογίας²⁶². Ο βασικός στόχος των πάρκων που είναι η πολύμορφη διασύνδεση έρευνας και παραγωγής επιτυγχάνεται: (1) με προγράμματα ερευνητικής συνεργασίας βιομηχανιών και ερευνητικών κέντρων, (2) με την ίδρυση νέων επιχειρήσεων από επιστήμονες και τεχνικούς (spin-offs), (3) με τη διευκόλυνση της πρόσβασης των επιχειρήσεων σε δίκτυα εξειδικευμένης πληροφορίας, (4) με την υποστήριξη των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας από κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου (venture capital) και (5) με τη διευκόλυνση της συνεργασίας και της μεταφοράς τεχνολογίας μεταξύ των επιχειρήσεων.

Παρά τη σχετικά ενιαία εικόνα των επιστημονικών και τεχνολογικών πάρκων, ως προς το είδος των δραστηριοτήτων που φιλοξενούν, πολύ ουσιαστική είναι η διάκριση δύο διαφορετικών μοντέλων οργάνωσής τους. Αυτή η διάκριση δε σχετίζεται μόνο με το μέγεθός τους, αλλά επίσης και με τον τρόπο συγκρότησης και τον ρόλο τους απέναντι στη βιομηχανία. Υπάρχουν πάρκα (βλ. την περίπτωση των γαλλικών και ισπανικών πάρκων) που προσομοιάζουν με Βιομηχανικές Περιοχές που επιχειρούν να προσελκύσουν καθιερωμένες μεγάλες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, στις οποίες παρέχουν γη, χώρο και υποδομές. Το μέγεθος του προσφερόμενου χώρου και οι άλλες υποδομές είναι το σημείο

²⁶² Τα στοιχεία που ακολουθούν παρατίθενται στο Κομνηνός (2005):σελ. 119-132.

αιχμής αυτής της κατηγορίας. Αυτά τα πάρκα «βλέπουν» κυρίως τον εσωτερικό χώρο τους. Αντίθετα, άλλα πάρκα (βλ. την περίπτωση των βρετανικών, βελγικών και γερμανικών πάρκων) αποβλέπουν σχεδόν αποκλειστικά στη μεταφορά τεχνολογίας και στην προώθηση των νεωτερισμών. Στην περίπτωση αυτή, το μέγεθος του πάρκου δεν έχει ιδιαίτερη αξία. Αυτά τα πάρκα στρέφονται προς το ευρύτερο παραγωγικό σύστημα της περιοχής τους και γίνονται πόλοι παροχής υπηρεσιών. Η οργάνωση, λοιπόν, του χώρου και των υποδομών, στη μία περίπτωση, και η οργάνωση της μεταφοράς τεχνολογίας αποτέλεσαν δύο διαφορετικές αφετηρίες αντίληψης του θεσμού των πάρκων. Και στις δύο περιπτώσεις είναι σαφές ότι στόχος των πάρκων δεν είναι να αντικαταστήσουν τις βιομηχανικές περιοχές. Από αυτές διακρίνονται επειδή έχουν επιχειρησιακούς δεσμούς με ένα πανεπιστήμιο ή ερευνητικό ίδρυμα, επειδή επιχειρούν να ενθαρρύνουν τη δημιουργία και ανάπτυξη επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και επειδή έχουν μια οργανωτική δομή που εμπλέκεται δραστήρια στη μεταφορά τεχνολογίας και εξειδικευμένης εργασίας προς τις εγκαταστημένες σε αυτά επιχειρήσεις. Η σκοπιμότητα των πάρκων είναι ριζικά διαφορετική από αυτή των βιομηχανικών περιοχών, αφού αποσκοπούν στην επιτάχυνση της εισροής των αποτελεσμάτων της έρευνας στην παραγωγή, στη δημιουργία συνθηκών γέννησης νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας παρά στην παροχή κοινών υποδομών και «εξωτερικών οικονομιών» μόνο.

Εκτός από την ερευνητική και παραγωγική δραστηριότητα, τα επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα παρέχουν ένα μεγάλο φάσμα επιχειρηματικών υπηρεσιών, σχετικά με τη διοίκηση των επιχειρήσεων, την πληροφόρηση και τη συνεχή επαγγελματική εκπαίδευση. Οι *υπηρεσίες διοίκησης* παρέχονται συνήθως στις μικρές επιχειρήσεις που εγκαθίστανται στους χώρους των εκκολαπτηρίων. Αφορούν στην οργάνωση των επιχειρήσεων (σύνταξη επιχειρηματικού πλάνου, στρατηγικός προγραμματισμός), στην παροχή συμβουλών, στην αξιολόγηση προϊόντων (ποιοτικός έλεγχος, πιστοποιήσεις κλπ.), στην επικοινωνία (μεταφράσεις, διερμηνεία, θέματα εξαγωγών κλπ.) και στη χρήση κοινών υποδομών (H/Y, βάσεις δεδομένων, fax, γραμματειακή υποστήριξη κλπ.). Οι υπηρεσίες αυτές μπορεί να απευθύνονται και σε επιχειρήσεις της ευρύτερης περιοχής εκτός του πάρκου. Οι *υπηρεσίες πληροφόρησης* σε θέματα παραγωγής και προϊόντων αφορούν στην πληροφόρηση σε θέματα προϊόντων, υλικών και τεχνολογιών παραγωγής, στον εντοπισμό ιδεών και ευρεσιτεχνιών με δυνατότητες εμπορικής αξιοποίησης, στην κατοχύρωση των ευρεσιτεχνιών, στη διερεύνηση πιθανών πελατών και στην επικοινωνία ανάμεσα σε κατόχους τεχνολογιών και ευρεσιτεχνιών, καθώς και σε παραγωγούς που μπορούν να τις χρησιμοποιήσουν. Στόχος τους είναι επίσης η ανάπτυξη δικτύων συνεργασίας και πληροφόρησης με άλλα πάρκα και

τεχνολογικούς φορείς. Οι *υπηρεσίες συνεχούς εκπαίδευσης* αφορούν στην οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για managers, επόπτες ή μηχανικούς, στην οργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων που διευκολύνουν τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων από αποφοίτους πανεπιστημίων και τεχνολογικών ιδρυμάτων και στην οργάνωση προγραμμάτων ανταλλαγών για την εξοικείωση με τις συνθήκες εργασίας σε άλλες χώρες.

Η ενεργοποίηση του τεχνολογικού περιβάλλοντος των επιστημονικών και τεχνολογικών πάρκων και η μεταφορά τεχνολογίας από τα ακαδημαϊκά ιδρύματα στις επιχειρήσεις, από επιχείρηση σε επιχείρηση, καθώς και η ευρύτερη διάδοση τεχνολογίας και νεωτερισμών, στηρίζονται σε συγκεκριμένους θεσμικούς μηχανισμούς. Σημαντικότεροι είναι οι συνδέσεις των πανεπιστημίων και επιχειρήσεων, οι συμφωνίες ανάμεσα σε επιχειρήσεις και τα κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου.

Οι σχέσεις ανάμεσα στις επιχειρήσεις του πάρκου και στο πανεπιστήμιο που το φιλοξενεί είναι πολύμορφες²⁶³. Διαφέρουν ανάλογα με το πανεπιστήμιο ανάλογα με το πανεπιστήμιο και τις σχολές του και είναι πιο ισχυρές εκεί που υπάρχουν τμήματα μηχανικών, ηλεκτρονικών και διοίκησης επιχειρήσεων. Πρόκειται για σχέσεις που εντοπίζονται σε ζητήματα marketing των επιχειρήσεων, στη μεταφορά τεχνολογίας και στη χρήση των πανεπιστημιακών υποδομών. Η τελευταία διάσταση εμπεριέχει τη μεταφορά προσωπικού από το πανεπιστήμιο στις επιχειρήσεις, την πρόσβαση των επιχειρήσεων σε πανεπιστημιακές εξυπηρετήσεις (βιβλιοθήκες, συνεδριακά κέντρα και κέντρα Η/Υ), τη διάθεση πανεπιστημιακού και εργαστηριακού εξοπλισμού, την ανάθεση συμβολαίων ερευνητικών έργων και λιγότερο τυπικούς δεσμούς όπως καθημερινές ανταλλαγές και διάχυση πληροφοριών ανάμεσα σε πανεπιστημιακούς και στελέχη επιχειρήσεων (Κομνηνός & Σεφερτζή (1992):σελ.15).

Η συνεργασία μεταξύ επιχειρήσεων είναι ένα πολύ σημαντικό κανάλι μεταφοράς τεχνολογίας και τα πάρκα προωθούν συμφωνίες μεταφοράς τεχνολογίας από επιχείρηση σε επιχείρηση. Οι συμφωνίες αυτές παρουσιάζονται με πολλές μορφές όπως στρατηγικές συμμαχίες (strategic alliances), στις οποίες αναφερθήκαμε ήδη, επιχειρηματικές συνεργασίες (corporate partnering) και κοινά επενδυτικά προγράμματα (joint ventures). Αφορούν στη σχέση προμηθευτή και αγοραστή, όπου μια επιχείρηση κατασκευάζει τμήματα του προϊόντος μιας άλλης, στη συνεργασία στο marketing και στη διανομή του προϊόντος, στην κοινή έρευνα και σχεδιασμό προϊόντων, στην κοινή εμπορική εκμετάλλευση μιας κατοχυρωμένης ποιότητας και στην κοινή δημιουργία μιας νέας επιχείρησης. Τα επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα συνδέονται άμεσα με το γενικότερο πολλαπλασιασμό των υπεργολαβιών και των

²⁶³ Βλ. σχετικά και στο Κομνηνός & Σεφερτζή (1992):15-16 και στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 22-24.

στρατηγικών συμφωνιών. Όταν μια νέα επιχείρηση αφήνει τη μητρική εταιρεία, τότε τα πάρκα προσφέρουν ένα κατάλληλο χώρο εγκατάστασης. Οι επιχειρήσεις του πάρκου, λόγω των προνομιακών συχνά σχέσεων με ερευνητικά ιδρύματα, προσφέρονται για στρατηγικές συμφωνίες, κοινά προγράμματα έρευνας και σχεδιασμού προϊόντων.

Σε πολλά πάρκα, οι αρχές διαχείρισης οργανώνουν οι ίδιες θεσμούς χρηματοδότησης και προσφέρουν κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου (venture capital). Αυτό γίνεται επειδή οι μικρές επιχειρήσεις συχνά συναντούν ανυπέρβλητα εμπόδια στη χρηματοδότησή τους από τους καθιερωμένους φορείς κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου. Το πρόβλημα βρίσκεται στο μέγεθος των επιχειρήσεων. Το μέσο μέγεθος επένδυσης των κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου είναι πολύ μεγάλο σε σχέση με τις ανάγκες των επιχειρήσεων που ξεκινούν τη δραστηριότητά τους σε επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα. Οι ανάγκες αυτών των επιχειρήσεων είναι πολύ μικρές για να ενδιαφέρουν τους θεσμικούς επενδυτές κεφαλαίων επιχειρηματικού κινδύνου. Μια άλλη πλευρά του προβλήματος βρίσκεται στο μέγεθος της αγοράς στην οποία απευθύνονται οι επιχειρήσεις των πάρκων. Η θεαματική ανάπτυξη των μικρών καινοτομικών επιχειρήσεων δεν είναι συνήθης και το ρίσκο της χρηματοδότησης είναι σημαντικό. Γι' αυτούς τους λόγους, πολλά πάρκα έχουν δημιουργήσει δικά τους σχήματα χρηματοδότησης και προσφέρουν κεφάλαια επιχειρηματικού κινδύνου αποκλειστικά στις εγκατεστημένες εντός τους επιχειρήσεις²⁶⁴. Τα σχήματα αυτά εμπεριέχουν την ιδέα της «εκκόλαψης» και επικεντρώνονται σε επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας. Το μέγεθος των δανείων που προσφέρουν είναι μικρό, μακροπρόθεσμο και μπορεί να πάρει τη μορφή της συμμετοχής στο κεφάλαιο και τη διοίκηση της χρηματοδοτούμενης επιχείρησης.

Η ιδέα της «εκκόλαψης» εξυπηρετείται και από την κατάλληλη υποδομή, το «εκκολαπτήριο» και ακολούθως τη «θερμοκοιτίδα». Το αντικείμενο ενός εκκολαπτηρίου (ή φυτώριου ή κέντρου καινοτομίας) είναι να βοηθήσει τους ερευνητές ή/και επιχειρηματίες να αναπτύξουν μια νέα ιδέα από το στάδιο της αρχικής υλοποίησης και δοκιμασίας έως τη μετατροπή της σε προϊόν και την εμπορική αξιοποίηση της²⁶⁵. Σε αυτή τη διαδικασία παρέχονται μέσα όπως κτίρια, κοινόχρηστες υπηρεσίες, υπηρεσίες διοίκησης και προώθησης, γραμματειακή υποστήριξη, τεχνικές και οργανωτικές συμβουλές, δίκτυο συνδέσμων για επαφές με οργανισμούς και ιδιώτες, άμεση οικονομική βοήθεια, επιδοτήσεις κλπ. Η δομή της «θερμοκοιτίδας» αφορά στο αμέσως επόμενο στάδιο της ανάπτυξης μιας νέας επιχείρησης για την εμπορική αξιοποίηση του καινοτομικού προϊόντος.

²⁶⁴ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση τέτοιων σχημάτων σε όλη τη φάση της λειτουργίας των επιχειρήσεων του πάρκου βλ. στο Πετρίδης (1992):σελ. 143-144.

²⁶⁵ Βλ. σχετικά και στο Πετρίδης (1992):σελ. 145.

Οι υπηρεσίες των πάρκων δεν απευθύνονται αποκλειστικά στις εντός των πάρκων εγκατεστημένες επιχειρήσεις. Τα πάρκα δεν οργανώνουν μόνο τον εσωτερικό χώρο τους, αλλά δημιουργούν ευρύτερα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, διαχέοντας νεωτερισμούς, τεχνολογία και τεχνογνωσία σε μια ευρύτερη περιοχή. Τα πάρκα προσελκύουν νέες επιχειρήσεις και ερευνητικά ιδρύματα και δημιουργούν ζήτηση προϊόντων και υπηρεσιών υψηλής προστιθέμενης αξίας. Γύρω τους σχηματίζονται «νέφη» επιχειρήσεων και νέες παραγωγικές δικτυώσεις. Ταυτόχρονα, δημιουργείται η προσδοκία για άνοιγμα νέων ευκαιριών στην αγορά εργασίας και αύξηση της τοπικής απασχόλησης (Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 26). Κατ' αυτό τον τρόπο, η δραστηριότητά τους μπορεί να συμβάλλει στην καπιταλιστική ανάπτυξη του χώρου που τα περιβάλλει και γι' αυτό χρησιμοποιούνται σαν εργαλεία μιας τοπικής ή περιφερειακής αναπτυξιακής στρατηγικής. Έτσι, μπορεί να γίνει η μετάβαση από τη λειτουργία του επιστημονικού ή τεχνολογικού πάρκου στη λειτουργία της Τεχνόπολης που παραπέμπει στη συνολική αναβάθμιση μιας αστικής περιοχής μέσω «εκσυγχρονισμών» στο πεδίο της παραγωγής, των επικοινωνιών και του περιβάλλοντος.

Όσον αφορά στην οργάνωση και το σχεδιασμό των πάρκων, υπάρχουν πάντα τα ίδια αρχικά ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν. Αυτά τα ερωτήματα σχετίζονται με τον ερευνητικό και παραγωγικό προσανατολισμό του πάρκου, με το αν υπάρχει αγορά για τις υπηρεσίες που θα προσφέρει, με το ποιά θα πρέπει να είναι η εσωτερική δομή του, τα χαρακτηριστικά μεγέθους, χρήσεων γης, κτιρίων και υποδομών και το πώς θα επιλυθούν τα θέματα χρηματοδότησης της κατασκευής και λειτουργίας του πάρκου²⁶⁶. Για την απάντηση αυτών των ερωτημάτων απαιτείται έρευνα για την περιοχή ένταξης του πάρκου και έρευνα αγοράς. Στη βάση αυτών γίνεται η επιλογή μοντέλου πάρκου και στρατηγικής και φυσικά ο σχεδιασμός του χώρου. Η μελέτη της ευρύτερης περιοχής του πάρκου αποσκοπεί στο να διευκρινίσει το σύστημα ενσωμάτωσής του σε τρία επίπεδα, στο επίπεδο της τοπικής και περιφερειακής οικονομίας, στο επίπεδο των ακαδημαϊκών και ερευνητικών φορέων υποστήριξης του προγράμματος και στο επίπεδο της αγοράς γης και χωροθέτησης του πάρκου. Από την ανάλυση αυτή θα προκύψει αν η δημιουργία του πάρκου μπορεί να συμβάλλει στην τόνωση της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας του τοπικού παραγωγικού συστήματος και των επιχειρήσεων που θα εγκατασταθούν στο πάρκο (Κομνηνός (2005):134). Η έρευνα αγοράς οφείλει να τεκμηριώσει την ανταπόκριση της αγοράς και την ανάγκη για επιστημονικό ή τεχνολογικό πάρκο, να αποδείξει ότι υπάρχει ζήτηση για τους χώρους και τις υπηρεσίες που αυτό θα προσφέρει, να εξασφαλίσει ότι το πρόγραμμα έχει το σωστό προσανατολισμό σε ό,τι αφορά το είδος των επιχειρήσεων στις

²⁶⁶ Για μια αρκετά αναλυτική ματιά στα ερωτήματα που προκύπτουν στη φάση της οργάνωσης και του σχεδιασμού των πάρκων βλ. στο Κομνηνός (2005):σελ. 133-136.

οποίες απευθύνεται (π.χ. τοπικά spin-offs, επιχειρήσεις εθνικής εμβέλειας, τμήματα έρευνας πολυεθνικών), να υπολογίσει την ακριβή ζήτηση για γη και κτίσματα ώστε να διαμορφώσει ανάλογα το μέγεθος και τη διάταξη του χώρου και να προσδιορίσει τη διαχρονική κλιμάκωση των φάσεων ανάπτυξης του πάρκου και των επενδύσεων (Κομνηνός (2005):136-137).

Μετά την ανάλυση της ευρύτερης περιοχής ένταξης του πάρκου και την έρευνα αγοράς στην οποία το πάρκο αποβλέπει, μπορούν να προσδιοριστούν τα κύρια χαρακτηριστικά του μοντέλου του πάρκου, η βιωσιμότητα, η ερευνητική και παραγωγική κατεύθυνση, ο τύπος του πάρκου, οι προτεινόμενες χρήσεις γης και οι υποδομές²⁶⁷.

Η *βιωσιμότητα* είναι ένα σημαντικό ερώτημα για κάθε πάρκο και δεν αφορά μόνο στον ισολογισμό της διαχείρισής του, όσο στην πραγματική χρησιμότητά του στην παροχή υπηρεσιών προς τις επιχειρήσεις της περιοχής και αυτές που θα εγκατασταθούν εντός του. Το εάν το πάρκο θα είναι κερδοφόρο θα εξαρτηθεί από την τιμολογιακή πολιτική στην κοστολόγηση των υπηρεσιών και των χώρων που θα νοικιάζει ή θα πουλήσει. Σίγουρο είναι ότι η αξία της γης στην περιοχή μετά την έναρξη της λειτουργίας του θα αυξηθεί σημαντικά και η δημιουργία σημαντικού αποθέματος γης για μελλοντικές επεκτάσεις είναι ένας κρίσιμος παράγοντας. Όμως, τα ερωτήματα της σκοπιμότητας και βιωσιμότητάς του δεν πρέπει να αξιολογούνται μόνο από την απλή σύγκριση κόστους επένδυσης και πιθανών εσόδων. Μια ανάλυση κόστους-οφέλους πρέπει να λάβει υπόψη της επίσης τα ενδεχόμενα πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην τοπική οικονομία, την ωφέλεια από την προσέλκυση αναβαθμισμένων επιχειρήσεων και την ωφέλεια από τη διάχυση τεχνολογικών γνώσεων.

Η *ερευνητική κατεύθυνση* σχετίζεται με ζητήματα τομεακού προσανατολισμού, μεγέθους και θεσμικής οργάνωσης των ερευνητικών μονάδων, καθώς και θεσμών μεταφοράς τεχνολογίας. Σε σχέση με τα ερευνητικά ιδρύματα είναι σημαντικό να οργανωθεί ένα ευνοϊκό για τις επιχειρήσεις τεχνολογικό περιβάλλον και ειδικά οι θεσμοί μεταφοράς τεχνολογίας (σύνδεση με το πανεπιστήμιο, θεσμοί του κεφαλαίου επιχειρηματικού κινδύνου, θεσμοί της βιομηχανικής διασύνδεσης και δικτύωσης των επιχειρήσεων). Η *παραγωγική κατεύθυνση* σχετίζεται με ζητήματα κλαδικού προσανατολισμού και μεγέθους των επιχειρήσεων του πάρκου. Με δεδομένη την ομάδα στόχου από την έρευνα αγοράς, ο παραγωγικός προσανατολισμός του πάρκου προκύπτει από την αξιολόγηση και επιλογή των αιτήσεων εγκατάστασης. Το σκεπτικό επιλογής των επιχειρήσεων οφείλει να εμπεριέχει τρία κριτήρια: την αποδοχή εγκαταστάσεων χαμηλής όχλησης, την αποδοχή κατά προτεραιότητα των επιχειρήσεων που αναπτύσσουν σχέσεις συνεργασίας με τα ερευνητικά ιδρύματα του πάρκου και τα πανεπιστήμια και την αποδοχή κατά προτεραιότητα των τριτογενών

²⁶⁷ Τα στοιχεία που παρατίθενται σχετικά με αυτά τα χαρακτηριστικά παρατίθενται στο Κομνηνός (2005):σελ. 138-141.

δραστηριοτήτων των επιχειρήσεων, δηλαδή των δραστηριοτήτων έρευνας και σχεδιασμού, πειραματικών εγκαταστάσεων, παραγωγής πρωτοτύπων, διοίκησης και ελέγχου, των γραφείων μελετών, εξειδικευμένων υπεργολαβιών τεχνολογικής έντασης, διακίνησης ή διανομής. Δηλαδή, το πρόβλημα της επιλογής δεν περιορίζεται μόνο στο ερώτημα σε ποιό κλάδο ανήκει η επιχείρηση, αλλά αφορά και στο είδος της δραστηριότητας όσο και στο βαθμό σύνδεσης της με την έρευνα ή και τη δημιουργία γύρω της διασυνδέσεων και πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων. Όλα αυτά είναι ευνόητα εφόσον ο στόχος είναι η δημιουργία ενός αναβαθμισμένου παραγωγικού περιβάλλοντος με ισχυρές διασυνδέσεις τόσο στο επίπεδο της παραγωγικής συνεργασίας όσο και της σύνδεσης με τα ιδρύματα έρευνας.

Η επιλογή τύπου πάρκου είναι μία από τις σημαντικότερες αποφάσεις. Υπάρχουν διάφοροι τύποι πάρκων που ορίζονται σε σχέση με τις βασικές μεταβλητές του μεγέθους, του παραγωγικού προσανατολισμού και της περιοχής ένταξής του. Τέσσερεις είναι οι πλέον χαρακτηριστικοί τύποι²⁶⁸. Ο πρώτος τύπος είναι τα *μικρά ή μεγάλα πάρκα σε παλιές βιομηχανικές περιοχές για τον εκσυγχρονισμό των παραδοσιακών κλάδων*. Κύριος ρόλος αυτών των πάρκων, που είναι προσανατολισμένα σε μικρές επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας, είναι η μεταφορά τεχνολογίας στη διαδικασία παραγωγής των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων. Η λειτουργία τους προσλαμβάνει διαμεσολαβητικό χαρακτήρα άμεσης εφαρμογής και υιοθέτησης νέων τεχνολογιών για τον εκσυγχρονισμό της παραγωγής των παραδοσιακών κλάδων και όχι την προώθηση της έρευνας για ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων και προϊόντων. Γι'αυτό, έχουν πιο ανοικτή πολιτική επιλογής επιχειρήσεων του πάρκου και συχνά αποδέχονται εντός τους ένα διευρυμένο φάσμα παραγωγικών δραστηριοτήτων και κατευθύνσεων E&A. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημιουργίας αυτών των πάρκων είναι η απουσία άμεσης εμπλοκής πανεπιστημίου και η έντονη παρουσία τεχνολογικών ινστιτούτων. Οι διασυνδέσεις των μικρών επιχειρήσεων με μεγάλες διαμορφώνουν το βασικό μηχανισμό μεταφοράς τεχνολογίας και καθιστά το ρόλο της ακαδημαϊκής κοινότητας δευτερεύοντα. Όπως αναφέραμε ήδη τέτοιου τύπου πάρκα αναπτύχθηκαν στην Ισπανία στη δεκαετία του '80. Ένας δεύτερος χαρακτηριστικός τύπος είναι τα *μικρού μεγέθους πάρκα κυρίως σε περιοχές χωρίς βιομηχανικό παρελθόν που στοχεύουν στην προώθηση μικρών καινοτόμων επιχειρήσεων*. Αυτά χαρακτηρίζονται από το σχεδόν αποκλειστικό προσανατολισμό σε ερευνητικές δραστηριότητες με σκοπό την ανάπτυξη νέων τεχνολογικών εφαρμογών και προϊόντων. Αυτός ο τύπος πάρκου συναντάται τόσο σε παλιά βιομηχανικά κέντρα όσο και σε περιοχές νέας εκβιομηχάνισης. Σε αυτό τον

²⁶⁸ Για μια αναλυτική παρουσίασή τους βλ. στο Κομνηνός & Σεφερτζή (1992):σελ. 10-13.

τύπο ανήκει η πλειοψηφία των πάρκων σε Βρετανία, Ολλανδία και Γερμανία στη δεκαετία του '80. Υποστηρίζουν κατ' εξοχήν τα spin-offs, δηλαδή τη δημιουργία επιχειρήσεων υψηλού κινδύνου από επιστήμονες και ερευνητές. Ο προσανατολισμός αυτών των πάρκων σε δραστηριότητες E&A προϋποθέτει τη σύνδεση των εγκαταστημένων επιχειρήσεων με την ακαδημαϊκή κοινότητα, γι' αυτό τα περισσότερα πάρκα αυτού του τύπου ιδρύθηκαν από πανεπιστήμια και αποτελούν φυσική προέκταση των πανεπιστημιακών δραστηριοτήτων και εγκαταστάσεων. Ένας τρίτος χαρακτηριστικός τύπος είναι τα *μεγάλου μεγέθους πάρκα και νέοι κλάδοι σε παλιές βιομηχανικές περιοχές*. Στα πάρκα αυτά, η μεταφορά τεχνολογίας ακολουθεί τη χωρική συγκέντρωση των επιχειρήσεων. Στόχος είναι να προσελκυσθούν μεγάλες επιχειρήσεις, τμήματα E&A πολυεθνικών, μεγάλα κρατικά ιδρύματα έρευνας. Τυπικά παραδείγματα αυτού του τύπου είναι τα γαλλικά επιστημονικά πάρκα. Σε μερικές περιπτώσεις, τα πάρκα αυτά γίνονται μέρος ευρύτερων προγραμμάτων ανάπτυξης μιας Τεχνόπολης, όπου συνδυάζονται οι έννοιες των επιστημονικών πάρκων, των δικτύων συνεργασίας και της περιβαλλοντικής ανάπλασης. Ο τέταρτος χαρακτηριστικός τύπος είναι τα *μεγάλου μεγέθους πάρκα σε περιοχές χωρίς βιομηχανικό παρελθόν που απευθύνονται σε επιχειρήσεις αιχμής*. Είναι οι πιο σπάνιες περιπτώσεις πάρκων. Το μεγάλο μέγεθος διευκολύνει τη δημιουργία τεχνολογικού περιβάλλοντος σε περιοχές νέας εκβιομηχάνισης και χαρακτηριστική περίπτωση είναι το άλσος ερευνών Sophia Antipolis που ήδη αναφέραμε. Στα περισσότερα πάρκα αυτού του τύπου, η προώθηση νέων βιομηχανικών κλάδων αντανakλάται στην αυστηρή πολιτική βιομηχανικής εγκατάστασης που ακολουθείται. Τα πάρκα επιλέγουν μόνο μονάδες που αναπτύσσουν σταθερές συμφωνίες και δεσμούς με τα πανεπιστήμια με τα οποία συνδέονται. Στην επιλογή του κατάλληλου τύπου βαρύνουν πολλοί παράγοντες, όπως η έρευνα αγοράς, η δυνατότητα ερευνητικής και τεχνολογικής στήριξης του πάρκου, το υφιστάμενο περιβάλλον και η συνολική σκοπιμότητα του προγράμματος.

Οι *χρήσεις γης και οι υποδομές* προσδιορίζονται καταρχήν σε σχέση με την έρευνα της αγοράς γης και την αξιολόγηση των προσφερόμενων τοποθεσιών. Ένα πλήρως αναπτυγμένο πάρκο συνήθως περιλαμβάνει: (1) διοίκηση προσανατολισμένη σε υπηρεσίες μεταφοράς τεχνολογίας, (2) ερευνητικά ιδρύματα και εργαστήρια, (3) χώρους και υπηρεσίες υποστήριξης νεο-ιδρυθεισών επιχειρήσεων, (4) χώρους εγκατάστασης επιλεγμένων επιχειρήσεων, (5) κοινές εξυπηρετήσεις και υπηρεσίες, ταχυδρομείο, τράπεζες, εστιατόρια, χώρους συνάθροισης, εκθετήρια και (6) χώρους πρασίνου, στάθμευσης και άλλους ελεύθερους χώρους. Συνήθως, λοιπόν, ένα πρόγραμμα χρήσεων γης και βασικών κτιρίων περιλαμβάνει το κεντρικό κτίριο (με χώρους γραφείων για το διοικητικό προσωπικό και τις

επιτροπές και υπηρεσίες του πάρκου), το κτίριο-εκκολαπτήριο (για την εγκατάσταση των νεο-ιδρυθεισών επιχειρήσεων και με επιπλέον κοινόχρηστους χώρους για τις υπηρεσίες του εκκολαπτηρίου), το σύμπλεγμα των κτιρίων των ιδρυμάτων έρευνας και εργαστηρίων, τους χώρους εγκατάστασης των επιχειρήσεων, θέσεις parking και ελεύθερους χώρους (συνήθως επιφάνειας ίσης με το 50% του πάρκου). Ο συντελεστής δόμησης του πάρκου είναι συνήθως χαμηλός, ενώ η συνολική έκταση οργανώνεται κατά φάσεις με πρόβλεψη ώστε να εξασφαλιστεί εξαρχής το αναγκαίο απόθεμα γης.

Κεντρικός στόχος σχεδιασμού του πάρκου είναι η διαμόρφωση αναβαθμισμένου περιβάλλοντος που προσδίδει κύρος και προσελκύει επιχειρηματικές δραστηριότητες²⁶⁹. Η απαίτηση για περιβάλλον υψηλής ποιότητας δεν είναι μια επιλογή αισθητικής, αλλά επιχειρηματική και αναπτυξιακή στρατηγική. Διάφορες στατιστικές μελέτες έχουν δείξει ότι ο σημαντικότερος λόγος εγκατάστασης σε ένα πάρκο για πολλές επιχειρήσεις είναι η ενδυνάμωση της εικόνας τους ως επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, στη βάση του συνειρμού ότι εφόσον το πάρκο είναι χώρος υψηλής τεχνολογίας, τότε και κάθε επιχείρηση εντός του είναι τέτοια. Από τη στιγμή που αυτός ο συνειρμικός μηχανισμός έγινε κατανοητός, ένα νέο εργαλείο προστέθηκε στη στρατηγική ανάπτυξης των πάρκων. Υπάρχει ισχυρό κίνητρο να προβάλλεται η *εικόνα του τεχνολογικού τόπου*, αφού έτσι προσελκύονται επιχειρήσεις και αυξάνεται η απασχόληση και τα έσοδα, ενώ τεκμηριώνεται και η επιτυχής πορεία ανάπτυξης. Η συνήθης απεικόνιση των πάρκων ως τόπων τεχνολογίας γίνεται με κτίρια high-tech αρχιτεκτονικής, με μορφές που παραπέμπουν στις ιδέες της πληροφορικής και ηλεκτρονικής ή που δηλώνουν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της βιομηχανίας. Στην εικόνα των πάρκων ως τόπων διάκρισης και γοήτρου συμβάλλει επίσης το star system της αρχιτεκτονικής και του αστικού σχεδιασμού. Οι αρχιτεκτονικοί διαγωνισμοί κι οι διεθνείς συνδιασκέψεις, αδιανόητοι στο παρελθόν για χώρους επαγγελματικής εγκατάστασης, μεταφέρουν την ιδέα ότι δεν πρόκειται για συνήθεις χώρους, αλλά για περιπτώσεις μοναδικές με ποιότητες έργου τέχνης.

Το πιο σημαντικό ερώτημα που προκύπτει μετά την εκτενή παρουσίαση των στόχων, των λειτουργιών και της οργάνωσης και ανάπτυξης ενός επιστημονικού ή τεχνολογικού πάρκου είναι το κατά πόσο επιτυγχάνει τους διακηρυγμένους στόχους που αναφέρθηκαν. Οι πιο συχνά διατυπωμένοι στόχοι όπως τους συνοψίζουν οι Massey, Quintas & Wield (1992) είναι:

- (i) Τα πάρκα θα προωθήσουν τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων.

²⁶⁹ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου παρατίθενται στο Κομνηνός (2005):σελ. 144-147.

(ii) Θα διευκολύνουν τη δημιουργία δεσμών μεταξύ των οικείων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και των επιχειρήσεων του πάρκου και έτσι θα βελτιώσουν τη μετατροπή ιδεών σε νέα προϊόντα και διαδικασίες.

(iii) Οι επιχειρήσεις του πάρκου θα έχουν ένα υψηλό επίπεδο τεχνολογίας και θα βρίσκονται στην τεχνολογική αιχμή, υπόσχονται ένα λαμπρό μέλλον που σε πολλές περιοχές θα αντικαταστήσει μια υπάρχουσα τοπική οικονομία που «δύει».

(iv) Θα δημιουργήσουν ευκαιρίες απασχόλησης. (σελ. 28)

Στη συνέχεια της ενότητας αυτής θα σχολιάσουμε κριτικά την επίτευξη αυτών των διακηρύξεων²⁷⁰. Όσον αφορά στο πρώτο σημείο που προβλέπει τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων μέσω των πάρκων, η έρευνα των Massey, Quintas & Wield (1992) στη Βρετανία στη δεκαετία του '80, που ήταν η δεκαετία της εξάπλωσης των πάρκων στη χώρα αυτή, έδειξε ότι το 70% των επιχειρήσεων ήταν ήδη υπάρχουσες που μετεγκαταστάθηκαν σε πάρκα. Αυτό επιβεβαιώθηκε και από έρευνα της εγχώριας ένωσης επιστημονικών πάρκων. Επίσης, κάποιες από τις νέες ιδρύθηκαν από στελέχη του πάρκου για υποστήριξη στις εγκατεστημένες επιχειρήσεις. Έτσι, το γενικό συμπέρασμα ήταν ότι τα πάρκα είχαν μέτρια αποτελέσματα στην επίτευξη αυτού του στόχου και ότι υπήρχε μια τάση των διοικητικών αρχών του πάρκου (ειδικά στα πάρκα που ήταν αποτέλεσμα κυρίως ιδιωτικών επενδύσεων) να επιλέγουν προς εγκατάσταση επιχειρήσεις που έδειχναν δυνατότητες επιτυχίας, κάτι που είναι πιο σπάνιο για τις νεοϊδρυθείσες επιχειρήσεις (Massey, Quintas & Wield (1992):30-32).

Όσον αφορά στο στόχο της δημιουργίας δεσμών μεταξύ των οικείων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων και των επιχειρήσεων του πάρκου, είναι σκόπιμη η διάκριση των επιχειρήσεων που ιδρύονται από ακαδημαϊκούς και επιχειρήσεων που δεν έχουν προέλθει από τον ακαδημαϊκό χώρο. Πολλές από τις νέες επιχειρήσεις στην έρευνα των Massey, Quintas & Wield (1992) ιδρύθηκαν από πανεπιστημιακούς, κάτι που ειδικά στη Βρετανία της εποχής εκείνης αντανάκλα και τη στροφή της έρευνας σε αναζήτηση ιδιωτικής χρηματοδότησης λόγω της μείωσης των αντίστοιχων κρατικών κονδυλίων. Έτσι, πολλοί πανεπιστημιακοί συνέχισαν τις έρευνες που ήδη έκαναν μετακινούμενοι σε πάρκα υπό την ομπρέλα μιας νεοϊδρυθείσας επιχείρησης, μετριάζοντας ακόμα περισσότερο την εικόνα για την επίτευξη του πρώτου στόχου, αλλά και του δεύτερου, αφού κάτι τέτοιο δε δημιουργεί νέους δεσμούς επιχειρήσεων με τα πανεπιστήμια, αλλά απλώς αλλάζει τη μορφή της ήδη εξελισσόμενης ακαδημαϊκής έρευνας. Σε αυτό συνηγορεί και η ανάπτυξη πανεπιστημιακών εργαστηρίων πιστοποίησης

²⁷⁰ Τα επιχειρήματα και τα στοιχεία που αναφέρουμε παρατίθενται στο Massey, Quintas & Wield (1992):σελ. 30-53 και 72-85.

μεταξύ των εγκατεστημένων επιχειρήσεων σε πάρκα (Massey, Quintas & Wield (1992):36-37). Όσον αφορά στις επιχειρήσεις που δεν έχουν προέλθει από τον ακαδημαϊκό χώρο, η έρευνα έδειξε ότι όσες επιχειρήσεις είχαν δεσμούς με το πανεπιστήμιο δεν τους απέκτησαν μετά την εγκατάσταση στο πάρκο, αλλά τους είχαν ήδη. Έτσι, το γενικό συμπέρασμα ήταν, όπως χαρακτηριστικά είπε και ένας ακαδημαϊκός από το Cambridge, ότι είναι πιο εύκολη η πορεία «από το πανεπιστήμιο στο πάρκο» παρά «από το πάρκο στο πανεπιστήμιο» (Massey, Quintas & Wield (1992):38-39).

Όσον αφορά στο στόχο της δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης, τα αποτελέσματα ήταν επίσης μέτρια. Ο στόχος αυτός τονίζεται εύλογα από τις τοπικές αρχές της περιοχής εγκατάστασης ενός πάρκου, αλλά δε φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Όπως είπαμε παραπάνω, πολλές επιχειρήσεις δεν είναι νέες, αλλά μετεγκαταστάθηκαν εντός του πάρκου λόγω των κινήτρων και των διευκολύνσεων που αυτό παρέχει. Συνεπώς, δε δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας. Επιπρόσθετα, οι περισσότερες θέσεις εργασίας εντός του πάρκου αφορούν σε επαγγέλματα υψηλής ειδίκευσης και καλύπτονται από επιστημονικό δυναμικό. Κατά συνέπεια, μπορεί να μην ανταποκρίνονται στις ανάγκες πρώην βιομηχανικών περιοχών με υψηλή ανεργία ή επαρχιακών περιοχών χωρίς πρότερη βιομηχανική παρουσία (Massey, Quintas & Wield (1992):40-43).

Τέλος, όσον αφορά στην ανύψωση του επιπέδου τεχνολογίας, η έρευνα των Massey, Quintas & Wield (1992) έδειξε ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις διαχέουν ήδη υπάρχουσα υψηλή τεχνολογία παρά καινοτομούν. Επίσης, οι περισσότερες από αυτές ασχολούνται με εμπορικές εφαρμογές υψηλής τεχνολογίας και όχι με ανάπτυξη καινοτομικών προϊόντων και διαδικασιών. Έτσι, το γενικό συμπέρασμα είναι ότι παρόλο που το επίπεδο αρκετών επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε πάρκα είναι υψηλό, μόνο μια μειονότητα αυτών εκπληρώνει τους όρους που οι θιασώτες των πάρκων έχουν θέσει ως κριτήριο για την επίτευξη των διακηρυγμένων στόχων τους (Massey, Quintas & Wield (1992):43-50). Σημειώνουμε ότι η συχνά σημαντική τεχνολογική απόσταση των επιχειρήσεων του πάρκου από το τοπικό παραγωγικό σύστημα δε διευκολύνει τη σύνδεση των επιχειρήσεων του πάρκου με αυτό με αποτέλεσμα το πάρκο να «κλείνεται» στα όριά του και να μη συμβάλλει τόσο σε μια «ανάπτυξη για την περιοχή», ενώ δημιουργεί όρους «ανάπτυξης στην περιοχή» κυρίως εντός των ορίων του.

5.5 Τα επιστημονικά & τεχνολογικά πάρκα στην Ελλάδα.

*«Δεν υπάρχουν τέτοια πράγματα
όπως χωρικές διαδικασίες χωρίς περιεχόμενο[...]
Το χωρικό δεν υφίσταται ως ένα ξεχωριστό πεδίο.
Ο χώρος είναι κοινωνική κατασκευή.»*

Doreen Massey

Στην Ελλάδα, τέσσερα προγράμματα δημιουργίας τεχνολογικών πάρκων ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του '80, με πρωτοβουλία και υποστήριξη από το Υπουργείο Βιομηχανίας, Ενέργειας και Τεχνολογίας. Αυτά τα πάρκα ήταν όλα χρηματοδοτούμενα από την κυβέρνηση, σχετίζονταν με ΑΕΙ και στόχευαν στην προώθηση μικρών επιχειρήσεων που βασίζονται σε νέες τεχνολογίες²⁷¹. Η κλίμακά τους είναι σχετικά μέτρια και ο αρχικός σχεδιασμός ήταν να καταλαμβάνουν μερικά μόνο εκτάρια με προοπτική μελλοντικής επέκτασης. Ο αρχικός πυρήνας τους συντίθεται από ένα Ινστιτούτο Έρευνας και Τεχνολογίας και ένα εκκολαπτήριο νέων επιχειρήσεων. Η γεωγραφική κατανομή τους (σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πάτρα και Ηράκλειο) ακολουθούσε μια λογική αποκέντρωσης και σύνδεσης με τα περιφερειακά πανεπιστήμια της χώρας. Επίσης, εκδηλώθηκε μια πρωτοβουλία καθηγητών του ΕΜΠ, ιδιωτών και των τοπικών αρχών του Λαυρίου που πρότεινε τη δημιουργία ενός τεχνολογικού πάρκου στο Λαύριο, στις εγκαταστάσεις της παλιάς Γαλλικής Εταιρείας που εκμεταλλευόταν τον ορυκτό πλούτο της περιοχής. Η πρόταση ήταν το ΕΜΠ να χρησιμοποιήσει τα ανακαινισμένα εργαστήρια και τις δοκιμαστικές εγκαταστάσεις για ερευνητικά προγράμματα και παροχή υπηρεσιών προς τρίτους.

Το πρόγραμμα για την ανάπτυξη των τεχνολογικών πάρκων στην Ελλάδα ξεκίνησε το 1989. Η αρχική ιδέα της προώθησης της δημιουργίας τεχνολογικών ή επιστημονικών πάρκων με κρατική πρωτοβουλία στόχευε, όπως είπαμε, στην αποκέντρωση των ερευνητικών δραστηριοτήτων και στη σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή. Το πρόγραμμα βασίστηκε ουσιαστικά στην ήδη αναπτυγμένη πανεπιστημιακή και ερευνητική υποδομή της χώρας κατά τις δεκαετίες '70 και '80. Τα πάρκα θα αναπτύσσονταν σε πόλεις με πανεπιστήμια, όπως αναφέρθηκε, χρησιμοποιώντας ως πυρήνα υπάρχοντα ευέλικτα ερευνητικά κέντρα που είχαν ιδρυθεί πριν το 1987. Αρχικός στόχος ήταν η επέκταση των

²⁷¹ Βλ. σχετικά στο Κομνηνός (2005):σελ. 87, στο Nijkamp P., van Oirschot G. and Oosterman A. (1992):σελ. 104-105, στο Κόνσολας (1992) και στο Δενιόζος (1992).

εγκαταστάσεων αυτών των ερευνητικών κέντρων και η δημιουργία θερμοκοιτίδων για νέες επιχειρήσεις. Κάθε πάρκο προβλεπόταν να έχει τη δική του διοικητική δομή και μηχανισμό λήψης αποφάσεων ώστε να εξαρτάται όσο το δυνατόν λιγότερο από το αθηναϊκό κέντρο. Τα 4 αρχικά έργα χρηματοδοτήθηκαν μέσω του ΕΠΕΤ Ι του Α' ΚΠΣ, από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τον κρατικό προϋπολογισμό. Λεπτομερές σχέδιο ανάπτυξης που αναφερόταν κυρίως σε κτιριακές υποδομές κάλυψε την περίοδο '91-'93 μια δαπάνη 4 δις. δρχ. περίπου. Συμπληρωματικά ποσά αντλήθηκαν από τα ΜΟΠ και ΠΕΠ των περιφερειών στις οποίες είχαν ενταχθεί τα πάρκα.

Το αρχικό θεσμικό πλαίσιο δημιουργήθηκε με την υπουργική απόφαση 4843/91 «σχετικά με τον καθορισμό των επιστημονικών ερευνητικών, τεχνολογικών πάρκων». Η απόφαση αυτή όριζε τι θεωρείται επιστημονικό πάρκο (ή «Τεχνολογικό Πάρκο με επιστημονικό χαρακτήρα (Ε.Π.)») και τεχνολογικό πάρκο (ή «Τεχνολογικό Πάρκο με τεχνολογικό χαρακτήρα (Τ.Π.)»). Προέβλεπε ότι είναι «δυνατή η ανάπτυξη στον ίδιο χώρο υποδομών που καλύπτουν και τις δύο ανωτέρω κατηγορίες» και έδινε τη δυνατότητα στη ΓΓΕΤ να «γνωματεύει για το χαρακτηρισμό συγκεκριμένων επενδυτικών δραστηριοτήτων ως Ε.Π. και Τ.Π. προκειμένου αυτές να εξομοιωθούν ως προς το καθεστώς ενισχύσεων του Ν. 1892/90 με τις ΒΙ.ΠΕ. ΕΤΒΑ.». Σχετική θεσμική υποδομή ήταν και οι νόμοι 1514/82 σχετικά με την ανάπτυξη της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας και 1733/87 σχετικά με τη μεταφορά τεχνολογίας, τις εφευρέσεις και την τεχνολογική καινοτομία. Με τα προεδρικά διατάγματα 29-30-31/1993 σχετικά με την ίδρυση ΝΠΙΔ για την αξιοποίηση και διαχείριση της περιουσίας του ΕΚΠΑ, του Παν. Κρήτης, του Πολυτεχνείου Κρήτης και του Παν. Πατρών και το προεδρικό διάταγμα 150/1996 σχετικά με την ίδρυση ειδικού ΝΠΙΔ για την αξιοποίηση και διαχείριση της περιουσίας του ΕΜΠ δημιουργήθηκε το θεσμικό πλαίσιο για την ίδρυση των εταιρειών αξιοποίησης της περιουσίας των Πανεπιστημίων που σχετιζόνταν με τη δημιουργία πάρκων.

Με το άρθρο 23 του νόμου 2741/99 ορίστηκε λεπτομερώς τι θεωρείται επιστημονικό τεχνολογικό πάρκο (Ε.Τ.Π), ποιό είναι οι κύριοι στόχοι του και οι λειτουργίες του, ποιά είναι η εταιρική μορφή του (Α.Ε.), ότι ιδρύεται με Προεδρικό Διάταγμα μετά από πρόταση των Υπουργείων Οικονομικών και Ανάπτυξης και εποπτεύεται από τη ΓΓΕΤ, ότι μπορεί να ιδρύει σχετικές με τους σκοπούς του θυγατρικές εταιρείες που θα εγκαθίστανται εντός του, πώς διοικείται, το καθεστώς των μισθώσεων και ότι τα Ε.Τ.Π. λογίζονται πλέον ως Βιομηχανικές και Επιχειρηματικές Περιοχές (Β.Ε.ΠΕ.). Διατυπωνόταν επίσης η κυριότητα του Δημοσίου επί των ακινήτων (πλην των εγκαταστάσεων των ΙΤΕ) και η παραχώρηση προς χρήση στις αντίστοιχες Α.Ε. των Ε.Τ.Π. Τέλος, δινόταν η δυνατότητα ίδρυσης εταιρειών τεχνολογικής

βάσης (spin-off) που θα έχουν τη μορφή Α.Ε. ή Ε.Π.Ε. για τη βιομηχανική και εμπορική εκμετάλλευση των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Θέματα σχετικά με τη χρηματοδότηση των εταιρειών αυτών ρυθμίστηκαν με το Προεδρικό διάταγμα 17/2001 σχετικά με τη χρηματοδοτική στήριξη νέων επιχειρήσεων έντασης γνώσης (spin-off).

Με το άρθρο 5 του νόμου 2919/2001 σχετικά με τη Σύνδεση Έρευνας και Τεχνολογίας με την παραγωγή διευρύνθηκε η δυνατότητα ίδρυσης Ε.Τ.Π. ως Α.Ε. και από ΝΠΔΔ ή ΝΠΙΔ με κερδοσκοπικό ή μη χαρακτήρα. Μόνο «εφόσον στο μετοχικό κεφάλαιο ενός Ε.Τ.Π. συμμετέχει το Δημόσιο ή ΝΠΔΔ, το καταστατικό υπογράφεται και από τον Υπουργό Οικονομικών». Στην παράγραφο 4 ορίζεται η έννοια της «θερμοκοιτίδας» και δίνεται η δυνατότητα στα Ε.Τ.Π. να διαχειρίζονται μία ή περισσότερες θερμοκοιτίδες. Η χρηματοδότηση αναπτυξιακών προγραμμάτων Ε.Τ.Π. και θερμοκοιτίδων γίνεται με αποφάσεις του Υπουργού Ανάπτυξης από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων. Υπήρξε και μια τροπολογία-προσθήκη στο Σχέδιο Νόμου 2919/2001 σχετικά με τη ρύθμιση της συμμετοχής μελών εκπαιδευτικού και ερευνητικού προσωπικού στην επιχειρηματική δραστηριότητα. Πρόσφατα (14/10/09) ανακοινώθηκε από τη ΓΓΕΤ η δράση «*Δημιουργία - υποστήριξη νέων καινοτόμων επιχειρήσεων, κυρίως υψηλής έντασης γνώσης (Spin-off και Spin-out)*». Η δράση αποσκοπεί στην ενίσχυση της δημιουργίας και της εξέλιξης επιχειρηματικών καινοτόμων δραστηριοτήτων, στην αξιοποίηση διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας με δυνατότητες εμπορικής εκμετάλλευσης, στην εφαρμογή καινοτόμων επενδυτικών σχεδίων και στην αξιοποίηση της γνώσης που παράγεται από ερευνητές και από επιχειρήσεις με καινοτόμες δραστηριότητες της Ελλάδας και του εξωτερικού. Η δράση είναι εθνικής εμβέλειας και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα» (ΕΠΑΝ-II). Επιλέξιμες για συμμετοχή στη δράση είναι νέες καινοτόμες επιχειρήσεις και ο αναμενόμενος μέσος προϋπολογισμός των έργων θα είναι της τάξης των 1.100.000€.

Στη συνέχεια αυτής της ενότητας θα αναφερθούμε συνοπτικά στα υπάρχοντα Επιστημονικά και Τεχνολογικά Πάρκα της χώρας μας πλην του Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου, στο οποίο θα αναφερθούμε εκτενώς στην επόμενη ενότητα²⁷². Το Τεχνολογικό & Επιστημονικό Πάρκο Αττικής «ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ» ιδρύθηκε στο Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επιστημών «Δημόκριτος» το 1991 και βρίσκεται εντός των εγκαταστάσεων του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» στην Αγία Παρασκευή Αττικής. Το ΤΕΠΑ «ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ» διαθέτει ένα κτίριο 320 m² το οποίο περιλαμβάνει 20 κυψέλες 14 m² εκάστη. Επιπλέον διαθέτει ένα νέο κτίριο συνολικής επιφάνειας 1.760 m² (με 50 κυψέλες από 20 m²

²⁷² Τα στοιχεία που αναφέρουμε στη συνέχεια για τα πάρκα προέρχονται από το Δενιόζος (1992) και από τους ιστοτόπους των πάρκων, τις διευθύνσεις των οποίων παραθέτουμε στο τέλος της εργασίας μετά τη βιβλιογραφία.

έως 45 m² εκάστη). Σκοπός του ΤΕΠΑ «ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ» είναι να υποστηρίζει την ανάπτυξη νέων εταιρειών και να ενισχύει την προσπάθειά τους να αξιοποιήσουν εμπορικά καινοτόμες ιδέες και τεχνολογίες αιχμής. Η ιδέα της ανάπτυξης του προήλθε από το γεγονός ότι στα τέλη της δεκαετίας του '80, στην Αττική βρισκόταν το 60% του ερευνητικού δυναμικού και πάνω από το 50% του παραγωγικού δυναμικού, σημαντικό τμήμα των οποίων επιζητούσε τη συνεργασία. Το πρώτο βήμα, λοιπόν, ήταν η ανάπτυξη στους χώρους του ΕΚΕΦΕ ενός Κέντρου Μεταφοράς Τεχνολογίας και μιας θερμοκοιτίδας επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας, έργο που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠΕΤ Ι και το ΠΕΠ Αττικής. Η προκαταρκτική έρευνα αγοράς έδειξε ότι υπήρχε έντονο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη προϊόντων και υπηρεσιών στους τομείς προηγμένων υλικών, πληροφορικής & τηλεπικοινωνιών, βιοτεχνολογίας και προτύπων και ποιοτικών ελέγχων. Σήμερα δραστηριοποιούνται 7 εταιρείες εντός του πάρκου.

Το ΤΕΠΑ «ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ» παρέχει στις φιλοξενούμενες εταιρείες τις ακόλουθες υπηρεσίες: Χώρο γραφείου, γραμματειακή υποστήριξη, τηλεφωνική σύνδεση, δικτυακές υπηρεσίες (πρόσβαση στο δίκτυο ΑΡΙΑΔΝΗ-INTERNET), χρήση αιθουσών συσκέψεων, ταχυδρομική εξυπηρέτηση, φωτοτυπίες, fax, υπηρεσίες καθαριότητας, παροχές κλιματισμού, ηλεκτρικού και υδρεύσεως, πρόσβαση στο International Association of Scientific Parks (IASP), 24ωρη φύλαξη και πάρκινγκ. Επιπλέον, το ΤΕΠΑ ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ μπορεί να προσφέρει τις ακόλουθες υπηρεσίες: Διοικητική υποστήριξη των τεχνολογικών, υπηρεσίες μάρκετινγκ, χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, διαμεσολάβηση με φορείς για την εκτίμηση δυνατότητας εκμετάλλευσης προϊόντων των εταιρειών, τεχνοδιαγνώσεις, διαδικασίες κατοχύρωσης πνευματικής ιδιοκτησίας, συμβουλές σε νομικά θέματα, πρόσβαση σε πληροφορίες για Ευρωπαϊκά και άλλα προγράμματα. Επίσης, σε συνεργασία με το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» το ΤΕΠΑ «ΛΕΥΚΙΠΠΟΣ» μπορεί επιπλέον να προσφέρει τις ακόλουθες υπηρεσίες: Χρήση των εργαστηριακών εγκαταστάσεων του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», χρήση της βιβλιοθήκης του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», συμμετοχή στα εκπαιδευτικά προγράμματα του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», δικτυακή υποστήριξη από την ομάδα «ΑΡΙΑΔΝΗ» και το κέντρο υπολογιστών, οργάνωση συνεδρίων και συναντήσεων στο Αμφιθέατρο του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», χωρητικότητας 420 ατόμων, με εγκαταστάσεις ταυτόχρονης μετάφρασης, καθώς και σε τρεις μικρότερες αίθουσες χωρητικότητας 40, 40 και 80 ατόμων .

Το *Επιστημονικό Πάρκο Πατρών (Ε.Π.Π.)* υπήρξε αρχικά το πιο προχωρημένο έργο από την άποψη του σχεδιασμού της στρατηγικής για την ανάπτυξη συνεργασιών με επιχειρήσεις και τη δημιουργία άϋλων υποδομών για την υποστήριξη επιχειρήσεων. Μια

λεπτομερής μελέτη εφικτότητας καταρτίστηκε από ειδικευμένα γραφεία σε συνεργασία με ένα διεθνή οίκο, η οποία έδειξε τους αρχικούς προσανατολισμούς της προσπάθειας. Από το 1989 είχε εγκατασταθεί στο Ρίο μια μικρή ομάδα διοίκησης που προωθούσε το έργο και τις συνεργασίες με επιχειρήσεις και ερευνητικά εργαστήρια. Στο ΔΣ εκπροσωπούσαν το ΙΤΕ, το Πανεπιστήμιο, το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο και ο δήμος Πάτρας. Ένα βασικό πρόβλημα που καθυστέρησε την εκτέλεση των κτιριακών έργων ήταν η αντίδραση των κοινοτήτων στους χώρους που προβλεπόταν να εγκατασταθεί, όμως ξεπεράστηκε. Ο στρατηγικός στόχος του Ε.Π.Π. είναι να δημιουργήσει μία σύγχρονη Καινοτομική Επιχειρηματική Περιοχή στη Περιφέρεια της Δυτικής Ελλάδας, που θα αποτελέσει εργαλείο ανάπτυξης και προσανατολισμού της προς το «αναδυόμενο καινοτομικό οικονομικό-παραγωγικό περιβάλλον» διευκολύνοντας καινούργιες οικονομικές, παραγωγικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες στη περιοχή. Πιο αναλυτικά, οι σκοποί του πάρκου σύμφωνα με όσα αναφέρονται στον ιστότοπό του είναι:

- Η ολοκλήρωση καινοτομικών ιδεών, προϊόντων, υπηρεσιών, διαδικασιών καθώς και η επιχειρηματική αξιοποίηση των αποτελεσμάτων της επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας.
- Η επικοινωνιακή σύνδεση των Οργανισμών Παραγωγής Γνώσης (ΟΠΓ) με τις Επιχειρήσεις, κυρίως, της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας(ΠΔΕ).
- Η ανάπτυξη, ανανέωση και διεύρυνση του φάσματος των προϊόντων και των υπηρεσιών, καθώς και των μεθόδων παραγωγής, εφοδιασμού και διανομής.
- Η εισαγωγή νέων μεθόδων οργάνωσης και διαχείρισης των επιχειρήσεων.
- Η απόκτηση νέων γνώσεων και η διαδικασία τους, καθώς και η παροχή πάσης φύσης υπηρεσιών, επιστημονικών, τεχνολογικών συμβουλευτικών και εκπαιδευτικών, καθώς και εξειδικευμένης κατάρτισης προσωπικού σε επιχειρήσεις και γενικά σε κάθε ενδιαφερόμενο φυσικό ή νομικό πρόσωπο.
- Η προσέλκυση και εγκατάσταση επιχειρήσεων, τμημάτων επιχειρήσεων ή επιχειρηματικών σχημάτων και η δικτύωση με άλλες εξωτερικές εταιρίες.
- Η προσέλκυση ξένων επενδύσεων σε τομείς τεχνολογίας.

Ως δομικές μονάδες του πάρκου αναφέρονται η θερμοκοιτίδα, το κέντρο καινοτομίας, το κέντρο μεταφοράς τεχνολογίας, το εκθετήριο υπηρεσιών και οι Δράσεις Καινοτομικών Τεχνικών Διοίκησης Επιχειρήσεων. Αυτές εκπονούνται στο πλαίσιο του Κέντρου Μεταφοράς Τεχνολογίας και έχουν ως στόχο να υποβοηθήσουν τις επιχειρήσεις να βελτιώσουν την

ανταγωνιστική τους απόδοση εισάγοντας τους επιχειρηματίες της ευρύτερης Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (ΠΔΕ), με συστηματικό τρόπο, στην σύγχρονη αντίληψη της καινοτομίας στο πλαίσιο της δικής τους επιχείρησης. Με τον τρόπο αυτό γίνεται δυνατή η δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για την αξιοποίηση των επιχειρηματικών ευκαιριών. Το Επιστημονικό Πάρκο Πατρών μέσω των Δράσεων Καινοτομικών Τεχνικών Διοίκησης Επιχειρήσεων προωθεί και διαδίδει εργαλεία υποστήριξης της λήψης αποφάσεων στις επιχειρήσεις της περιοχής. Η προσέγγιση αυτή αναφέρεται ότι δίνει την δυνατότητα να τεθούν στόχοι και προτεραιότητες και να χαραχθεί μια αποτελεσματική στρατηγική για την επιχείρηση. Μία από τις σημαντικότερες δράσεις είναι η δημιουργία και εφαρμογή ενός Εργαλείου Συγκριτικής Αξιολόγησης (Benchmarking Tool), που έχει ήδη αναπτυχθεί στο Ε.Π.Π. και στοχεύει στην καταγραφή και συγκριτική αξιολόγηση των εταιρειών της ευρύτερης Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας (ΠΔΕ) με βέλτιστες πρακτικές. Το Ε.Π.Π. δημιούργησε έναν Σύνδεσμο Συγκριτικής Αξιολόγησης (Benchmarking Club) επιχειρήσεων της ευρύτερης ΠΔΕ, στα πλαίσια σχετικής ανάθεσης έργου από το Κέντρο Επιχειρηματικής & Τεχνολογικής Ανάπτυξης (ΚΕΤΑ) Δυτικής Ελλάδας. Ο στόχος του συνδέσμου αυτού είναι η ενίσχυση και υποστήριξη των μελών του σε ζητήματα αξιολόγησης και ανταγωνιστικότητας. Επίσης σε συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης υλοποιεί δράσεις του Ελληνικού Κέντρου Αναδιανομής Καινοτομίας στη γεωγραφική περιοχή της Δυτικής Ελλάδας και αποτελεί κόμβο του Ελληνικού Κέντρου Αναδιανομής Καινοτομίας και του Ευρωπαϊκού Δικτύου των IRC στην εν λόγω περιοχή, παρέχοντας υπηρεσίες Τεχνοδιάγνωσης, Τεχνολογικής Ζήτησης και Προσφοράς, Επιχειρηματικές Αποστολές κλπ. Σήμερα στεγάζονται 18 εταιρείες στο πάρκο και πρόσφατη δράση του πάρκου (23/7/2009) είναι η διοργάνωση ημερίδας στο Αγρίνιο για τη στήριξη της προσπάθειας του Δήμου Αγρινίου, που συμμετέχει στο Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα URBACT II - URBAN Nose «Δίκτυο Κοινωνικών Επιχειρήσεων» και μέσω αυτού σχεδιάζει τη δημιουργία μιας Θερμοκοιτίδας Κοινωνικών Επιχειρήσεων στο Αγρίνιο.

Το *Τεχνολογικό Πάρκο Θεσσαλονίκης (Τ.Π.Θ.)* ξεκίνησε το 1988, με πρωτοβουλία του Ερευνητικού Ινστιτούτου Τεχνικής Χημικών Διεργασιών (ΕΙΤΧΗΔ) του Ιδρύματος Τεχνολογίας & Έρευνας που εποπτεύεται από τη ΓΓΕΤ με στόχο τη σύνδεση της έρευνας με την παραγωγή. Με συνολική δαπάνη 4 δισεκατομμυρίων δραχμών από τα επιχειρησιακά προγράμματα Έρευνας & Τεχνολογίας της ΓΓΕΤ και της 16ης Διεύθυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης δημιουργήθηκαν οι κτιριακές εγκαταστάσεις του Τ.Π.Θ. συνολικής επιφάνειας 7500 τ.μ. που περιλαμβάνουν τα ερευνητικά εργαστήρια του ΕΚΕΤΑ/ΙΤΧΗΔ (πρώην ΕΙΤΧΗΔ), τη Θερμοκοιτίδα Επιχειρήσεων και το κτίριο Διοίκησης με το Συνεδριακό Κέντρο και τη Βιβλιοθήκη. Η Εταιρεία Διαχείρισης και Ανάπτυξης Τεχνολογικού Πάρκου Θεσσαλονίκης Α.Ε.

(Ε.Δ.Α.Π./Τ.Π.Θ.) ιδρύθηκε το 1994 με την συμμετοχή του τότε Ι.Τ.Ε./Ε.Ι.Τ.ΧΗ.Δ. (σήμερα Ε.Κ.Ε.Τ.Α.) και σημαντικών βιομηχανιών της Κεντρικής Μακεδονίας. Η εταιρία προωθεί και εμπλουτίζει τις δραστηριότητες του Τεχνολογικού Πάρκου σε στενή συνεργασία με το Σύνδεσμο Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος, Πανεπιστήμια και Ερευνητικά Κέντρα. Η Ε.Δ.Α.Π./Τ.Π.Θ. προωθεί δραστηριότητες που συνεισφέρουν στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής βιομηχανίας με έμφαση στη: χημική τεχνολογία, τεχνολογίες υλικών, τρόφιμα - ποτά, κλωστοϋφαντουργία και ενέργεια & περιβάλλον μέσω της συμμετοχής σε πολλά ευρωπαϊκά και εθνικά προγράμματα που προωθούν την περιφερειακή ανάπτυξη. Επίσης καταγράφει τις σημερινές και μελλοντικές ανάγκες των βιομηχανιών της Βορείου Ελλάδος με στόχο την σύνδεση της τεχνολογικής έρευνας με την παραγωγή και την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων έρευνας. Έχει δημιουργηθεί ένα δίκτυο διάχυσης πληροφορίας που συνεχώς επεκτείνεται, και περιλαμβάνει ερευνητικά κέντρα, βιομηχανίες, περιφερειακές πρωτοβουλίες για ανάπτυξη και τεχνολογίες αιχμής για την βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Η Μονάδα Μεταφοράς Τεχνολογίας δραστηριοποιείται στη σύνδεση της έρευνας με την βιομηχανία, στην εξεύρεση συνεργατών, στην αξιολόγηση - προώθηση αποτελεσμάτων έρευνας, στην προετοιμασία προτάσεων, στην Ε & Α, στην εκτέλεση έργων τεχνολογικής ανάπτυξης και στη διαχείριση έργων. Εκτός αυτού η Μονάδα εξασφαλίζει την ενημέρωση των επιχειρήσεων πάνω στα αποτελέσματα έρευνας, τις εξελίξεις της τεχνολογίας, καθώς και σε νέες τεχνολογίες, ποιότητα, περιβάλλον και ενέργεια. Επίσης, παρέχονται υπηρεσίες όπως υποβοήθηση για τεχνομεσειτεία, τεχνοδιαγνώσεις, αναζήτηση & αξιολόγηση τεχνολογιών, υποστήριξη συμβολαίων και μεταφοράς τεχνολογίας, μετρήσεων ποιοτικών ελέγχων μέσω των εργαστηρίων του Ι.Τ.ΧΗ.Δ. και των άλλων εργαστηρίων της περιοχής. Η Ε.Δ.Α.Π./Τ.Π.Θ. διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συνεχιζόμενη εκπαίδευση και επιμόρφωση του ανθρώπινου δυναμικού στις βιομηχανίες και λειτουργεί ως συνδεδεμένος κρίκος μεταξύ της ελληνικής βιομηχανίας με τους διεθνείς αναγνωρισμένους ειδικούς στους καινούργιους τεχνολογικούς τομείς. Επιπλέον, η Ε.Δ.Α.Π./Τ.Π.Θ. οργανώνει, υλοποιεί, και συμμετέχει σε εθνικά και ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα. Η Ε.Δ.Α.Π./Τ.Π.Θ. παρέχει στις επιχειρήσεις της Θερμοκοιτίδας, υπηρεσίες όπως γραμματειακή υποστήριξη, φαξ, φωτοτυπίες, σύνδεση με Internet & ISDN, e-mail, αναζητήσεις συνεργασιών και υποστήριξη για συμμετοχή σε ευρωπαϊκά και εθνικά προγράμματα Ε & Α και μάρκετινγκ. Σήμερα βρίσκονται 9 εγκατεστημένες επιχειρήσεις εντός της θερμοκοιτίδας του πάρκου.

Το *Επιστημονικό και Τεχνολογικό Πάρκο Κρήτης (ΕΤΕΠ-Κ)* είναι μια πρωτοβουλία του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ), στα πλαίσια του ρόλου του στη διάχυση της

τεχνογνωσίας που παράγεται στην Ακαδημαϊκή Κοινότητα και τα Ερευνητικά Ινστιτούτα, με στόχο να αποτελέσει ένα τρίτο πόλο ανάπτυξης της Κρήτης, μετά την γεωργία και τον τουρισμό. Η Ευρωπαϊκή Ένωση καθώς και τοπικά και κυβερνητικά ταμεία χρηματοδότησης στήριξαν την ανάπτυξη του ΕΤΕΠ-Κ στις αρχές του '90. Το ΕΤΕΠ-Κ παρέχει σήμερα υπηρεσίες σε περίπου 25 επιχειρήσεις και φορείς που είναι εγκατεστημένοι στους χώρους του ορισμένες από τις οποίες δημιουργήθηκαν από δραστηριότητες του ΙΤΕ (spin-offs) (π.χ. FORTHnet) και σκοπεύει να γίνει μια "θερμοκοιτίδα" προώθησης καινοτομιών στην περιφέρεια της Κρήτης. Οι Επιχειρήσεις αυτές είναι πληροφορικής/τηλεματικής, παροχής υπηρεσιών συμβούλων, τουριστικών υπηρεσιών, τράπεζα, ιατρικών μηχανημάτων, ανάπτυξης πρωτότυπων μηχανημάτων, βιοτεχνολογίας και το γραφείο του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (ΟΒΙ). Η Εταιρεία Διαχείρισης και Ανάπτυξης του Πάρκου (ΕΔΑΠ/ΕΤΕΠ-Κ Α.Ε.) ιδρύθηκε το Δεκέμβριο του 1993 με μετοχικό κεφάλαιο 40 εκατ. δρχ. και μετόχους το ΙΤΕ (35%) και επιχειρήσεις τοπικές και μη. Σήμερα, το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας είναι 207.190,00 ευρώ . Κύριοι μέτοχοι είναι το ΙΤΕ (30%) και η Τράπεζα Πειραιώς (30%). Εκτός από το ΙΤΕ υπάρχουν ακόμη 24 μικρομέτοχοι, κυρίως ιδιωτικές επιχειρήσεις που έχουν μικρά ποσοστά συμμετοχής στο μετοχικό κεφάλαιο. Οι στόχοι του ΕΤΕΠ-Κ περιλαμβάνουν τη Μεταφορά Τεχνολογίας μέσω του Κέντρου Μεταφοράς Τεχνολογίας (ΚΜΤ), την προσέλκυση εταιρειών στη θερμοκοιτίδα του Πάρκου, την προώθηση των προϊόντων του Πάρκου, τη δημιουργία Εκπαιδευτικού Κέντρου για εξειδίκευση στελεχών επιχειρήσεων και τη συμβολή στην περιφερειακή ανάπτυξη. Το ΕΤΕΠ-Κ ορίστηκε ως Εθνικό Σημείο Επαφής (ΕΣΕ) για το Ειδικό Πρόγραμμα «Άνθρωποι» του 7ου Προγράμματος Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (ΕΕ) στην περιοχή της Ν. Ελλάδας. Παρέχει υποστήριξη στη συμμετοχή των ενδιαφερομένων ερευνητών στο πρόγραμμα "Άνθρωποι". Επίσης, το ΕΤΕΠ-Κ είναι μέλος του δικτύου των Ελληνικών Κέντρων Κινητικότητας Ερευνητών και παρέχει πληροφόρηση και υπηρεσίες υποστήριξης σε μετακινούμενους ερευνητές.

Το *Επιστημονικό και Τεχνολογικό Πάρκο Ηπείρου (Ε.ΤΕ.Π.Η.)* ιδρύθηκε το 1999 από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και την Περιφέρεια Ηπείρου. Η κατασκευή και ο εξοπλισμός του κτιρίου χρηματοδοτήθηκαν από το ΠΕΠ Ηπείρου. Από το 2003 τη λειτουργία του Πάρκου έχει αναλάβει η Εταιρία Διαχείρισης "Επιστημονικό και Τεχνολογικό Πάρκο Ηπείρου Α.Ε.". Αποστολή του Επιστημονικού και Τεχνολογικού Πάρκου Ηπείρου είναι να αποτελέσει τον κύριο φορέα στήριξης για την εισαγωγή νέων και καινοτόμων τεχνολογιών τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα. Το Ε.ΤΕ.Π.Η. είναι εγκατεστημένο σε κτίριο 2590 τ.μ. που βρίσκεται στην Πανεπιστημιούπολη Ιωαννίνων. Το κτίριο είναι κτισμένο σε οικόπεδο συνολικής έκτασης 16 στρεμμάτων. Το κτίριο και το οικόπεδο έχουν παραχωρηθεί από το

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων για 25 χρόνια στην εταιρία διαχείρισης του Ε.ΤΕ.Π.Η. Αποτελείται από έναν ισόγειο χώρο 1600 τ.μ., που περιλαμβάνει 6 θερμοκοιτίδες, 1 δομή στήριξης επιχειρήσεων, 2 ινστιτούτα, τη διοίκηση της Ε.ΤΕ.Π.Η. Α.Ε., αμφιθέατρο 320 τ.μ. και 2 αίθουσες συσκέψεων 44 τ.μ. (15-20 ατόμων). Επιπλέον, υπάρχουν πολλοί κοινόχρηστοι χώροι και υπόγειος εργαστηριακός χώρος 1000 τ.μ. Οι υπηρεσίες που παρέχει το Ε.ΤΕ.Π.Η. απευθύνονται στις τέσσερις ακόλουθες κατηγορίες επιχειρήσεων – φορέων:(1) Εγκατεστημένες Επιχειρήσεις στη θερμοκοιτίδα του Ε.ΤΕ.Π.Η. Μπορούν να χρησιμοποιούν το σήμα του Ε.ΤΕ.Π.Η. και να διαφημίζουν ότι είναι μέλη του και έχουν έκπτωση σε όλες τις προσφερόμενες από το Ε.ΤΕ.Π.Η. υπηρεσίες. (2) Επιχειρήσεις Μέλη οι οποίες δεν είναι εγκατεστημένες στο Ε.ΤΕ.Π.Η., αλλά είναι μέλη του και πληρώνουν ετήσια συνδρομή. Μπορούν να χρησιμοποιούν το σήμα του Ε.ΤΕ.Π.Η. και να διαφημίζουν ότι είναι μέλη του και έχουν έκπτωση σε όλες τις προσφερόμενες από το Ε.ΤΕ.Π.Η. υπηρεσίες (3) Επιχειρήσεις οι οποίες είναι μέτοχοι του Ε.ΤΕ.Π.Η. Έχουν έκπτωση σε όλες τις προσφερόμενες από το Ε.ΤΕ.Π.Η. υπηρεσίες με το ίδιο τιμολογιακό καθεστώς όπως και οι επιχειρήσεις μέλη. (4) Άλλες Επιχειρήσεις που δεν είναι εγκατεστημένες, ούτε είναι μέλη του ΕΤΕΠΗ και η συνεργασία γίνεται κατά περίπτωση. Οι υπηρεσίες που παρέχει το πάρκο είναι η πρόσβαση σε εργαστήρια, η ενοικίαση χώρων, συμβουλευτικές υπηρεσίες, προγράμματα χρηματοδότησης, σχεδίαση ιστοσελίδων, διεξαγωγή σεμιναρίων και υπηρεσίες πιστοποίησης-τυποποίησης. Το Ε.ΤΕ.Π.Η. διαθέτει αυτή τη στιγμή χώρο θερμοκοιτίδων συνολικού εμβαδού 363 τ.μ.. Ο χώρος αυτός είναι διαρθρωμένος σε 6 ξεχωριστές θερμοκοιτίδες. Κάθε θερμοκοιτίδα είναι κατάλληλα διαμορφωμένη σε ξεχωριστά γραφεία ώστε να μπορεί να φιλοξενήσει από 2 έως 3 επιχειρήσεις. Το Ε.ΤΕ.Π.Η. στην παρούσα φάση έχει συνολική δυνατότητα φιλοξενίας 12 έως 18 επιχειρήσεων. Κάθε θερμοκοιτίδα είναι εξοπλισμένη με σύγχρονο συμβατικό εξοπλισμό (γραφεία, βιβλιοθήκες, ερμάρια) και ηλεκτρονικό εξοπλισμό (ηλεκτρονικοί υπολογιστές, εκτυπωτής δικτύου, fax). Σήμερα είναι εγκατεστημένες στο Ε.ΤΕ.Π.Η. 18 εταιρίες και 5 Δομές στήριξης. Οι εγκατεστημένες επιχειρήσεις στο Ε.ΤΕ.Π.Η. έχουν τα ακόλουθα δικαιώματα: χρήση του λογότυπου του Ε.ΤΕ.Π.Η., τοποθέτηση του λογότυπού τους σε φωτεινή επιγραφή στην είσοδο του κτιρίου, χρήση του χώρου στάθμευσης τόσο για τους εργαζόμενους της επιχείρησης όσο και για τους πελάτες αυτής, δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο, ενημέρωση από το Ε.ΤΕ.Π.Η. για δραστηριότητες, αναζήτηση συνεργατών εγκατεστημένων εταιριών σε Τεχνολογικά Πάρκα που είναι μέλη του IASP, πρόσβαση σε όλες τις υπόλοιπες υπηρεσίες με ειδική τιμολόγηση.

Το *Τεχνολογικό Πάρκο Θεσσαλίας (Τ.Π.Θ.)* ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 2001 από τους σημαντικότερους αναπτυξιακούς και βιομηχανικούς φορείς της Περιφέρειας Θεσσαλίας με

μετοχικό κεφάλαιο 520.000 Ευρώ. Οι κύριοι στόχοι του είναι: η δημιουργία νέων δυναμικών επιχειρήσεων, οι οποίες θα εξασφαλίζουν νέες θέσεις εργασίας και θα είναι οικονομικά βιώσιμες και ανεξάρτητες όταν εγκαταλείψουν τους χώρους των θερμοκοιτίδων του πάρκου, η παροχή δυνατότητας σε υπάρχουσες επιχειρήσεις να αναπτύξουν νέα προϊόντα ή υπηρεσίες, η ουσιαστική διασύνδεση του παραγωγικού και βιομηχανικού χώρου με τον ερευνητικό και πανεπιστημιακό ιστό. Οι παρεχόμενες υπηρεσίες είναι δύο ειδών : υπηρεσίες υποστήριξης, οι οποίες επιτρέπουν την απρόσκοπτη λειτουργία της επιχείρησης εξασφαλίζοντας τις κυριότερες λειτουργικές ανάγκες της και υπηρεσίες ανάπτυξης, οι οποίες βοηθούν την επιχείρηση να αναπτυχθεί με σημαντικά υψηλούς ρυθμούς. Οι υπηρεσίες υποστήριξης εξασφαλίζουν ομαλή λειτουργία της φιλοξενούμενης επιχείρησης, ώστε η διοίκησή της να μπορεί απερίσπαστη να συγκεντρώσει τις δυνάμεις στον κύριο στόχο της, που είναι η προώθηση των νέων προϊόντων ή υπηρεσιών της στην αγορά. Οι υπηρεσίες υποστήριξης περιλαμβάνουν : παραχώρηση χώρων γραφείων, εργαστηρίων ή βιομηχανικών χώρων, με ιδιαίτερα χαμηλό τίμημα, τήρηση βιβλίων και υπηρεσίες λογιστηρίου, υποδοχή, τηλεφωνικό κέντρο και γραμματειακή υποστήριξη, χρήση αίθουσας συσκέψεων, χρήση συνεδριακού χώρου, χρήση οπτικοακουστικών μέσων, φωτοτυπικό, fax, υπηρεσίες ταχυδρομείου και courier, υποδομή πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών, υπηρεσίες πληροφόρησης και μικρό εστιατόριο. Οι υπηρεσίες ανάπτυξης, προσφέρουν στη νέα επιχείρηση υποστήριξη από ανθρώπους με εμπειρία, διευκολύνουν το στρατηγικό σχεδιασμό της και εξασφαλίζουν πόρους που είναι αναγκαίοι για την περαιτέρω εξέλιξή της. Οι υπηρεσίες ανάπτυξης: προσφέρουν στο προσωπικό των θερμοκοιτίδων ένα μηχανισμό συνεχούς διάγνωσης και ικανοποίησης των αναγκών των πελατών, επιτρέπουν την έγκαιρη εύρεση των απαραίτητων πόρων, παρέχουν υποστήριξη και επιτήρηση οι οποίες είναι αναγκαίες για να εξασφαλιστεί ότι κάθε πόρος αξιοποιείται με το μεγαλύτερο δυνατό όφελος. Οι υπηρεσίες ανάπτυξης περιλαμβάνουν επίσης: την ολοκλήρωση ή βελτίωση του επιχειρηματικού σχεδίου, την ανάπτυξη του προϊόντος ή της υπηρεσίας, την ανάλυση της αγοράς, την οργάνωση της επιχείρησης, τον οικονομικό προγραμματισμό της επιχείρησης, την εύρεση του κατάλληλου χρηματοδοτικού σχήματος, την παροχή συμβουλευτικών και νομικών υπηρεσιών και την κατοχύρωση διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, τις δημόσιες σχέσεις και την προβολή της επιχείρησης.

Οι προσφερόμενοι χώροι του πάρκου στην παρούσα φάση περιλαμβάνουν τα κτίρια των θερμοκοιτίδων στην Α' Βιομηχανική Περιοχή Βόλου σε οικοπεδική έκταση της EBETAM A.E., ενώ στους στρατηγικούς στόχους της εταιρείας είναι η επέκταση των θερμοκοιτίδων και σε άλλες οικοπεδικές εκτάσεις σε περιοχές της Περιφέρειας Θεσσαλίας. Τα κτίρια των

θερμοκοιτίδων του πάρκου στην Α' ΒΙ.ΠΕ. Βόλου περιλαμβάνουν: (1) Κτίριο Διοίκησης, το οποίο έχει συνολικό εμβαδόν 1.786 τ.μ. και αποτελείται από υπόγειο 260 τ.μ., ισόγειο 836 τ.μ., όροφο 648 τ.μ. και μία βιβλιοθήκη 42 τ.μ. Σε αυτόν τον χώρο έχουν διαμορφωθεί 10 θερμοκοιτίδες των 30 τ.μ. με μέγιστη χωρητικότητα τις 10 επιχειρήσεις. (2) Βιομηχανοστάσιο συνολικού εμβαδού 2.325 τ.μ. το οποίο αποτελείται από πατάρι 305 τ.μ. και ισόγειο χώρο, ο οποίος περιλαμβάνει την αίθουσα παραγωγής 1.600 τ.μ., τα εργαστήρια 340 τ.μ. και τους βοηθητικούς χώρους επιφάνειας 80 τ.μ. Στους χώρους αυτούς μπορούν να φιλοξενηθούν: 6 επιχειρήσεις με βιομηχανική δραστηριότητα σε ισάριθμες θερμοκοιτίδες εμβαδού 160 τ.μ. η κάθε μία, 7 επιχειρήσεις με εργαστηριακές ανάγκες σε ισάριθμες θερμοκοιτίδες εμβαδού 47 τ.μ. η κάθε μία, 16 επιχειρήσεις με ανάγκες γραφείου σε ισάριθμες θερμοκοιτίδες εμβαδού περίπου 30 τ.μ. η κάθε μία. Αυτή τη στιγμή βρίσκονται 5 εγκατεστημένες επιχειρήσεις στο πάρκο, ενώ στο παρελθόν έχουν εγκατασταθεί κατά περιόδους άλλες 11.

Τα παραπάνω 6 επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα μαζί με το Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου δημιούργησαν την *Ένωση των Επιστημονικών και Τεχνολογικών Πάρκων (ΕΝΕΤΕΠ)*²⁷³. Η υπογραφή του καταστατικού της ΕΝΕΤΕΠ ανακοινώθηκε σε διημερίδα που διοργάνωσε το Επιστημονικό Πάρκο Πατρών (ΕΠΠ) στις 15-16 Ιουλίου 2006 στην Πάτρα. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης, υπεγράφη το καταστατικό για την ένωση των επτά Επιστημονικών και Τεχνολογικών Πάρκων της χώρας (Αττικής, Ηπείρου, Θεσσαλίας, Θεσσαλονίκης, Κρήτης, Λαυρίου και Πάτρας), με στόχο το συντονισμό των δράσεών τους, τη δικτύωση και την ευρύτερη προβολή του έργου τους. Ο στόχος της ΕΝΕΤΕΠ είναι η διευκόλυνση της επικοινωνίας μεταξύ των μελών της, ο συντονισμός της προβολής του θεσμού του Επιστημονικού & Τεχνολογικού Πάρκου (ΕΤΕΠ) στην Ελλάδα και το εξωτερικό, η διατύπωση ομόφωνων προτάσεων για την ανάδειξη και προώθηση εθνικής πολιτικής σχετικά με το θεσμό των ΕΤΕΠ, η ενημέρωση του κοινού για τα ρόλο των ΕΤΕΠ στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη, η δημιουργία δικτύων συνεργασίας με άλλους φορείς και ιδιαίτερα με τις επιχειρήσεις που φιλοξενούνται στα ΕΤΕΠ καθώς και με φορείς επιχειρήσεων και τέλος η ενδυνάμωση μηχανισμών διάχυσης τεχνολογίας με τη συνεργασία των ΕΤΕΠ, των Ερευνητικών & Ακαδημαϊκών Ιδρυμάτων, των κρατικών φορέων και των επιχειρήσεων.

Σημειώνουμε ότι στον ελληνικό χώρο, και μέσω της κρατικής-ευρωπαϊκής χρηματοδότησης του προγράμματος «Ελευθώ», έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν κανονικά πλέον οι πρώτες ελληνικές «θερμοκοιτίδες» με την διεθνή έννοια του όρου (οι iVen, i4G, η

²⁷³ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου προέρχονται από σχετικό ενημερωτικό σημείωμα στον ιστότοπο του Ελληνικού Κόμβου Πληροφόρησης για Έρευνα & Καινοτομία, η διεύθυνση του οποίου παρατίθεται στο τέλος της εργασίας μετά τη βιβλιογραφία.

«Θέρμη» και i-Cube κ.ά.)²⁷⁴. Αυτές οι θερμοκοιτίδες έχουν δημιουργηθεί από (και ανήκουν εξ ολοκλήρου σε) ελληνικές εταιρείες venture capital, γενικότερων επενδυτικών υπηρεσιών και συμβούλων επιχειρήσεων ή ιδιωτών επενδυτών. Θα πρέπει να τονιστεί ότι, παρότι γενικά ακολουθούν το μοντέλο λειτουργίας των διεθνών incubators όπως αυτό περιγράφηκε στην ενότητα 5.3, η προσέγγισή τους σε αυτό είναι διαφορετική. Οι διαφορές εντοπίζονται κυρίως στον τρόπο και το ύψος της χρηματοδότησης που προσφέρουν στους νέους επιχειρηματίες. Έτσι, άλλοι Έλληνες incubators έχουν τα δικά τους κεφάλαια με τα οποία χρηματοδοτούν τους incubates (τις νέες εταιρείες τις οποίες λαμβάνουν υπό την προστασία τους) και άλλοι απλώς μεσολαβούν και φέρνουν σε επαφή τις νέες εταιρείες με εταιρείες venture capital, οι οποίες αναλαμβάνουν την χρηματοδότησή τους. Κάποιες άλλες προσπάθειες που γίνονται στη χώρα μας, είτε από τον ιδιωτικό είτε από τον δημόσιο τομέα, μάλλον δεν φτάνουν στην πλήρη έννοια του Incubator, κυρίως γιατί δεν περιλαμβάνουν το κομμάτι της χρηματοδότησης, και της συνακόλουθης κατοχής μέρους του κεφαλαίου, της νέας επιχείρησης. Η πλέον διαδεδομένη μορφή στη χώρα μας είναι τα τεχνολογικά πάρκα που περιορίζονται στο να παρέχουν σε νέες επιχειρήσεις κυρίως εγκαταστάσεις και προαιρετικά υπηρεσίες υποστήριξης επί πληρωμή. Τέτοια είναι οι «θερμοκοιτίδες» Λαυρίου, Χανίων, Λάρισας, η τεχνόπολη Θεσσαλονίκης (η οποία σχεδιάζεται να περιλαμβάνει και θερμοκοιτίδα με την ολοκληρωμένη έννοια του όρου), ενώ έχει ανακοινωθεί η δημιουργία του πάρκου υψηλής τεχνολογίας Ακρόπολις στην Αθήνα. Στην ίδια κατηγορία μάλλον μπορούμε να εντάξουμε και την ιδιωτική πολυεθνική εταιρεία Regus (η οποία απλώς παρέχει υπηρεσίες στέγασης και γραμματειακής υποστήριξης).

Η δημιουργία της *Τεχνόπολης Ακρόπολις* είναι μια προσπάθεια που έχει γίνει εξ ολοκλήρου από τον ιδιωτικό τομέα και πιο συγκεκριμένα από ελληνικές εταιρείες Υψηλής Τεχνολογίας Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών όλων των μεγεθών (μικρές, μεσαίες, μεγάλες)²⁷⁵. Η ιδέα της δημιουργίας της Τεχνόπολης, ενός σύγχρονου Τεχνολογικού Πάρκου, ξεκίνησε το 2000 από μια πρωτοβουλία του συνόλου σχεδόν των εταιρειών Πληροφορικής και Υψηλής Τεχνολογίας, στο πλαίσιο εξεύρεσης χώρων στέγασης των δραστηριοτήτων τους για την ανάπτυξη συνεργιών μεταξύ τους. Ο Φορέας ΤΕΧΝΟΠΟΛΗ-ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ, ο οποίος θα δημιουργήσει το Τεχνολογικό Πάρκο, είναι μια συλλογική πολυμετοχική εταιρεία, στην οποία προς το παρόν συμμετέχουν 127 εταιρείες πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών. Στην Τεχνόπολη, σε σύνολο κτιριακών εγκαταστάσεων 108 χιλιάδων τ.μ. και σε έκταση 216

²⁷⁴ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου προέρχονται από σχετικό ενημερωτικό σημείωμα στον ιστότοπο της Εθνικής Συνομοσπονδίας Ελληνικού Εμπορίου, η διεύθυνση του οποίου παρατίθεται στο τέλος της εργασίας μετά τη βιβλιογραφία.

²⁷⁵ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου προέρχονται από τον ιστότοπο της Τεχνόπολης Ακρόπολις, η διεύθυνση του οποίου παρατίθεται στο τέλος της εργασίας μετά τη βιβλιογραφία.

περίπου στρεμμάτων, θα στεγαστούν οι ερευνητικές και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες των επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και παράλληλα θα φιλοξενηθούν λειτουργίες μεταπτυχιακών τμημάτων Α.Ε.Ι., Ινστιτούτων και Ερευνητικών Ιδρυμάτων, στους τομείς της Πληροφορικής και των Τηλεπικοινωνιών, καθώς και θερμοκοιτίδες για την υποστήριξη της ανάπτυξης μικρών επιχειρήσεων και τεχνοβλαστών (spin-offs) ερευνητικών προγραμμάτων. Το όραμα του κλάδου είναι η δημιουργία της καλύτερης Τεχνόπολης της Ευρώπης, η οποία θα αποτελέσει τον πόλο συσπείρωσης των ελληνικών επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας και το σημείο αναφοράς και συνεργασίας των επιχειρήσεων της Νοτιοανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων. Προβλέπεται να απασχοληθούν 6.500 επιστήμονες και 1.500 διοικητικοί υπάλληλοι. Το ελληνικό κράτος στηρίζει την προσπάθεια και έχει ήδη υπογραφεί μνημόνιο συνεργασίας μεταξύ της εταιρείας ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ και του Υπουργείου Ανάπτυξης, που θα ενισχύσει οικονομικά το έργο. Η λειτουργία μιας άρτιας και καλά οργανωμένης Τεχνόπολης στοχεύει: στην ανάπτυξη και τη διεθνή προβολή των επιχειρήσεων της υψηλής τεχνολογίας στην Ελλάδα, στην εξασφάλιση στρατηγικού πλεονεκτήματος του κλάδου προς όφελος της εθνικής οικονομίας, στη δημιουργία ενός εξαιρετικού περιβάλλοντος για τους εργαζόμενους, στην ανάπτυξη υποδομών, κοινόχρηστων και κοινωφελών χώρων που ωφελούν τις τοπικές κοινωνίες, στην αποκέντρωση και ανακούφιση του κέντρου της Αθήνας και στο περιβαλλοντικό όφελος των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής του λεκανοπέδιου, καθώς και στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Η Τεχνόπολη Ακρόπολις βρίσκεται στη βόρεια Αττική, στην περιοχή των Αφιδνών, στο 26^ο χιλιόμετρο επί της εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης, σε μία από τις πιο προβεβλημένες και εμπορικά ανερχόμενες περιοχές, όπου αγοράστηκε έκταση 450 στρεμμάτων. Η τελική επιλογή της συγκεκριμένης έκτασης έγινε μετά από μελέτη και αξιολόγηση, δεκαεννέα διαφορετικών περιοχών στην Αττική και υπερέχει σε όλα τα επί μέρους κριτήρια που ετέθησαν. Διαθέτει άριστες οδικές προσβάσεις και απέχει μόλις δύο χιλιόμετρα από τον σταθμό του προαστιακού σιδηροδρόμου των Αφιδνών και του Αγίου Στεφάνου. Σε απόσταση 6' λεπτών από τον κόμβο της Εθνικής οδού με την Αττική οδό, η «Τεχνόπολη-Ακρόπολις» θα απέχει μόλις 30' λεπτά από το νέο διεθνές αεροδρόμιο «Ελευθέριος Βενιζέλος», 35' λεπτά από το Σύνταγμα, 35' λεπτά από το λιμάνι του Πειραιά, 25' λεπτά από τον Ασπρόπυργο και την Ελευσίνα, 10' λεπτά από το Σιδηροδρομικό Κέντρο Αχαρνών και 15' με 25' λεπτά από όλα τα βόρεια, τα ανατολικά και τα δυτικά προάστια της Αθήνας. Σημειώνουμε ότι υπήρξαν αντιδράσεις για τη χωροθέτηση της Τεχνόπολης πλησίον της Πάρνηθας, ειδικά στη συγκυρία των πρόσφατων πυρκαγιών.

Όπως είναι προφανές, αυτή η προσπάθεια διαφέρει αισθητά από τα προαναφερθέντα πάρκα, που σχετίζονται άμεσα με κάποιο ΑΕΙ. Το συγκεκριμένο πάρκο θα γίνει σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και με κρατική οικονομική ενίσχυση. Είναι θεματικό πάρκο, αφού αφορά αποκλειστικά σε επιχειρήσεις Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα πάρκα. Όπως ήδη είπαμε θα λειτουργήσει σε μία από τις πιο προβλεπόμενες και εμπορικά ανερχόμενες περιοχές και όχι σε κάποια υποβαθμισμένη ή/και πρώην βιομηχανική (όπως π.χ. η περίπτωση του Λαυρίου ή της Πάτρας). Στο επόμενο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε με βάση τα συμπεράσματα της έρευνάς μας να συγκρίνουμε την περίπτωση της Τεχνόπολης Ακρόπολις με την περίπτωση του Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου.

Κεφάλαιο 6^ο

Επιτόπια διερεύνηση στο ΤΠΠΛ, μέθοδος και συμπεράσματα.

*«Ένα κλουβί βγήκε σε αναζήτηση πουλιού»
Franz Kafka, Αφορισμοί*

6.1 Το Τεχνολογικό –Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου,

Κατά την περίοδο 1977-1989 έλαβε χώρα μία ανοιχτή και μακροχρόνια αναζήτηση σχετικά με τις δυνατές προοπτικές επανάχρησης του βιομηχανικού συγκροτήματος της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου (ΓΕΜΛ). Οι τοπικές αρχές, διοικήσεις επιχειρήσεων και ακαδημαϊκοί στον τομέα της μεταλλευτικής και της μεταλλουργικής μηχανικής μετείχαν στις σχετικές εκτενείς συζητήσεις, στις οποίες η ιστορική αξία του συνόλου και των επιμέρους τμημάτων των εγκαταστάσεων αναγνωριζόταν απόλυτα και η ανάγκη για διάσωση των ιστορικών, αρχιτεκτονικών και τεχνολογικών χαρακτηριστικών υποστηρίχτηκε θερμά. Στις συζητήσεις αυτές αναγνωρίζονταν δύο επιλογές. Η πρώτη υποστήριξε την αποκατάσταση και επανάχρηση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων και του περιβάλλοντα χώρο για ποικίλους κοινωνικούς και πολιτιστικούς σκοπούς, όπως θέατρα, μουσεία, εκθεσιακά κέντρα, υποδομές αναψυχής, άθλησης και εκπαίδευσης, κλπ. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα εφαρμογής της ιδέας αυτής στην Αττική είναι το παλιό εργοστάσιο Γκαζιού της Αθήνας, το οποίο αποκαταστάθηκε και μετατράπηκε σε πολλαπλό πολιτιστικό κέντρο. Η

δεύτερη πρόταση, πιο ευαισθητοποιημένη ως προς το ιστορικό φορτίο που φέρουν οι εγκαταστάσεις και η περιοχή, επέμεινε στη σημασία της διάσωσης της τεχνολογικής φυσιογνωμίας του συγκροτήματος μέσω μίας καινοτόμου πρωτοβουλίας με στόχο την αποκατάσταση και αναγέννηση του παλαιού βιομηχανικού συγκροτήματος και την επανάχρησή του ως τεχνολογικού και πολιτιστικού πάρκου.

Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο αποτελεί την ερευνητική πρωτοπορία στην ελληνική περίπτωση. Οι εισροές του από ερευνητικά προγράμματα είναι της ίδιας τάξης με την κρατική επιχορήγησή του. Το 1998, για παράδειγμα, οι εισροές από ερευνητικά προγράμματα ήταν της τάξεως των 12,14 δις δρχ. έναντι της κρατικής επιχορήγησης και των δημοσίων επενδύσεων που ήταν 13,9 δις δρχ. με το Τμήμα Ηλεκτρολόγων και Μηχανικών Η/Υ μαζί με το Ινστιτούτο Συστημάτων Επικοινωνιών και Υπολογιστών να έχει 6 δις δρχ. εισροές κατά το ίδιο έτος. Επίσης, το ΕΜΠ είχε έσοδα από ερευνητικά προγράμματα του ιδιωτικού τομέα, τον ίδιο χρόνο, της τάξης των 2,1 δις δρχ. (Μπασαντής (2000):280-281). Δεν είναι περίεργο, λοιπόν, που το ΕΜΠ την ίδια περίοδο που η ΓΓΕΤ με άλλα ΑΕΙ σχεδίαζε τη δημιουργία από κοινού επιστημονικών και τεχνολογικών πάρκων, πήρε μια τέτοια πρωτοβουλία αυτόνομα για δημιουργία τεχνολογικού πάρκου στην περιοχή του Λαυρίου.

Το θέμα ίδρυσης "πάρκου τεχνολογίας" στο ΕΜΠ τέθηκε για πρώτη φορά κατά την τριετία 1986-9²⁷⁶. Φαίνεται ότι η πρόταση αντιμετώπισε τότε σοβαρές αντιρρήσεις, κατά πάσα πιθανότητα λόγω του οξυμμένου πολιτικά κλίματος στα πανεπιστήμια της δεκαετίας του '80 και την αντίθεση στη σύνδεση του Δημόσιου Πανεπιστημίου με τις επιχειρήσεις. Διατυπώθηκαν και επικράτησαν τότε απόψεις και ισχυρισμοί που τελικά δεν οδήγησαν στην ίδρυση «Πάρκου Τεχνολογίας». Η δεύτερη φορά που τέθηκε το θέμα ίδρυσης "Πάρκου Τεχνολογίας" από το ΕΜΠ ήταν τον Οκτώβριο του 1991. Αυτή τη φορά, όμως, η πρόταση για την ίδρυση "πάρκου τεχνολογίας" προέκυψε εμμέσως αφού το κύριο αίτημα ήταν η διάσωση και αποκατάσταση του συγκροτήματος της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου (ΓΕΜΛ). Η εταιρεία αυτή από το 1988 είχε διακόψει την παραγωγική δραστηριότητά της. Η πρόταση την οποία αποφάσισε να προωθήσει το ΕΜΠ είχε ως στόχο να αποκατασταθούν τα κτίρια και οι εγκαταστάσεις της "Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου" και ως νέα χρήση να ιδρυθεί "Πάρκο Τεχνολογίας" και "Μουσείο Τεχνολογίας" στους συγκεκριμένους χώρους.

²⁷⁶ Με επιστολή του Πρύτανη (Γ. Νουτσόπουλου) προς τους Προέδρους των Τμημάτων του ΕΜΠ για την εκδήλωση ενδιαφέροντος για την ίδρυση πάρκου τεχνολογίας του ΕΜΠ με χρηματοδότηση της ΕΟΚ μέσω ΓΓΕΤ (11.10.89). Τα στοιχεία αυτής ενότητας προέρχονται από τον ιστότοπο του Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου, η διεύθυνση του οποίου παρατίθεται στο τέλος της εργασίας μετά τη βιβλιογραφία, και σε μεγάλο βαθμό από υλικό που μας έστειλε ηλεκτρονικά ο κ. Μάκης Χαδουμέλλης, διευθυντής του πάρκου, τον οποίο ευχαριστούμε γι' αυτό, αλλά και για τη σημαντική βοήθεια που μας έδωσε κατά τη διάρκεια της προσωπικής συνέντευξης μαζί του.

Η πρόταση έγινε δεκτή από την Σύγκλητο του ΕΜΠ (11.10.91) και υπεβλήθη στο Γραφείο του τότε Πρωθυπουργού. Η πρόταση υιοθετήθηκε από τον Πρωθυπουργό και προωθήθηκε η αγορά των εγκαταστάσεων της Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου από το Ελληνικό Δημόσιο (ΚΕΔ) (10.07.92). Οι εγκαταστάσεις αυτές παραχωρήθηκαν αρχικά στο Υπουργείο Πολιτισμού (25.11.92) και στη συνέχεια στο ΕΜΠ (30.12.92) για την ίδρυση "πάρκου τεχνολογίας" και "μουσείου τεχνολογίας". Με εισηγήσεις και πρωτοβουλίες καθηγητών του Ιδρύματος, προωθήθηκαν οι παρακάτω αποφασιστικές ενέργειες: Κατάρτιση προμελέτης και υποβολή προγράμματος χρηματοδότησης για την ίδρυση πάρκου τεχνολογίας στο Λαύριο από το ΕΜΠ, στην ΓΓΕΤ και στην Περιφέρεια Αττικής, έγκριση της χρηματοδότησης του έργου από την Περιφέρεια Αττικής (04.03.94), όπου αρχικά εγκρίθηκε ποσό ύψους 3.6 δις δρχ. που τελικά με διαδοχικές αυξήσεις έφτασε το 2000 στο ύψος των 5.2 δις δρχ., κάλυψη της εθνικής συμμετοχής (25%) από το Υπουργείο Βιομηχανίας, κατάρτιση και υποβολή σχεδίου Προεδρικού Διατάγματος ίδρυσης φορέα διοίκησης του πάρκου και ίδρυση Συγκλητικής Επιτροπής για την προώθηση του έργου, μέχρι την ολοκλήρωση των διαδικασιών ίδρυσης του εν λόγω φορέα. Κατά την τριετία που ακολούθησε (1994-1997) σχεδιάστηκε και προωθήθηκε, στο πλαίσιο της εγκεκριμένης χρηματοδότησης, ένα εντυπωσιακό πρόγραμμα αποκατάστασης κτιρίων και περιβάλλοντος που κάλυπτε τα 80 από τα συνολικά 250 στρέμματα που είχαν παραχωρηθεί. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε περιβαλλοντική αποκατάσταση έκτασης 25 στρεμμάτων στην οποία είχαν αποθεθεί 150000 τόνοι τελμάτων της επίπλευσης. Το πρόγραμμα αποκατάστασης των χώρων ολοκληρώθηκε περί το τέλος του 2000. Συνολικά αποκαταστάθηκε έκταση 80 στρεμμάτων η οποία περιλαμβάνει κτίσματα συνολικής επιφάνειας περίπου 11000 τ.μ. και έγινε πλήρη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Παράλληλα, και πάντοτε στο πλαίσιο του κτιριολογικού προγράμματος, πραγματοποιήθηκαν επενδύσεις από ιδιώτες στην υπόλοιπη επιφάνεια του γηπέδου με αποτέλεσμα να προστεθούν άλλα 1443 τ.μ. κτιρίων (Νέο κτίριο Εταιρεία "Θεοφανώ" 558 τμ., Νοσοκομείο 235 τμ., Τουβλοποιείο 650 τμ.).

Αρχικά την ευθύνη ίδρυσης και προώθησης του έργου του Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου (ΤΠΠΑ) είχε η Σύγκλητος του ΕΜΠ και την είχε αναθέσει σε Συγκλητική Επιτροπή προωθώντας ταυτόχρονα τις διαδικασίες ίδρυσης σχετικού φορέα. Στις 10 Ιουνίου 1996 ιδρύθηκε το ειδικό νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου με την επωνυμία «Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της Περιουσίας του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Ε.Μ.Π.» (Φ.Ε.Κ. Αρ. Φύλλου 112). Η διοίκηση του Τ.Π.Π.Α. πέρασε σταδιακά από τη Συγκλητική Επιτροπή στην «Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της Περιουσίας του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου Α.Ε.» (ΕΑΔΙΠ). Σκοπός του ειδικού αυτού νομικού

προσώπου, εκτός των άλλων, είναι και η οργάνωση, διαχείριση και λειτουργία του ΤΠΠΛ σύμφωνα με την από 31.12.1992 σύμβαση μεταξύ του ΕΜΠ και του ΥΠΠΟ με την οποία έγινε η παραχώρηση των ακινήτων εγκαταστάσεων της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου στο ΕΜΠ. Το μετοχικό κεφάλαιο της εν λόγω Εταιρείας αντιπροσωπεύεται από μία μετοχή που ανήκει ολόκληρη στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Η μοναδική μετοχή της Εταιρείας είναι ονομαστική, αδιαίρετη και αμεταβίβαστη. Η Σύγκλητος αποτελεί τη Γενική Συνέλευση της Εταιρείας. Η Εταιρεία διοικείται από 9μελές Διοικητικό Συμβούλιο, οριζόμενο από τη Σύγκλητο. Η Σύγκλητος έχει θεσπίσει τον κανόνα τα εννέα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΑΔΙΠ να υποδεικνύονται από τις εννέα σχολές του ιδρύματος με επιπλέον ένα αναπληρωματικό μέλος για κάθε σχολή. Με τον τρόπο αυτό ολόκληρο το ΕΜΠ αντιπροσωπεύεται στο αποφασιστικό όργανο που διοικεί το ΤΠΠΛ. Σύμφωνα με το Καταστατικό, το ΔΣ της ΕΑΔΙΠ ασκεί τη χάραξη της πολιτικής ίδρυσης και λειτουργίας του ΤΠΠΛ και επιβλέπει την εφαρμογή της. Την εγκατάσταση επενδυτών, την βελτίωση και εκσυγχρονισμό των υποδομών του «πάρκου». Η ΕΑΔΙΠ είναι επιχείρηση οικονομικά αυτοδύναμη. Τα έσοδά της προέρχονται από ενοίκια των επιχειρήσεων που εγκαθίστανται, από την παροχή υπηρεσιών και από τη συμμετοχή σε χρηματοδοτούμενα προγράμματα έρευνας και ανάπτυξης. Για τις αρμοδιότητες αυτές το ΔΣ λογοδοτεί στη Γενική Συνέλευση δηλαδή στη Σύγκλητο του ΕΜΠ. Πρόκειται, λοιπόν, για όργανο πλήρως ελεγχόμενο από το ΕΜΠ.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το ΤΠΠΛ διοικείται από δύο συλλογικά όργανα, τη Γενική Συνέλευση και το ΔΣ της ΕΑΔΙΠ. Στα όργανα αυτά πρέπει να προστεθεί και η Συμβουλευτική Επιτροπή του ΤΠΠΛ. Η επιτροπή αυτή αποτελείται από επτά μέλη. Έναν εκπρόσωπο του Δήμου Λαυρεωτικής, έναν εκπρόσωπο του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου, έναν εκπρόσωπο του Εμποροβιοτεχνικού Κέντρου Λαυρίου, τρία μέλη του ΔΣ της ΕΑΔΙΠ και το Γενικό Διευθυντή του ΤΠΠΛ. Η Συμβουλευτική Επιτροπή έχει σκοπό τη σύνδεση των δραστηριοτήτων του Πάρκου με τους σχεδιασμούς της πόλης του Λαυρίου και την συστηματικότερη και ευρύτερη συνεργασία των τοπικών παραγόντων με τη διοίκηση του Πάρκου.

Σύμφωνα με το υλικό που μας δόθηκε, το ΤΠΠΛ καθοδηγείται από τους παρακάτω συγκεκριμένους προσανατολισμούς:

1. Αξιοποίηση των εγκαταστάσεων της Γαλλικής Εταιρείας με νέες χρήσεις.
2. Μεταφορά τεχνολογίας από το ΕΜΠ και από άλλα πανεπιστήμια στο ΤΠΠΛ. Έχει σημασία ή συγκέντρωση τεχνογνωσίας σε κρίσιμα μεγέθη.

3. Προσανατολισμός στην κάλυψη βασικών αδυναμιών τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ανταγωνιστικότητας των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων.

4. Προσανατολισμός στην οργανική σύνδεση του ΤΠΠΛ με την πόλη του Λαυρίου και την ευρύτερη περιοχή.

Οι παραπάνω προσανατολισμοί συγκεκριμενοποιούνται στους ακόλουθους στόχους που διατυπώνονται και το ΤΠΠΛ αναλαμβάνει να προωθήσει:

- Να αποκωδικοποιήσει το περιεχόμενο του χώρου και να αντλήσει από τις εμπειρίες του πρόσφατου παρελθόντος τις ιδιαιτερότητες που διαμορφώνουν τις συνθήκες για συγκεκριμένη και εκσυγχρονισμένη αναπτυξιακή πορεία στο πεδίο της τεχνολογίας στην χώρα μας.
- Να προβάλει το πολιτιστικό περιεχόμενο του χώρου και να το συνδέσει με τα αιτήματα ανάπτυξης της Λαυρεωτικής.
- Να συμβάλει στην καλλιέργεια πνεύματος επιχειρηματικότητας και στην προώθηση δομής που να ευνοεί την γένεση, την ανάπτυξη και την λειτουργία επιχειρηματικής δραστηριότητας στο χώρο των σύγχρονων τεχνολογιών.
- Να διαμορφώσει τις κατάλληλες θεσμικές και υλικές συνθήκες για την μεταφορά και εμπορική αξιοποίηση της πανεπιστημιακής γνώσης (περιβάλλον αμοιβαίας υποστήριξης και ενίσχυσης).
- Να φέρει το πανεπιστήμιο, την παραγωγή και την κοινωνία σε αναπτυξιακή συνεργασία με προδιαγραφές κατάλληλες όχι μόνο για τον εθνικό χώρο αλλά και για τον ευρωπαϊκό.
- Να σχεδιάσει και να εγκαταστήσει νέο σύστημα επικοινωνιών το οποίο σε συνεργασία με το υφιστάμενο να παρέχει την ευκαιρία σε αναπτυγμένες επιχειρήσεις να εγκατασταθούν εκτός της μητροπολιτικής ζώνης χωρίς να θυσιάσουν μέρος των αναγκών τους σε υπηρεσίες, παροχές και διευκολύνσεις.

Είναι σαφές από την παραπάνω παράθεση των στόχων του ΤΠΠΛ ότι αυτή επιβεβαιώνει την ανάλυση που κάναμε για το διακηρυγμένο στόχο των σχεδιαστών των χωροταξικών και βιομηχανικών πολιτικών και το ρόλο που αυτοί επιδιώκουν να διαδραματίσουν τα τεχνολογικά πάρκα στη διαδικασία της αναδιάρθρωσης για την υπέρβαση της κρίσης στη βιομηχανία. Αυτό αποτυπώνεται γλαφυρά σε διατυπώσεις στόχων όπως

«Προσανατολισμός στην κάλυψη βασικών αδυναμιών τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και ανταγωνιστικότητας των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων» , «Να συμβάλει στην καλλιέργεια πνεύματος επιχειρηματικότητας και στην προώθηση δομής που να ευνοεί την γένεση, την ανάπτυξη και την λειτουργία επιχειρηματικής δραστηριότητας στο χώρο των σύγχρονων τεχνολογιών», «Να διαμορφώσει τις κατάλληλες θεσμικές και υλικές συνθήκες για την μεταφορά και εμπορική αξιοποίηση της πανεπιστημιακής γνώσης» και «Να φέρει το πανεπιστήμιο, την παραγωγή και την κοινωνία σε αναπτυξιακή συνεργασία».

Από τα παραπάνω, τα οποία συνιστούν και τον κορμό του ΤΠΠΛ, ένα μέρος έχει πραγματοποιηθεί. Η ολοκλήρωση του έργου κατασκευής του ΤΠΠΛ έχει γίνει και έχει τεθεί σε εφαρμογή και μέρος της λειτουργίας του. Έχουν δηλαδή πραγματοποιηθεί οι αναγκαίες συνθήκες, οι προϋποθέσεις, οι βασικές υποδομές και το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας του. Η ουσιαστική λειτουργία του ΤΠΠΛ ως τεχνολογικού πάρκου, ως δραστηριότητας δηλαδή που ικανοποιεί τους παραπάνω στόχους, βρίσκεται στη φάση της ανάπτυξης. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνεται στο υλικό που μας δόθηκε:

Το ΤΠΠΛ στην πραγματικότητα φέρνει σε επαφή τις ποιότητες αυτές με την επιχειρηματική κοινότητα. Αναλαμβάνει ρόλο διαμεσολάβησης. Επιδιώκει την σύνθεση των σχετικών αντιθέσεων επειδή γνωρίζει ότι ο ρόλος ενός δημόσιου πανεπιστημίου χαρακτηρίζεται από την αυθεντικότητα των δεσμών του με την κοινωνία. Και ακόμη ότι η σχέση του με το κοινωνικό σύνολο είναι συστατική των διαφόρων επιπέδων της συλλογικής ζωής.

Το ζωντανό δημόσιο πανεπιστήμιο δεν μπορεί να αγνοήσει το γεγονός ότι η πανεπιστημιακή έρευνα έχει μεγάλη σημασία για την αναβάθμιση της κοινωνίας, ότι τα σχήματα χρηματοδότησης της έρευνας γίνονται πολυπλοκότερα, ότι οι εξοπλισμοί των πανεπιστημιακών εργαστηρίων μπορεί να θεωρηθούν υποδομές για τοπικά αναπτυξιακά προγράμματα ευεργετικά για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Τα γεγονότα αυτά δημιουργούν αντιφάσεις, συγκρούσεις, προβλήματα. Το ζωντανό δημόσιο πανεπιστήμιο δεν αγνοεί τις καταστάσεις αυτές. Αντίθετα μέσα στον γεμάτο δυσκολίες αυτό χώρο δοκιμάζει τις δομές του, προωθεί την κριτική του στάση και λειτουργεί ως υπόδειγμα εκσυγχρονισμού.

Εξίσου εύλογο είναι και το επόμενο απόσπασμα που ουσιαστικά επικυρώνει την ανάλυση που κάναμε στις ενότητες 5.2 και 5.3 για τη σημασία του ρόλου του κράτους (μέσω

και των δημόσιων ΑΕΙ) τόσο στην έρευνα όσο και στη συμβολή στην τοπική-περιφερειακή ανάπτυξη μέσα από δομές όπως τα επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα:

Η απάντηση είναι συγκεκριμένη. Αυτό το οποίο στην πραγματικότητα δημιουργείται είναι ένα περιβάλλον. Μία δομή, που συντίθεται από την συνάρθρωση μηχανισμών, παροχών και υπηρεσιών που αναλαμβάνουν να διευκολύνουν τη δημιουργία σύγχρονης επιχειρηματικότητας: η ίδια η δομή δεν είναι δομή επιχειρηματικότητας. Αποβλέπει στο να δώσει στηρίγματα και συνέχεια σε έργα τεχνολογικής έρευνας και ανάπτυξης. Η καταγωγή της έρχεται από το πανεπιστήμιο και ακριβώς για το λόγο αυτό μπορεί να προωθεί την επιχειρηματικότητα που βασίζεται στη γνώση. Καλλιεργείται όμως και αναπτύσσεται στο έδαφος της πιο μεγάλης και πιθανότατα της μακρότερης βιομηχανικής εμπειρίας της χώρας. Και ακριβώς για το λόγο αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί εισαγόμενη. Αντίθετα είναι ριζωμένη στην ίδια τη χώρα και προκύπτει ως αναγέννηση μιας περιοχής που η ιστορία της έχει σημαδέψει ολόκληρη τη χώρα.

Η λογική αυτή αφορά συγκεκριμένες "δομές εκσυγχρονισμού" που το ΕΜΠ επιχειρεί να εγκαταστήσει στο Λαύριο: υποδομές υψηλής τεχνολογίας, εργαστήρια και πιλοτικές μονάδες παροχής υπηρεσιών. Το εργαστηριακό δυναμικό του ΕΜΠ αποτελεί ίσως τη σημαντικότερη υποδομή για την ανάπτυξη επιχειρηματικών δράσεων σύγχρονης τεχνολογίας. Ήδη ορισμένες από τις εγκαταστημένες στο πάρκο επιχειρήσεις επιδιώκουν συνεργασίες και επεξεργάζονται προτάσεις με εργαστήρια του ΕΜΠ. Το περιεχόμενο των παραπάνω δομών, συνεργασιών και προτάσεων συμπληρώνεται με ένα σύστημα προγραμματισμένων και θεσμοθετημένων δραστηριοτήτων όπως συνέδρια, σεμινάρια, μαθήματα, ημερίδες, εκθέσεις, συναντήσεις κλπ. και συνιστά το πλέγμα που λειτουργεί ως «καταλύτης εκσυγχρονισμού» για τις εγκαταστημένες και όσες πρόκειται να εγκατασταθούν στο Πάρκο επιχειρήσεις. Αυτό το δίκτυο δραστηριοτήτων στο συγκεκριμένο χώρο, με την καθοδήγηση του ΕΜΠ, αλλά και από το ίδιο το περιεχόμενό του, στοχεύει στο να υπερκαλύψει τα επιχειρησιακά προβλήματα «εκσυγχρονισμού», προβάλλεται και εκτός Πάρκου και έτσι σκοπεύει να συμβάλλει στην ανασυγκρότηση σε «κέντρο ευρύτερης κοινωνικής ανάπτυξης και πολιτισμού».

Το ΤΠΠΛ μαζί με το Μουσείο Τεχνολογίας, ως περιβάλλον πλέον, συνιστά νέο πλαίσιο επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που θεωρείται κατάλληλο, φιλικό και ελκυστικό για την

ανάπτυξη καινοτομιών και συνέργειας, για τη δοκιμή νέων ιδεών, για την υποδοχή και ανάπτυξη σύγχρονης τεχνολογίας. Το προϊόν αυτό απευθύνεται στον υπαρκτό και στον εν δυνάμει επιχειρηματικό κόσμο και ιδιαίτερα στο μέρος εκείνο των νέων επιχειρηματιών που διαθέτουν πανεπιστημιακή παιδεία και επιδιώκουν δραστηριότητες στο χώρο της "νέας οικονομίας". Σημειώνουμε ότι οι μισοί και πλέον από τους επιχειρηματίες που ήδη έχουν εγκατασταθεί στο ΤΠΠΛ, είναι απόφοιτοι του ΕΜΠ και σημαντικός αριθμός από αυτούς είναι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος.

Αρχή της λειτουργίας του ΤΠΠΛ είναι η οικονομική ανεξαρτησία. Όπως διατυπώνεται στα υλικά που μας δόθηκαν:

Το ΤΠΠΛ έχει αφετηρία το ΕΜΠ, η πορεία του όμως προσανατολίζεται προς λειτουργική και οικονομική ανεξαρτησία. Από το ΕΜΠ αντλεί αξίες, εμπειρίες, γνώσεις αλλά και θεωρήσεις που του επιτρέπουν να ισορροπεί πάνω στον άξονα του δημιουργικού ρόλου της τεχνολογίας και να επεμβαίνει στο περιβάλλον διαμορφώνοντας συνθήκες καινοτομίας. Δεν μπορεί το "Πάρκο" από τη μια μεριά να επεξεργάζεται υποδειγματικούς μηχανισμούς υποστήριξης της επιχειρηματικότητας και από την άλλη να καταφεύγει στο ΕΜΠ για επιχορηγήσεις. Αυτό που η διοίκηση του "Πάρκου" θα αντιμετωπίσει, στο άμεσο μέλλον, θα είναι λιγότερο διαχείριση και περισσότερο παραγωγή αξίας. Με άλλα λόγια, προτάσεις αναπτυξιακές που να αφορούν σε μεγάλη ποικιλία οικονομικών παραγόντων και σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Το κεντρικό ερώτημα δεν είναι η διαχείριση αλλά η ανάπτυξη. Πρέπει να γίνει σαφές ότι η οικονομική ανεξαρτησία του ΤΠΠΛ από το Πολυτεχνείο αφορά στη μεταφορά χρήματος από το ΕΜΠ προς το ΤΠΠΛ. Αντίθετα η μεταφορά χρήματος από το ΤΠΠΛ προς το ΕΜΠ αποτελεί καταστατική υποχρέωση της διοίκησης του "Πάρκου". Το σύνολο των κερδών του ΤΠΠΛ αποτελεί εισόδημα του ΕΜΠ.

Οι συμβατές με τους στόχους του ΤΠΠΛ πηγές χρηματοδότησης είναι τα εθνικά ή διεθνή αναπτυξιακά προγράμματα και ιδιαίτερα «η οικονομική αξία των προτάσεων που αυτά είναι σε θέση να διατυπώσουν και να προωθήσουν». Πολλές φορές η αξία αυτών των προτάσεων βρίσκει αντίκρισμα στη πολιτική φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης που επιθυμούν να συγκροτήσουν και να ενισχύσουν ιδιαίτερο πολιτιστικό, οικονομικό και κοινωνικό λειτουργικό σύστημα για την περιοχή τους.

Αρχή της λειτουργίας του ΤΠΠΛ θεωρείται και ο σεβασμός στη βιομηχανική παράδοση της περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΜΠ έχει δεσμευτεί εξ αρχής για τη δημιουργία ενός Μουσείου Τεχνολογίας. Αυτό, όμως, δεν έχει υλοποιηθεί, και με ευθύνη της Πολιτείας, κάτι που δημιούργησε τριβές μεταξύ του ΤΠΠΛ και της τοπικής κοινωνίας, όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω. Αποκορύφωμα αυτών ήταν η κατάληψη του χώρου που προορίζεται για το Μουσείο από κατοίκους του Λαυρίου πριν από δύο χρόνια για να διαμαρτυρηθούν για αυτή την ολιγωρία.

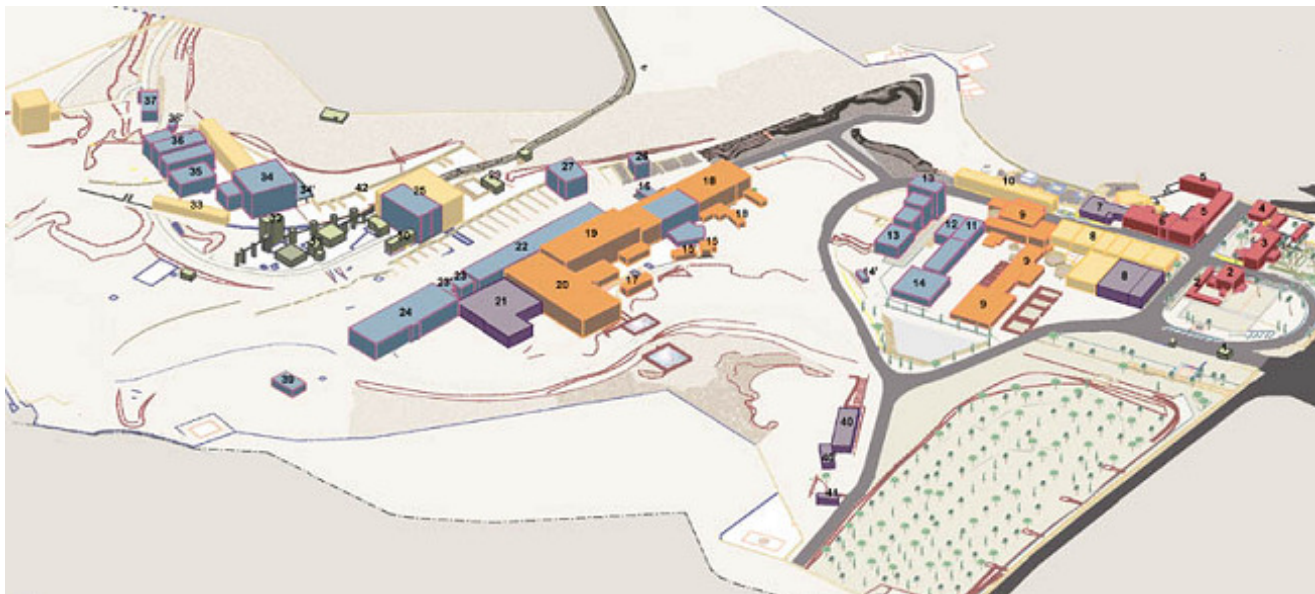
Σημαντική είναι η συμβολή του πάρκου στην περιβαλλοντική αναβάθμιση της περιοχής. Για την υλοποίηση ζωτικής σημασίας περιβαλλοντικών έργων στο χώρο του Τ.Π.Π.Λ. βρίσκεται σε εξέλιξη το Πρόγραμμα «Εξυγίανση Εδαφών και Συμπληρωματικά Έργα στο Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου». Πιο συγκεκριμένα, στόχος του έργου είναι η ριζική αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων από τα ρυπασμένα εδάφη που βρίσκονται στην περιοχή. Το έργο χρηματοδοτείται στα πλαίσια του Προγράμματος Ανταγωνιστικότητα του Υπουργείου Ανάπτυξης και διακρίνεται σε τρία υποέργα. Αυτά αφορούν στην κατασκευή χώρου υγειονομικής ταφής ρυπασμένων εδαφών (Χ.Υ.Τ.Ρ.Ε.) όπου θα αποτεθεί το σύνολο σχεδόν των υλικών, στην κατασκευή ενός υπόγειου χώρου για την διάθεση ειδικών αποβλήτων από την περιοχή του Πάρκου και τέλος στην εγκατάσταση ενός πρότυπου εργαστηρίου περιβαλλοντικών μετρήσεων για τον έλεγχο και διασφάλιση της καλής λειτουργίας των παραπάνω. Στην παρούσα φάση έχει ολοκληρωθεί η εγκατάσταση του Περιβαλλοντικού εργαστηρίου (το οποίο συμμετέχει ενεργά στην παρακολούθηση των περιβαλλοντικών παραμέτρων των έργων), ενώ επίσης έχει ολοκληρωθεί και το κύριο τμήμα των εργασιών της εκσκαφής, μεταφοράς και απόθεσης των ρυπασμένων εδαφών στον διαμορφωμένο χώρο του ΧΥΤΡΕ και πλέον γίνονται οι εργασίες φυτοκάλυψής του. Αναφορικά με την υλοποίηση του υπογείου χώρου, έχουν ξεκινήσει οι εργασίες. Επιπλέον, έχει γίνει ειδική μελέτη για την απορρύπανση–αποκατάσταση του ιδιαίτερα ρυπασμένου και με σοβαρά στατικά προβλήματα Κτηρίου Κονοφάγου. Η υλοποίηση των ανωτέρω, κρίσιμων όχι μόνο για το Τ.Π.Π.Λ. αλλά και την ευρύτερη Λαυρεωτική, έργων αναμένεται να αντιμετωπίσει σε μεγάλο βαθμό το περιβαλλοντικό πρόβλημα του Τ.Π.Π.Λ., το οποίο υπήρξε μια σημαντική πηγή ρύπανσης της ευρύτερης περιοχής, αλλά και να αποτελέσει πηγή τεχνογνωσίας για την αντιμετώπιση παρόμοιων περιβαλλοντικών προβλημάτων κυρίως εντός της Λαυρεωτικής αλλά και σε άλλες περιοχές της επικράτειας με αντίστοιχα προβλήματα.

Σημαντική διαφορά με τα συνήθη επιστημονικά και τεχνολογικά πάρκα είναι η πολιτιστική διάσταση του ΤΠΠΛ που αποτυπώνεται και στον τίτλο του. Στο χώρο του πάρκου

πραγματοποιείται το ετήσιο Φεστιβάλ Μεσογειακού Ντοκιμαντέρ και τα Κενταύρια, οι ετήσιες πολιτιστικές εκδηλώσεις του Δήμου Λαυρίου. Το φεστιβάλ, που έγινε φέτος για τέταρτη χρονιά στο χώρο του πάρκου, οργανώνεται από το Σωματείο Ελλήνων Σκηνοθετών-Παραγωγών Κινηματογράφου, τη Νομαρχία Ανατολικής Αττικής και την Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της Περιουσίας του ΕΜΠ. Συνεργάζονται ακόμη ο Δήμος Λαυρεωτικής και η Εταιρεία Μελετών Λαυρεωτικής. Παράλληλα, λειτουργεί εντός του πάρκου το Βιοτεχνικό Βιομηχανικό Εκπαιδευτικό Μουσείο (ΒΒΕΜ). Αυτό το Μουσείο δεν ανήκει στο ΤΠΠΛ, αλλά είναι αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία και εγκαταστάθηκε στο πάρκο μετά από προτροπή του Δήμου, χωρίς να έχει οργανική σχέση με αυτόν. Έχει αξιόλογη λειτουργία με προγράμματα που στοχεύουν στην εξοικείωση με την ιστορία της τοπικής βιοτεχνίας και βιομηχανίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι έχει προσεγγίσει παλιούς εργαζόμενους στη ΓΕΜΛ και περίπου 15 από αυτούς συμμετέχουν ως ξεναγοί σε εκπαιδευτικά προγράμματα για μαθητές και ενήλικες, ενώ κάποιοι από αυτούς έφεραν και παλιά εργαλεία. Στο χώρο που στεγάζεται η έκθεσή του έχουν διασωθεί και παλιά μηχανήματα και εκτίθενται, ενώ έχει και αξιόλογες συλλογές εργαλείων και πετρωμάτων από όλη την Ελλάδα. Η ξενάγηση δεν γίνεται με τον κλασικό τρόπο, αλλά, ειδικά για τα παιδιά, με συμμετοχικό τρόπο που έχει και το χαρακτήρα ευχάριστου παιχνιδιού. Σε κάθε περίπτωση, η λειτουργία αυτού του Μουσείου μας προξένησε πολύ θετική εντύπωση και σίγουρα συμβάλλει θετικά στην πολιτιστική διάσταση του πάρκου.

Όσον αφορά στην κτιριακή υποδομή του πάρκου, τα 14 κτίρια με αντιστοιχούσα καλυμμένη επιφάνεια 12.000 τ.μ., συγκροτούν την πρώτη κτιριακή ενότητα. Η αποκατάστασή τους χρηματοδοτήθηκε από το συνολικό πρόγραμμα ίδρυσης του Τεχνολογικού Πάρκου, ενώ από τα υπόλοιπα τέσσερα κτίρια, με εμβαδόν 1.000 τ.μ. περίπου, τα δύο χρηματοδοτήθηκαν από προγράμματα εργαστηρίων του Ε.Μ.Π. και τα υπόλοιπα δύο από ιδιωτικούς πόρους, με αυτοχρηματοδότηση των εγκατεστημένων εταιρειών. Τα 10.000 τ.μ. φιλοξενούν τις εγκατεστημένες επιχειρήσεις, ενώ τα 3.000 τ.μ. στεγάζουν τις πολιτιστικές και υποστηρικτικές του Πάρκου χρήσεις. Έτσι το Τ.Π.Π.Λ. διαθέτει: αίθουσα διαλέξεων 100 θέσεων με οπτικοακουστικό εξοπλισμό, τέσσερις αίθουσες σεμιναρίων, δυναμικότητας 20 ατόμων η κάθε μία, πλήρως εξοπλισμένες, όπου στεγάζεται και η Διοίκηση του Πάρκου, υπαίθριο αμφιθέατρο, χωρητικότητας 500 περίπου καθήμενων ατόμων στις κερκίδες και δυνατότητα έως και ισόποσης τοποθέτησης θέσεων στο χώρο της “ορχήστρας”, διάφορους υπαίθριους χώρους για εκδηλώσεις, αίθουσα εκδηλώσεων 580 τ.μ. με οπτικοακουστικό εξοπλισμό στο παλαιό Μηχανουργείο που βρίσκεται σε «επαφή» με αίθουσα εκδηλώσεων

και χώρο καφέ – εστιατορίου ο οποίος και μπορεί να φιλοξενήσει υπηρεσίες εστίασης. Στο παρακάτω σχήμα φαίνεται μια όψη του συνόλου των κτιρίων του πάρκου.

Πηγή: <http://www.ltp.ntua.gr>

Σχ. 2 Σχέδιο των κτιριακών εγκαταστάσεων του ΤΠΠΛ.

Όσον αφορά στα κίνητρα εγκατάστασης, αυτά αφορούν σε νέους επιστήμονες αποφοίτους ΑΕΙ και ΤΕΙ (από χρόνο κτήσης πτυχίου ή μεταπτυχιακού ή διδακτορικού τίτλου έως και πέντε (5) έτη), είτε ως φυσικά πρόσωπα είτε ως βασικοί μέτοχοι (ποσοστό άνω του 50%) σε εταιρικά σχήματα. Τα κίνητρα είναι το μειωμένο μίσθωμα κατά 25% σε σχέση με την τρέχουσα τιμολογιακή πολιτική του Τ.Π.Π.Λ. για τα πέντε πρώτα χρόνια της μισθωτικής σχέσης και η ταμειακή διευκόλυνση, δηλαδή καταβολή του 50% του μηνιαίου μισθώματος για τον πρώτο χρόνο μίσθωσης, καταβολή του 100% του μισθώματος για τον δεύτερο χρόνο, καταβολή του 150% του μισθώματος για τον τρίτο χρόνο (δηλαδή αποπληρωμή του 50% του μισθώματος από τον πρώτο χρόνο) και τέλος καταβολή του πλήρους μισθώματος από τον τέταρτο χρόνο και μετά.

Αυτή τη χρονική περίοδο βρίσκονται 18 εγκατεστημένες εταιρείες στο ΤΠΠΛ. Από αυτές, 11 είναι κερδοσκοπικές επιχειρήσεις (ΑΕ και ΕΠΕ), από τις οποίες οι 6 διατηρούν εγκαταστάσεις με μόνιμο προσωπικό στο ΤΠΠΛ, 3 είναι εργαστήρια που διευθύνονται από καθηγητές του ΕΜΠ (Εργαστήριο Περιβαλλοντικών Μετρήσεων, Εργαστήριο Πιστοποίησης Ψυγείων Οχημάτων, Εργαστήριο Μεταλλουργίας), 3 είναι αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες (Βιοτεχνικό Βιομηχανικό Εκπαιδευτικό Μουσείο, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης και η Business Innovation Center που διαχειρίζεται τη θερμοκοιτίδα) και υπάρχει φυσικά και η

«Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης της περιουσίας του ΕΜΠ» (ΕΑΔΙΠ/ΕΜΠ) που διευθύνει το πάρκο.

Σκόπιμο είναι να παραθέσουμε κάποια στοιχεία για τη θερμοκοιτίδα που τη διαχειρίζεται η εταιρεία Business Innovation Center²⁷⁷. Η Business & Innovation Centre (BIC) είναι η εταιρεία που διαχειρίζεται τη θερμοκοιτίδα, ιδρύθηκε το 1995 και είναι αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία με το 50% του αρχικού κεφαλαίου να προέρχεται από την ΕΕ και το 50% από φορείς τη αγοράς. Το δίκτυο των BIC (το σήμα των οποίων είναι υπό έλεγχο) περιλαμβάνει 180 αυτόνομες εταιρείες σε όλη την ΕΕ. Οι περισσότερες BIC λειτουργούν θερμοκοιτίδες και αυτό ήταν ένας από τους αρχικούς σκοπούς και αυτής. Η θερμοκοιτίδα συστέγγει έναν ικανό αριθμό επιχειρήσεων σε κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους, ώστε να επιτυγχάνεται: μείωση του κόστους, μείωση του χρόνου έναρξης λειτουργίας, δικτύωση των επιχειρήσεων και ανάπτυξη συνεργιών.

Η Θερμοκοιτίδα επιχειρήσεων του BIC Αττικής απευθύνεται σε νέους επιχειρηματίες και υφιστάμενες επιχειρήσεις, που σκοπό έχουν την εμπορική εκμετάλλευση μιας καινοτομίας. Στόχος της είναι «η υποστήριξη επιχειρηματιών με γνώμονα τη γνώση του αντικειμένου στο οποίο επιθυμούν να δραστηριοποιηθούν ανεξάρτητα από το αν έχουν προηγούμενη επιχειρηματική εμπειρία (π.χ. ερευνητές, εργαζόμενοι σε συναφές αντικείμενο κ.ά.)». Οι υποψήφιος προς στέγαση επιχειρήσεις υποβάλλουν με την συνεργασία εξειδικευμένων συμβούλων του BIC Αττικής πρόταση-επιχειρηματικό σχέδιο το οποίο αξιολογείται από τριμελή επιτροπή τόσο για τη βιωσιμότητα του όσο και για τη δυνατότητα υποστήριξής του από τις εγκαταστάσεις και τις προσφερόμενες υπηρεσίες της Θερμοκοιτίδας. Με την έγκριση της πρότασης, και εφόσον υπάρχουν κενές θέσεις στην Θερμοκοιτίδα, η επιχείρηση εντάσσεται στο δυναμικό της Θερμοκοιτίδας. Ο μέγιστος χρόνος παραμονής μιας επιχείρησης στη Θερμοκοιτίδα είναι τρία χρόνια ενώ σε εξαιρετικές περιπτώσεις μια επιχείρηση μπορεί να παραμείνει μέχρι και πέντε χρόνια. Η εγκατάσταση της Θερμοκοιτίδας του BIC Αττικής στο Τεχνολογικό και Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου προσφέρει : τη δυνατότητα μεταστέγασης μιας επιχείρησης από τη Θερμοκοιτίδα σε γειτονικούς μεγαλύτερους κατάλληλα διαμορφωμένους χώρους και την ευχέρεια ανάπτυξης συνεργιών μεταξύ των επιχειρήσεων της Θερμοκοιτίδας και των επιχειρήσεων του Τεχνολογικού και Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου. Η Θερμοκοιτίδα επιχειρήσεων του BIC Αττικής στο ΤΠΠΛ προσφέρει στις επιχειρήσεις-ενοίκους υπηρεσίες σε τρία επίπεδα: (1) Παροχή βασικών λειτουργικών υπηρεσιών (ατομικοί επιπλωμένοι χώροι 1 έως 6 θέσεων εργασίας, κοινόχρηστοι χώροι -

²⁷⁷ Τα στοιχεία αυτής της παραγράφου προέρχονται από τον ιστότοπο της εταιρείας, η διεύθυνση του οποίου παρατίθεται στο τέλος της εργασίας μετά τη βιβλιογραφία.

αίθουσα συσκέψεων, υποδοχή, κουζίνα, γραμματεία κ.ά.-, αίθουσα συσκέψεων στα κεντρικά γραφεία του BIC Αττικής στο κέντρο της Αθήνας, γραμματειακή υποστήριξη, τηλεπικοινωνιακή υποδομή -ηλ. κέντρο, internet-, παροχή βασικών συμβουλευτικών υπηρεσιών), (2) Δικτύωση με συνεργάτες για την κάλυψη πάγιων αναγκών (δικηγόρους, λογιστές, γραφίστες κ.ά.) (3) Δικτύωση με υπηρεσίες προστιθέμενης αξίας (υπηρεσίες χρηματοδότησης -υποβολή προτάσεων για χρηματοδότηση σε εθνικά και ευρωπαϊκά προγράμματα, δικτύωση με Venture Capital, Τράπεζες, Επενδυτές κ.ά.-, υπηρεσίες μάρκετινγκ -ανάπτυξη σχεδίων μάρκετινγκ, δικτύωση με εξειδικευμένες επιχειρήσεις προώθησης πωλήσεων κ.ά.- υπηρεσίες διαχείρισης γνώσης -δικτύωση με φορείς παραγωγής γνώσης όπως ΑΕΙ, ΤΕΙ, ερευνητικά κέντρα κ.ά.- για την χρήση υπηρεσιών και την ανάπτυξη συνεργασιών). Όπως φαίνεται, η θερμοκοιτίδα επιδιώκει σε μεγάλο βαθμό να συμβάλει στην οικονομία στη χρήση σταθερού κεφαλαίου (με την παροχή κοινών υποδομών), αλλά και στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας των επιχειρήσεων (με την επαφή με πανεπιστήμια, ερευνητικά κέντρα κλπ.).

6.2 Ερευνητικά ερωτήματα & υποθέσεις εργασίας.

*«Αν δε ρωτούσες
θα μπορούσες να γυρίσεις πίσω,
οι ερωτήσεις είναι που σε τραβάνε
πιο μακριά μέσα στον ωκεανό»*

Franz Kafka

Η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων είναι το αφετηριακό σημείο κάθε έρευνας, αφού για να αναζητήσεις κάτι πρέπει, πρώτα από όλα, να διερωτηθείς σχετικά με αυτό. Η διαδικασία διατύπωσης των ερευνητικών ερωτημάτων δεν είναι μια ουδέτερη τεχνική ή «αυθόρμητη» διαδικασία. Αντιθέτως, είναι μια εξόχως φορτισμένη διαδικασία που σχετίζεται με την ιδεολογική τοποθέτηση, με την ευρεία έννοια, και το μεθοδολογικό πλαίσιο που υιοθετεί ο ερευνητής. Με απλά λόγια, άλλα θα είναι τα ερευνητικά ερωτήματα που συνάγονται από τη νεοκλασική-θετικιστική μεθοδολογία για τα οικονομικά και χωρικά φαινόμενα και εντελώς διαφορετικά όσα προκύπτουν από τη μεθοδολογική προσέγγιση της μαρξιστικής ανάλυσης των φαινομένων αυτών. Και αντίστροφα, το πώς είναι διατυπωμένα τα ερωτήματα σε μια επιστημονική-θεωρητική συζήτηση διαμορφώνει σε σημαντικό βαθμό το θεωρητικό εύρος των απαντήσεων. Είναι μείζονος σημασίας, λοιπόν, στη θεωρητική (αλλά και στην

πρακτική-πολιτική) αντιπαράθεση η μεθοδολογικά ορθότερη οριοθέτηση του πεδίου των ερωτημάτων μιας συζήτησης, αφού έτσι θα έχει διανυθεί «ο μισός δρόμος».

Στη συγκεκριμένη έρευνα, τα ερευνητικά ερωτήματα διατυπώθηκαν με έμμεσες συνεπαγωγές από το μεθοδολογικό πλαίσιο για την καπιταλιστική ανάπτυξη και τα χωρικά φαινόμενα που αναπτύχθηκε στο 1^ο και στο 3^ο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας και άμεσες συνεπαγωγές από το πλαίσιο ανάλυσης για την τεχνολογία, την έρευνα και τα τεχνολογικά πάρκα που αναπτύχθηκε στις ενότητες 5.1-5.3 της εργασίας. Με βάση, λοιπόν, αυτή την οπτική το κύριο ερευνητικό ερώτημα είναι το *κατά πόσο πραγματικά συμβάλλουν τα τεχνολογικά πάρκα στη διαδικασία υπέρβασης της κρίσης της βιομηχανίας*. Φυσικά, αυτό το ερώτημα είναι αρκετά γενικό και είχαμε επίγνωση ότι δεν θα απαντηθεί από την έρευνά μας, τόσο επειδή απαιτεί περισσότερη έρευνα πεδίου, αλλά κυρίως επειδή πολλοί παράγοντες σχετίζονται με αυτό και επηρεάζουν την απάντηση σε αυτό. Σίγουρα, όμως η έρευνά μας μπορεί να συσσωρεύσει κάποια στοιχεία ή ενδείξεις για την απάντηση.

Διάφορα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα που σχετίζονται λιγότερο ή περισσότερο με το κύριο μπορούν παρ' όλα αυτά να διατυπωθούν και να απαντηθούν πιο εύκολα από την επιτόπια έρευνα. Ένα πρώτο είναι η εξακρίβωση της ταυτότητας των εγκατεστημένων επιχειρήσεων και το κατά πόσο αυτές είναι νεο-ιδρυθείσες στο πάρκο ή προϋπήρχαν της εγκατάστασής τους σε αυτό. Θυμίζουμε ότι συχνός διακηρυγμένος στόχος των τεχνολογικών πάρκων είναι η δημιουργία νέων επιχειρήσεων υψηλής τεχνολογίας. Ένα δεύτερο ερώτημα είναι το κατά πόσο το πάρκο συνέβαλε στη σύνδεση των επιχειρήσεων με το ΕΜΠ και το αντίστροφο επιτελώντας το διακηρυγμένο στόχο του για συμβολή στη σύνδεση του πανεπιστημίου με την παραγωγή. Το τρίτο ερώτημα είναι το κατά πόσο το πάρκο διευκόλυνε ή ώθησε προς συνεργασίες μεταξύ των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, αλλά και με το τοπικό παραγωγικό σύστημα, κάτι που διατυπώνεται ως στόχος συχνά για τα πάρκα. Ένα επόμενο ερώτημα είναι το κατά πόσο οι υποδομές και το, καλύτερο από το αστικό, περιβάλλον επηρέασαν θετικά για την απόφαση χωροθέτησης των επιχειρήσεων στο πάρκο. Σημαντικό θέμα είναι και η εξακρίβωση της ταυτότητας του εργατικού δυναμικού των επιχειρήσεων του πάρκου και αν το πάρκο μπορεί να συμβάλλει στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Το έκτο ερώτημα αφορά στο επίπεδο της έρευνας και τον προσανατολισμό της. Τέλος, σημαντικό ερώτημα είναι το πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος του κράτους στην ανάπτυξη του πάρκου και των επιχειρήσεων εντός του.

Εξ αυτών των ερωτημάτων μπορούμε να συνάγουμε τις υποθέσεις εργασίας που θα ελέγξουμε στην πορεία της έρευνάς μας. Ακολουθώντας τις κριτικές παρατηρήσεις των Massey D., Quintas P. & Wield D. (1992) που αναφέραμε στο τέλος της ενότητας 5.3

μπορούμε να κάνουμε μια 1^η υπόθεση εργασίας ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν είναι νέες, αλλά προϋπήρχαν της εγκατάστασής τους στο πάρκο. Επίσης, μπορούμε να κάνουμε μια 2^η υπόθεση εργασίας ότι δεν υπάρχουν γενικά έντονες σχέσεις των επιχειρήσεων με το ΕΜΠ και όπου δεν ισχύει αυτό οι σχέσεις, κατά κανόνα, προϋπήρχαν της εγκατάστασης στο πάρκο και δεν δημιουργήθηκαν από αυτή. Μία 3^η υπόθεση εργασίας είναι η μέτρια αποτελεσματικότητα του πάρκου στη δημιουργία ερευνητικών και παραγωγικών δεσμών μεταξύ των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, αλλά και με το τοπικό παραγωγικό σύστημα. Η 4^η υπόθεση εργασίας που θα κάνουμε είναι ότι ο παράγοντας του καλού περιβάλλοντος και των εξωτερικών του πάρκου υποδομών δεν είναι αυτός που ιεραρχούν ως κύριο οι επιχειρήσεις για τη χωροθέτησή τους στο πάρκο. Η 5^η υπόθεση εργασίας που θα κάνουμε είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων είναι υψηλής ειδίκευσης και με πιο σταθερές εργασιακές σχέσεις, αλλά η εντοπιότητα δεν είναι γενικευμένη λόγω ελλιπούς τοπικής προσφοράς τέτοιων εργαζομένων. Η 6^η υπόθεση εργασίας μας είναι ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις προσανατολίζονται στην εμπορική λειτουργία και όχι τόσο στην ερευνητική. Τέλος, η 7^η υπόθεση εργασίας μας θα είναι ότι ο ρόλος της δημόσιας/κρατικής χρηματοδότησης είναι κομβικός στην ανάπτυξη ενός τέτοιου πάρκου, ειδικά σε μια υποβαθμισμένη πρώην βιομηχανική περιοχή.

6.3 Διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας.

*«Μια καλοσερβιρισμένη στατιστική
είναι προτιμότερη από το «μεγάλο ψεύδος» του Χίτλερ
-παραπλανά, αλλά δεν μπορεί να κάνει μεγαλύτερο κακό»*

Darrel Huff

Η διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας θα γίνει προφανώς βάσει των παραπάνω διατυπωμένων ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων εργασίας. Η έρευνα έγινε με χρήση ερωτηματολογίων και συνεντεύξεων. Μια αρχική διάκριση που έγινε είναι μεταξύ των εγκατεστημένων επιχειρήσεων και των υπόλοιπων φορέων που σχετίζονται με το ΤΠΠΛ. Αυτοί οι φορείς είναι η ΕΑΔΙΠ/ΕΜΠ, που είναι ο διαχειριστικός φορέας του πάρκου, ο Δήμος Λαυρεωτικής, το Εργατικό Κέντρο Λαυρίου και το Εμποροβιοτεχνικό Κέντρο Λαυρίου. Στην κατηγορία αυτή εντάξαμε δευτερευόντως και τις αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες που δραστηριοποιούνται στο ΤΠΠΛ, το Βιοτεχνικό Βιομηχανικό Εκπαιδευτικό Μουσείο (BBEM),

το Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΚΠΕ) και τη Business Innovation Center (BIC) που διαχειρίζεται τη θερμοκοιτίδα, αλλά και τα Εργαστήρια.

Όλοι αυτοί οι φορείς έχουν μια ιδιαίτερη σχέση με το πάρκο που διαφέρει σημαντικά από τη σχέση των εγκατεστημένων επιχειρήσεων με αυτό. Γι' αυτό κρίθηκε σκόπιμη η διεξαγωγή ανοιχτών συνεντεύξεων με αυτούς για την άντληση πληροφοριών για το πάρκο μέσα από τις ιδιαίτερες οπτικές τους για αυτό. Η συνέντευξη με τον υπεύθυνο της ΕΑΔΙΠ/ΕΜΠ μπορούσε να μας δώσει πληροφορίες για την οργάνωση και τη λειτουργία του πάρκου από τη σκοπιά του υπεύθυνου για αυτά και μπορούσε να μας διατυπώσει τη γνώμη της για τις εγκατεστημένες επιχειρήσεις από τη σκοπιά της συνολικής εποπτείας που έχει για τη ζωή του πάρκου. Οι συνεντεύξεις με τους τοπικούς φορείς μπορούσαν να μας μεταφέρουν την εικόνα της τοπικής κοινωνίας για τη συνεισφορά του πάρκου στην περιοχή. Η συνέντευξη με τους υπεύθυνους του ΒΒΕΜ, του ΚΠΕ και των Εργαστηρίων θα μπορούσε ίσως να φωτίσει κάποιες λειτουργίες εντός του πάρκου πέραν της κεντρικής διαχείρισης και των επιχειρηματικών λειτουργιών. Και, τέλος, η συνέντευξη με τη BIC θα μας έδινε πληροφορίες για τη θερμοκοιτίδα και τις λειτουργίες της. Το ενδεικτικό ερωτηματολόγιο για το διαχειριστικό φορέα του πάρκου, ενδεικτικό εφόσον η συνέντευξη που έγινε ήταν ανοιχτή, δίνεται στο Παράρτημα που ακολουθεί. Σημειώνουμε ότι πραγματοποιήσαμε όλες αυτές τις συνεντεύξεις εκτός αυτών με δύο από τα τρία Εργαστήρια, λόγω αδυναμίας των υπευθύνων.

Το ερωτηματολόγιο για το διαχειριστικό φορέα είναι χωρισμένο σε ενότητες ερωτήσεων που σχετίζονται η καθεμιά με διαφορετικές υποθέσεις εργασίας. Οι ενότητες αυτές είναι οι στόχοι του πάρκου (κυριότεροι στόχοι, κύριος προσανατολισμός πάρκου, επίτευξη ή όχι στόχων, αξιολόγηση πολιτιστικής διάστασης), η αξιολόγηση της περιοχής του πάρκου (πρόσβαση, υποδομές, περιβάλλον, συμβολή σε επιλογή χωροθέτησης), οι πληροφορίες για τις υπηρεσίες του πάρκου (διοικητικές-οικονομικές, πληροφόρησης, συνεχούς κατάρτισης), η αξιολόγηση των συνεργασιών επιχειρήσεων εντός του πάρκου (σχετικά στοιχεία, ενθάρρυνση του φορέα ή όχι), η αξιολόγηση της σύνδεσης με το παραγωγικό σύστημα, η σύνδεση με τους τοπικούς φορείς (συνεργασία με Δήμο και τοπικούς παραγωγικούς φορείς), η αξιολόγηση της ερευνητικής δραστηριότητας και της διάχυσης τεχνολογίας (συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα, πατέντες) και η αξιολόγηση του ρόλου του ΕΜΠ, του κράτους και της ΕΕ.

Οι συνεντεύξεις με τις επιχειρήσεις δύσκολα θα μπορούσαν να έχουν παρομοίως ανοιχτό χαρακτήρα λόγω του περιορισμένου χρόνου που μπορούσαμε να έχουμε για να μην διακόπτουμε την εργασία και άλλες υποχρεώσεις των υπευθύνων των εταιρειών. Γι' αυτό επιλέχτηκε η τεχνική του κλειστού ερωτηματολογίου, παρόλο που στην πορεία των

συνεντεύξεων μπορέσαμε να κάνουμε και πιο ανοιχτές συζητήσεις με κάποιους από τους υπεύθυνους των εταιρειών ή εργαζόμενους. Σημειώνουμε ότι πραγματοποιήσαμε συνεντεύξεις με 6 από τις 11 εγκατεστημένες επιχειρήσεις, που ήταν όμως το σύνολο αυτών που διατηρούν εγκαταστάσεις με μόνιμο προσωπικό στο ΤΠΠΛ.

Και το ερωτηματολόγιο για τις επιχειρήσεις είναι χωρισμένο σε ενότητες ερωτήσεων που σχετίζονται η καθεμιά με διαφορετικές υποθέσεις εργασίας και δίνεται στο Παράρτημα που ακολουθεί. Οι ενότητες αυτές είναι η ταυτότητα της επιχείρησης (αντικείμενο, μέγεθος, ανεξάρτητη ή θυγατρική, νεο-ιδρυθείσα ή προϋπάρχουσα της εγκατάστασης στο πάρκο), η αξιολόγηση της περιοχής του πάρκου (πρόσβαση, υποδομές, περιβάλλον, συμβολή σε επιλογή χωροθέτησης), η αξιολόγηση των υπηρεσιών του πάρκου (διοικητικών-οικονομικών, πληροφόρησης, συνεχούς κατάρτισης), η αξιολόγηση των συνεργασιών με άλλες επιχειρήσεις εντός του πάρκου (κοινά projects, συμβολή σε επιλογή χωροθέτησης), η αξιολόγηση της σύνδεσης με το παραγωγικό σύστημα (ντόπιοι εργαζόμενοι, ροή προϊόντων στην τοπική αγορά, συνεργασίες), η ταυτότητα του εργατικού δυναμικού (ειδικευμένο ή ανειδίκευτο, εργασιακές σχέσεις), οι ενδεχόμενες υπεργολαβίες και εξωτερικές συνεργασίες, η διάχυση τεχνολογίας (ερευνητική δραστηριότητα, συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα) και ο προσανατολισμός της έρευνας (νέα προϊόντα, βελτίωση διαδικασιών παραγωγής) και ο ρόλος του κεντρικού κράτους (κίνητρα, χρηματοδότηση).

6.4 Αποτελέσματα επιτόπιας έρευνας.

« Τα βιβλία οικονομίας είναι γεμάτα από ψυχρούς υπολογιστικούς χαρακτήρες, αλλά η πραγματική ζωή είναι γεμάτη από Άμλετ, Λήρ, Μάκβεθ και Οθέλλους.»

Amartya Sen

Η συνέντευξη με τον υπεύθυνο του διαχειριστικού φορέα ήταν αρκετά κατατοπιστική και αποκαλυπτική. Ο υπεύθυνος της ΕΑΔΙΠ υποστήριξε ότι ο κυριότερος στόχος του πάρκου ήταν η διάσωση και αναγέννηση των εγκαταστάσεων της ΓΕΜΛ. Το πάρκο παρέχει στις επιχειρήσεις βασικά το δομημένο περιβάλλον και πρωτοβάθμια υποστήριξη (άδειες, δίκτυα, γραμματειακή υποστήριξη). Υπήρξε παλιότερα μια απόπειρα για δημιουργία θερμοκοιτίδας με τη συνεργασία του ΕΟΜΜΕΧ, αλλά δεν προχώρησε και η θερμοκοιτίδα έγινε αργότερα από ιδιώτη (ΒΙC). Έχει γίνει μελέτη για μια δομή που λειτουργικά προηγείται της

θερμοκοιτίδας (εκκολαπτήριο νέων ιδεών), που στοχεύει στη δοκιμαστική υλοποίηση ερευνητικών ιδεών, στην αξιολόγησή και επιλογή τους για εμπορική αξιοποίηση. Αυτό το έργο έχει προταθεί για χρηματοδότηση από το Δ' ΚΠΣ. Αποτιμώντας τη λειτουργία του πάρκου, θεωρεί ότι έχει επιτευχθεί η δημιουργία κτιριακής υποδομής και δικτύων, αλλά το πάρκο χωλαίνει στην παροχή υπηρεσιών. Συχνά ούτε οι ίδιες οι επιχειρήσεις δεν ζητούν κάτι τέτοιο και περιορίζονται σε λειτουργίες lobbying. Υπάρχει όμως μια προσπάθεια για συνεργασία με πανεπιστημιακά πάρκα του εξωτερικού (Τιμισοάρα Ρουμανίας, Ζίλινα Σλοβακίας) και το ΤΠΠΛ συμμετέχει στην ΕΝΕΤΕΠ. Θεωρεί σημαντική την πολιτιστική διάσταση (Φεστιβάλ Μεσογειακού Ντοκιμαντέρ, Κενταύρια, παλιότερα το Φεστιβάλ Ήχου SYNC), αλλά εκκρεμεί η δημιουργία του Μουσείου Τεχνολογίας που βρίσκεται σε φάση μελέτης και ίσως ενταχθεί στο Δ' ΚΠΣ.

Ο υπεύθυνος της ΕΑΔΙΠ θεωρεί ότι η περιοχή έχει στρατηγική θέση, έχοντας λιμάνι (που παραμένει ανοιχτό ερώτημα όμως τι χαρακτήρα θα πάρει) και εύκολη πρόσβαση στο αεροδρόμιο. Η ευρύτερη περιοχή είναι όμορφη, όμως το περιβάλλον του Λαυρίου είναι επιβαρυνόμενο λόγω της πολυετούς μεταλλευτικής εκμετάλλευσης. Το πάρκο και το ΕΜΠ υποστηρίζουν δράσεις περιβαλλοντικής αναβάθμισης μελετητικά. Το εξωαστικό περιβάλλον, λοιπόν, κατατάσσεται στα θετικά, όμως η απόσταση από την Αθήνα και η περιβαλλοντική επιβάρυνση από τα μεταλλεία στα αρνητικά.

Όσον αφορά στις υπηρεσίες που παρέχει το πάρκο, επανέλαβε ότι το πάρκο παρέχει στις επιχειρήσεις κυρίως το δομημένο περιβάλλον και δεν παρέχει διοικητικές-οικονομικές υπηρεσίες, όμως λειτουργεί ως διαμεσολαβητής για επαφές με φορείς που μπορούν να βοηθήσουν τις επιχειρήσεις. Ομοίως, πέραν της πληροφόρησης για δράσεις του ΕΜΠ και της ΕΝΕΤΕΠ, το πάρκο δεν παρέχει υπηρεσίες πληροφόρησης. Η ΓΓΕΤ, που εποπτεύει τα υπόλοιπα πανεπιστημιακά πάρκα, δεν έχει υπό την εποπτεία της το ΤΠΠΛ και έτσι αυτό δε συμμετέχει στο δίκτυο πληροφόρησης που αυτά έχουν. Το πάρκο δεν παρέχει ούτε ιδιαίτερες υπηρεσίες συνεχούς κατάρτισης και εκπαίδευσης, πέρα από κάποια σεμινάρια για στελέχη με άλλα 2 πάρκα. Οι διαφορετικές ανάγκες των επιχειρήσεων θα έκαναν τέτοια σεμινάρια πολύ γενικά και με μικρή χρησιμότητα. Κυρίως προσπαθεί να προωθήσει την ιδέα της επιχειρηματικότητας με επισκέψεις ομάδων φοιτητών.

Όσον αφορά στις συνεργασίες επιχειρήσεων εντός του πάρκου, αν και δεν μπορεί να ξέρει συνολικά, θεωρεί ότι θα έπρεπε να υπάρχουν περισσότερες. Αυτό όμως δεν μπορεί να επιβληθεί αν δεν είναι κερδοφόρο σε επιχειρήσεις που επιδιώκουν η καθεμία το κέρδος της. Χαρακτηριστικά είπε ότι σε συνάντηση στην Πάτρα για την προώθηση τέτοιων συνεργασιών ενδιαφέρθηκαν μόνο 4 από τις επιχειρήσεις του πάρκου. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι δεν

τέμνονται τα αντικείμενα ενασχόλησης των επιχειρήσεων του πάρκου, κάτι που αποτελεί παθογένεια στις μικρές αγορές όπως η ελληνική. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν θεματικά πάρκα που είναι μέρος εθνικών στρατηγικών σε άλλες χώρες (π.χ. Γαλλία), ούτε οργανωμένα clusters. Εξαιρεση αποτελεί η συνεργασία 2 εταιρειών του πάρκου που ασχολούνται με τηλεπικοινωνίες. Το πάρκο μεσολάβησε για να προωθήσει αυτή τη συνεργασία, εφόσον θεωρεί ότι η λειτουργία τους είναι συμπληρωματική και υπάρχει αντίστοιχο ερευνητικό πεδίο σε εργαστήρια του ΕΜΠ. Μία εταιρεία νανοτεχνολογίας κατεργασιών, επίσης, έχει συστηματική συνεργασία με εργαστήρια του ΕΜΠ (κυρίως των Χημικών Μηχανικών).

Όσον αφορά στη σχέση με τον τόπο, όσα ειπώθηκαν ήταν αποκαλυπτικά. Οι εργαζόμενοι είναι κυρίως επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό και μόνο οι μισοί περίπου είναι ντόπιοι, ενώ δεν υπάρχει ιδιαίτερη σύνδεση με το τοπικό παραγωγικό σύστημα (συνεργασίες, ροή προϊόντων). Η μόνη ουσιαστική σύνδεση με τον τόπο είναι το ευρυζωνικό δίκτυο που συνδέει το ΤΠΠΛ με την πόλη. Η συνεργασία με το Δήμο αφορά σε πολιτιστικές εκδηλώσεις, αδειοδοτήσεις και τεχνική συνεργασία για διάφορες μετρήσεις (παρακολούθηση σταθμού ΔΕΗ) και αποκαταστάσεις κτιρίων (από τη Σχολή Αρχιτεκτόνων). Όμως η μη εκπλήρωση της υποχρέωσης του πάρκου να δημιουργήσει το Μουσείο Τεχνολογίας έχει δημιουργήσει τριβές που οδήγησαν πριν από 2 χρόνια σε κατάληψη του χώρου που προβλέπεται γι' αυτό από το Δήμο, που θεωρούσε ότι το ΕΜΠ ευθύνεται για αυτή την ολιγωρία. Τότε αναδύθηκε το αίτημα συνδιαχείρισης του πάρκου από το Δήμο στη βάση ενός διάχυτου αισθήματος μη εκπλήρωσης των αρχικών προσδοκιών. Η διένεξη αυτή οδήγησε στην επαναδραστηριοποίηση της Συμβουλευτικής Επιτροπής που είχε ατονήσει. Επιπρόσθετες διενέξεις έχει δημιουργήσει και η απόσταση τεχνολογικού επιπέδου του πάρκου από το τοπικό παραγωγικό σύστημα που δε συντελεί στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Όσον αφορά στην έρευνα, ο υπεύθυνος της ΕΑΔΙΠ μας είπε ότι οι εγκατεστημένες επιχειρήσεις διεξάγουν έρευνα με το ΕΜΠ, τη βιομηχανία και κρατικούς φορείς. Κάποιες εταιρείες έχουν βασιστεί στην έρευνα και συνεχίζουν να το κάνουν, ενώ άλλες εισάγουν και αναπτύσσουν τεχνογνωσία. Μία επιχείρηση του πάρκου συνεργάζεται ερευνητικά και με εταιρείες του εξωτερικού, ενώ μια άλλη έχει αναπτύξει πρωτότυπο λογισμικό δορυφορικών υπηρεσιών. Σε κάθε περίπτωση, όμως δεν είναι ικανοποιημένος και πιστεύει ότι οι εγκατεστημένες επιχειρήσεις θα έπρεπε να αξιοποιήσουν περισσότερο την εργαστηριακή υποδομή του ΕΜΠ. Θεωρεί ότι σε αυτή την απουσία συνδέσεων φέρουν ευθύνη και

εργαστήρια του ΕΜΠ που δεν είναι ανοιχτά σε τέτοιες προοπτικές και δε συμφωνούν με τις ερευνητικές συνεργασίες με δυνάμεις της αγοράς ή τις φοβούνται.

Τέλος, όσον αφορά στο ρόλο του ΕΜΠ, του κράτους και της ΕΕ, ο υπεύθυνος της ΕΑΔΙΠ θεωρεί ότι ο ρόλος του ΕΜΠ υπήρξε κομβικός για τη δημιουργία του πάρκου, αφού καμία τέτοια ιδιωτική επένδυση δεν θα επιβίωνε. Τέτοιες ιδιωτικές επενδύσεις και διεθνώς επιβιώνουν μόνο σε χώρους ήδη υπάρχουσας ανάπτυξης, αλλιώς είναι αναγκαίος ο δημόσιος ρόλος για τη δημιουργία του «περιβάλλοντος επιχειρηματικότητας». Η συμβολή του κεντρικού κράτους πραγματοποιήθηκε μέσω της Περιφέρειας που χρηματοδότησε την αποκατάσταση των κτιρίων, του Υπουργείου Βιομηχανίας που χρηματοδότησε την περιβαλλοντική αναβάθμιση. Η κρατική αρωγή δεν υπήρξε για δράσεις του πάρκου παρόλο που ζητήθηκε. Το πάρκο συμμετέχει ως leader ή partner σε ευρωπαϊκά προγράμματα κυρίως για μελέτες, εκπαίδευση και κατάρτιση. Κάτι παραπάνω απαιτεί στελέχωση που θα απαιτούσε μια σημαντική επένδυση. Ο κύριος όγκος χρηματοδότησης των δράσεων του πάρκου προέρχεται από τα ενοίκια (80-90%) και δευτερευόντως από τα προγράμματα (10%) και την παροχή υπηρεσιών, κυρίως εκδηλώσεων, (10%).

Ο αντιδήμαρχος που μας έδωσε συνέντευξη εκ μέρους του Δήμου, μας είπε ότι οι σχέσεις Δήμου και πάρκου έχουν πολλές διακυμάνσεις. Από την αρχική συμφωνία έχουν φτάσει και στην πλήρη αντίθεση επειδή ο Δήμος δεν έχει λόγο, ενώ θεωρεί ότι η αρχική συμφωνία δεν προέβλεπε κάτι τέτοιο και δεν τηρήθηκε. Πιστεύει ότι το ΕΜΠ έπαιξε κομβικό ρόλο στο παρελθόν, αλλά είναι καιρός να αφήσει και τις τοπικές αρχές να έχουν λόγο. Γι' αυτό μετά την κατάληψη του χώρου του Μουσείου, ο Δήμος ζήτησε να επανενεργοποιηθεί η Συμβουλευτική Επιτροπή. Θεωρεί ότι το πάρκο πρέπει να είναι η ναυαρχίδα της ανάπτυξης του τόπου και πιστεύει ότι με το χρόνο θα ανοιχτεί στην τοπική κοινωνία. Διαφωνεί με την τιμολογιακή πολιτική του πάρκου και πιστεύει ότι οι τιμές των ενοικίων πρέπει να πέσουν για να έρθουν περισσότερες επιχειρήσεις. Θεωρεί την πολιτιστική διάσταση του πάρκου σημαντική και ότι προσδίδει εξωστρέφεια στο πάρκο. Θεωρεί επίσης ότι το πάρκο έχει προσδώσει επιπλέον αξία στην περιοχή και νέες θέσεις εργασίας.

Ο πρόεδρος του Εμποροβιοτεχνικού Κέντρου Λαυρίου μας είπε ότι ο κόσμος του Λαυρίου αρχικά πίστευε ότι το ΕΜΠ θα καταφέρει να συντηρήσει τις εγκαταστάσεις της ΓΕΜΛ, να αναδείξει τη βιομηχανική κληρονομιά και ίσως ότι αργότερα μπορεί να μεταφερθούν και μαθήματα του ΕΜΠ στο Λαύριο. Όμως οι αρχικές προσδοκίες τους δεν επιβεβαιώθηκαν και το 35-40% των εγκαταστάσεων συντηρήθηκε ενώ το υπόλοιπο όχι. Γι' αυτό δημιουργήθηκαν αντιδράσεις με αποκορύφωμα την κατάληψη και τις αντιδράσεις προς το ΕΜΠ και το ΥΠΠΟ για το θέμα του Μουσείου, που το ΕΜΠ το έχει νοικιάσει στο ΒΒΕΜ.

Διαφωνεί με το άνοιγμα χώρου καφε-εστιατορίου εντός του πάρκου, οι αποθηκευτικοί χώροι του οποίου είναι οι χώροι που έγινε η κατάληψη. Στα θετικά καταλογίζει την απορρύπανση των εδαφών, κάτι στο οποίο δεν βοήθησε η Πολιτεία. Αρνητικό είναι το ότι δεν υπάρχουν συνεργασίες τοπικών εταιρειών με επιχειρήσεις του πάρκου λόγω της τεχνολογικής απόστασης. Μας είπε ότι το ΕΜΠ είχε πει ότι θα αξιοποιούσε τα παιδιά των μεταλλωρύχων εργασιακά και δεν το έκανε. Σαν γενική αξιολόγηση, κατέληξε ότι χωρίς το ΕΜΠ θα είχαν πουληθεί οι εγκαταστάσεις και θα είχαν γίνει οικόπεδα και αυτό το αναγνωρίζει. Όμως όσο περνάει ο χρόνος, η σχέση του με τον τόπο χαλαρώνει γι' αυτό χρειάζεται πίεση.

Ο πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Λαυρίου μας είπε ότι είναι ενάντια στην επιχειρηματική λειτουργία του πανεπιστημίου και γι' αυτό πιστεύει ότι ο χώρος πρέπει να αξιοποιηθεί μόνο πολιτιστικά υπό την αιγίδα του ΥΠΠΟ. Άσκησε κριτική στην παλιότερη κατάληψη για το θέμα του Μουσείου λέγοντας ότι ήταν και λίγο προεκλογικό παιχνίδι της Δημοτικής Αρχής. Για το ρόλο του ΕΜΠ θεωρεί ότι έχει συμβάλλει στην απορρύπανση των εδαφών και στη συντήρηση των κτιρίων. Και αυτός θεωρεί ότι το καφε-εστιατόριο είναι απαραίτητο εντός του χώρου της παλιάς βιομηχανίας. Και αυτός πιστεύει ότι η συμβολή του πάρκου στο άνοιγμα νέων θέσεων εργασίας για ντόπιους είναι μικρή.

Η Business & Innovation Centre (BIC) είναι η εταιρεία που διαχειρίζεται τη θερμοκοιτίδα, όπως ήδη είπαμε. Μέσω ευρωπαϊκών προγραμμάτων απέκτησε σχέση με το ΕΜΠ και εγκαταστάθηκε το τμήμα της θερμοκοιτίδας στο Λαύριο. Τυπικά είναι ένοικος όμως στην ουσία λειτουργεί συμπληρωματικά στις λειτουργίες του πάρκου όπως μας είπε ο υπεύθυνος για τη θερμοκοιτίδα. Προσφέρει μικρούς χώρους σε ερευνητές για να αναπτύξουν μια ιδέα τους καθώς και κοινόχρηστους χώρους (γραμματεία κ.ά.), γραμματειακή υποστήριξη, σύσταση για συνεργάτη (π.χ. συστήνει τη λογιστική εταιρεία του πάρκου για λογιστικά θέματα), μεσολάβηση για χρηματοδότηση, marketing, μεσολάβηση με άλλες εταιρείες του πάρκου και μεσολάβηση με πανεπιστήμια και εργαστήρια με σκοπό την άντληση νέων ενοίκων. Η BIC εγκαταστάθηκε στο πάρκο επειδή θα της έδινε «προστιθέμενη αξία» (όπως και στο πάρκο) και επειδή υπήρχε γνωριμία και προηγούμενη συνεργασία, κάτι που διευκόλυνε. Η θερμοκοιτίδα περιλαμβάνει 4 εταιρείες και οι 2 από αυτές είναι πολύ υψηλής τεχνολογίας. Μία έχει παρασκευάσει διαγνωστικό φάρμακο για μαγνητική τομογραφία με 0% τοξικότητα, με καλή σκιαγράφιση και κόστος σχεδόν μηδενικό. Έχει ελεγχθεί σε κύτταρα, ζώα και ανθρώπους και απαιτούνται 5 χρόνια για τη λήψη άδειας παραγωγής. Έως τότε πουλά τις υπηρεσίες της στη βιομηχανία. Αυτή η επιχείρηση εγκαταστάθηκε στο πάρκο και στη θερμοκοιτίδα επειδή έψαχνε ταυτόχρονα τεχνολογικό πάρκο, consulting και θερμοκοιτίδα. Η δεύτερη επιχείρηση πολύ υψηλής τεχνολογίας της θερμοκοιτίδας παράγει

λάμπες LED με αυξημένη διάρκεια ζωής, που μπορούν να ελεγχθούν από PC. Αυτή η επιχείρηση εγκαταστάθηκε στο πάρκο και στη θερμοκοιτίδα επειδή ο ιδιοκτήτης έμενε κοντά και τον ενδιέφερε η εγκατάσταση στο πάρκο. Ο υπεύθυνος για τη θερμοκοιτίδα θεωρεί ότι η περιοχή έχει ωραίο περιβάλλον, όμως η απόσταση και η πρόσβαση αποτρέπει επιχειρήσεις από το να έρθουν. Συμφωνεί ότι η διαφορά τεχνολογικού επιπέδου των επιχειρήσεων του πάρκου με το τοπικό παραγωγικό σύστημα συνιστά πρόβλημα για τη σύνδεση του πάρκου με τον τόπο.

Από την έρευνα στις επιχειρήσεις προέκυψαν τα ακόλουθα αποτελέσματα. Μόνο 2 από τις 6 που ρωτήσαμε, αλλά και από τις 11 όπως προκύπτει από την ανάγνωση του καταλόγου εταιρειών του πάρκου που μας δόθηκε, έχουν παρεμφερές αντικείμενο, με το σύνολο των εταιρειών να απασχολούνται στο χώρο των νέων τεχνολογιών (τηλεπικοινωνίες, βιοϊατρική, ναυοκατεργασίες, περιβαλλοντικά συστήματα, ευρυζωνικά δίκτυα, λογισμικό κ.ά.) πλην μιας συμβουλευτικής-λογιστικής εταιρίας. Το μέγεθος των 5 από τις 6 που έχουν μόνιμο προσωπικό στις εγκαταστάσεις του Λαυρίου είναι μεγαλύτερο των 10 εργαζομένων και μόνο μία έχει 8. Οι μισές επιχειρήσεις είναι ανεξάρτητες και οι μισές θυγατρικές ή παράρτημα μεγαλύτερης, ενώ οι 4 (5 συμπεριλαμβανομένης και της BIC) είναι παλιότερες και 2 είναι νέες. Παλιότερες είναι και οι 4 εταιρείες που είναι εγκατεστημένες στη θερμοκοιτίδα, όπως φάνηκε στη συνέντευξη με τον υπεύθύνό της. Οι 3 από τις 6 επιχειρήσεις θεωρούν την πρόσβαση και τις υποδομές της ευρύτερης περιοχής ικανοποιητικές, ενώ το σύνολο των επιχειρήσεων θεωρεί ότι η απόσταση της περιοχής από την Αθήνα δεν επηρέασε σοβαρά την απόφαση εγκατάστασης στο πάρκο. Το περιβάλλον της περιοχής θεωρείται ικανοποιητικό έως πολύ καλό και επηρέασε θετικά τις 4 από τις 6 επιχειρήσεις. Το επίπεδο των υπηρεσιών που παρέχει το πάρκο θεωρείται από όλες τις επιχειρήσεις μέτριο και μόνο στην αξιολόγηση των υποδομών βελτιώνεται η κατάσταση με 3 επιχειρήσεις να το θεωρούν ικανοποιητικό και μία πολύ καλό. Από τις 6 επιχειρήσεις μόνο μία είχε κοινό project με άλλη επιχείρηση του πάρκου και αυτό παλιότερα, ενώ η δυνατότητα τέτοιων συνεργασιών δεν έπαιξε ρόλο στην απόφαση εγκατάστασης στο πάρκο για 4 από τις 6 επιχειρήσεις. Όλες οι επιχειρήσεις έχουν κάποιους ντόπιους εργαζόμενους (με τον αριθμό να ποικίλει από 1 έως αποκλειστικά), αλλά μικρή παραγωγική σχέση με την περιοχή (ροή προϊόντων, πρώτες ύλες, κατάρτιση). Οι εργαζόμενοι είναι σε συντριπτικό βαθμό υψηλής ειδίκευσης (επιστημονικό ή ειδικευμένο εργατικό δυναμικό) με μόνο μία επιχείρηση να απασχολεί 20% ανειδίκευτους και σε 5 επιχειρήσεις απασχολούνται με συμβάσεις αορίστου χρόνου, ενώ στην άλλη ισόποσα με συμβάσεις αορίστου και ορισμένου χρόνου. Οι 4 επιχειρήσεις δεν αναλαμβάνουν υπεργολαβίες και μία που αναλαμβάνει, αυτές δεν είναι στην περιοχή. Όλες οι ερωτώμενες

επιχειρήσεις δηλώνουν ότι έχουν ερευνητική δραστηριότητα και συνεργάζονται με βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενώ 3 συνεργάζονται με το ΕΜΠ ή άλλα πανεπιστήμια. 3 επιχειρήσεις επικεντρώνουν τη δραστηριότητά τους και σε νέα προϊόντα και σε βελτίωση των διαδικασιών παραγωγής, ενώ 3 μόνο σε νέα προϊόντα. Γενικά, δεν πήραν ιδιαίτερη βοήθεια από το κράτος με μόνο 2 να παίρνουν κάποια χρηματοδότηση και καμία κίνητρα για επένδυση.

6.5 Συμπεράσματα-διαπιστώσεις.

*«Γι' άτολμα σώματα δεν είναι καμωμένη
αυτής της ζέστης η ηδονή*

K. Καβάφης

Βάσει όσων είπαμε στην προηγούμενη ενότητα θα επιχειρήσουμε να συνάγουμε συμπεράσματα για τις υποθέσεις εργασίας μας. Ένα πρώτο γενικό συμπέρασμα είναι ότι ο μικρός αριθμός επιχειρήσεων είναι μάλλον επίφοβο δείγμα για την εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων. Σημειώνουμε ότι η έρευνα πεδίου των Massey D., Quintas P. & Wield D. (1992) έγινε σε 38 επιστημονικά-τεχνολογικά πάρκα της Βρετανίας και αναφέρονταν σε μεγάλα δείγματα εγκατεστημένων επιχειρήσεων (από 185 ενοίκους έως και πάνω από 300 για έρευνα της Βρετανικής Ένωσης Πάρκων). Μια τέτοια έρευνα μπορεί να ανιχνεύσει συστηματικές τάσεις στο δείγμα, ενώ στη δική μας περίπτωση αυτό δεν είναι εύκολο. Γι' αυτό όμως, ήταν αναγκαίες και χρήσιμες οι ανοιχτές συνεντεύξεις με τους φορείς που σχετίζονταν με το πάρκο που μας τροφοδότησαν με σημαντικές πληροφορίες για να «διαβάσουμε» την αποτύπωση των στοιχείων. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, η αβεβαιότητα συνεχίζει να υπάρχει και φέρουμε πλήρως την ευθύνη αυτής της ερμηνείας.

Η 1^η υπόθεση εργασίας ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις δεν είναι νέες, αλλά προϋπήρχαν της εγκατάστασής τους στο πάρκο, φαίνεται να επιβεβαιώνεται αφού 4 επιχειρήσεις (5 συμπεριλαμβανομένης και της BIC) είναι παλιότερες και 2 είναι νέες που ιδρύθηκαν από ερευνητές. Παλιότερες είναι και οι 4 εταιρείες που είναι εγκατεστημένες στη θερμοκοιτίδα, όπως είπαμε παραπάνω. Η μέτρια αποτελεσματικότητα των πάρκων στο στόχο ίδρυσης νέων καινοτόμων εταιρειών που διαπιστώνουν οι Massey D., Quintas P. & Wield D. (1992) φαίνεται να επιβεβαιώνεται.

Η 2^η υπόθεση εργασίας ότι δεν υπάρχουν γενικά έντονες σχέσεις των επιχειρήσεων με το ΕΜΠ και όπου δεν ισχύει αυτό οι σχέσεις, κατά κανόνα, προϋπήρχαν της εγκατάστασης στο πάρκο και δεν δημιουργήθηκαν από αυτή, δεν ανιχνεύεται τόσο εύκολα, αφού οι μισές (3) επιχειρήσεις διατηρούν ερευνητικές συνεργασίες με το ΕΜΠ ή άλλα πανεπιστήμια. Όμως, όπως προέκυψε από την ανοιχτή συζήτηση με τους εκπροσώπους των δύο από αυτές τις εταιρείες, οι σχέσεις προϋπήρχαν (στη μία περίπτωση ως σχέση της εταιρείας με εργαστήρια του ΕΜΠ και στη δεύτερη ως σχέση διδακτορικού ερευνητή με αυτά). Σημειώνουμε και ότι άλλες δύο επιχειρήσεις με τους εκπροσώπους των οποίων δεν καταφέραμε να κάνουμε συνέντευξη, υποθέτουμε βάσιμα ότι επιβεβαιώνουν όψεις αυτής της υπόθεσης εργασίας, αφού η μία είναι συμβουλευτική-λογιστική επιχείρηση και λογικά δε διατηρεί σχέσεις με εργαστήρια του ΕΜΠ, ενώ η δεύτερη είναι εταιρεία που έχει ιδρύσει καθηγητής του ΕΜΠ και συνεπώς ταιριάζει με το δεύτερο σκέλος της υπόθεσης εργασίας μας.

Η 3^η υπόθεση εργασίας που κάναμε είναι η ύπαρξη μέτριας αποτελεσματικότητας του πάρκου στη δημιουργία ερευνητικών και παραγωγικών δεσμών μεταξύ των εγκατεστημένων επιχειρήσεων, αλλά και με το τοπικό παραγωγικό σύστημα. Η υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται αφού, όπως είπαμε, από τις 6 επιχειρήσεις μόνο μία είχε κοινό project με άλλη επιχείρηση του πάρκου και αυτό παλιότερα, ενώ η δυνατότητα τέτοιων συνεργασιών δεν έπαιξε ρόλο στην απόφαση εγκατάστασης στο πάρκο για 4 από τις 6 επιχειρήσεις. Τα ίδια ισχύουν και για τις επιχειρήσεις της θερμοκοιτίδας όπως φάνηκε. Σημειώνουμε και τη διατύπωση του υπεύθυνου της ΕΑΔΙΠ ότι δεν είναι ευχαριστημένος από το επίπεδο συνεργασιών εντός του πάρκου και την απόπειρα εξήγησης αυτού από το ότι τα αντικείμενα ασχολίας των επιχειρήσεων δεν τέμνονται (όπως έδειξε και η έρευνά μας) και το ότι το χαμηλό επίπεδο συνεργασιών είναι παθογένεια μιας σχετικά μικρής αγοράς όπως η ελληνική. Όσον αφορά στο δεύτερο σκέλος της υπόθεσης εργασίας μας για την αδυναμία συγκρότησης σημαντικών δεσμών με το τοπικό παραγωγικό σύστημα, στην έρευνά μας αποτυπώθηκε η μικρή παραγωγική σχέση των εγκατεστημένων επιχειρήσεων με την περιοχή (σε ροή προϊόντων, πρώτων υλών, συμμετοχή σε μορφές κατάρτισης). Είπαμε, επίσης, ότι 4 επιχειρήσεις δεν αναλαμβάνουν υπεργολαβίες και μία που αναλαμβάνει, αυτές δεν είναι στην περιοχή. Σημαντική αποτύπωση αυτού του φαινομένου είναι και η ρητή διατύπωση του προέδρου του Εμποροβιοτεχνικού Επιμελητηρίου ότι δεν υπάρχουν συνεργασίες τοπικών εταιρειών με επιχειρήσεις του πάρκου λόγω της σημαντικής τεχνολογικής απόστασης που της χωρίζει, κάτι που επιβεβαίωσε και ο υπεύθυνος της ΕΑΔΙΠ. Αυτή η αδυναμία συγκρότησης δεσμών του πάρκου με το τοπικό παραγωγικό σύστημα είναι, όπως φάνηκε, αιτία δημιουργίας τριβών με την τοπική κοινωνία στο βαθμό

που ανατρέπεται την εξιδανικευμένη εικόνα για πάρκα που τονώνουν την τοπική αγορά και δημιουργούν νέες θέσεις εργασίας.

Η 4^η υπόθεση εργασίας που κάναμε ότι ο παράγοντας του καλού περιβάλλοντος και των εξωτερικών του πάρκου υποδομών δεν είναι αυτός που ιεραρχούν ως κύριο οι επιχειρήσεις για τη χωροθέτησή τους στο πάρκο επιβεβαιώνεται σίγουρα ως προς το δεύτερο σκέλος από τις απαντήσεις των εκπροσώπων των επιχειρήσεων στα ερωτηματολόγια, αλλά και του υπευθύνου της θερμοκοιτίδας. Ο παράγοντας του καλού περιβάλλοντος αξιολογείται περισσότερο θετικά, όμως σε καμία περίπτωση δεν αποκομίσαμε την εντύπωση από τις συνεντεύξεις ότι αποτέλεσε σημαντική ιεράρχηση των επιχειρήσεων στη διαδικασία λήψης απόφασης για την εγκατάσταση ή όχι.

Η 5^η υπόθεση εργασίας που κάναμε είναι ότι η μεγάλη πλειοψηφία των εργαζομένων είναι υψηλής ειδίκευσης και με πιο σταθερές εργασιακές σχέσεις, αλλά η εντοπιότητα δεν είναι γενικευμένη λόγω ελλιπούς τοπικής προσφοράς τέτοιων εργαζομένων. Όπως φάνηκε, η υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται πλήρως ως προς το πρώτο σκέλος της και σημαντικά ως προς το δεύτερο. Σε αυτό συνηγορούν και οι τοποθετήσεις των προέδρων του Εμποροβιοτεχνικού Επιμελητηρίου και του Εργατικού Κέντρου ότι η συμβολή του πάρκου στο άνοιγμα νέων θέσεων εργασίας για ντόπιους είναι μικρή. Ισχύουν και εδώ όσα αναφέραμε στην εξέταση της 3^{ης} υπόθεσης εργασίας για την αδυναμία συγκρότησης δεσμών του πάρκου με το τοπικό παραγωγικό σύστημα.

Η 6^η υπόθεση εργασίας μας ότι οι περισσότερες επιχειρήσεις προσανατολίζονται στην εμπορική λειτουργία και όχι τόσο στην ερευνητική δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται, αφού όλες δηλώνουν ότι έχουν ερευνητική λειτουργία, με την εμπορική να παραμένει η κυρίαρχη φυσικά. Αυτό ισχύει και για δύο επιχειρήσεις της θερμοκοιτίδας που έχουν σημαντικά ερευνητικά αποτελέσματα. Σημειώνουμε την αποστροφή του υπεύθυνου της ΕΑΔΙΠ ότι η έλλειψη δεσμών μεταξύ των επιχειρήσεων οφείλεται στο ότι δεν εκτιμούν ότι κάτι τέτοιο θα αποβεί κερδοφόρο για αυτές.

Τέλος, η 7^η υπόθεση εργασίας μας ότι ο ρόλος της δημόσιας/κρατικής χρηματοδότησης είναι κομβικός στην ανάπτυξη ενός τέτοιου πάρκου, ειδικά σε μια υποβαθμισμένη πρώην βιομηχανική περιοχή, επιβεβαιώνεται πλήρως από την σχετική τοποθέτηση του υπεύθυνου της ΕΑΔΙΠ, αλλά και από τις συζητήσεις με τους τοπικούς φορείς και εκπροσώπους επιχειρήσεων.

Είπαμε στο τέλος της ενότητας 5.5 ότι θα επιχειρήσουμε με βάση τα συμπεράσματα της έρευνάς μας να συγκρίνουμε την περίπτωση της Τεχνόπολης Ακρόπολης με την περίπτωση του Τεχνολογικού-Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου. Μια πρώτη διαφορά, προφανώς, είναι το

ότι η Τεχνόπολη Ακρόπολις θα γίνει σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον ιδιωτικό τομέα, αλλά και με κρατική οικονομική ενίσχυση, ενώ το ΤΠΠΛ βασίστηκε κυρίως στην οικονομική αρωγή του κράτους (το Δημόσιο αγόρασε την έκταση, η Περιφέρεια Αττικής χρηματοδότησε την αποκατάσταση των κτιρίων, προγράμματα της ΕΕ²⁷⁸, ρόλος ΕΜΠ²⁷⁹). Όπως ήδη είπαμε, η Τεχνόπολη Ακρόπολις θα λειτουργήσει σε μία από τις πιο προβλεπόμενες και εμπορικά ανερχόμενες περιοχές και όχι σε κάποια υποβαθμισμένη και πρώην βιομηχανική περιοχή (όπως π.χ. η περίπτωση του Λαυρίου). Ισχυριζόμαστε, λοιπόν, ότι είναι βάσιμο να υποστηριχθεί ότι μια τέτοια πρωτοβουλία δυνάμεων της αγοράς δε θα εκδηλωνόταν σε ένα χώρο που δεν έχει ήδη διαμορφωμένες προϋποθέσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης. Η κρατική πρωτοβουλία, αντιθέτως, μπορεί σε συγκυρίες να παρέμβει για να συγκροτήσει αυτές τις προϋποθέσεις. Μια δεύτερη διαφορά είναι το μέγεθος της Τεχνόπολης Ακρόπολις και το γεγονός ότι πρόκειται για θεματικό-κλαδικό πάρκο που θα αφορά αποκλειστικά σε επιχειρήσεις Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών. Θεωρούμε ότι μια τέτοιου μεγέθους ιδιωτική πρωτοβουλία δεν θα μπορούσε στις συνθήκες τη μικρής και κατακερματισμένης ελληνικής αγοράς να στηρίξει παρά ένα θεματικό πάρκο που συνδυάζει τα πλεονεκτήματα της κλαδικής οικονομικής συγκέντρωσης και των οικονομιών σταθερού κεφαλαίου (των «οικονομιών κλίμακας» στην ορθόδοξη ορολογία). Επίσης, θεωρούμε ότι ο κλάδος της Πληροφορικής και των Τηλεπικοινωνιών ίσως προσφέρεται πιο εύκολα για ένα τέτοιο εγχείρημα από πιο συμβατικούς βιομηχανικούς κλάδους, αφενός λόγω του ότι είναι πιο σύνηθες το μικρό μέγεθος κατά το πρότυπο της «ευέλικτης παραγωγής» και αφετέρου λόγω του ότι δεν απαιτούνται τόσο μεγάλες κτιριακές υποδομές και εγκαταστάσεις. Έτσι, υπάρχουν ισχυρότερα κίνητρα και προϋποθέσεις για μια δικτύωση επιχειρήσεων του κλάδου. Τα συμπεράσματα αυτά, βέβαια, ίσως είναι αυθαίρετα, αφού δεν αποτελούν αποκρυστάλλωμα μιας έρευνας πεδίου, αλλά μάλλον περισσότερο τη «γενική αίσθηση» που αποκομίσαμε από μια πρώτη σύγκριση των δύο περιπτώσεων.

Όσον αφορά στο κύριο ερευνητικό ερώτημα που θέσαμε, το κατά πόσο πραγματικά συμβάλλουν τα τεχνολογικά πάρκα στη διαδικασία υπέρβασης της κρίσης της βιομηχανίας, είπαμε ότι δεν μπορεί να απαντηθεί πλήρως από την έρευνά μας, αλλά μόνο να συσσωρευτούν κάποια στοιχεία ή ενδείξεις για την απάντησή του. Στη μελέτη περίπτωσης στο ΤΠΠΛ είδαμε από κοντά την επίδραση ενός τεχνολογικού πάρκου σε μια υποβαθμισμένη πρώην βιομηχανική περιοχή. Η ύπαρξη και λειτουργία του ΤΠΠΛ δε φαίνεται μέχρι στιγμής να έχει συμβάλει στην αναζωογόνηση της περιοχής και την επαναφορά της σε μια

²⁷⁸ Που κατά τη δική μας αντίληψη είναι κρατικά χρήματα, αφού προκύπτουν από τη διαδικασία των εισφορών των χωρών-μελών στην κοινότητα.

²⁷⁹ Που κατά τη δική μας αντίληψη είναι, ως πανεπιστήμιο, ένα κομμάτι των κατά Αλτουσέρ ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους.

αναπτυξιακή τροχιά ανάλογη του σημαντικού βιομηχανικού δυναμισμού που είχε σε προηγούμενες δεκαετίες. Αυτό συνάγεται εύκολα και από όσα είπαμε παραπάνω. Οι επιχειρήσεις του πάρκου αφενός είναι λίγες και αφετέρου, όπως δείξαμε, με μικρούς δεσμούς με το τοπικό παραγωγικό σύστημα τόσο από την άποψη των συνεργασιών όσο και από την άποψη της παρεχόμενης απασχόλησης σε ντόπιους εργαζομένους. Όπως φάνηκε, πολλές επιχειρήσεις που εγκαθίστανται στο πάρκο δεν το κάνουν αυτό για να αποκτήσουν πρόσβαση στο τοπικό παραγωγικό σύστημα και ιεραρχούν σε δεύτερη μοίρα ακόμα και την προοπτική συνεργασίας με άλλες επιχειρήσεις του πάρκου. Αυτό φάνηκε και από τις συνεντεύξεις με τις εγκατεστημένες επιχειρήσεις, αλλά και εκ του αποτελέσματος του χαμηλού επιπέδου συνεργασιών που αναφέραμε παραπάνω. Οι κύριοι λόγοι για την εγκατάσταση στο πάρκο είναι οι παρεχόμενες εγκαταστάσεις και τα κίνητρα για την εγκατάσταση και δευτερευόντως το «κύρος» και η επαφή με τα εργαστήρια και την υποδομή του ΕΜΠ. Αυτοί οι λόγοι δε σχετίζονται με την περιοχή και δε διαμορφώνουν απαραίτητα τις προϋποθέσεις για την επίτευξη του διακηρυσσόμενου στόχου των τεχνολογικών πάρκων. Η πραγματικότητα του σημερινού Λαυρίου και η διάψευση των αρχικών προσδοκιών που είχε η τοπική κοινωνία για το πάρκο, όπως έδειξαν οι συνεντεύξεις με τους τοπικούς φορείς, μάλλον συνηγορούν σε μια αδυναμία του ΤΠΠΛ να συμβάλλει σημαντικά στην τοπική ανάπτυξη σύμφωνα και με τους σχετικούς διακηρυγμένους στόχους του («προσανατολισμός στην οργανική σύνδεση του ΤΠΠΛ με την πόλη του Λαυρίου και την ευρύτερη περιοχή», «να φέρει το πανεπιστήμιο, την παραγωγή και την κοινωνία σε αναπτυξιακή συνεργασία με προδιαγραφές κατάλληλες όχι μόνο για τον εθνικό χώρο αλλά και για τον ευρωπαϊκό»). Η τεχνολογική απόσταση των επιχειρήσεων του πάρκου με το τοπικό παραγωγικό σύστημα δύσκολα θα αλλάξει στο εγγύς μέλλον και οι επιχειρήσεις θα συνεχίσουν να απασχολούν πιο ειδικευμένο και επιστημονικό προσωπικό από τις αντίστοιχες ντόπιες εκτός του πάρκου οξύνοντας τη διάκριση μεταξύ θέσεων διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, που παρουσιάσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας, και το βάθεμα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας που είναι χαρακτηριστικό της αναδιαρθρωτικής διαδικασίας. Όλες αυτές οι διαπιστώσεις μας οδηγούν στη διατήρηση επιφυλάξεων για το κατά πόσο τέτοιου είδους τεχνολογικά πάρκα μπορούν να συμβάλλουν στην αναζωογόνηση και επαναφορά σε τροχιά ανάπτυξης υποβαθμισμένων πρώην βιομηχανικών περιοχών όπως το Λαύριο. Σε αντίστοιχες περιπτώσεις στο εξωτερικό, αυτή η διαδικασία έχει προχωρήσει περισσότερο με συντονισμένη ευρύτερη κρατική πολιτική στο πλαίσιο της οποίας λειτουργούν και πάρκα με εγκατεστημένες επιχειρήσεις που σχετίζονται με τους

ντόπιους (παραδοσιακούς) κλάδους που παρήκμασαν (βλ. για παράδειγμα την περίπτωση της Ισπανίας και όσα αναφέραμε σχετικά στην ενότητα 5.4).

Παράρτημα

Ερωτηματολόγιο προς διαχειριστικό φορέα

Στόχοι τεχνολογικού πάρκου

1. Ποιοί ήταν οι κυριότεροι αρχικοί στόχοι της δημιουργίας του τεχνολογικού πάρκου στο Λαύριο;

.....
.....
.....
.....

2. Ο κύριος προσανατολισμός είναι η δημιουργία μιας «θερμοκοιτίδας» δυναμικών επιχειρήσεων σε τομείς αιχμής ή η συμβολή στην τοπική ανάπτυξη;

.....
.....
.....

3. Πόσο θεωρείτε ότι οι αρχικοί στόχοι επιτεύχθηκαν;

.....
.....
.....

4. Πόσο σημαντική θεωρείται την πολιτιστική διάσταση του πάρκου;

.....
.....
.....

Αξιολόγηση περιοχής πάρκου

5. Η πρόσβαση στο Λαύριο και οι υποδομές στην ευρύτερη περιοχή (λιμάνι, δρόμοι, αεροδρόμιο) είναι:

- α. Πολύ καλή
- β. Ικανοποιητική
- γ. Μη ικανοποιητική

6. Πώς αξιολογείται το περιβάλλον της περιοχής;

- α. Πολύ καλό
- β. Ικανοποιητικό
- γ. Υποβαθμισμένο

7. Πόσο συνέβαλλαν οι παράγοντες της απόστασης και του ευρύτερου περιβάλλοντος στην επιλογή της δημιουργίας του πάρκου στο Λαύριο;

.....
.....
.....

Πληροφορίες για τις υπηρεσίες του πάρκου

8. Τι διοικητικές-οικονομικές υπηρεσίες παρέχει το πάρκο (οργάνωση, συμβουλές, έλεγχος προϊόντων κτλ.);

.....
.....
.....
.....

9. Τι υπηρεσίες πληροφόρησης παρέχει το πάρκο;

.....
.....
.....

10. Παρέχει το πάρκο υπηρεσίες συνεχούς κατάρτισης-εκπαίδευσης;

.....
.....
.....

Αξιολόγηση συνεργασιών των επιχειρήσεων του πάρκου:

11. Έχετε στοιχεία για συνεργασίες επιχειρήσεων του πάρκου;

.....
.....
.....

12. Έχετε εικόνα για τα αποτελέσματα τέτοιων συνεργασιών;

.....
.....
.....

13. Ο φορέας ενθαρρύνει ή διαμεσολαβεί τέτοιες συνεργασίες;

.....
.....
.....

Σύνδεση με τοπικό παραγωγικό σύστημα

14. Πώς αξιολογείται τη συμβολή του πάρκου στην τοπική ανάπτυξη του Λαυρίου;

.....
.....

15. Έχετε εικόνα ή/και συγκεκριμένα στοιχεία για τη συμβολή αυτή; (π.χ. για εργατικό δυναμικό, ροή προϊόντων προς την τοπική αγορά, παραγωγικές συνεργασίες με τοπικές επιχειρήσεις, συμμετοχή σε διαδικασίες κατάρτισης στην περιοχή)

.....
.....
.....

Σύνδεση με τοπικούς φορείς

16. Ποιό είναι το επίπεδο συνεργασίας του πάρκου με το Δήμο Λαυρίου και άλλους φορείς Τοπικής Αυτοδιοίκησης;

.....
.....
.....
17. Ποιό είναι το επίπεδο συνεργασίας του πάρκου με τοπικούς παραγωγικούς φορείς (επιχειρήσεις, παραγωγικούς συνδέσμους, παραρτήματα επιμελητηρίων);

.....
.....
.....

Ερευνητική δραστηριότητα-Διάχυση τεχνολογίας

18. Οι επιχειρήσεις του πάρκου συμμετέχουν σε ερευνητικά προγράμματα ή συνεργασίες με:

- α.** Βιομηχανικές επιχειρήσεις
- β.** Το ΕΜΠ
- γ.** Άλλα πανεπιστήμια
- δ.** Με κρατικούς φορείς (υπουργεία, ερευνητικά κέντρα)

19. Αξιολογείστε την ερευνητική δραστηριότητα εντός του πάρκου:

.....
.....
.....

20. Έχετε στοιχεία για την ερευνητική δραστηριότητα εντός του πάρκου (εύρος, αντικείμενα, κατοχύρωση καινοτομιών κτλ.);

.....
.....
.....

Ρόλος ΕΜΠ

21. Η σχέση με το ΕΜΠ παραμένει κυρίαρχη; Θα επιβίωνε το πάρκο χωρίς την ενίσχυση του ΕΜΠ;

.....
.....
.....

Ρόλος κεντρικού κράτους & ΕΕ

22. Πόσο έχει βοηθήσει το κράτος στη δημιουργία και ανάπτυξη του πάρκου (κίνητρα, χρηματοδότηση κ.ά.);

.....
.....
.....
.....

23. Έχετε αξιοποιήσει προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη δημιουργία και την ανάπτυξη του πάρκου; Αναφερθείτε συγκεκριμένα, αν γίνεται, στη χρήση τέτοιων πόρων σε όλη την πορεία της ανάπτυξης του πάρκου και αξιολογήστε τη συμβολή τους.

.....
.....
.....
.....

Ερωτηματολόγιο προς επιχειρήσεις

Ταυτότητα επιχείρησης

1. Αντικείμενο ασχολίας

- α. Ενεργειακές-μηχανολογικές εφαρμογές
- β. Πληροφορική-Η/Υ –Νέες τεχνολογίες
- γ. Πιστοποίηση-μετρήσεις
- δ. Λογιστικές ή άλλες οικονομικές υπηρεσίες

2. Μέγεθος επιχείρησης

- α. <5 εργαζομένων
- β. >5 εργαζομένων
- γ. <10 εργαζομένων
- δ. >10 εργαζομένων

3. Η επιχείρησή σας στο πάρκο είναι:

- α. Ανεξάρτητη
- β. Παράρτημα μεγαλύτερης
- γ. Θυγατρική
- δ. Spin off

4. Η επιχείρησή σας ιδρύθηκε εντός του πάρκου ή προϋπήρχε;

- α. Νέα
- β. Προϋπήρχε και εγκαταστάθηκε στο πάρκο

Αξιολόγηση περιοχής πάρκου

4. Η πρόσβαση στο Λαύριο και οι υποδομές στην ευρύτερη περιοχή (λιμάνι, δρόμοι, αεροδρόμιο) είναι ικανοποιητικές;

- α. Ναι
- β. Όχι

5. Πόσο σημαντική θεωρήσατε την απόσταση της περιοχής του πάρκου από την Αθήνα κατά τη λήψη της απόφασής σας να εγκαταστήσετε την επιχείρησή σας;

- α. Πολύ
- β. Λίγο
- γ. Καθόλου

6. Πώς αξιολογείται το περιβάλλον της περιοχής;

- α. Πολύ καλό
- β. Ικανοποιητικό
- γ. Υποβαθμισμένο

7. Το περιβάλλον της περιοχής συνέβαλε στην επιλογή σας να εγκατασταθείτε στο πάρκο;

- α. Ναι
- β. Όχι

Αξιολόγηση υπηρεσιών πάρκου

8. Πώς αξιολογείτε το επίπεδο των διοικητικών-οικονομικών υπηρεσιών που σας παρέχει το πάρκο (οργάνωση, συμβουλές, έλεγχος προιόντων κτλ.):

- α. Πολύ καλό
- β. Ικανοποιητικό
- γ. Μέτριο

9. Πώς αξιολογείτε το επίπεδο των υπηρεσιών πληροφόρησης που σας παρέχει το πάρκο:

- α. Πολύ καλό
- β. Ικανοποιητικό
- γ. Μέτριο

10. Πώς αξιολογείτε το επίπεδο των υποδομών του πάρκου:

- α. Πολύ καλό
- β. Ικανοποιητικό
- γ. Μέτριο

11. Πώς αξιολογείτε το επίπεδο των υπηρεσιών συνεχούς κατάρτισης (αν υπάρχουν) που σας παρέχει το πάρκο:

- α. Πολύ καλό
- β. Ικανοποιητικό
- γ. Μέτριο

Αξιολόγηση συνεργασιών με άλλες επιχειρήσεις του πάρκου:

12. Η επιχείρησή σας έχει κοινά projects με άλλες επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες στο πάρκο:

- α. Ναι
- β. Όχι

13. Αν απαντήσατε ναι στην προηγούμενη ερώτηση, εκτιμήστε πρόχειρα το ποσοστό των κοινών projects στο σύνολο των δραστηριοτήτων της επιχείρησής σας:

- α. <10%
- β. <40%
- γ. >40%

14. Η δυνατότητα τέτοιων συνεργασιών έπαιξε σημαντικό ρόλο στην απόφαση εγκατάστασης της επιχείρησης στο πάρκο;

- α. Ναι
- β. Όχι

Σύνδεση με τοπικό παραγωγικό σύστημα

15. Ποιόν από τους παρακάτω αξιολογείτε ως σημαντικότερο στόχο της επιχείρησής σας στη λήψη της αρχικής απόφασης εγκατάστασης στο πάρκο:

- α.** Ανάπτυξη δεσμών με το τοπικό παραγωγικό σύστημα
- β.** Παραγωγικές συνεργασίες εντός του πάρκου

16. Έχει η επιχείρησή σας κάτι από τα παρακάτω:

- α.** Ντόπιους εργαζόμενους
- β.** Ροή προϊόντων προς την τοπική αγορά
- γ.** Παραγωγικές συνεργασίες με τοπικές επιχειρήσεις
- δ.** Συμμετοχή σε διαδικασίες κατάρτισης στην περιοχή

Ταυτότητα εργατικού δυναμικού

17. Τι κατηγορίες εργαζομένων απασχολείτε κυρίως; (Συμπληρώστε με σειρά ιεράρχησης 1,2 ή 3 στο αντίστοιχο κουτάκι και – αν δεν απασχολείτε κάποια κατηγορία εργαζομένων)

- α.** Επιστημονικό δυναμικό
- β.** Ειδικευμένο εργατικό δυναμικό
- γ.** Ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό

18. Με τι εργασιακή σχέση απασχολούνται κυρίως οι εργαζόμενοι σας; (Συμπληρώστε με σειρά ιεράρχησης 1,2 ή 3 στο αντίστοιχο κουτάκι και – όπως στο προηγούμενο ερώτημα)

- α.** Σύμβαση αορίστου χρόνου
- β.** Σύμβαση ορισμένου χρόνου
- γ.** Εξωτερικοί συνεργάτες

Υπεργολαβίες και εξωτερικές συνεργασίες

19. Η επιχείρησή σας αναλαμβάνει υπεργολαβίες;

α. Ναι

β. Όχι

20. Αν ναι, αυτές είναι περιστασιακές ή έχουν χαρακτήρα μονιμότερης συνεργασίας με κάποιες άλλες επιχειρήσεις;

α. Περιστασιακές

β. Έχουν μονιμότερο χαρακτήρα

Διάχυση τεχνολογίας

21. Έχετε ερευνητική δραστηριότητα;

α. Ναι

β. Όχι

22. Συμμετέχετε σε ερευνητικά προγράμματα ή συνεργασίες με:

- α. Βιομηχανικές επιχειρήσεις
- β. Το ΕΜΠ
- γ. Άλλα πανεπιστήμια
- δ. Με κρατικούς φορείς (υπουργεία, ερευνητικά κέντρα)

Προσανατολισμός έρευνας

23. Η ερευνητική δραστηριότητά σας επικεντρώνεται κυρίως σε:

- α. Νέα προϊόντα
- β. Βελτίωση διαδικασιών παραγωγής

Ρόλος κεντρικού κράτους

24. Αξιολογείται ως σημαντική τη συμβολή του κράτους στους παρακάτω τομείς όσον αφορά στην επιχείρησή σας;

- α. Κίνητρα για επένδυση
- β. Χρηματοδότηση

Βιβλιογραφία

1. Αγριαντώνη Χρ. (2007). *Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Κρεμμυδάς Β. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
2. Αγριαντώνη Χρ. (2006). *Βιομηχανία*. Κωστής Κ. & Πετιμεζάς Σ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
3. Αλτουσέρ Λ. (1994). *Θέσεις*. (μεταφρ. Γιαταγάνας Ξ.). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
4. Αντωνοπούλου Σ. (1997) *Το κυρίαρχο πρότυπο ανάπτυξης και η μαρξιστική απόπειρα υπέρβασής του*. Ουτοπία, τεύχος 26 (Σεπτέμβρης-Οκτώβρης) σελ.119-132.
5. Απέκης Λ. (2001). *Πανεπιστήμιο. Η πολιτική της απορρύθμισης*. Αθήνα: Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού Νίκος Πουλαντζάς.
6. Βαϊτσος Κ. & Μπαρτζώκας Α. (επιμ.) (2004). *Αναπτυξιακή Οικονομική, κείμενα οικονομικής σκέψης και προβληματισμού*. (μεταφρ. Ρούσσος Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
7. Βαϊτσος Κ. & Γιαννίσης Τ. (2001). *Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
8. Bagnasco A. (1992). *Ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία: Η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας»*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
9. Βαρουφάκης Γ. και Θεοχαράκης Ν. (2005). *Μικροοικονομικά Υποδείγματα μερικής και γενικής ισορροπίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
10. Begg D. (2006). *Εισαγωγή στην οικονομική, τόμος β* (2^η έκδοση). (μεταφρ. Παναζίδης Στ., Ρούσσος Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
11. Βλάχου Α. (1992). *Ανάπτυξη και Φύση*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 39, www.theseis.com.
12. Βλάχου Α. (1990). *Για μια μαρξιστική προσέγγιση των προβλημάτων του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 33, www.theseis.com.
13. Bowles S. και Edwards R. (1996). *Κατανοώντας τον καπιταλισμό, τόμος β*. (μεταφρ. Σταματάκης Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
14. Boyce G. και Ville S. (2005). *Η εξέλιξη των σύγχρονων επιχειρήσεων*. (μεταφρ. Σταματάκης Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

15. Burda M. και Wyplosz C. (2008). *Ευρωπαϊκή Μακροοικονομική, τόμος β, α' τεύχος* (μεταφρ. Σακκά Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
16. Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ., Μαραβέγιας Ν. (επιμ.) (1994): *Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Θεωρία-ανάλυση και πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
17. Γιαλκέτσης Θ.(2007). *Σημειωματάριο ιδεών*. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 11 Νοεμβρίου:28.
18. Γκαργκάνας Ν.(2007). *Η ετήσια έκθεση του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος που παρουσιάστηκε στην ετήσια Γενική Συνέλευση των μετόχων. Η ελληνική οικονομία: Εξελίξεις, προοπτικές και πολιτικές για την ενίσχυση του δυναμικού ρυθμού ανάπτυξης*. ΠΡΙΝ , 29 Απριλίου:19.
19. Garofoli G. (1992). *Περιοχές διάχυτης εκβιομηχάνισης στη Λομβαρδία*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
20. Γκεβάρα Ε. Τσε (1997). *Συνομιλίες στο Υπουργείο Βιομηχανίας*. (μεταφρ. Γιαννουλοπούλου Γ., Φινάλης Ε.). Αθήνα: Εκδόσεις Α/συνέχεια.
21. Gouveneur J. (2001). *Ανακαλύπτοντας την οικονομία. Ορατά φαινόμενα και κρυμμένες πραγματικότητες*. (μεταφρ. Αλεξάνδρου Γ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
22. Γκράμσι Α. (1972). *Οι διανοούμενοι*. (μεταφρ. Παπαδόπουλος Θ.Χ.). Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.
23. Δαμανάκη Μ., Κουλαϊδής Β., Βαρουφάκης Γ., Καλογήρου Γ. & Παπαδάκης Ν. (2006). *Το πραγματικό και το κεκτημένο. Το Πανεπιστήμιο σε μετάβαση*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
24. Δενιόζος Δ. (1992). *Τεχνολογικά Πάρκα στην Ελλάδα*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:133-140.
25. Ελληνικό Οικοσοσιαλιστικό Δίκτυο (2007). *Οικοσοσιαλισμός. Τι είναι; Τι θέλει; Τι προτείνει;* Αθήνα: Έκδοση Ελληνικού Οικοσοσιαλιστικού Δικτύου.
26. Ε.Μ.Π. (2000). *Στρατηγικό πλαίσιο χωρικής ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική*. Ερευνητικό πρόγραμμα. Αθήνα: Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε.
27. Ένγκελς Φ. (1991). *Η διαλεκτική της φύσης*. (μεταφρ. Ε.Μπισσάκης). Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
28. Ζυκιέν Π., Καμπ. Π., Τελκάμπερ Β., Αντουνες Κ., Στένγκερς Ι., Βολφ Ο.Φ. (1991). *Το Μανιφέστο των Οικοσοσιαλιστών*. (μεταφρ. Μπάλιας Στ.). Αθήνα: Εκδόσεις Η Εποχή.
29. Ιωακείμογλου Η. (2000). *Τέλος του αιώνα, τέλος της κρίσης; Το μέλλον του καπιταλισμού και η Αριστερά*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
30. Ιωακείμογλου Η. (χ.χ.ε.). *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της ελληνικής βιομηχανίας*. Αθήνα: Έκδοση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

31. Kawasima T. και Stohr W. (1992). *Αποκεντρωτική τεχνολογική πολιτική: Η περίπτωση της Ιαπωνίας*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
32. Kaldor N. (1992). *Γιατί είναι αναγκαίες οι περιφερειακές πολιτικές;* Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
33. Cabral L. (2003). *Βιομηχανική Οργάνωση*. (μεταφρ. Σακκά Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
34. Κάτσικας Χ. & Σωτήρης Π. (2003). *Η αναδιάρθρωση του ελληνικού πανεπιστημίου. Από την Μπολόνια στην Πράγα και στο Βερολίνο*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
35. Κ.Κ.Ε. (1978). *Θέσεις της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για το 10^ο Συνέδριο*. Αθήνα: Έκδοση της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
36. Κ.Κ.Ε. (1982). *Θέσεις της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για το 11^ο Συνέδριο*. Αθήνα: Έκδοση της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
37. Κ.Κ.Ε. (1987). *Θέσεις της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για το 12^ο Συνέδριο*. Αθήνα: Έκδοση της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
38. Κ.Κ.Ε. (1990). *Θέσεις της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για το 13^ο Συνέδριο*. Αθήνα: Έκδοση της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
39. Κ.Κ.Ε. (1991). *Θέσεις της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για το 14^ο Συνέδριο*. Αθήνα: Έκδοση της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε.
40. Klurfain-Spyridakis L. (1992). *Technopoles and Science Parks: The European experience (Part I). Technopoles, Science Parks, Technology Parks, Micropoles: The European keywords for a generalized phenomenon (Part II)*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:71-92.
41. Κομνηνός Ν. (2005). *Τεχνοπόλεις & στρατηγικές ανάπτυξης στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
42. Κομνηνός Ν. (1985). *Κρίση και χωρική αναδιάρθρωση. (Για τη χωρικότητα της ύφεσης και της ανάπτυξης)*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 11, www.theseis.com.
43. Κομνηνός Ν. & Σεφερτζή Ε. (1992). *Επιστημονικά πάρκα και η ανάπτυξη της μεταφορντικής βιομηχανίας*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:7-28.
44. Κόνσολας Ν. (1994). *Ο ρόλος των βιομηχανικών περιοχών στην αναπτυξιακή διαδικασία: η ελληνική εμπειρία.*, Γετίμης Π., Καυκαλάς Γ., Μαραβέγιας Ν. (επιμ.) . Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
45. Κόνσολας Ν. (1992). *Η προοπτική των τεχνοπόλεων στην Ελλάδα.*, περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:3-6.
46. Κοριά Μπ. (1985). *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*. (μεταφρ. Δαγιαντής Γ.). Αθήνα: Εκδόσεις Κομμούνα.

47. Κοριά Μπ. χ.χ.ε. *Τα εργοστασιακά πανεπιστήμια στην Κίνα στην Πολιτιστική Επανάσταση*. (μεταφρ. Μιγάδη Ε.). Αθήνα: Εκδόσεις Α/συνέχεια.
48. Κόρνφορθ Μ. χ.χ.ε. *Ο υλισμός και η διαλεκτική μέθοδος*. Αθήνα: Εκδόσεις Αναγνωστίδη.
49. Κουρλιούρος Η. (2001). *Διαδρομές στις Θεωρίες του Χώρου. Οικονομικές Γεωγραφίες της Παραγωγής και της Ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
50. Κουτσόπουλος Κ. (2005). *Γεωγραφία: Μεθοδολογία και Μέθοδοι Ανάλυσης Χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Διηλεκτές.
51. Λαγός Δ. (2007). *Θεωρίες περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
52. Lacave M. (1992). *Science Park and University: conditions for their contribution to economic growth*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:107-116.
53. Λαμπριανίδης Λ. (2001). *Οικονομική Γεωγραφία. Στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
54. Λένης Δ. (2007). *Πολιτική στο θερμοκήπιο: η φύση ως συσσώρευση κεφαλαίου*., περιοδικό Εκτός Γραμμής, τεύχος 17 (Οκτώβρης 2007):21-24.
55. Λένιν Β.Ι. (1996). *Κράτος και Επανάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
56. Λένιν Β.Ι. (1986). *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
57. Λινάρ Ρ. (1982). *Αυτός που ήρθε απ' έξω*. (μεταφρ. Σταματοπούλου Χρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.
58. Lipietz A. (1992). *Το εθνικό και το περιφερειακό: Ποιά η αυτονομία τους για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης;*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
59. Λυμπεράκη Α. & Μουρίκη Α. (2003). *Η αθόρυβη επανάσταση. Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
60. Μαγγανά-Κακαουνάκη Σ. (1991). *Η χωροθέτηση των βιομηχανικών περιοχών στην Ελλάδα και των μεταποιητικών μονάδων μέσα σε αυτές*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
61. McCann P. (2002). *Αστική και Περιφερειακή Οικονομική*. (μεταφρ. Ρυλμόν. Π.). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
62. McGarr P. (2001). *Παγκοσμιοποίηση και Περιβάλλον*. (μεταφρ. Λούντος Ν., Καλλίνικου Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
63. Μανιάτης Θ., Τσαλίκη Π., Τσουλφίδης Λ. (1999). *Ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας. Η περίπτωση της Ελλάδας*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.

64. Μαντέλ Ε. (χ.χ.ε.). *Τα Μακρά Κύματα της Καπιταλιστικής Εξέλιξης*. (μεταφρ. Ε.Π.). Αθήνα: Εκδόσεις Εργατική Πάλη.
65. Μάξιμος Σ. (1928). *Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα*. Περιοδικό Σπάρτακος τεύχος 1 (Γενάρης 1928):10-12.
66. Μάξιμος Σ. (1928)β. *Μερικά προβλήματα από την εξέλιξη του καπιταλισμού στην Ελλάδα*. Περιοδικό Σπάρτακος τεύχος 2 (Φλεβάρης 1928):89-91.
67. Μαρξ Κ. (2000). *Η γένεση του κεφαλαίου*. (μεταφρ. Δούμας Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Κοροντζή.
68. Μαρξ Κ.- Ένγκελς Φ. (1998). *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή.
69. Μαρξ Κ. (1986). *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. (μεταφρ. Φωτίου Φ.). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
70. Μαρξ Κ. (1956). *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Οικονομικής και Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης.
71. Massey D. (2001). *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπασωτηρίου.
72. Massey D. (1992). *Με ποιά έννοια περιφερειακό πρόβλημα;*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
73. Massey D., Quintas P. & Wield D. (1992). *High tech fantasies. Science Parks in Society, Science and Space*. London: Routledge.
74. Μαυρουδέας Σ. (2005). *Οι τρεις εποχές του πανεπιστημίου. Το πανεπιστήμιο στον καπιταλισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
75. Μηλιός Γ., Δημούλης Δ. και Οικονομάκης Γ. (2005). *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος.
76. Μηλιός Γ. (2005). *Για την «ιδεολογία της ανάπτυξης»*. (Η καπιταλιστική συσσώρευση ως «κοινωνική πρόοδος»: με αφορμή τις θέσεις του Σαμίρ Αμίν). περιοδικό Θέσεις, τεύχος 93, www.theseis.com..
77. Μηλιός Γ. (1997-α). *Τρόποι παραγωγής και μαρξιστική ανάλυση*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
78. Μηλιός Γ. (1997-β). *Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
79. Μηλιός Γ. (1996). *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
80. Μηλιός Γ. (1993). *Εκπαίδευση και εξουσία*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
81. Μηλιός Γ. & Ιωακείμογλου Η. (1990). *Η Διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το Ισοζύγιο Πληρωμών*. Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.

82. Μηλιός Γ. και Θεοχαράς Χ. (1986). *Παρατηρήσεις για μια κριτική των αστικών ιδεολογιών της ανάπτυξης*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 16, www.theseis.com.
83. Μηλιός Γ. και Μαστραντώνης Τ. (1983). *Η θεωρία της Αριστεράς για την εξάρτηση του ελληνικού καπιταλισμού. Όρια και συνέπειες*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 2, www.theseis.com.
84. Μηλιός Γ. (1982). «*Εκσυγχρονισμός*» ή (και) *οικονομική ανάπτυξη. Η σταθεροποίηση του αστικού «κράτους δικαίου*». περιοδικό Θέσεις, τεύχος 1, www.theseis.com.
85. Μπασαντής Δ. (επιμ.) (2000). *Το Πανεπιστήμιο στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
86. Μπετελέμ Σ. (2006). *Ο φετιχισμός του κράτους επί Στάλιν*. (μεταφρ. Μπέτζελος Τ.). περιοδικό Εκτός Γραμμής, τεύχος 13 (Σεπτέμβρης 2006):62-64.
87. Μπετελέμ Σ. (2004). *Η σταλινική οικονομική ιδεολογία*. (μεταφρ. Μπέτζελος Τ.). περιοδικό Εκτός Γραμμής, τεύχος 3 (Ιούλης 2004):50-53.
88. Μπετελέμ Σ. (1974). *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, περίοδος 1^η 1917-1923*. (μεταφρ. Μαλεβός Κ.). Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
89. Μπιτσάκης Ε. (2005). *Η έννοια της προόδου: Η αστική και η μαρξιστική αντίληψη*., Ρόκος Δ (επιμ.). Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
90. Μπουρνόβα Ε. & Προγουλάκης Γ. (2007). *Ο Αγροτικός Κόσμος, 1830-1940*. Κρεμμυδάς Β. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
91. Myrdal G. (1992). *Η τάση προς περιφερειακές οικονομικές ανισότητες σε μια χώρα*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
92. Nijkamp P., van Oirschot G. and Oosterman A. (1992). *Technopolis and spatial development*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:93-106.
93. Νούτσος Π. (2005). *Για ποια ανάπτυξη;*, Ρόκος Δ (επιμ.). Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
94. Dalton I.G. (1992). *Science Parks: a mechanism for technology transfer*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:55-70.
95. Dunford M. (1992). *Technopoles: research, innovation and skills in comparative perspectives*. , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:29-54.
96. Οικονομάκης Γ., Μαρούδας Λ. & Κυριακίδου Ο. (2006). *Το ελληνικό πανεπιστήμιο στην εποχή των νεοφιλελεύθερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 94:σελ. 25-63.
97. Παναγιωτάτου Ε. (1988). *Συμβολή σε μια Ενιαία Θεώρηση του Χώρου και σε μια άλλη σχεδιαστική πρακτική*. Αθήνα: ΕΜΠ.
98. Παναγόπουλος Κ. (2000). *Πάρκα τεχνολογίας: Φυγή στο αύριο*., Μπασαντής Δ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

99. Παπαδημητρίου Ευθ. (2005). *Σκέψεις για την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της έννοιας της ανάπτυξης και της προόδου από τη σκοπιά της φιλοσοφίας και της κοινωνικής οικολογίας.*, Ρόκος Δ (επιμ.). Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
100. Παπουτσής Σ. (1992). *Μια σύντομη διερεύνηση των αναγκάων, αλλά όχι και ικανών συντελεστών τεχνολογικής και καινοτομικής ανάπτυξης μιας περιφέρειας.* , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:121-132.
101. ΠΑ.ΣΟ.Κ. (1981). *Διακήρυξη κυβερνητικής πολιτικής.* Αθήνα: Έκδοση Γραφείου Εκδόσεων ΚΕ.ΜΕ.ΔΙΑ. ΠΑΣΟΚ.
102. Πετμεζίδου Μ. και Τσουλουβής Λ. (1992). *Τεχνολογική αλλαγή και ανάπτυξη: Υψηλή τεχνολογία και ο τομέας μικροηλεκτρονικής στην Ελλάδα.* Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
103. Πετρίδης Ε. (1992). *Όροι και προϋποθέσεις δημιουργίας των Τεχνοπόλεων.* , περιοδικό Τόπος, τεύχος 5/92:141-148.
104. Pinol J.L. (2000) *Ο κόσμος των πόλεων τον 19^ο αιώνα.* (μεταφρ. Δουράμπη Ι., Κάννερ Ε.). Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον.
105. Πουланτζάς Ν. (2001). *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό.* (μεταφρ. Μηλιόπουλος Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
106. Πουλιόπουλος Π. (1992). *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία.
107. Ρηγίνος Μ. (2007). *Η Ελληνική Βιομηχανία, 1900-1940.* Κρεμμυδάς Β. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
108. Ρόκος Δ. (2003). *Από τη «βιώσιμη» ή «αιεφόρο» στην αξιολύπη ολοκληρωμένη ανάπτυξη.* Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
109. Romer D. (2006). *Προχωρημένη Μακροοικονομική.* (μεταφρ. Βασιλείου Θ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
110. Rubin I.I. (1994). *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών* (μεταφρ. Χ.Βαλλιάνος). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
111. Σαγιάς Ι. (2002). *Κοινωνικός και χωρικός καταμερισμός εργασίας στον αστικό χώρο. Το παράδειγμα των βιομηχανικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στο νομό Αττικής, 1978-1988.* περιοδικό Γεωγραφίες, No 3, 2002: 108-114.
112. Σακελλαρόπουλος Σ. (2006). *Για το χώρο και την πόλη.* περιοδικό Εκτός Γραμμής, τεύχος 13 (Σεπτέμβρης 2006):σελ. 21-25.

- 113.** Σακελλαρόπουλος Σ. και Σωτήρης Π. (2004). *Αναδιάρθρωση & Εκσυγχρονισμός. Κοινωνικοί και πολιτικοί μετασχηματισμοί στην Ελλάδα της δεκαετίας του '90*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- 114.** Σακελλαρόπουλος Σ. (2001). *Σχετικά με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού της εποχής μας*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 74 (Ιανουάριος-Μάρτιος):89-125.
- 115.** Sunkel O. (1992). *Διεθνής καπιταλισμός και εθνική αποδιάρθρωση-αποδιοργάνωση στη Λατινική Αμερική*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
- 116.** Σκάγιαννης Π. (2003). *Τεχνολογία, Καινοτομία και Αναδιάρθρωση του Χώρου*. Πρακτικά 16^{ου} συνεδρίου Ελληνικής Εταιρείας Επιχειρησιακών Ερευνών. ΤΕΙ Λάρισας 25-27 Σεπτεμβρίου.
- 117.** Screranti E., Zamagni S. (2004). *Η Ιστορία της Οικονομικής σκέψης*. (μεταφρ. Σακκά Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- 118.** Smith M.R., Dew Ch., Montgomery D. (2007). *Οι μάστορες. Ο εργατικός έλεγχος πριν το φορντισμό*. Αθήνα: Έκδοση της Λέσχης Κατασκόπων του 21^{ου} αιώνα/σειρά Τεχνο.
- 119.** Σουήζυ Π. (2004). *Η Θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης*. (μεταφρ. Σταματάκης Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- 120.** Σουμάχερ Ε.Φ. (1973). *Το μικρό είναι όμορφο*. (μεταφρ. Χοϊδός Φ., Τρέμη Ο.). Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος.
- 121.** Schumpeter J.A. (2006). *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός & δημοκρατία* (μεταφρ. Τσαμπρούνης Χ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- 122.** Στογιαννίδου Μ.(1985). *Η καπιταλιστική πόλη και η αξία της εργασιακής δύναμης*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 11, www.theseis.com.
- 123.** Σωτήρης Π. (2001). *Πανεπιστήμιο και καπιταλιστική αναδιάρθρωση*. περιοδικό Θέσεις, τεύχος 76:σελ. 13-72.
- 124.** Taylor F.W. (2007). *Αρχές Επιστημονικού Μάνατζμεντ*. (μεταφρ. Ψημμένος Ι.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- 125.** Jones H.G. (1993). *Εισαγωγή στις σύγχρονες θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης*. (μεταφρ. Πλακούλα Μ.). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- 126.** Τόμσον Ε.Π. (1983). *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*. (μεταφρ. Τομανάς Β.). Αθήνα: Εκδόσεις Νησίδες.
- 127.** Τριτζιλια Κ. (2004): *Οικονομική Κοινωνιολογία. Κράτος, Αγορά και Κοινωνία στον Σύγχρονο Καπιταλισμό*. (μεταφρ. Τσαμπρούνης Χ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- 128.** Τσάκας Χ. (2007). *Γίνε και εσύ Σούπερμαν...(δεν) μπορείς!*, περιοδικό Εκτός Γραμμής, τεύχος 17 (Οκτώβρης 2007):25-27.

129. Τσαμασφύρος Γ. (2000). *Το πανεπιστήμιο στον 21^ο αιώνα.* , Μπασαντής Δ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
130. Τσαμασφύρος Γ. και Μπασαντής Δ. (2000). *Η έρευνα και το σύγχρονο πανεπιστήμιο.*, Μπασαντής Δ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
131. Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. (2008). *Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τη Βιομηχανία.* www.minenv.gr
132. Φόστερ Τζ. Μπ (2003). *Οικολογία και Καπιταλισμός.* (μεταφρ. Θεοδωρακάκου Α.). Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
133. Friedmann J. (1992). *Περιφερειακή ανάπτυξη σε αναπτυσσόμενες χώρες: Ενδογενής ή αυτάρκης;*. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
134. Heilbroner R.L. (2000). *Οι Φιλόσοφοι του Οικονομικού Κόσμου* (μεταφρ. Ν.Λίγγρης, Β.Λίγγρη, Κ.Παπαμιχαήλ). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
135. Harvey D. (2005). *Ο χώρος ως λέξη-κλειδί.* , περιοδικό Γεωγραφίες, Νο 10, 2005: 21-42.
136. Harvey D. (1992). *Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη.*, Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
137. Harnecker M. χ.χ.ε. *Βασικές έννοιες ιστορικού υλισμού* (μεταφρ. Δημάκου Α., Χατζηιωσήφ Χ.). Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
138. Χατζηιωσήφ Χ. (2007). *Η Πολιτική Οικονομία της Μεταπολεμικής Ελλάδας, 1944-1996.* Κρεμμυδάς Β. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.
139. Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.) (1992). *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία.* Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
140. Χατζημιχάλης Κ. (1992). *Βασικές προσεγγίσεις στις θεωρίες και πολιτικές.*, Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
141. Holmes J. (1992). *Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής.* Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εξάντας.
142. Hobsbawm E. (2003). *Η Εποχή των Άκρων.* (μεταφρ. Καπετανγιάννης Β.). Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
143. Ψαλιδόπουλος Μ. (1999). *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι. Μελέτες για την ιστορία της οικονομικής σκέψης στη σύγχρονη Ελλάδα.* Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.

ΔΙΚΤΥΑΚΟΪ ΤΌΠΟΙ

1. Γραφείο Διαμεσολάβησης και Μεταφοράς Τεχνολογίας ΕΜΠ: <http://liaison.ntua.gr>
2. Γραφείο Διαμεσολάβησης ΑΠΘ: <http://tto.rc.auth.gr>
3. Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου: <http://www.ltp.ntua.gr>
4. Επιστημονικό Πάρκο Πατρών: <http://www.psp.org.gr>
5. Τεχνολογικό Πάρκο Θεσσαλονίκης: <http://www.thestep.gr>
6. Επιστημονικό & Τεχνολογικό Πάρκο Ηπείρου: <http://www.step-epirus.gr/index.php>
7. Επιστημονικό & Τεχνολογικό Πάρκο Κρήτης: http://www.forth.gr/index_main.php?c=5&l=g
8. Τεχνολογικό & Επιστημονικό Πάρκο Αττικής: <http://www.demokritos.gr/tecnologikoparko/>
9. Τεχνολογικό Πάρκο Θεσσαλίας: <http://www.tepathe.gr>
10. Γενική Γραμματεία Έρευνας & Τεχνολογίας: <http://www.gsrt.gr>
11. Τεχνόπολη Ακρόπολις: <http://www.acropolisictpark.gr>
12. Παρουσίαση διαφανειών Π. Γρουμπού, προέδρου και διευθύνοντος συμβούλου Επιστημονικού Πάρκου Πατρών: *Επιστημονικά & Τεχνολογικά Πάρκα: Θερμοκοιτίδες πράσινης επιχειρηματικότητας.*: <http://old.acci.gr/announce/documents/groumpos.ppt>
13. Ελληνικός Κόμβος Πληροφόρησης για Έρευνα & Καινοτομία:
<http://cordis.europa.eu/greece>
14. Εθνική Συνομοσπονδία Ελληνικού Εμπορίου: <http://www.esee.gr>
15. Business Innovation Centre: <http://www.bicofattika.gr>